

E-ISSN: 2458-7672

JOURNAL OF HISTORY AND FUTURE
TARİH VE GELECEK DERGİSİ

NİSAN (APRIL) 2017

JOURNAL of HISTORY and FUTURE

International Peer-Reviewed Journal of Social Sciences

TARİH ve GELECEK DERGİSİ

Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

YEAR: 3 (APRIL 2017) - VOLUME: 3 - ISSUE: 1

YIL: 3 (NİSAN 2017) - CİLT: 3 - SAYI: 1

HISTORY AND FUTURE

NİSAN (APRIL) 2017

HISTORY AND FUTURE

TARİH VE GELECEK

Tarih ve Gelecek Dergisi İnsan ve Toplum Bilimleri alanında güçlü bilimsel bir yaklaşımla hazırlanmış nitelikli çalışmaları değerlendirmek üzere dört ayda bir (Nisan, Ağustos ve Aralık) yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, İLK yayın hakları Tarih ve Gelecek Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar eser sahibinin yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

The Journal of History and Future is an international, peer-reviewed tri-annual (April, August and December) journal tending to publish qualified works with a strong scientific approach in the fields of humanities and social sciences. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Journal of History and Future. The Journal of History and Future has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of Journal of History and Future.

Journal of History and Future Dergisi ULAKBİM üyesidir.
Journal of History and Future is a member of ULAKBİM.

VOLUME 3, ISSUE 1 – APRIL 2017
CILT 3, SAYI 1 - NİSAN 2017

Editör
Yrd. Doç. Dr. Celal Öney

Muş Alparslan Üniversitesi
<http://www.alparslan.edu.tr/>

+904362494949/3611
Email: tarihgelecek@gmail.com
Web: www.dergipark.ulakbim.gov.tr/jhf

JOURNAL OF HISTORY and FUTURE
Tarih ve Gelecek Dergisi

Yayın Kurulu Başkanı / Director of Editorial Board

Prof. Dr. Abdüllatif TÜZER

Editör / Editor

Yrd. Doç. Dr. Celal ÖNEY

Editör Yardımcıları / Editor Assistants

Yrd.Doç.Dr. Esra ÇIPLAK

Yrd.Doç.Dr. İrşad Sami YUCA

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Osman AKANDERE

Prof. Dr. Tamella ALİYEVA

Doç. Dr. Mithat ESER

Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ

Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN

Doc. Dr. Danko LEOVAC

Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN

Yrd. Doç. Dr. Hasan TAŞKIRAN

Yrd. Doç. Dr. Elçin NECİYEV

Yrd. Doç. Dr. Fadime Tosik DİNÇ

Yrd. Doç. Dr. Efe DURMUŞ

Yrd. Doç. Dr. Canser KARDAŞ

Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÖKÇEN

Yrd. Doç. Dr. Mehran ESMAEİLİ

Yrd. Doç. Dr. Tekin İDEM

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL

Yrd.Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Yrd. Doç. Dr. Selim ADALI

Yrd. Doç. Dr. F. Cangüzel Güner ZÜLFİKAR

Dr. Zekeriya TÜRKMEN

Redaksiyon Kurulu / Redaction Board

Öğretim Görevlisi İbrahim Burçin ASNA

Arş.Gör. Mehmet Emin PURÇAK

Okutman Muhammed Salih KAPCI

Okutman Ayşenur KAPCI

Okutman Mahmut AKAR

Arş.Gör. Doğan ÖZLÜK

Sekreterya / Secretariat

Arş.Gör. Şeyhmus BİNGÜL

Okutman Mehmet ÖZALPER

Arş.Gör. Zafer ÇİL

İletişim Sorumluları / Correspondents

Yrd. Doç. Dr. Celal ÖNEY

Okut. Mehmet ÖZALPER

Mizanpaj ve Dizgi / Layout and Design

Yrd. Doç. Dr. Celal ÖNEY

International
Innovative Journal
Impact Factor (IIJIF)

Google
Scholar

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

SÖBİAD

Directory of Research Journals Indexing

UNIVERSITY OF
SASKATCHEWAN

ROAD

DIRECTORY
OF OPEN ACCESS
SCHOLARLY

AcademicKeys
UNLOCKING ACADEMIC CAREERS

Hellenic Academic Libraries Link

HEALINK

ένδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών

Saif
Scholars Impact

Academic
Resource
Index

ResearchBib

ERIHPLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Vrije
Universiteit
Brussel

Scholarsteer
Scholarly Information

I2OR

CiteFactor
Academic Scientific Journals

ESJI

Eurasian
Scientific
Journal
Index

www.ESJIndex.org

türk eğitim indeksi

academia
social science inde

SUNCAT

Akademik Araştırmalar İndeksi

Acarindex.com

Journal of History and Future (Tarih ve Gelecek Dergisi)
International Peer-Reviewed Journal of Social Sciences
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi
Year: April 2017, Volume 3, Issue 1 - Yıl: Nisan 2017, Cilt 3, Sayı 1

Hakemler Referees

NİSAN 2017 Sayısı'nda kıymetli değerlendirmeleri ile dergimize katkı sunan tüm hakem-
lerimize saygı ve teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ

Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum/Türkiye

Prof. Dr. Abdullatif TÜZER

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Muş / Türkiye

Prof. Dr. Orhan DOĞAN

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kahramanmaraş/Türkiye

Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye

Doç. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY

Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat, İstanbul / Türkiye

Doç. Dr. İbrahim SERBESOĞLU

Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Amasya/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Hasan TAŞKIRAN

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Fadime Tosik DİNÇ

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Esra ÇIPLAK

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Elçin NECİYEV

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. İrşad Sami YUCA

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Fatih GENCER

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Nejdet BİLGİ

Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Sevim ERDEM

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Zülfiye KOÇAK

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis / Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Hadiye YILMAZ

Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Giresun/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI

Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Giresun /Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Erdem KARACA

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Togay Seçkin BİRBUDAK

Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Efe DURMUŞ

Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Şanlıurfa/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Canser KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muş/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Edip ÇELİK

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÖKÇEN

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Muş/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Aykut KÜÇÜKPARMAK

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Muş/Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Sedat KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Muş/Türkiye

Dr. İbrahim Etem ÇAKIR

Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/Türkiye

Dr. Pakize ÇOBAN KARABULUT

Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye

Dr. Murat PARLAKPINAR

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muş/Türkiye

Dr. Hakan AKKÖZ

Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Gaziantep/Türkiye

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Ahlakçılık Düşüncesi Bağlamında Nurettin Topçu'nun İslamcılık Eleştirisi.....10
Nurettin Topçu's Critique of the Thought of Islamism in Connection with the Concept of Moralism

Fahri YETİM

I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt-Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi.....24
Before World War I, The Kurdish-Armenian Struggle in the East: Ottoman Government's Practices and the Kurdish Response to the Ottoman Government

Ersin KIRCA

Kastamonu Vilâyet Salnâmelerine Göre: Tosya'da Eğitim (1869-1903).....57
Education in Tosya: According to the Kastamonu Province Yearbooks (1869-1903)

Ercan ÇELEBİ

Venedikli Gözüyle Osmanlı-Macar Çatışması75
Ottoman-Hungarian Conflict through Venetian Eyes

N. Zeynep YELÇE

Karl Marx, Yahudi Sorunu Bağlamında Sivil Toplum Ve Politik Toplum.....91
Karl Marx, Civil Society And Political Community in the Context Of The Jewish Problem

Yunus ENTERİLİ

Lâle Devri'nde Eyüp Kazası'nda Sosyal Hayattaki Değişim Göstergesi Olarak: Boşanmalar102
Divorces as a Manifestation of Change in Social Life in the province of Eyüp during Tulip Era

Yasemin KESKİN

Tanzimat'ın Ardından Osmanlı Devletindeki İdari İşlemlerde Türkçe Yerine Mahalli Dillerin Kullanılması Teşebbüsleri ve Alınan Önlemler*.....119
Attempts to Use of Local Communities Instead of Turkish in the Administrative Transactions of the Ottoman State after the Tanzimat, and Taken Measures

Rıfat GÜNALAN; Niyazi ÇİÇEK

Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Köstendil (Ilıca) Mahalleleri.....136
According to Tahrir Registers, Neighbourhoods of Kyustendil in XVIth Century

Musa SEZER

Tanzimat Dönemi Ayrıntab'da Bazı Toplumsal Olaylar.....151
Some Social Events in Aintab of the Tanzimat Period

Özlem Muraz BUDAK

Tarih Yazımında Hatırat Ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Örneği.....165
The Place of Memoirs and Diaries in History Writing and the Example of the Caucasian Front in the First World War

Bahattin DEMİRTAŞ

Oğuz Kağan Destanındaki İktidar Yapısı.....183
Structure Of Power in Oghuz Khaghan Saga

İslam KAVAS

Eynesil: Tarihçesi ve Ad Menşei.....193
Eynesil: Its History and Origin of The Name

Mevlüt KAYA

Osmanlı Başkentinde Kölelerin Durumu Ve Azatları: Galata Örneği (1718-1730).....212
The Freedoms And Status Of Slaves In The Ottoman Capital: Examples Of Galata (1718-1730)

Mustafa AKBEL

Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı.....239
Fall of the İldenizids Atabeys of Azerbaijan

Hüseyin KAYHAN

XIX. Yüzyılda Halep Vilayetinin Etnik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme*.....256
An Evaluation on the ethnic Structure of Aleppo Vilayet in The nineteenth Century

Hakan AKKÖZ

Türk - Macar İlişkilerine Dair Türkçe Makaleler Kaynakça Denemesi.....272
A Bibliography Attempt Of Turkish Articles Written On The Turkish- Hungarian Relationship

Alev DURAN; Fatma Çalık ORHUN

KİTAP TANITIM

Türkiye – Bulgaristan İlişkileri.....288
Hüseyin Avni BIÇAKLI

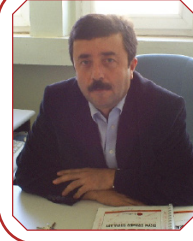
Bahar TOPARLAK

Anadolu'da Roma Eyaletleri: Augustus Dönemi.....291
Kevser TAŞDÖNER

Hüseyin ÜRETEN

Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye.....295
Şadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseynî

Sedat BİLİNİR

**Doç. Dr.
Fahri YETİM**

*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Öğretim Üyesi
fyetim@ogu.edu.tr*

Eser Geçmişi: 02-03-2017 / 19-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.296021

Ahlakçılık Düşüncesi Bağlamında Nurettin Topçu'nun İslamcılık Eleştirisi

*Nurettin Topçu's Critique of the Thought of Islamism in Connection
with the Concept of Moralism*

ÖZET

Çağdaş Türkiye tarihinde siyasal düşünce hareketleri içinde ortaya çıkan görüşlerin, mensubu bulunan çevreler tarafından kapsamlı bir eleştiriye tabi tutulması oldukça nadir görülen durumlardandır. Bunun pek az istisnai örneklerinden biri de Nurettin Topçu'nun, kendisinin de içinde bulunduğu kabul edilen İslamcılık düşüncesi ve hareketi karşısında ahlakçılık düşüncesi bağlamında, Soğuk Savaş dönemi ve Kanlı Pazar olayı ekseninde getirdiği eleştirilerdir. Bu eleştiriler, spesifik gibi görünen olaylardan hareketle ortaya çıkmış olmakla birlikte, İslamcılık düşüncesinin bütününe kapsayacak şekilde ve makro düzeyde olmuştur. Bundan dolayı üzerinde ciddiyetle durmayı ve incelemeyi gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslamcılık, Ahlak, Nurettin Topçu, Siyasal Düşünce.

SUMMARY

The tradition of expressing a comprehensive criticism on views arising from the political thinking of the recent history of Modern Turkey is a rarity among the members of the same group of political thinkers. One of a few exceptional examples of this rule is that of Nurettin Topçu, who, an Islamist himself, is well known for his critics on the thought and movement of Islamism in context with the concept of Islamism and with reference to the period of Cold War and the event of Bloody Sunday. These critics, however looked as if arose from specific events, were broad in scope and comprehensive enough so as to cover the entirety of the thought of Islamism, thus calling upon a specific emphasis and a thorough analysis.

Key words: İslamism, Moralism, Nurettin Topçu, Political thought

Giriş

19. yüzyılda gelişim dinamikleri itibarıyla düşünsel ve kültürel temelleri olan İslamcılık düşüncesinin, modernite karşısındaki reaksiyoner karakterinden de kaynaklanan nedenlerle erken zamanlardan itibaren ideolojik/politik yanları ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılda ise özellikle bir aksiyon hareketi halini aldığı dönemler içinde, kendi iç çelişkileri dolayısıyla içeriden ve dışarıdan bazı eleştirilere uğramıştır. Bu eleştirilerin önemli bir boyutu, İslamcılık düşüncesinin ütopyası olan medeniyet kaybının telafisi yönündeki hedeflerin gerçekleştirilmesiyle ilgili taktiksel ve stratejik alanlarla ilgili görünürken, diğer taraftan yine bu ütopyanın ontolojik ve epistemolojik boyutlarının ahlaki açıdan sorgulanması şeklinde olmuştur. Bu türden bir sorgulamayı gerçekleştirenlerden biri de, İslamcı düşünce içinden gelerek Türk düşünce tarihinde ahlak temelli düşüncenin en önde gelen isimlerinden biri olan Nurettin Topçu olmuştur. Topçu, yaklaşık yarım yüzyıla varan entelektüel çalışmaları boyunca işlediği ahlakçılık görüşlerinin muhassalası sayılabilecek temel yaklaşımını, Soğuk Savaş döneminde 1969 Şubat'ında İstanbul'da gerçekleşen "Kanlı Pazar" olayı ekseninde ortaya koymuştur. Topçu'nun bu olay sürecinde takındığı tavır ve ertesinde vurguladığı görüşler, onun entelektüel kimliğinin en önemli yönlerini yansıttığı gibi, İslamcılık düşüncesi açısından da salt bu olay eksenli konjonktürel bir eleştiri olmayıp, ütopyanın tüm boyutlarıyla sorgulanması şeklinde olmuştur. Bu nedenlerden dolayı da ayrı bir inceleme ve değerlendirmeyi hak etmektedir.

Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketinin Kısa Tarihsel Gelişimi

Tarihsel kökenleri açısından temelde iki farklı dünya görüşünden birini oluşturan

İslamcılık, modernite olgusu ve bu olgunun Osmanlı Devleti'nde kendisini iyiden iyiye hissettirdiği 19. yüzyılda, İslam dünyası açısından tarihsel geri kalmışlık sorununun sorgulanması bağlamında ortaya çıkmıştır. Modern zamanlar içinde Batı medeniyetinin diğer medeniyetler karşısında hemen her açıdan üstünlük iddiasının görüldüğü bu süreçte, Müslüman/Osmanlı aydını kadim medeniyet değerlerini gözden geçirerek yeni sentez arayışlarına yönelmiştir. İslam dünyasının medeniyet değerleri açısından kendisini bir iç kritiğe tabi tutma ihtiyacının da görüldüğü bu süreç, acil politik sorunlar nedeniyle siyasallaşarak Osmanlı Devleti'nin, dolayısıyla İslam dünyasının beka meselesine endekslenmiştir. En genel şekliyle tanımlanacak olursa İslamcılık; İslâm'ı inanç, düşünce, ahlâk, siyaset, idare ve hukuk bakımından hayata hâkim kılmak, Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı tesis ederek İslâm ülkelerini Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtarmak amacına yönelik bir çözüm arayışıdır¹. Bir başka tanımlamaya göre "İslamcılık, XIX-XX. yüzyılda İslâm'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) 'yeniden' hayata hakim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları ve İslam dünyasını Batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri, ilmi çalışmaların, arayışların bütününe ihtiva eden bir düşünce ve harekettir"².

Tanımlamalarda dikkat çeken birkaç hususa göre; İslamcılık düşüncesinin İslam dünyasında ve Osmanlı topraklarında

- 1 Mümtaz'er Türköne, "İslamcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, s. 60.
- 2 İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, C.1, İstanbul 2011, s. 17.

islahat/modernleşme hareketlerinin bir parçası ve neticesi olduğu ve bu alanda ortaya çıkan fikirlerden biri fakat en yaygın ve en önemlisi olduğu görülür. Bunun yanı sıra İslamcılığın, modern dönemde ortaya konmuş bütünlüğü olan yeni bir din ve İslam yorumu olduğu ve bünyesinde barındırdığı modern, hatta seküler ve pozitivist damarın hesaba katılmadığı ve İslam tarih tecrübesine, İslam ilim ve kültür mirasına karşı mesafeli, tenkitçi, tasfiyeci tutumu göz önünde bulundurulmadığı takdirde devamlılık-kırılma hatları üzerinde doğru ve yerinde anlaşılamayacağı ve değerlendirilemeyeceği gibi özelliklere sahip bulunduğu görülmektedir³.

İslamcılık, ortaya çıkışından itibaren fikir ve eylem boyutlarında reaktif ve proaktif yönlerden kabaca beş dönem geçirmiştir. Bunlardan birincisi İttihad-ı İslam politikaları dönemi olup bu dönem, Yeni Osmanlılar hareketiyle 1870'lerde başlamış olup, II. Meşrutiyet'in ilanına (1908) kadar sürmüştür. Bu dönemle ilgili olarak genel kabul gören bir yaklaşıma göre İslamcılık, Sultan Abdülhamid'in dünyanın bütün Sünni Müslümanlarının halifesi sıfatıyla sahip olduğu otoriteye dayanarak kendi siyasi amaçları uğrunda pan-İslamcılığın başlıca savunucusu ve uygulayıcısı olduğudur⁴. Osmanlılık düşüncesini de içine alan bu devre İttihad-ı Osmani düşüncesinin bir süre sonra başarısız kalacağına anlaşılması üzerine ittihad dairesinin biraz daraltılarak İttihad-ı İslam boyutlarına çekildiği ve mütecanis bir İslam toplumunun hedeflendiği devre olmuştur.

İkinci dönem ise İslamcılık adını alır ve 1908-1924 dönemini kapsar. *Sırat-ı*

3 İsmail Kara, "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul 2013, s. 17-19.

4 Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul 2010, s. 24.

Müstakim, Sebilürreşad ve İslam dergileri öncülüğünde gelişen bu dönemde İslamcılık düşüncesi müstakil bir hüviyet kazanmış olup yer yer aksiyoner özellikler göstermiştir. Yine bu dönem, Türkiye'de İslamcılık düşüncesinin (diğer fikir hareketlerinde olduğu gibi) büyük yazarlarına ve etkili yayın organlarına kavuştuğu bir dönem olmuştur. Hilafetin kaldırılmasına kadar süren bu dönemde İslamcılar, Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in kurucu ve taşıyıcı kadrosu içinde etkin rol oynamışlardır⁵.

İslamcılığın üçüncü dönemi 1924-1944 veya 1960 yılları arasında kapsar ve muhafazakârlık (içe kapanma), milliyetçilik ve açılım dönemlerini ifade eder. Hilafetin yerine kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı bu dönemde bir dini hizmet kurumu olmaktan ziyade bir kontrol ve dini kültürü dönüştürme işlevini görmüştür. Bu dönemin ikinci evresi olan II. Dünya Savaşı ertesinde ise *Hareket* dergisi, *İslam-Türk Ansiklopedisi*, *Büyük Doğu* ve *Sebilürreşad* dergileriyle yeni düşünsel açılım, imam hatip okulları ve ilahiyat fakülteleriyle kurumlaşma sürecine girilmiştir.

Dördüncü dönem ise radikal ve entelektüel İslamcılık dönemini oluşturur ve 1960-1980 yılları arasında kapsar. Bu dönemde İslamcılık düşüncesinde İsmet Özel, Necip Fazıl Kısakürek, Sezai Karakoç ve Nurettin Topçu gibi isimler yerli entelektüeller içinde dikkat çeken isimler olmuştur. Bu dönemdeki İslamcılık düşüncesi ve hareketi Soğuk Savaş koşulları içinde içerden ve dışarıdan müdahaleye açık bir konumdadır. Yine bu dönemde İslamcılık düşüncesinde tercüme faaliyetlerinin de etkisiyle Mısır, Pakistan ve sonrasında İran'daki gelişmelerin esintileri görülmektedir. Seyyid Hüseyin Nasr, René Guénon ve Ali Şeriatî gibi isimler ise bu dönemin ülke dışındaki etkili örnekleri arasında yer almıştır.

5 Kara, a.g.m. s. 25-26.

Türkiye'deki İslamcılığın beşinci dönemi ise 1980 sonrasını kapsar ve entegrasyon/uyum dönemini oluşturur. Bu dönem İslamcılığının yaygın kavramlarından biri; yeni üretilen ve terörle, silahlı mücadele ile, kanla, şeriat ve hilafet merkezli siyasi taleplerle, şiddetle, İslam devletleriyle, demokrasi ve laiklik karşıtlığıyla radikal ve fundamentalistlikle ilişkilendirilen "siyasal İslam" kavramı olmuştur⁶. Daha sonra bunu "kültürel/ılımlı İslam" kavramları takip etmiştir. Bu dönemde yaşanan kültürel ve politik gelişmeler İslamcılığın aynı zamanda, özellikle Türkiye'de büyük ölçüde iç dinamiklerinden uzaklaştığı, daha çok makro düzeyde uluslararası güçler açısından siyasal bir manipülasyon unsuru haline getirilmesine elverişli olduğu bir dönem olmuştur.

İçerik açısından bakıldığında İslamcılığın temel sorusu, Müslüman kalarak modernleşme sürecine nasıl intibak edileceği veyahut içinde bulunduğumuz modern çağda nasıl Müslüman kalınacağı/olunacağı sorusu olmuştur. Bu soruya bireysel düzeyde kolay olmasa da makul cevaplar bulabilmek mümkün görünürken; toplumsal olarak (İslam milleti) ve siyasal düzen (İslam devleti) düzeyinde bakıldığında verilecek cevaplar son derecede güçleşmektedir. Son tahlilde hayat tarzında olan radikal değişimi ifade eden modernlik karşısında iki-üç yüzyıldır içinde yaşanan dönemin nasıl görüldüğü, kabul edildiği önem kazanmaktadır. Siyasal, askeri, ekonomik ve kültürel olarak yaşanan büyük gerileme olgusu karşısında var olan geçmişe yönelik bir tenkit ve tasfiye ile yeni fikirlere karşı hem muhalefet hem de intibak arayışlarının doğruluk ve yerindelğine dair tartışmalar İslamcılık düşüncesinin ana zeminini oluşturmuştur. Modernlik karşısında bu türden oldukça netameli konuların ve soruların cevabının aranması ihtiyacı her şeyden önce bir din olan İslam'ın zamanla ideolojik bir veçhe kazanmasına

neden olmuştur. Modernliğin getirdiği hızlı sosyal değişme karşısında bireylerin sosyo-politik çevrelerine bir anlam vermek için yarattıkları sembolleştirmenin siyasal alanla ilgili boyutları ister istemez İslam'ın bu alanlarda yeniden yorumlanmasını gündeme getirmiş, buradan da İslamcılık denilen ideolojiye giden yola geçilmiştir. Bu açıdan bakıldığında İslamcılık, Batı'dan gelen ideolojik düşünce yapısı ile geleneksel İslami değerlerin birleşimi neticesinde, İslamiyetin ideoloji formu içinde yeniden sistemleştirmesiyle ortaya çıkmıştır⁷. Bu anlamda İslamcılık bir dünya görüşü olarak karşımıza çıkmakta olup, geleneksel olarak rekabet ettiği Hristiyanlık gibi dinlerden ziyade 19. yüzyıl felsefelerinden olan pozitivizm gibi düşünce akımı ve Panslavizm gibi milliyetçi ideolojilerle dinamizm kazanmıştır. Dolayısıyla İslamcılığın rakip olarak ideolojileri esas alması ve aynı zamanda rakip ideolojilerin işine yarayan, sistemine almakta mahsur görmediği veya zaruri gördüğü unsurları almak gibi eklektik yanları da bulunmaktadır.

Bu şekilde iç ve dış dinamikleriyle 19. yüzyıl sonlarında kurtarıcı bir ideoloji olarak ortaya çıkan İslamcılık, son dönem Osmanlı aydınlarından Sait Halim Paşa'nın kavramsallaştırmasıyla bir tür İslam rönesansını ifade eden ve Ernest Renan'ın, "İslam kalkınmaya *manidir*" şeklindeki tezine verilen cevaplardan hareketle İslamlaşmak zeminine oturmuştur. Bu dönemde bu kavramla ifade edilen İslamcılığın ana hedefi Osmanlı Devleti'nin kurtuluş yolu olarak belirlenmiş ve laik ve kısmen rasyonalist olmak üzere ikili bir çizgiye kaymıştır. Bunlardan birincisi din ve dünya işlerini birbirinden ayırmak, devletin din işlerine karışmasını mümkün kılarak devlet idaresini dinin vesayetinden kurtarmak amacını taşırken ikincisi, Kur'an ve Sünnet gibi İslam

6 Kara, a.g.m., s. 34-35.

7 Mümtaz'er Türköne, *Siyasi Bir İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991, s. 25.

esaslarına dayanmakla beraber bunların yorumlanmasında bireyin ve toplumun yaşayışlarını düzenleyecek kaidelerin İslam kaynaklarından çıkarılıp uygulanmasında akli ve ilmi esas almak isteyen taraf olmuştur⁸.

İslamcılık düşüncesi yeni bir yaşama üslubu/hayat tarzı, sosyal ilişkiler düzeni teklif ettiği gibi yeni bir ahlak anlayışını da içermektedir. Konumuzun odak noktasını da oluşturan bu ahlak anlayışının temel tezi; zalim yöneticilere, batıcılara, işbirlikçilere, batıl inanç sahiplerine, kendi köşelerine çekilmiş olan dindarlara karşı yapılması gereken seferberlik için "pasif" kaderci ve mütevekkil ahlak anlayışının fonksiyonel ve yeterli olmayacağı fikri veya kabulüdür. Bu yeni ahlak teklifi bir taraftan kaynaklara dönüş hareketiyle irtibatlı olarak geleneksel ahlak anlayışını (tevekkül, kanaat, kadere rıza ve sabır merkezli ahlakı bir lokma bir hırkacı yaşama üslubunu tenkit veya reddederken, diğer taraftan aktif/faal bir Müslüman fert ve toplum inşa etmek için yeni ve aktif bir İslam ahlakı fikri ve teklifini içermekte ve akıl, azim merkezli, say'ü gayrete ve cihada, kuvvete, zenginleşmeye, büyüklere düşmanın silahıyla silahlanmaya vurgu yapan daha "görünür" bir hayat tarzı ve anlayışı getirmektedir⁹. Bu türden getirilen yeni bir ahlak teklifinin, yine bir ahlak düşünürü olan Nurettin Topçu'nun perspektifinden hareket edilerek incelenmesinden elde edilecek sonuçlar, İslamcılığın tarihsel pratiğiyle ilgili yeni değerlendirmelerin yapılmasına imkân sağlayacaktır.

Bir Ahlak Düşünürü ve Eylemcisi Olarak Nurettin Topçu

Ana çizgileriyle temas ettiğimiz bu yeni ahlak anlayışının Cumhuriyet dönemi İslamcılığındaki en önemli temsilcilerinden

biri, hiç şüphesiz Nurettin Topçu'dur. Yalnız önemli bir farkla diyebileceğimiz olursak, Topçu'nun İslamcılık düşüncesi ana akım İslamcılığın formalist paradigmasına karşı bir "İslami oluş"u merkeze alan bir düşüncedir. Tıpkı Yahya Kemal'in milliyetçilik anlayışındaki "milli oluş"ta olduğu gibi, Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın doktriner milliyetçiliğiyle olan farkından hareketle Nurettin Topçu'nun İslami düşüncesi de doktriner İslamcılıktan farklı bir biçimde Hegelyen karakteriyle "İslami oluş" şeklinde açıklanabilir¹⁰. Bu noktadan bakıldığında Topçu'nun, "İslami oluş" açısından düşünülebileceği varsayımında İslamcı bir düşünür olduğunun kayıtsız şartsız ileri sürülemeyeceği görülür. Meşrutiyet ve Cumhuriyet İslamcılıkları arasında bir süreklilik teşkil eden medeniyetçilik ve eklektisizm, Nurettin Topçu'nun düşüncesine oldukça yabancıdır¹¹. Ancak bu "İslami oluş" süreci, "halen olan toplum"la karşılaşıldığında çatallaşır. Zira bir taraftan din toplumsal hayattaki belirleyiciliğini önemli ölçüde yitirirken diğer taraftan, din adamları aslında karşı çıkmaları gereken kavramların yanında saf tutmakta, din giderek "ahlaksız bir alışveriş" dönmektedir. Topçu'nun ileride üzerinde duracağımız İslamcılık eleştirisi ve bu kesimle olan mücadelesi de buradan başlamaktadır. Topçu, realizmin penceresinden sorunlara eğilerek, gerek dönemdeki din adamları, gerekse siyasallaştırılan İslam'a karşı amansız bir mücadeleye girişmiştir. Topçu, kendisi için İslamcı sıfatını hiçbir zaman kullanmamıştır¹². Bundan dolayı Topçu'nun

8 Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul 1962, s. 12-19.

9 Kara, *a.g.m.* s. 42.

10 Fırat Mollaer, "Hakikat İslâmî: Nurettin Topçu ve İslamî Düşünce Üzerinde Yeniden Düşünmek", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul 2013, s. 250-251.

11 *A.g.m.* s. 255.

12 A. Baran Dural, *Başkaldırı ve Uyum, Türk Muhafazakârlığı ve Nurettin Topçu*, İstanbul 2005, s. 295-296. Türk Muhafazakârlığı ve Topçu üzerine yapılan bir diğer doktora çalışması bu eserde, Türk muhafazakârlığının çok renkli yapısı içinde Nurettin Topçu'nun, (Necip Fazıl Kısakürek örneğinde olduğu

entelektüel yönünün birincil vasfı İslamcı bir düşünür olmaktan ziyade, İslam'ı temel referans olarak geliştirdiği ahlak projesi/ perspektifi olduğu söylenilebilir. Topçu, hızla değişen toplumsal yapı içinde ahlak konusunu sürekli ve müstakil bir yaklaşımla esaslı bir mesele olarak ele alan, en azından modern Türk düşünce tarihinde tek düşünürdür. Bu bakımdan Topçu'yu Türk düşünce geleneği içinde ahlak düşünürü/ filozofu olarak ele almak yerinde bir yaklaşımdır. İsmail Kara'ya göre onun bir şahsiyet ve düşünce adamı olarak büyüklüğü, ahlakı öne çıkarmasından gelmektedir. 1934 yılında, Maurice Blondel danışmanlığında Paris'te yaptığı doktora tezinin adı da İsyah Ahlakıdır. Topçu'nun yukarıda temas edilen ahlak anlayışı temelde İslam merkezli bir ahlak olup, programatik bir bütünlük gösterir. Diğer taraftan Türk modernleşmesi içinde Cumhuriyet devriminin dayandığı temel felsefelerden biri olan pozitivist düşünce doğrultusunda erken dönemlerde bu alanda önemli arayışlara gidilmiş ve alternatif ahlak anlayışları da gündeme gelmiştir. İslamcılık ekseninde gelişen yeni ahlak anlayışından farklı olarak ortaya çıkan bu çabalar, pozitivist düşüncenin Cumhuriyetçi değerlerle harmanlanmasını öngören, seküler bir ahlak anlayışını öngörmüştür¹³. Bu açıdan bakıldığında Tek Parti dönemi ve sonrasının, bu türden ahlak anlayışlarının zihniyet düzleminde mücadelesiyle geçen

bir dönem olduğu söylenilebilir. Bizim burada konu ettiğimiz ahlakçılık, öncülüğünü Nurettin Topçu'nun yaptığı dini temelli bir ahlak anlayışı olan İslam ahlakıdır. Topçu'nun ahlakçılığı, din temelli olması dolayısıyla ilk bakışta orijinallik içermiyor görünmekle beraber modern çağda, Türk modernleşmesi ve Cumhuriyet modernizmi içinde ortaya çıkan yeni sorunlar karşısında temel referans olarak aldığı İslam ahlakını yeni argümanlarla ve farklı bir üslupla dile getirerek toplumun bu açıdan karşı karşıya kaldığı sorunları önlemeyi hedefleyen yeni boyutlar içermektedir.

Topçu'nun, 1939 Şubat'ında yayınına başladığı *Hareket* dergisi, onun temel felsefesini yansıtan bir yayın organı olup, 1970'li yılların başına kadar sürecek yayın dönemi boyunca İslam temelli bir ahlak projesinin inşasına odaklanmıştır. Topçu, bu girişimiyle Türkiye'nin yeni döneminde tamamen saf dışı bırakılmış olan dini düşünceyi neredeyse tek başına canlandıracak bir başlangıç yapmıştır. Dergi, konu yelpazesinde toplum, edebiyat, düşünce, din, felsefe, kültür, sanat konularına yer vermekle birlikte ahlak konusu bu yelpazenin her zaman odağında bulunmuştur. Bu konuyla ilgili olarak Topçu, *Hareket*'in ilk 30 yılını değerlendirdiği bir yazısında, "İlahi prensiplerini Kur'an'da bulduğumuz bir kalp ahlakının felsefi temellerini denedik"¹⁴ demiştir. *Hareket*'in bu vizyonunu yine derginin bütün külliyatına yayılan makalelerden bir kaç örneğiyle açıklamak mümkündür. Derginin ikinci sayısında yer alan "Vatandaş Ahlakı" adlı yazısı bunun ilk örneklerindedir. Topçu, bu yazısında Türk çocuğunun ihtiyaç duyduğu ahlak anlayışının ipuçlarını vermiştir. "Türk çocuğuna namütenahiye ulaşan hareket kıymetleri içinde ayaklandırmak için hangi insanları sunmalı ve hangi ahlakı aşılmalı?" sorusunu sorarak, İslam dininin tasavvufi

gibi) hiçbir analitik sıkıntı duymadan reaksiyoner tarafları ön plana çıkarılmaktadır. Fırat Mollaer'e göre ise bu çalışma, muhafazakârlık hakkındaki yanlış algılamaları kırma gibi olumlu bir motivasyon taşımaya rağmen Türkiye'nin politik kültüründeki basmakalıp şablonların dışına çıkamayıp, trajediden fazla demonolojiye, diyalektikten ziyade monolitikliğe eğilimli sığ bir kültürü yeniden üretmektedir. Fırat Mollaer, *Muhafazakârlığın İki Yüzü*, İstanbul 2014, s. 187-188.

13 Bu türden bir ahlak projesi ve tasarımı çalışmaları örneği için bkz: Akil Muhtar Özden, *İlim Bakımından Ahlak*, İstanbul 1942. Bu çalışmada, Eski Mısır'dan antik Yunan filozoflarına, Descartes'ten, Kant'a oradan da Darwin'e kadar düşünürlerin görüşlerine dayanarak bilim temelli bir biyo-ahlak modeli ön plana çıkarılmıştır.

14 Nurettin Topçu, *Hareket*, S.34 (Ocak 1969), s. 4.

yorumundan kaynaklanan hareket dinini yeni ahlak anlayışının temeline oturtmuştur. Bu bağlamda iktisadın bir din ve ahlak hayatına bağlanmasının insanlığı kölelikten kurtarabileceğini ileri sürerek bu görüşüyle örtülü bir kapitalizm eleştirisi getirmiştir. İnsanı istismar eden, esir eden emeğinin mahsulü olmayı istihlak eden sistem içindeki insanın durumunu, kurtarılması gereken bir hedef olarak görmüştür. Bu perspektif içinde maddeyi ruha karşı koyan zorba hareket adamları İskender, Sezar, Cengiz, Napolyon ve Lenin gibi liderleri insanların asırlarca çalışıp kurduğu medeniyetleri bir hamlede yıkmış adamlar olarak gömüştür. İnsanlığın bu tür adamların değil, Konfüçyus'un, Sokrat'ın, Buda'nın, İsa'nın, Muhammed'in ve Gandi'nin eseri olduğunu savunmuştur. Buradan hareketle ahlaklı adamın, ne kadar fedakâr nefisli, ne kadar kendinden geçmiş engin ruhlu olursa olsun, hareketlerinin hangi gaye için ve kim için bilen insan olduğunun altını çizmiştir¹⁵.

1947'de yayınladığı "Ahlak Nizamı" adlı makalesinde, dönemin neslinin kendi iradesinden, kendi varlığından bile o kadar şüphe eder hale geldiğini, hayat ve mukadderatı hakkında bir hüküm verebilmek için mutlaka üstün bir otoritenin kuvvetine sığınmak gerektiğini duyduğunu, o da yetmezse ölümlerden yardım istediğini, bunun bir toplum için son derece tehlikeli bir durum olduğunu belirtmiştir. Böylesi bir ortamda hakikat bilincinin köreldiğini, bunun için Descartes'in hakikat araştırma metodundan hareketle yakın tarihin yeni baştan ele alınıp değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır¹⁶.

Topçu'nun 1968 Ekim'inde yayınladığı "İslam Ahlakının Esasları" adlı makalesi ise, onun yeni toplum ütopyasının dayandığı

15 Nurettin Topçu, "Vatandaş Ahlakı", *Hareket*, S. 2 (Mart 1939), s. 48-50.

16 Nurettin Topçu, "Ahlak Nizamı", *Hareket*, S. 13 (Mart 1947), s. 3-4.

İslam ahlakının özelliklerini yansıtır. Ahlakın, Sokratvari bir yaklaşımla kendini bilme bilincinden başladığını belirten Topçu, ferdi ruhun derinlerine gizlenen ahlak iradesinin din ile münasebeti konusunda; ahlakı dinden veya dini ahlaaktan ayırmak, insanı iç dünyasının yine kendisinden ayırmak demek olduğunu, zira ahlakın esasının dini olgunluktan başka bir şey olmadığını söylemiştir. Ahlak prensiplerinin, dinin vahyolunan prensiplerinden çıkarılması gerektiğini belirten Topçu, "halk için din, ahlaaktan başka bir şey değildir" demiştir. İslam ahlakının ise dinin özü ve bizzat kendisi olduğunu belirterek Müslüman olmanın, İslam ahlakına sahip olmak ve onu kendisinde yaşatmak olduğunu ifade etmiştir. Topçu, yine aynı makalede İslam ahlakının artık İslam dünyasında bir hayat ve hareket hadisesi olmadığını, İslam dünyasında artık insan ruhuna değer verilmediğini ve İslam ahlakındaki merhamet ve hizmet prensiplerinin işlevsiz kaldığını belirterek bu prensiplere yeniden ve işlerlik kazandırmak gerektiğini vurgulamıştır¹⁷. Topçu, bu konuyla ilgili düşüncelerini derginin değişik sayılarında diğer makalelerinde geniş bir şekilde işlemiştir¹⁸.

Topçu'nun ahlak konusundaki yüksek duyarlılığı ve ilgisi onun bütün eserlerine geniş ölçüde yansımıştır. Genel olarak bakıldığında Topçu'nun bütün külliyatının ahlak üzerine olduğu söylenebilir. 1934 yılında Sorbonne'da hazırladığı doktora tezi İsyah Ahlakı adını taşımaktadır. Bu konu onun bütün hayatını kuşatmıştır. Bu

17 Nurettin Topçu, "İslam Ahlakının Esasları", *Hareket*, S. 36 (Aralık 1968), s. 6-11.

18 Bu konudaki makalelerinden bazıları şunlardır: "Vatandaş Ahlakı", S. 2 (Mart 1939); "Okulda Ahlak", S. 10 (Mart 1943); "Hakikat Dini", S. 8 (Aralık 1942); "Millet Ruhü ve Mukaddesat", S. 28 (Haziran 1948); "İsyah Ahlakı", S. 35 (Ocak 1949); "Şahsiyet", S. 2 (Mart 1939); "İş Ahlakı", C. 5, S. 3 (Mart 1966); "İslam Ahlakı", C.5, S. 15 (Mart 1967); "Ahlak Yaralarımız", C.5, S.16 (Nisan 1967); "İslam ve İnsan", C.5, S. 27 (Mart 1968); "Müslümanlık", C.5, S. 34 (Ekim 1968).

eserindeki görüşlerine göre ahlakın ontolojik yönü, insanda iyinin değeri hakkında tam bir kanaat oluşunca ortaya çıkmaktadır. Böylesi kanaate sahip olan zihin, faziletli bir davranış için maddi ve manevi bütün yeteneklerini kullanmak, bütün zevklerini feda etmek ve fazileti her şeyin üstünde tutmak zorundadır. Topçu'ya göre böyle bir zihin yapısına sahip ahlak, kendi epistemolojisini oluşturur. Ancak bu ahlakın temelinde, onu pasif bir merhamet duygusu ve vicdan azabı olmaktan kurtaran sorumluluk kavramı vardır. Bu sorumluluk, insanı olumlu yönde harekete geçiren müsbet bir sorumluluktur¹⁹. Dolayısıyla bir aktivizm içerir. Bu anlamda ahlak, insanın varoluş ve kendini inşa sürecidir. Benliğin kemale eriştiği yolunda tüm engellerin aşılmasıdır. İsyan ahlakı, insanın bu süreçteki kemâliyât/yüksek ahlaki olgunluk, kendini kavrayış ve oluş yönündeki mücadelesinde karşılaştığı engellere karşı verdiği mücadeledir. Aşk ahlakıyla birleşen isyan ahlakı, ruhî yükselme ve Allah'a vasil olma cezbesi, aşkî bir isyan eylemidir.

Topçu, görev yaptığı milli eğitim döneminde liseler için yazdığı ders kitabında ahlaki tüm yönleriyle ve ahlak sitemleriyle ele alıp incelemiştir. Bu esrinde din-ahlak ilişkisi konusunda, dini yaşayışın formel ibadetlerden ibaret olmadığını, ahlakın dayandığı ve yaşattığı ruh kuvvetinden hareketle hayatın her safhasında ve tüm katmanlarında hissedilen ve fiilen yaşanan bir bütün olduğunu ifade etmiştir²⁰.

Topçu, ilk baskısı 1960'ta yapılan *Türkiye'nin Maarif Davası* adlı eserinin ahlak terbiyesi bölümünde Türk modernleşmesinin getirdiği toplumsal sorunlar üzerinde durmuştur. Buna göre, "milli hayatın iyiden iyiye sarsılmasıyla ilgili sorunun temelinde, son asır inkılapları yapılırken millet

mukaddesatının mevhum ve müstakbel bir kazanç uğrunda feda edilmesi dolayısıyla ahlaki sarsıntının yaşanmış olmasıdır" demiştir. Topçu bu konuda yaşanan ahlaki sarsıntıyı önleyecek bir öneriler sunmuştur. Bunlardan birinde; "Her şeyden evvel memlekette ilim esaslarına dayanan tarafsız ve tam bir tarih kültürünün geniş bir neşriyata bağlanması ve mekteplerde büyük önemde yer tutması lazımdır"²¹ demektedir. Yine ahlâk konusunda "Türkiye'mizde gerçek Türk ahlakının, değerli bir insan şahsiyetinin ve fazilet idealinin doğmasını istiyorsak, hiç vakit kaybetmeden milli hayatımızın kaynaklarında bulacağımız kuvvet ve hayat unsurlarıyla dünya sahnesine atılmamız ve Müslüman Türkün ancak kendine has olan şahsiyetini yabancı ideallerin esaretinden kurtarmamız lazımdır"²² şeklindeki görüşleriyle milli kültür temelli bir ahlak anlayışının öne çıkarılması gerektiğini belirtmiştir.

Ahlaki yönleriyle ele aldığımız Nurettin Topçu'nun düşüncesinin kümülatif olarak değerlendirildiğinde onun bir muhafazakâr devrimci, coşkun bir Anadoluocu, modern kapitalist uygarlığa meydan okuyan radikal bir ihya çağrıcısı olduğu görülür. Siyasal düşünce olarak onu ifade eden anahtar kelime "hür totalitarizmdir"²³. Hegelci şekliyle ifade edilecek olursa, Hakikat'e teslimiyettir. Dolayısıyla bu yönden de mistik bir görünümde.

19 Nurettin Topçu, *İsyan Ahlakı*, İstanbul 1998, s. 34-38.

20 Nurettin Topçu, *Ahlak*, İstanbul 2005, s. 32-33.

21 Nurettin Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası*, İstanbul 1998, s. 174.

22 A. g. e., s. 177.

23 Tanıl Bora, *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul 2017, s.377-378.

Nurettin Topçu'nun Kanlı Pazar Olayı Ekseninde İslamcılık Eleştirisi

Nurettin Topçu, entelektüel yaşamının erken dönemlerinden itibaren *Hareket* dergisinin ilk sayılarında daha çok "Anadolucu" bir bakış açısıyla İslamcılık eleştirisi yapmaya başlamıştır. Ona göre İslamcılar, memleket çocuğunu yetiştiren emek ve toprağın hakkını inkâr etmişler, coğrafya ve iktisadın yarattığı asıl milli tarihi unutmuşlardır. Emeğin, yani bütünüyle hareketin insan iradesinin ilk ve esaslı kaynağı olduğunu bilememişlerdir²⁴. Topçu'nun bu genel bakış açısıyla yaptığı değerlendirmeler ve eleştiriler 1940'ların Türkiye'sinde güdümlü entelektüel ortamında İslamcılar üzerinde beklenen etkiyi gösterememiştir. Bunun başlıca sebeplerinden birisi, Topçu'nun İslamcılığı ve diğer bazı zihniyet yapılarını şiddetle eleştirmesidir. Topçu'yu bu dönemde çıkan ideolojik İslamcılıktan ayıran en önemli unsurlardan biri tasavvuf olmuştur. Bu özellik onu mistik düşünceye yakınlaştırdığı gibi gündelik politik gelişmelerden ayırksız kalmasının da başlıca sebeplerinden birini oluşturmuştur. Bununla beraber Topçu, makro düzeydeki politik gelişmeler karşısında büsbütün apolitik bir konumda değildir. Entelektüel çağı, bütünüyle Soğuk Savaş dönemi olması dolayısıyla bu dönemin genel atmosferi içinde fütursuzca antikomünist/kapitalist bloğa sürüklenen İslamcılar karşısında Topçu, sosyalizmi savunarak İslamcılardan ayrılmıştır. Fakat onun sosyalizmini, "Bizim sosyalizmimiz İslam'ın ta kendisidir. Davamız İslam ahlakına dayanan bir cemiyet düzeni kurmaktır"²⁵ şeklindeki cümleleriyle ifade ettiği dini bir çerçevededir. Topçu'nun toplumsal düzen tasarımı ahlak temelli olmasına rağmen bu düzenin sosyalizm

veçhesinin bulunması Topçu'nun, dönemin İslamcı/muhafazakâr kanadı içinde düşünsel olarak öteki konumunda yer almasına neden olmuştur. Bunun dışında Topçu'nun keskin bir antikapitalist düşüncede olması, yoksulluğun, zulmün ve topyekün ahlaki yozlaşmanın kaynağı olarak kapitalizmi görmesinde yatar.

İslamcılarının ve diğer muhafazakâr-dindar çevrelerin Nurettin Topçu düşüncesi ile aralarına mesafe koymalarının tarihi çok partili hayata geçilmesinden özellikle 1952'den sonra başlamıştır. Başka bir ifadeyle söylenecek olursa Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonrasında ABD ve kapitalist blok içinde yer alarak bu tarihlerde NATO'ya girmesi ve sonrasında muhafazakâr-milliyetçi-İslamcı çevrelerin de komünist tehlikesi karşısında bu çizgi üzerinde yer almasıyla ilgilidir. Fakat Topçu'nun bu çevrelerle kopuş düzeyinde asıl ilişkisi, Amerikan 6. Filosunun, İstanbul'a gelişin protesto etmek için gerçekleştirilen 16 Şubat 1969 tarihli Kanlı Pazar olayı ile ilgilidir. Bu filoyu protesto etmek için Taksim'de toplanan çoğunluğu sol görüşlü gruba karşı, MTTB ve Komünizmle Mücadele Derneği ve başta *Bugün* gazetesi olmak üzere İslamcı basın, olayı bir iki gün öncesinden tahrik ederek cihad havasına dönüştürmüştür. Bunlar arasında *Bugün* gazetesi bu anlayışın öncülüğünü yapmıştır. Tirajı bazen 100 bini bulan bu gazete, bu tür yayınlarıyla Kanlı Pazar olayına giden ortamı hazırlamıştır²⁶. Provokasyon konusunda İslamcı basın yalnız değildir. Diğer gazeteler de farklı şekilde bu olayın içinde yer almışlardır. Fakat İslamcı basının komünizm karşıtı attığı manşetler protestoculara karşı tam bir cihad havası estirmiştir²⁷. Bu ortamda gerçekleşen eylem

24 Mehmet Doğan, "Nurettin Topçu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, C. 6, İstanbul 2004, s. 444.

25 Nurettin Topçu, *Ahlak Nizami*, İstanbul 1997, s. 174.

26 Doğan Duman, "Türkiye'de İslamcı Yayıncılık", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C.4-5, S. 2 (1995), s. 81.

27 Bu süreçte dönemin muhafazakâr basınında şu manşetlere yer verilmiştir: "Komünistler Kuleye Kızıl Bayrak Çekti", *Son Havadis*, 12 Şubat 1969;

sirasında meydanda büyük bir arbede yaşanmış ve bunun bilançosu sonucunda iki ölü, iki yüz civarında yaralı ortaya çıkmıştır. Bu olay tarihlere “Kanlı Pazar” olayı şeklinde yansımıştır.

Nurettin Topçu, bu olaya ahlaki açıdan yaklaşarak bu manşetleri atan çevrelerle adeta bir hesaplaşma içine girmiştir. Topçu'nun bu konuyla ilgili görüş ve düşünceleri ilim-amel/fikir-eylem bütünlüğü gösteren bir tutarlılık gösterir. Mensubu bulunduğu camiayla da kendisini kopma noktasına götürecek rizkleri de göze alarak bu hesaplaşmayı ahlaki açıdan cesurca yapmaktan çekinmemiştir. Bu konuyla ilgili olarak kaleme aldığı “Kin ile Din Birleşmez” adlı manifesto niteliğindeki makalesi, onun ahlaki bir aktivist yönünü de yansıtmıştır. Bu makale, önce *Hareket* dergisi 39. Sayısında (Mart 1969)'da yayınlanmış, daha sonra, Topçu'nun toplu eserler serisi içerisinde İradenin Davası Devlet ve Demokrasi adlı eserinin ekler kısmında yer almıştır.

Topçu, bu olayı değerlendirmeye eylem sırasında yaşananların, 16 Mart 1920'de İngilizlerin İstanbul'u işgalinin ertesinde İngiliz askerlerinin Şehzadebaşı karakolunda Türkaskerinisüngülemeleri olayında, ozaman da İngilizlerin arkasında zaferi kazandıran Amerika donanmasının ilerlemesi olayını anlamlı bir tarihsel örnek olarak hatırlatarak başlamıştır. Buna göre Topçu'nun bu olaydaki esas muhatabı, hadisenin sebeplerinden biri, belki de birincisi olan solcu gruplar değil, İslam dinini kendi nefisleri ile hırsları için böyle şuursuzca alet yaparak, Amerikan donanmasına yaranırcasına savaşan din adamı, din büyükleri ve onların idaresindeki dini neşriyat olmuştur. Topçu, çevreler için;

“Milletin Sabrı Tükenmek Üzeredir”, *Bugün*, 13 Şubat 1969; “Komünistlere Karşı Halk Hareketi”, *Babiâlîde Sabah*, 14 Şubat 1969; “Ya Tam Susturacağız Ya Kan Kusturacağız”, *Babiâlîde Sabah*, 15 Şubat 1969; “Kızıkları Boğmanın Vakti Geldi”, *Bugün*, 15 Şubat 1969; “Cihada Hazır Olun”, *Bugün* 16 Şubat 1969.

“Elli yıl sonra Amerikan donanması, Boğaz'da şerefe kadeh kaldıran sarhoşların narası çalkalanırken, kendi şevket ve saltanatlarının devamı için, Müslüman Türk çocuklarının birbirilerini boğazladıklarını seyretti. Hadisenin sebebi âşikâr: Amerika komünizme düşmandır, komünizm de Müslümanlığa düşman olduğu için Amerika'yı desteklemek her Müslümanın üzerine vaciptir; bu belki de bir cihaddır. Desteklemek için ne lazımsa yapılır, gayeye varmak için adam öldürmek caiz olur; hele öldürülen komünist ise...” nitelemesinde bulunmuş bu düz mantığı şiddetle eleştirmiştir²⁸.

“Biz asırlardır İslam aleminin bütün sefaletler mahşeri olan bugünkü haline sebep olarak, asırlardır din adına yapılan zulüm ve zilletleri görmekte haklı olduğumuza inanıyoruz. Akşemsettin'lerin ve Zembilli Ali Cemali'lerin ruhlarındaki büyüklüğü bütün bütün kaybettikten sonra, üç yüz yıldan beri din adına en aşırı dünya saltanatlarına gönül veren ve en bayağı siyaset entrikaları ile kirlendikleri halde sözde din adamları ve din büyükleri diye tanınanların bu halinden bu günkü zilletlerin doğmuş olmasına şaşmıyoruz. İslam ruhunu gerçek hüviyetle tertemiz yaşatabilmek için bu saltanat harislerinin değil, Peygamber'in varisleri olmamız lazımdı.” “Din kardeşlerinin birbirlerini öldürmesi İslam'da var mıdır?,,, Cihad, din kardeşlerini öldürmek midir? Acaba asıl cihad insan öldürmek midir? Evvela nefislerini öldürsünler. Amerikan donanmasına yaranırcasına savaşmak ise, İslamiyet gelmeden önce insanlar en şiddetli en barbar savaşları yapıyorlardı Öyle olsaydı İslam'ın gelmesine ne hacet vardı? ...Müslüman olmadan önde Türkler dünyanın en yiğit ve en kahraman kavmi idiler. Müslüman olunca dünyanın en büyük ruh ve ahlakını yaşatan millet oldular. İslam'ın onlara sunduğu bilek değil, ruhtur. Halbuki

28 Nurettin Topçu, “Kin ile Din Birleşmez”, *Hareket*, S. 39 (Mart 1969), s. 4. Nurettin Topçu, *İradenin Davası Devlet ve Demokrasi*, İstanbul 2010, s. 225.

onlar Boğaz'da demirlemiş, şerefe kadeh kaldıran sarhoşlarla dolu ve Müslüman Türk çocuklarının birbirlerini boğazladıklarını seyreden Amerikan 6. Filosunu savunmak için kardeşlerine saldırmayı cihad zannedecek kadar düşmüştür.... Anacak unutmazınlar ki, Hristiyanlığın Sen Bartelmi gecelerini düşündüren bu uğursuz boğuşmanın eseri, yarın İslam'a karşı olacak gençlerin sayısını korkunç bir şekilde arttırmaktan başka bir şey olmayacaktır. İslam düşmanlığının hem şiddet hem de sayı bakımından artmasında o cinayet günü başlangıçtır... Ancak bilsinler ki İslam, bu vahşetten, bu barbarlıktan insanlığı kurtarma için gönderilmişti. Kendilerini, gerçek iman karşısında iman ve ahlak açısından olduğu kadar, mantık gözüyle de böyle düşük ve gülünç hale sokan şey, onların, İslam kültürüne olduğu kadar İslam'ın ruhuna da sahip olmayışlarıdır... Dinî denem neşriyat İslam binasına içinden vurulan baltalardır, bunu bilsinler Dinci gazeteler, düşünen ve seven ruhları her gün Müslümanlıktan soğutarak uzaklaştıran menfaat ve tezvir vasıtalarıdır. Onların satırı dinin ruhunu çürütmek için masondan ve yahudiden daha tesirli yıkıcılık yapmaktadır"²⁹.

Topçu, Kanlı Pazar Olayı ekseninde yalnızca İslamcı çevreleri eleştirmesiyle ilgili olarak da şunları söylemiştir: "Son olaylarda yalnız Müslüman olan zümreyi muhakeme ederek suçlandırmamız, İslam'ın açtığı bu tek hakikat çığırını onların çiğnemiş olmalarıdır. Müslümanların karşısında bunların şaşkın ve sapık olduklarını biliyoruz. Müslümanların görevi onları ezmek değil, kurtarmak olacaktı. Görüyoruz ki onlar henüz kendilerini kurtaramamışlardır. Ve İslam adına saldırıları ile hakikat yolunu tıkamaktadırlar. Son olaylar, alemşumül ve ebedi ruh kuvveti olan İslam davasını bu topraklarda tam bir iflas noktasına götürecektir kadar korkunçtur. İslam'a bu en büyük fenalığı yaptığı halde kendinin Müslüman olduğunu söyleyen

²⁹ A.g.e., s. 226- 228.

cepheye dönerek diyoruz ki: 'Müslümanlık bu değildir. Siz bu hareketinizle en şaşkın sapıkların safında yer almış bulunuyorsunuz. Her şeyden evvel İslam'ı bulunuz ve önce Allah'tan ve sonra da kendilerine zulmettiğiniz kardeşlerinizden af dileyiniz. Önce Allah'a sonra da onlara hizmet ediniz ve İslam'ı öğreniniz. Öldürmeyi her kaba ve hoyrat canlı biliyor', Müslümanlığa karşı olanlara da şöyle diyeceğiz: Karşınızdakiler Müslüman değildirler. Müslümanlığı onların tam aksi davranışlarda arayınız. Onları affedin ve hepinize birlikte affı ve kurtuluşu getirecek olan İslam içinde birleşiniz. Biz, onların hepsini ve bütün ruhları birlikte aşk ve iman yoluyla zafere ulaştıracak cihada hazırlanıyoruz"³⁰.

Kanlı Pazar olayı, dönemin İslamcı dergileri içinde Topçu'nun şahsında *Hareket* dergisinde diğerlerinden farklı bir şekilde ele alınmıştır. *Hareket* dergisi de bu olayın, bazı gençlik kuruluşlarının ve solun tahriklerinden kaynaklandığını kabul etmektedir. Ancak Topçu'ya göre bu gerçek Amerika'yı savunmayı meşru göstermez. Çünkü Topçu, Amerika'nın mektebiyle, hayat tarzıyla, sinemasıyla ve faydacı felsefesiyle beyinlerimize demirlediğini görüşündedir³¹.

Topçu, İslamcılık hareketinin bu türden neşriyat yapan kesimlerine karşı eleştirilerini daha sonra da sürdürmüştür. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri yine *Hareket* dergisinde 1971'de yazdığı İslam'ı "Sömüren Siyaset" adlı makalesidir. Topçu bu makalesinde, iki yıl önce yaşananların izinden giderek Haçlı olgusunun tarihsel temellerine inmiş ve zamanımızın modern Haçlı kuvvetlerinin Amerika ve Rusya olduğunu belirtmiştir. Haçlıların bin yıldan beri İslam'ı dıştan yıkmaya çalıştıklarını vurgulayarak, onlar

³⁰ A.g.e., s. 229.

³¹ Asım Öz, "Kenetlenmenin İmkânsızlığı 1960-1980 Dönemi İslamcı Dergiciliğin Macerası üzerine bir Değerlendirme", *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler*, Ed: Vahdettin Işık, Ankara 2016, s.101.

kadar menhus ve onlardan çok çürütücü içteki tehlikeye işaret etmiştir. Bunların da tasavvuf ehlinin karşısına dikilen ve bir türlü kana doymayan saltanat arabalarında sırmalı esvaplara bürünmüş taylesanlı saray soytarıları olan tutucu ilmiye sınıfı olduğunu belirttikten sonra günümüzdeki tehlikenin ise, dini kullanarak siyaset yapmaya çalışan çevreler ve bunların arkasındaki dini neşriyat olduğunu ifade etmiştir³².

“Dini sömürme yolunda İslamcılar, İslam’ın içteki düşmanlarıyla yarışmaktaydılar. ...Seçimlerden önce erkânıyla birlikte maruf camiilerde namaz kıldıklarını halka gösteriyorlar. Fayda umdukları yerde başta bulunan din adamını seçim propagandası olarak kullanıyorlar. Müslüman gazeteleri adıyla yapılan yayınlar, Müslümanları soymak için bir taraftan İslam düşmanlarını taşlarken öbür taraftan devrin iktidarını övüyor, ancak bahşişleri kesilince onlara sövüyorlardı. ...Öyle ki zamanımızda İslam cephesinin bir ruh ve karaktere sahip olmadığını, İslami denen neşriyattan daha mükemmel ortaya koyacak bir delil ve şahit bulunamıyor.³³” Topçu’nun dinin siyasallaştırılmasına bu denli tepki göstermesinin nedenleri arasında, dinin doğasının bundan zarar göreceği endişeleri kadar, onun siyasetin bizatihi kendisini olumlamayan görüşlerinin de etkisi vardır. Nurettin Topçu’da siyaset adeta lanetlenmiş bir kimlik ile karşımıza çıkmaktadır. Topçu siyaseti, iradesine sahip çıkmayı bilmeyen, kendisini kuşatan mukadderatın omuzlarına yüklediği sorumlukları taşıyamayan insanların başvurduğu bir sanat olarak görür³⁴. “Eşsiz sahtekârlık hünerleriyle ticaret ve siyaseti pek mükemmel birleştiren, dergâhı kâh fabrika bacası kâh ikbal ve siyaset kapısı

haline koyan bu hezeyan alayı İslam dinine en büyük tehlikeyi getirme durumundadır”³⁵. Buradan anlaşılıyor ki Topçu, siyaseti de ahlak temelinde değerlendirmekte ve onun pratikte ahlaki yozlaştırıcı etkisine inanmaktadır. O, gündelik hayatın içinde yer alan ve siyasetin alanına giren konularla ilgili mesajlarını ahlaki duruş ve söylemeleriyle dile getirmektedir. Söylemlerinde olduğu kadar, siyasetten uzak, apolitik duruşuyla ahlâken bir aktivisttir. Entelektüel kimliğinin en önemli yanı da buradadır.

Sonuç

Genel olarak Kanlı Pazar olayı örneğinde ele aldığımız Nurettin Topçu’nun görüşleri ilkesel bir yaklaşımı içerir ve yüksek bir tutarlılık gösterir. Topçu’nun bu olay ekseninde takındığı tavır, gösterdiği ahlaki duruş ve yazdıkları, dönemin bütün sağ neşriyatı içinde istisnai niteliktedir. Bu yüzden bu çevrelerde hak ettiği yankıyı bulamamıştır. Zira öylesine din adına yıkıcı bir neşriyat ve komünizm karşıtlığının kendisinin dinselleştiği boğucu bir atmosferde bu etki oldukça sınırlı bir çevrede kalmıştır. Oysa bu günden bakıldığında yaşananların kısa bir süre sonra gerçekleşecek 12 Mart darbesinin ayak sesleri olduğu görülmektedir. Gerçi bu tür uyarı ve gözlemler olayın bütün sıcaklığıyla yaşandığı o dönemde de yapılmıştır³⁶. Dolayısıyla konunun, Amerika’nın komünizmin yayılmasını önlemeye dönük Yeşil Kuşak Doktrini’nden bağımsız düşünülemediği ortadadır. Bu durum, tarihe olgular üzerinden bakmayı ve değerlendirmeyi buna göre yapmayı gerektiren tarihçi bakış açısıyla, insanı ve ahlaki öne çıkararak yaklaşımdan hareket eden

32 Nurettin Topçu, “İslam’ı Sömüren Siyaset”, *Hareket*, S. 61-62 (Ocak-Şubat 1971), s. 5.

33 *A.g.m.*, s. 6.

34 Süleyman Seyfi Ögün, *Türkiye’de Cemaatçi Milliyetçilik ve Nurettin Topçu*, İstanbul 1992, s. 129.

35 Topçu, *a.g.m.*, s. 7.

36 Anayasa hukuku profesörü Bülent Nuri Esen bu olaylarla ilgili olarak; “Bir kuvvet müdahalesi yakındır” şeklindeki görüşünü belirtmiştir. *Akşam*, 17 Şubat 1969.

Topçu'yu aynı konumda buluşturmaktadır. Özellikle Soğuk Savaş dönemi sonrasında yeniden şekillenen dünya dengeleri içinde Orta Doğu'da ve İslam dünyasında yaşanan gelişmeler böyle bir bakış açısındaki doğruluk ve haklılık payını daha üst seviyelere çekmektedir.

Topçu'nun, yalnız bu olayda değil; her zaman, kayıtsız şartsız ve müstakil bir alan olarak ahlaki öne çıkaran görüşleri, onun muhafazakâr İslamcı çevrelerde yalnızlaşmasına yol açmıştır. Türk olduğu için Avrupa'da İslam'ı savunduğu için üstü kalın şallarla örtülmüştür. Fakat bu görüşler aynı zamanda, onun bu konudaki derinliğini ve yüksek tutarlılığını yansıttığı gibi, İslamcılık düşüncesi ve davasının karşılaşıcağı hayati krizler açısından radikal bir eleştiri/uyarı niteliği taşımaktadır.

Esas olarak İslamcılık açısından Topçu ile ilgili asıl mesele, Mehmet Doğan'ın da belirttiği gibi ne İslamcılık dairesinde olanların, ne de dini hareketlerin

mensuplarının Topçu'nun fikirlerini, bunun oluşturduğu dili ve derinliği kavrayamamış olmalarında yatar³⁷. Topçu, politik alanda makro düzeydeki tutarlı yaklaşımları yanında, memleket meselelerinin güncel siyasi yönleriyle ilgili olarak ahlaki derinliğe dayanan düşünceleriyle, reelpolitik/ oportünist reflekslerle hareket eden bir konjonktürel aydın olmaktan uzak kalmıştır. Bu özellik ise onu, modernleşme döneminden gelen ve Türk aydınınının geleneksel kaderi olan sosyo-politik gerçeklikle iç içe olma maluliyetinden kurtarmış, bu suretle güncel politik gelişmeler karşısında ayrık kalmıştır. Bu da onun, Türk düşünce tarihi içinde olgularla düşünen, güçlü bir perspektif ve geniş bir bakış açısına sahip bir entelektüel olma vasıfları açısından da ayrık bir konumda yer almasına yol açmıştır.

37 Doğan, *a.g.m.* s. 440.

KAYNAKÇA

BORA, Tanıl, *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul 2017.

DOĞAN, Mehmet, "Nurettin Topçu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, C. 6, İstanbul 2004, ss. 438-450.

DUMAN, Doğan, "Türkiye'de İslamcı Yayıncılık", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C.4-5, S. 2 (1995), ss. 77-94.

DURAL, Baran A., *Başkaldırı ve Uyum, Türk Muhafazakârlığı ve Nurettin Topçu*, İstanbul 2005.

KARA, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, C.1, İstanbul 2011.

....., "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul 2013, ss. 15-53.

KARPAT, Kemal H., *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul 2010.

MOLLAER, Fırat, "Hakikat İslâmı: Nurettin Topçu ve İslami Düşünce Üzerinde Yeniden Düşünmek", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul 2013, ss. 249-256.

....., *Muhafazakârlığın İki Yüzü*, İstanbul 2014.

ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, *Türkiye'de Cemaatçi Milliyetçilik ve Nurettin Topçu*, İstanbul 1992.

ÖZ, Asım, "Kenetlenmenin İmkânsızlığı 1960-1980 Dönemi İslamcı Dergiciliğin Macerası üzerine bir Değerlendirme", *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler*, Ed: Vahdettin Işık, Ankara 2016, ss. 73-160.

TOPÇU, Nurettin, "Vatandaş Ahlakı", *Hareket*, S. 2 (Mart 1939), ss.48-51

....., "Ahlak Nizamı", *Hareket*, S. 13 (Mart 1947), ss.1-4.

....., "İslam Ahlakının Esasları", *Hareket*, S. 36 (Aralık 1968), ss.6-11.

....., "Kin ile Din Birleşmez", *Hareket*, S. 39 (Mart 1969), ss. 4-7.

....., *İsyah Ahlakı*, İstanbul 1998.

....., *Ahlak*, İstanbul 2005.

....., *Ahlak Nizamı*, İstanbul 1997.

....., *Türkiye'nin Maarif Davası*, İstanbul 1998.

....., *İradenin Davası Devlet ve Demokrasi*, İstanbul 2010.

....., "İslam'ı Sömüren Siyaset", *Hareket*, S. 61-62 (Ocak-Şubat 191), ss. 5-7.

TUNAYA, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul 1962.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *Siyasi Bir İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991.

....., "İslamcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001.

**Dr.
Ersin KIRCA**

*Başbakanlık Osmanlı Arşivi,
kircaersin@gmail.com*

Eser Geçmişi: 24-02-2017 / 18-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.294937

I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt- Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi

*Before World War I, The Kurdish-Armenian Struggle in the East:
Ottoman Government's Practices and the Kurdish Response to the
Ottoman Government*

ÖZET

II. Meşrutiyet döneminde Arazi meselesi, şahsî davalar ve eşkıyalık faaliyetleri neticesinde Kürtler ile Ermeniler arasında öldürme, yaralama ve gasp gibi olaylar yaşandı. Ermeniler yaşıyan bu olayları yayın organları vasıtasıyla doğuda Kürtler tarafından Ermenilere sistemli bir şekilde katliam yapılmış gibi göstermeye çalıştılar. Ermeni Patrikhanesi vasıtasıyla yapılan abartılı ve asılsız şikâyetlerle hükümeti baskı altında tuttular. Ermenilerin yayın organları vasıtasıyla ufak çaplı çatışmaları Kürtler Ermeni katliamı yapılmış gibi göstermeleri ve bu yönde hükümete Kürtleri sürekli şikâyet etmeleri üzerine bu ithamlara ve hükümet tarafından eşkıya takibi amacıyla Kürtlere yapılan haksız muamelelere cevap olmak üzere 4 Ekim 1912 tarihinde Van-Gevaş'tan Sadaret'e ve Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf gönderildi. Bu telgrafta özetle Kürtlerden Ermenilere saldıran ancak 4-5 kişi olup bu saldırıların Kürtlerin rızasıyla olmayıp şahsi teşebbüsler olduğu, oysa Ermenilerin komitacılık fikriyle hareket ettiğinden cinayet bir şahısta kalmadığı, Ermeni mültecilerinin tekrar faaliyete başlaması ve silahlı dolaşmalarının Kürtleri tedirgin ettiği bildirilmektedir. Telgrafta ayrıca bir iki senedir hükümetin Ermenilerin yalan haberlerine fazla ehemmiyet vermesi ve bir iki suçlu yüzünden birçok masuma sıkıntı vermesi Kürt unsurunu hükümetten soğuttuğu ve kendilerinde bir suçsuzluk hissi uyandırdığı belirtilmiştir. Bu makalenin amacı I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Ermenilerle Kürtler arasındaki mücadele, Osmanlı'nın hükümetinin meselenin çözümü için başvurduğu tedbirler ve Kürt halkının hükümete bakış açısını orijinal arşiv vesikalarına dayanarak ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni-Kürt Mücadelesi, Kürtler, Kürt Eşkıyaları, Bediüzzaman, Said Kürdî,*

ABSTRACT:

Events such as killing, assault and robbery took place between Kurds and Armenians in II. constitutional period. The main causes of these events were land matter, personal cases and banditry activities. Armenian publications made complaints against Kurds by the Patriarchate continuously. Armenians argued that Kurds systematically massacred Armenians. But some of claims that Armenians put forward were exaggerated and unfounded. Armenians had never been massacred in this period. The most damaging to Armenians was an armed Kurdish bandit. Kurds sent a telegram from Van Gevash to the government on October 4, 1912. They responded accusations of Armenians to Kurds in this telegram. They also voiced the government's persecution to Kurds in order to track the bandits. It was summarized as follows in this telegram. Kurds who attacked to Armenians are only 4-5 people. There is no consent of Kurdish people for such attacks. A nation can not be put under suspicion because of 4-5 people's crime. The murder can not belong to a person since Armenians act with idea of committee. It is worrying Kurds that Armenian gangs begin to operation again and wander armed. It alienated Kurdish people for the government believe Armenians' fake news and torture many innocent due to one or two criminals.

Keywords: Kurds, Armenians, Kurd bandits, Land Matter, Bediüzzaman Said Kürdî,

Fransız ihtilalinden sonra yayılan milliyetçilik akımı ile imparatorluklar içinde yaşayan milletler kendi millî devletlerini kurmaya başlamışlardı. 19. Yüzyıl'ın son çeyreğine gelindiğinde Yunanistan ve Sırbistan Osmanlı İmparatorluğundan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bulgaristan ise 1878 yılında Özerk bir prenslik statüsüne kavuşmuştu. Ermenilerin bağımsızlık bir devlet kurmak yolundaki ilk resmi girişimleri 93 Harbi'nden sonra gerçekleşmişti. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlıların mağlup olması ve Rusların İstanbul yakınlarını kadar gelmesini fırsat bilen Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Rus çarından Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları geri vermemesini istemiş bununla da yetinmeyerek Ayastefanos'taki Rus karargâhına bizzat giderek Grandük Nikola ile görüşmüş ve Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhakını, bu olmazsa bölgeye Bulgaristan'a olduğu gibi özerklik verilmesini bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve bu ıslahat tamamlanincaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini talep etmişti.¹

93 Harbi'nden sonra Rusya ile imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'nın 16.; 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın 61. maddelerine göre Osmanlı Devleti Ermenilerin bulunduğu eyaletlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği reformları yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı huzur ve emniyetin sağlamayı taahhüt etmiştir.

¹ Hasan Babacan, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Talat Bey", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 134

Osmanlı Devleti ayrıca bu hususta alınan tedbirleri devletlere tebliğ edecek ve devletler de bu tedbirlerin uygulanmasına nezaret edeceklerdir.

Bu antlaşmalarla Ermenilerin durumu milletlerarası bir konu haline gelmiştir. Ermeni Meselesi ilk defa Ayastefanos Anlaşması'yla Rusya tarafından siyasi gündeme sokulmuş ve Berlin Antlaşması'yla uluslararası bir mesele halini almıştır.² Antlaşmaya Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetinin sağlanmasına dair bir madde konmuş olması bölgede yaşayan Kürtler, Ermeniler ve Çerkesler arasında 1878'den önce de çatışmalar olduğunu göstermektedir.

II. Abdulhamid Osmanlı Devleti'nin aleyhine olan ve bağımsız bir Ermenistan devleti kurulmasına yol açacak olan reformları uygulamamıştır. Berlin Kongresi'nde belirtilen reformların yapılmaması Ermeni komitelerini harekete geçirdi. Esasen muhtar bir Ermeni devleti kurmak isteyen Ermeni komiteleri konuya Avrupa devletlerinin dikkatini çekmek ve Osmanlı Devleti'ne baskı yapmalarını sağlamak amacıyla 1894 yılından itibaren Zeytun, Sasun, Bitlis, Muş, Van ve Erzurum gibi yerlerde ses getirecek eylemler yapmaya başladılar.

1894 tarihinde Ermeni komiteleri Ermenilerin yerleşik oldukları yerlerde genel bir isyan çıkarma hazırlıklarına hız verdiler. Bu gayretlerin sonunda Hamparsun Boyacıyan (Murat)'ın yönetimindeki Hınçak Komitesi, Sason Talori'de kanlı bir eylem meydana getirdi. Hınçak üyelerinin Behran ve Zadyan aşiretlerine saldırıp sürülerini yağmalayarak başlattığı hareket, kısa zamanda bir Kürt katliamına dönüştü. İsyanları durdurmak amacıyla yetişen düzenli askeri birlikler, 23 Ağustos 1894 tarihinde isyanı bastırdılar.³

Zeytun'da 10 Ekim'de iki jandarmayı öldüren Ermeniler, 16 Ekim'de toplu bir şekilde isyan başlattı. Kasabanın telgraf tellerini keserek haberleşmeyi engelleyen yaklaşık 4000 Ermeni, hükümet konağı ve askeri kışlayı kuşattı. Burada kaymakamla birlikte 50 subay ve 600 askeri esir edip şehit ettiler.⁴ Bitlis'te 25 Ekim cuma günü Müslümanların cuma namazında oldukları sırada Protestan Ermeni okulundan çan çalınmak suretiyle verilen işaretten sonra dükkânlar kapatılıp yollara barikat kuruldu ve cami abluka altına alındı. Müslümanlar camiden dışarı çıktıklarında pusu kuran Ermenilerin ateşi ile karşılaştı. Asker ve sivil görevlilerin müdahalesi ile olay kısa sürede bastırıldı.⁵

Bu dönemde Ermenilerin en kanlı eylemlerinden birisi Van'da gerçekleşti. 1896 yılının 14 Haziranı 15 Hazirana bağlayan gece, şehre bir buçuk saat mesafede devriye gezen askerlere bir Ermeni çetesi tarafından ateş açıldı. Yaşanan çatışmada 2 asker ağır şekilde yaralandı. Aynı gece bağlık kesimdeki Ermeni evlerinden açılan ateş, şehir içindeki Ermeni evlerine de sirayet etti. Bazı eşkıyaların Müslüman evlerine saldırması üzerine olaylar büyüdü. Bölgeye sevk edilen taburlar ve devriye müfrezeleri ile alınan tedbirler sonunda şehir içindeki olaylar kontrol altına alındı. Ancak şehir dışındaki Ermeniler isyana devam ettiler.

2 Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)", *Ermeni Meselesi Üzerin Araştırmalar*, s. 10

3 Ali Karaca, *a.g.m.*, s. 18

4 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1987, s. 496-497

5 Ali Karaca, *a.g.m.*, s. 47

16 Haziran günü tekrar başlayan olaylar akşama kadar sürdü. Olaylar Adilcevaz ve Erciş gibi kazalara da sıçradı. 9 gün devam eden Van isyanı, Erzincan'da bulunan Zeki Paşa tarafından gönderilen 20 tabur asker ve alınan diğer tedbirler neticesinde 24 Haziran 1896 tarihinde kontrol altına alındı. Yaşanan olaylarda 1 kurmay yüzbaşı ve 3 teğmen Ermeniler tarafından şehit edilirken, Müslüman ahaliden 340 kişi öldü ve 260 kişi yaralandı. Ermeniler tarafından ise 219 kişi öldü, 60 kişi de yaralandı.⁶

Ermeniler doğuda üst üste gerçekleştirdiği olaylar neticesinde bölgeye büyük devletlerin dikkatini çekmeyi başardılar. İngiltere 11 Mayıs 1895 tarihinde Bâbîâlî'ye Anadolu vilayetleri için bir genel komiser atanmasını teklif etti. II. Abdülhamid Osmanlı Devleti için kurulan tuzakların önüne geçmek ve Vilâyât-ı Sitte'nin ihtiyaçları göz önüne alınarak yapılacak reformun uygulanmasına nezaret etmek üzere 27 Haziran 1895'te Yaver-i Ekrem Müşir Ahmed Şâkir Paşa'yı Anadolu Vilâyâtı Umûm Müfettişliği'ne tayin etti. Şâkir Paşa başkanlığında bir heyet teşkil edilerek Doğu Anadolu'ya gönderildi.⁷

Doğuda yaşanan Ermeni isyanlarının neticesinde II. Abdülhamid bölgede güç dengelerini sağlamak için Hamidiye Süvari Alaylarını kurdurdu. II. Abdülhamid'in temel politikası, imparatorluğun batısında bulunan Müslüman Arnavutluğun, güneyindeki Arap topraklarının ve Doğusunda bulunan Vilâyât-ı Sitte'nin her ne pahasına olursa olsun imparatorluk sınırları içinde kalmasını sağlamaktı. Bunu temin edebilmek için Arnavutluk'ta Arnavut aşiretlerinin, Arap topraklarında Arap aşiretlerinin, Vilâyât-ı Sitte'de de Karapapak-Türkmen aşiretleriyle birlikte, özellikle Kürt aşiretlerinin yardımına-işbirliğine güveniyordu.⁸

Hamidiye Süvari Alaylarının bir görevi de Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak ve Müslüman halkla Ermeniler arasında güç dengesini temin etmektir. Hamidiye Alayları yoluyla Müslüman halkı örgütlendirmek, silahlandırmak ve Ermenilere karşı hazırlıklı tutmak düşüncesinde olan II. Abdülhamid, böylece kuvvet dengesini kurarak olası bir Ermeni isyanını engellemeyi amaçlıyordu. Nitekim 1891 yılından sonra Ermeniler, sürekli olarak Hamidiye Alaylarının dağılmasını istemişlerdir. Hamidiye Alayları 1908 yılına kadar olan süreçte sadece 1894 yılındaki I. Sason Olayı'na müdahale edebilmiştir.⁹ Fakat bu alayların varlığı ve aşiret ileri gelenlerinin askerî pâyeler verilerek silahlandırılmış olması Ermeniler üzerinde caydırıcı bir etki yapmıştır. Gerek Hamidiye Alayları gerekse Şâkir Paşa başkanlığındaki Anadolu Teftiş Heyeti'nin çalışmaları neticesinde 1895 yılından sonra Ermeniler doğuda istedikleri gibi terör eylemleri yapamamışlardır. 1909 yılından sonra İttihat ve Terakki yönetimi Hamidiye Süvari Alayları'nı tasfiye yoluna gidince aşiret reisleri küstürülmüş oldu.¹⁰

1894 ve 1895 yılında yaşanan Ermeni isyanlarının II. Meşrutiyet dönemindeki olayları da etkileyen en önemli sonuçlarından biri Kürtler ile Ermeniler arasında bir güvensizlik ve emniyetsizlik meydana getirmiş olmasıdır. İlerde de görüleceği üzere Ermeni komitelerinin

6 Ayşe Terzioğlu, *Vilâyât-ı Sitte' de Ermeniler (1878-1914)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2005, s. 130-131

7 Ali Karaca, *a.g.m*, s. 32-33

8 Bayram Kodaman, "Abdülhamid ve Kürtler-Ermeniler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı:21, s.131.

9 Ayşe Terzioğlu, *a.g.e*, s. 130-131

10 Haluk Selvi-Bülent Cırık, "1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar", *OTAM*, 36/Güz 2014, s. 162-163

dağlarda gezmeleri ve silahlanmaları Kürtleri tedirgin etmiş ve Kürtler de buna mukabil silahlanma yoluna gitmişlerdir.

II. Meşrutiyet'in ilanı İmparatorluğun her yanında bütün halk tarafından büyük sevinç ve coşkuyla karşılandı. Meşrutiyet ortamının "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" gibi sloganlarıyla bir süre gözleri kamaşan Türkler, Ermeniler ve diğer millet mensupları birbirleriyle sıcak ilişkiler kurmaya başlamışlardı.¹¹ Daha önce toprakları bırakıp yurt dışına giden birçok Ermeni Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamından yararlanmak endişesiyle tekrar memleketlerine geri dönmüştü. Fakat bu geri dönüş Doğu Anadolu'da başta arazi meselesi olmak üzere birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Müslümanlarla Ermeniler arasında eskiden beri var olan yakınlık yeniden tesis edilmeye çalışılmış ise de komiteler ve çeteler bu yakınlığı sabote etmişlerdir.¹² İttihat ve Terakki yönetimi Ermeniler ile Kürtler arasındaki arazi meselesinin istenilen şekilde çözüme kavuşturamamış, çetelerin ve Ermeni komitelerinin faaliyetlerine engel olamamıştır. Ermenilerin Patrikhane vasıtasıyla şikayetlerini hükümete ve hamileri olan yabancı devletlere daha etkin bir şekilde duyurabilmesi, hükümetin Trablusgarp ve Balkan savaşları ile uğraştığı bu kritik dönemde yabancı müdahaleyi kesebilmek için Kürtlerden daha çok Ermenilerin sorunlarına öncelik tanımak zorunda kaldı.¹³ Bu durum Kürtler nezdinde hükümete karşı bir soğukluk ve güvensizlik hissi uyandırdı. Sonuç olarak II. Meşrutiyet dönemine kendilerini devletin asli unsuru olarak gören ve İttihat ve Terakki'yi gayri meşru ilan eden Kürt gruplarıyla, Meşrutiyet'in zaferine ortak olan Ermeniler arasındaki uçurum derinleşti.¹⁴

Arazi Meselesi

II. Meşrutiyet döneminden itibaren doğuda Kürtlerle Ermeniler arasında meydana gelen sürtüşmelerin ilk adımını arazi ihtilafı meselesi teşkil etmiştir. II. Abdülhamid döneminde 1894-1895 yıllarındaki Ermeni isyanlarından sonra bölge kurulan sıkıyönetim sonucunda birçok Ermeni topraklarını terk edip Rusya, İran ve Amerika gibi ülkelere hicret etmişlerdi. Birtakım Ermeniler ise 1894 Sason isyanından sonra Osmanlı vatandaşlığından çıktıklarına dair bir senet imzalayıp arazi, mal ve mülklerini satarak yabancı ülkelere göç etmişlerdi.¹⁵ Esasen Ermeniler 1840'lardan itibaren misyonerlerin etkisiyle teoloji eğitimi almak, ve daha iyi ekonomik koşullarda yaşamak için Amerika'ya göç etmeye başlamışlardı. Bu nedenle göç için sahip oldukları varlıklarının bir kısmını satmış veya borçlarına teminat göstermişlerdi.¹⁶ Göç eden bu Ermenilerden kalan arazilerin bir kısmına devlet el koymuş II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki hükümetleri döneminde bu arazilere Kürtler, Kafkasya ve Kırım'dan gelen göçmen Türkler ve Çerkezler iskan ettirilmişti.¹⁷ Bir kısım araziye ise bölgedeki Kürt

11 Recep Karacakaya, Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2005, s. 55-56.

12 Oktay Bozan, Diyarbakır Vilayeti'nde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920), Çizgi Kitabevi, Konya 2013, s. 258.

13 Haluk Selvi-Bülent Cırık, "1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar", OTAM, 36/Güz 2014, s.163

14 Fatih Ünal, "II. Meşrutiyet'in Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", *Ermeni Araştırmaları*, Kış 2005-İlkbahar 2006, Cilt 5-6, Sayı 20-21, s. 87

15 Fatih Ünal, *a.g.m.*, s. 95

16 İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Kimdir?, Osmanlı Devleti'nde Tabiiyyet Sorun*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2104, s. 97-98

17 Erdal Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918), Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s. 331-332.

aşiretleri zabtetmişlerdi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hükümet aldığı kararla daha önce göç etmiş olan Ermenilerin ülkeye dönmesini kabul etmiş ve dönemlere bütün hukuki hakları iade edilmiş, farklı unsurlar tarafından el konulan arazilerinin iadesi kararlaştırılmıştır.¹⁸ Göç eden Ermenilerin yeniden ülkeye dönerek vatandaşlığa kabulleri, arazi ve emlakleri üzerinde hak iddia etmeleri Ermeniler ile Kürtler arasında uzun yıllar sürecek olan huzursuzlukların çıkmasına sebep oldu.¹⁹

Ermenilere göre Kürtler savaş, talan, göçebelik ve zengin olma isteği ile gitgide yayılmışlar ve Ermenilerin topraklarına da girmişlerdir.²⁰ Bu husustaki Ermeni şikayetleri genellikle Kürt reislerinin arazilerine zorla el koydukları ve kendilerini cebren tarlalarda çalıştırdıkları yönündeydi. Mesela Tercan'dan Ermeni Papaz ve muhtarları tarafından Ermeni Patrikhanesine çekilen bir telgrafta Çakılı Kürt aşireti ağalarından Yusuf Ağa, oğulları ve avaneleriyle beraber çayırlarını cebren basıp biçtiklerini, mahalli hükümete yaptıkları şikâyetin dikkate alınmadığını bildirmekteydiler.²¹ Siirt'teki Keldani Matranı ile Süryani ve Ermeni Murahhasaları tarafından ortaklaşa gönderilen Ocak 1911 tarihli telgrafta İstibdad Devri'nde Kürtlerin zorla ele geçirdikleri Hıristiyanların tapulu arazilerinin idare meclisleri tarafından Kürtlerin elinde bırakıldığından²²; Kığı kazasından Arşavir ve diğerlerinin gönderdikleri bir arzuhalde ise Dizvas köyündeki ecdatlarından intikal eden arazilerinin 1322 tarihli Kığı İdare Meclisi kararıyla Kuzican Kürt ağaları tarafından kanunsuzca zabtedildiğinden şikayet etmekteydiler.²³ Erzurum Valiliğinden bu arzuhal üzerine 21 Mayıs 1326 tarihinde yapılan açıklamada bu gibi sorunların arazinin yeniden tahririyle giderileceği fakat bu gibi şikayeti olanlara artık laf anlatmak imkanı kalmadığı bu sorunların çözümü için arazi ile ilgili kanunun bir an önce çıkarılması gerektiği bildirilmekteydi.²⁴ Ermenilerin bu dönemde arazi meselesi kadar rahatsız olduğu diğer uygulamalar ise Ermenilerin tabiriyle "kafirlik vergisi" ve "gulamlık"tı. Kafirlik vergisi Kürt aşiret reislerinin Ermenilerden aldıkları bir tür vergi idi. Gulam ise Kürt aşiret reislerinin kendi topraklarında Ermenileri ücretsiz olarak çalıştırmasıydı. II. Meşrutiyetle birlikte bu tür uygulamalar yasaklanmış ise de Kürt Aşiret reisleri eski yarı bağımsız "feodal" idarelerini Ermeniler üzerinde devam ettirmek istiyorlardı.²⁵ Bu durumun hükümet tarafından tam olarak çözüme kavuşturulamaması da aradaki sürtüşmenin devam etmesine neden oldu. Aşağıda görüleceği üzere Aşiret reislerinin bu tür "feodal" uygulamalarından bölgedeki Kürt halkı da rahatsızdı.

18 Bülent Cırık, *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 311-312

19 Fatih Ünal, *a.g.m.*, s. 95-96

20 Hagop Şehbazyan, *Kürt-Ermeni Tarihi*, çev. Ferit M. Yüksel, Kalan Yayınları, Ankara 2002., s. 91.

21 BOA. DH.SYS 118-13, 16 Temmuz 1327 (29 Temmuz 1911)

22 BOA DH. SYS 67 1-2, Kanunuevvel 1326 (Ocak 1911)

23 Kığı kazasından Arşavir Veled-i Ohannes ve diğerlerinin 5 Nisan 1326 (18 Nisan 1910) tarihinde gönderdikleri arzuhalde özetle şöyle denmektedir: "Özellikle Kuzican Kürd ağalarının arazi hususunda yaptıkları tegallübat ordadır. Dizvas köyünde ecdadımızdan intikal eden ve tapulu mülklerimiz devr-i istibdaddan yüz bulmuş olan Kürdler tarafından zabt ve çoluk çocuklarımız çırılçıplak dışarı atılmıştır. Bu hal makamata arz edilmiş ise kulakları kapanmış makamlar tarafından işitilmemiştir. Meşrutiyet hükümeti ise aff-ı umumiden istifade eden Kürdleri himaye ile karyemizi zabt eden Ekradı imam ve muhtar ve heyet-i ihtiyariye tanıyıp aldıkları şahadetname ile 1318'e kadar olan mahkeme kayıtları ortada iken 1322 yılında Kığı idare meclisi aldığı kararla arazileri Kürtlere vermiştir. Mazbut karyemizin tarafımıza teslimi ve Kürdlerin yed-i zabt ve tegallübünden tahlisini istihram ederiz." BOA. DH. MUI, 6-3-25, 5 Nisan 1326 (18 Nisan 1910)

24 BOA. DH. MUI, 6-3-25, 21 Mayıs 1326 (3 Haziran 1910)

25 Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yı'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, çev. Bedros Zartaryan, Memo Yetkin, Med Yayınları, İstanbul 1992., s. 148.

Kürtler ise arazilerin kendilerine ait olduğunu kendi arazilerinde çalışan Ermenilerin toprakları ellerinden almaya çalıştığını iddia etmişlerdir. Mesela Muş'a bağlı Zebkan köyü arazisini tasarruf eden Belaki aşiretinden 25 kişi adına gönderilen arzda 30 senedir âdi senetlerle tasarruflarında olan Zebkan Köyü arazisini tasarruf ettiklerini ve bir kısmının mahkemeye müracaatla araziye sahip olduklarını belgelemiş iken diğer kısmının mahkemeye henüz müracaat etmiş iken Ermenilerin müracaatı üzerine mutasarrıfın gönlünü hoş etmek için liva meclisi tarafından arazilerin Ermenilere verildiğinden şikayetçi olmaktadır.²⁶ Bir kısım Ermeniler Kürt ağalarına ait olan toprakları onlardan kiralayarak ziraat yapmaktaydı. II. Meşrutiyetten sonra bu şekilde arazilerde kiracı olarak tarım yapan Ermeniler bu arazilerin kendilerine ait olduğu iddia etmişlerdi. Devlet tarafından bu şekilde Ermenilere tapu verilecek olması Kürtler'in hoşuna gitmemişti.²⁷

Dahiliye Nezareti'nden Adliye ve Mezahib Nezareti'ne yazılan 4 Temmuz 1328 (17 Temmuz 1912) tarihli yazıda Van Başkale'de Han Paşa ve sairleri tarafından Ermenilere yapılan saldırıların vaktiyle arazi ferağ ve intikal muamelesinin icrası suretiyle arazilerini uygun fiyata satarak İran'a firar ve sonradan geri dönen bazı Ermenilerin bir takım kötü niyetli kişiler tarafından el altından tahrik edilmesi ve bu tahrikatın tesirine kapılarak haksız taleplerden ibaret olduğu bildirilmekteydi.²⁸

Bölgedeki arazi meselesi sadece Kürtlerle Ermeniler arasında yaşanan bir sorun değildi. Aynı zamanda Kürt aşiretlerinin birbirleri arasında ve aşiret ağalarıyla halk arasında da arazi meselesinden dolayı sorunlar yaşanmaktaydı. Vilayetlerin her tarafından yerel hükümete yapılan müracaatların yüzde sekseni ve meydana gelen suç ve cinayetlerin yarısından fazlası arazi ihtilafından kaynaklanmaktaydı.²⁹ Van Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 6 Şubat 1327 (19 Şubat 1912) tarihli telgrafta o havalide unsurlar ve kavimler arasındaki ihtilafların arazi meselesinden kaynaklandığı, Erciş ve Adilcevaz kazalarında Haydaranlı ve Sarısu aşiretleri arasındaki arazi davasının sulh yoluyla çözümü mümkün olmadığı, mahkemenin uzun sürmesi ve masraflı olması dolayısıyla tarafların mahkemeye müracaat etmedikleri ve taraflar arasında bir hadise çıkması muhtemel olduğu bu çatışmaların önlenmesi için iki aya kadar tahrir komisyonunun işe başlaması gerektiği belirtilmektedir.³⁰ Van Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan 2 Mayıs 1327(15 Mayıs 1911) tarihli yazıda "*Hıristiyanlarla Kürtler arasındaki ihtilaf dahi haiz-i ehemmiyet ise de hükümetleri en çok uğraştıran ve ahali arasında huzursuzluğa sebep olan Kürtlerle rüesa arasında tapu idarelerinin vaktiyle cereyan eden yolsuzluklarından ve hâdis olmuş olan bazı zorbalıklarve meydana gelen ihtilaflar*" olduğu belirtilmektedir.³¹

26 BOA. DH. SYS 118-13, 19 Nisan 1327 (2 Mayıs 1911)

27 Tutak'tan Dahiliye Nezareti'ne yazılan 1 Haziran 1327 (14 Haziran 1911) tarihli telgrafta şöyle denmektedir: "Karyelerimize gelen Ermeniler tarafımızdan meclub çift sürmek için hizmetçi ve maraba makulesidir. Ne arazileri ve ne de tasarruf edecek habbeleri vardır. İddiaları dairesinde kendilerine hakk-ı karardan tapu verilecekse hakkımızın iptali lazımdır. Tahkikat ve icabının icrasını mahallî hükümete irade ve yolsuzluğu meydan verilmemesini adalet-i hükümetten istirham ederiz." BOA. DH. SYS 118-13, 1 Haziran 1327 (14 Haziran 1911)

28 BOA. DH. SYS 71-2-3, 4 Temmuz 1328 (17 Temmuz 1912)

29 BOA. DH. MUI, 6-3-25

30 BOA. DH.SYS 118-13, 6 Şubat 1327 (19 Şubat 1912)

31 BOA. DH.SYS 118-13, 2 Mayıs 1327 (15 Mayıs 1911)

Aşiret reisleri ile halk arasında meydana gelen davaların en önemli sebeplerinden biri tapu muamelesinin ve sınırların pek karışık olması ve aşiret reislerinin tapuda gösterilen on on beş dönümlük yer mukabilinde yüzlerce dönümün tasarrufuna kalkışmalarıdır.³² Bölgedeki pek çok Kürt ahalinin, tasarruflarında olan araziler için daha önceden tapu almamış olması ve bir kısım yerlerin vilayet ve kazalardaki idare meclisleri tarafından nüfuzlu kişilere verilmiş olması ihtilafların bir diğer sebebidir. Hükümetin hak sahiplerinin arazisini iade etmeye başlamasıyla daha önce arazilerini bir şekilde ellerinden çıkaran Kürt ve Ermeni halkı tekrar arazilerini geri almaya çalışmıştır.³³ Devlet arazi meselesinde ağalara karşı ahalden yana karar almış bu da aşiret reisleri ile ahali arasında çatışmalara sebep olmuştur.

Bazı bölgelerde arazi meselesinden dolayı öldürme olayları ve çekişmeler ciddi boyutlara ulaşmıştır. Mesela Malazgird'de arazi meşelisinden dolayı artan olayların önünü alabilmek için Muş'taki Süvari Alayından bir bölüğün bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştır.³⁴ Arazi meselesinde Müslüman ahalice hâsıl olan hoşnutsuzluk dolayısıyla 1328 senesi Mayıs (Mayıs-Haziran 1912) ayında Huyut nahiyesinin Tağvanik köyünde Abdulmuhi ve on iki nefer askeri bir günde üç ertesi günde beş Ermeni'yi katletmiştir. Olayın yatıştırılması için bölgeye bir tabur asker yerleştirilmiş ve Kürtlerin ileri gelenlerinden olayda katkıları olmayan yirmi iki Kürt tutuklanmıştır. Daha sonra askerin oradan kaldırılması yüzünden Ermenilerle Kürtler arasındaki kızgınlık yeniden canlanmış ve sıradan hadiseler görülmeye başlanmıştır. Bu olaylar üzerine Ermeni basını ülke içinde ve dışında zararlı yayınlar yapmaya başlamıştır.³⁵

Devlet bu meselenin çözümü için bölgede yeniden arazi tahriri yapılmasını ve tahrir yapıncaya kadar arazi davalarının vilayet ve kazalardaki mahkemelerde çözüme kavuşturulmasını kararlaştırdı. Fakat yeniden arazi tahririnin yapılması uzun zaman alacaktır. Tahrir işinin gecikmesi olayların artmasına sebep olmaktadır.³⁶ İhtilafların mahkemelerde halledilmesi ise Pasinler, Hınıs, Kığı, Tercan, Eleşkird, Tutak, Pülümür gibi çoğu kazada adliye teşkilatının henüz kurulmamış olması³⁷, davaların uzun sürmesi ve halkın mahkeme harcı vermek istememesi gibi sebeplerden dolayı çoğu yerde sıkıntılı bir hal almaktadır.

Mamuratülaziz Valisi Mehmed Ali 27 Haziran 1326 (10 Temmuz 1910) tarihli telgrafında özelde Dersim'de genelde ise bölgede yaşanan arazi meselesini ve çözüm önerilerini özetle

32 Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan 6 Haziran 1326 (19 Haziran 1910) tarihli yazıda bu durum izah edilmekte ve bu meselenin çözümü için arazi tahririnin bir an önce yapılması istenmektedir. Bkz. BOA. DH.SYS 67-1-2, 6 Haziran 1326

33 Bitlis Vilayeti'nden 20 Mart 1326 (2 Nisan 1910) tarihinde gelen şifrede Bitlis'in Çukur yani Norşin Nahiyesi ile civarında Müslüman ve Ermeni rençber kısmı on beş yirmi seneden beri resmî ve gayr-ı resmî surette ellerinden çıkardıkları araziye eşraftan geri almak için kıyam ettikleri ve geri alacakları araziye şimdiden sürmeye başlayacakları, «şu hâle nazaran bu civarda adeta bir sosyalizm fikri uyanmış» olduğu, seri ve şiddetli tedbirler alınmaz ise bu tür hareketlerin artacağı bildirilmektedir. BOA. DH. SYS 67 1-2, 20 Mart 1326

34 , Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Haziran 1327 (22 Haziran 1911) ve Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 11 Haziran 1327(24 Haziran 1911) tarihli yazılar için bkz. BOA. DH.SYS 118-13

35 Bitlis Adliye Müdürü Faik Bey yukarıda anlatılan olayların hiçbir zaman muzır neşriyat yapmak derecesine varmadığını, meselenin iyi yöneticilerin tayini ve bölgenin demiryolu ve sair vasıtalarla imar edilmesiyle çözülebileceğini belirtmektedir. BOA. DH. SYS 71-1-3-4. 16 Eylül 1328 (29 Eylül 1912)

36 Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e ve Defter-i Hakanî Nezareti'ne yazılan 4 Nisan 1326(17 Nisan 1910) tarihinde yazıda evvelce yurtdışına firar edip sonra geri eden Ermenilerin arazi hakkında olunacak muamelenin hızlandırılması özellikle Kürdistan bölgesindeki arazi tahririnin ziraat mevsiminden önce yapılmasını aksi halde istenmeyen olayların yaşanabileceği bildirilmiştir. BOA. DH. MUİ 6-3-25, 4 Nisan 1326 (17 Nisan 1910)

37 BOA. DH. MUİ 6-3-25, 11 Nisan 1326 (24 Nisan 1910)

şöyle anlatmaktadır:

“Dersimde bir müddetten beri sağlanan sükûnetten istifade ederek evvelce öteye beriye dağılmış olan yüzlerce insan gelip aşiret ağalarından veya efrâddan gaspettikleri tarla ve hayvan davasına başlamışlardır. Bunlar yirmi otuz belki elli senelik meselelerdir. Esasen ahalinin çoğu ekip biçtikleri tarlaları için tapu senedi almaya lüzum görmemiş oluklarından bu hal işi büsbütün karıştırmaktadır. Buna çare bulunmazsa Kürdlerin tacizatından bî-kuvvet müddeâleri silahla susturarak ref’ edeceklerine şüphe yoktur. Bu meselenin mahkemeye müracaatla tesviyesi kâbil ve icab-ı mahalliyeye muvafık değildir. Mehakim-i Sulhiye kanunu da kim bilir ne zaman çıkacaktır. Bu nedenle Mamûratülaziz’e kırk bin kuruş gönderilerek teşkil olunacak komisyonlar marifetiyle ihtilafâtın idareten çözülmesi ve ahalinin tapu senedi almaya mükellef tutulması. Bundan başka maliyece tanzimi kararlaştırılan tahrir-i emlak-i umumî şimdiden bu muameleye katiyen ihtiyaç vardır.”³⁸

Hükümet Meselenin daha fazla büyümemesi için arazileri zaptolunanlara arazilerine mukabil para ödeme ve bir komisyon kurarak meseleyi çözüme yoluna gitmiştir. 23 Şubat 1325 tarihinde Dahiliye Nezaretî’nden Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Mumûratülaziz, Adana ve Sivas vilayetlerine gönderilen yazıda meşrutiyetin ilanından evvel Amerika’ya ve sair mahallere firar etmeleri üzerine arazilerine hükümetçe veya ahali tarafından el koyulanlara hükümetçe onları memnun edecek miktarda para yardımında bulunulacağı bildirilmiş, vilayet dâhilinde ne miktar sarfiyata ihtiyaç olduğunun tahkik edilerek bildirilmesini istemiştir.³⁹ Dahiliye Nezaretî’nden Sadaret’e yazılan 5 Temmuz 1326 tarihli yazıda arazisi zabtedilenlere verilmek üzere toplam 6 546 358 kuruşun gerektiği ve bu meblağın “masarif-i gayr-ı melhuze tertibi”nden karşılanması ve paraların dağıtılması işi için vilayetin ileri gelenlerinden oluşan bir komisyon kurulması ayrıca Erzurum, Bitlis; Van, Mamûratülaziz vilayetlerince bir komisyon kurulup bu komisyonun ihtilafı araziye tahkik etmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴⁰ Valilerin riyasetinde Maliye ve Defter-i Hakanî memurlarıyla ahalinin önde gelenlerinden oluşmak üzere teşkil olunacak komisyonların yapacakları tahkikat sonucunda arazi ihtilafını barış yolu ile çözülmesi ve komisyonlarca yapılacak tetkikattan sonra teşkil olunacak heyetler tarafından emlak tahriri icra olunması kararlaştırıldı.⁴¹ Bu komisyonla Ermenilerle Kürtler arasında arazi anlaşmazlıklarını ortadan kaldırmak ve mevcut arazi davalarını adil bir şekilde çözülmesi hedeflenmiştir.⁴²

Arazi meselesinde devletin aldığı kararlar ahali ve aşiretler arasında infial uyandırmıştır. 20 yıla yakın bir süre işledikleri toprakların bir anda ellerinden çıkması sadece ekonomik bir darbe değil aynı zamanda onur kırıcı bir uygulama olmuştur. Mağdur duruma düşen Kürtlerin çoğunda İttihat ve Terakki yönetimine karşı bir kin ve öfke oluşmaya başladı.⁴³

Hükümetin çabalarına rağmen anlaşmazlıklar ve olayların sayısı az olmamış birçok

38 BOA. DH.SYS 67-1-2, 27 Haziran 1326 (10 Temmuz 1910)

39 BOA. DH. SYS 67 1-2, 23 Şubat 1325 (8 Mart 1910)

40 BOA. DH. SYS 67 1-2, 5 Temmuz 1326 (18 Temmuz 1910)

41 BOA. DH.SYS 67-1-2, 3 Teşrinisani 1326 (16 Kasım 1910)

42 Dilek Akgümüş, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Van Vilayeti’nde Asayiş Problemleri (1914-1918)*; Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 43

43 Fatih Ünal, *a.g.m.*, s. 97.

dava çözümsüz kalmıştır. Ermeni meselesinin ortaya çıkmasıyla birlikte iyice gündeme gelen arazi davaları I. Dünya Savaşı'na kadar hatta Cumhuriyet dönemine kadar taşınmıştır.⁴⁴

Meşrutiyet Dönemi'nde Kürtlerle Ermeniler Arasındaki Çatışmalar

Meşrutiyet Dönemi'nde doğudaki Kürt ahali tarafından Ermenilere karşı öldürme, yaralama, kız kaçırmaya ve hayvan gaspı gibi tecavüzler meydana geldi. Fakat bunlar milliyetçilik ya da Ermenilere karşı topyekun bir katliam yapmak fikirlerinden değil ekseriyetle kişisel sorunlardan kaynaklanan âdi vakalardır. Bu tür olaylar daha çok arazi ve su meselesi⁴⁵ ve şahsi meselelerden ve eşkıyalık hareketlerinden kaynaklanmaktadır. Meşrutiyet döneminde Bölgede işlenen cinayetler incelendiğinde Ermeni unsura karşı katliam tarzında toplu öldürme olayları görülmemiştir.

Bitlis vâlisinin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 23 Teşrinievvel 1328 (5 Kasım 1912) tarihli yazı Meşrutiyet Dönemi'nde Kürt-Ermeni mücadelesinin sebeplerini anlatması bakımından önemlidir. Buna göre Meşrutiyetle beraber meydana gelen serbestlik neticesinde Taşnak Komitesi mensupları bu halden istifade ederek kendilerini kuvvetlendirmek için Ermenilerin hemen hepsini silahlı bir hale getirmiş ve bu hali hisseden Kürtler de endişelenerek silah tedarikine başlamıştır. Bu durum ve ahalinin birbiri hakkında besledikleri kötü emel ve düşüncelerin ürünü olmak üzere son zamanlarda bazı cinayetler meydana gelmiştir. Ermenilerin özellikle Taşnaklar kendi fikirlerine uygun bulmadıkları kişileri öldürürken ve Kürtlerden bazılarının da alacak verecek işlerinden ve arazi ihtilafının sebep olduğu güvenme ve infialle bazı Ermenileri katli etmiş ve memleket dâhilinde asayiş ve emniyet bozulmuştur.⁴⁶

Gevaş Kaymakam Vekili Aristerati Efendi bölgede iki unsur arasında güvensizlik ortamının oluşmasında Taşnakların rolünden bahsetmektedir. Buna göre Taşnak Cemiyeti Ermenileri tahrik etmeye ve zihinleri zehirleyip fikirleri ifsada çalıştığı için gerekli tedbirler alınmalıdır. Dış ülkelere buradaki asayiş karışık göstermek için Ahtamar Katogikos Vekili Beznek ve Rahib Tanil Efendilerin vasıtasıyla büyük bir rol oynayan Taşnak Komitesi köylülerin koyun ve öküzünü satıp silah almaları için köylüleri tazyik ve tehdit etmektedir. Kürtler de buna karşı kayıtsız kalmayarak onlar da bu endişeden dolayı silahlanmaktadır. İki unsur birbirlerinin köylülerinin yakınlarına bile geçseler karşılıklı olarak birbirlerine güvensizlik beslemektedirler.⁴⁷ Bu bilgilerin Hıristiyan bir yönetici tarafından yazılmış olması önemlidir. Bu dönemde silahlanan Ermeniler I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber tehcirle sonuçlanacak olan silahlı eylemlere kalkışacaklardır.

44 Erdal Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası, s. 334-335.

45 Ermeni Patrikliği'nden gelen bir yazıda Sason'un Kop ve Ersanik köylerinde su meselesi yüzünden Rami isimli Kürd ile kardeşi Kop karyesi Ermenileri üzerine hücum ederek nahiyeye müdürü hazır olduğu halde Haço isimli Ermeni'yi katli ve Köy reisi Porto Ağa'yı ve diğerlerini yaralayıp kaçırmışlardır. Rami yakalanmış ise de azmettirici olan Hacı Kayan ve diğer failler serbest gezmektedir. Nahiyeye müdürü suçluları yakalayacak yerde bazı Ermenileri hükümet konağı üzerine hücum ettikleri gerekçesiyle tutuklamıştır. BOA. DH. SYS 71-3-1-1, 20 Eylül 1326 (2 Eylül 1910)

46 BOA. DH. SYS 106-1 1-4, 23 Teşrinievvel 1328 (5 Kasım 1912)

47 BOA. DH. SYS 118-13, 24 Şubat 1328 (9 Mart 1913)

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Ermeniler hakkında icra edilen öldürme, yaralama, gasp, kız ve kadın kaçırma olaylarına dair Ermeni Patrikhanesi tarafından Dahiliye ve Adliye nezaretleriyle Sadarete 1908 yılında 13 adet, 1909 yılında 4 adet, 1910 yılında 28 adet ve 1911 yılında 35 adet tahrir ve muhtıra sunulmuştur.⁴⁸ Yukarıda da belirtildiği gibi bunlar sadece öldürme değil, gasp, kız kaçırma ve yaralama olaylarını da içermekte ve bütün Anadolu'yu kapsamaktadır.⁴⁹

Ermenilere karşı işlenen cinayetlerin artması, bu cinayetler hakkında Ermeni mebusların bilgi istemesi, Ermenilerin iddia ettiği rakamların ne derece doğru olduğunun anlaşılması ve bu konularda doğru izahatta bulunabilmek için Dahiliye Nezareti 2 Haziran 1328 (15 Ekim 1912) tarihinde Sivas, Erzurum, Van, Bitlis, Mamuratülaziz, Diyarbakır, Adana, Halep vilayetlerine bir yazı göndererek son üç ay zarfında Ermeniler aleyhinde kaç tane öldürme ve yaralama hadisesi meydana geldiği ve bu cinayetler hangi kazada hangi köyde vaki olduğu ve bu cinayetlerin işlenme sebebinin neler olduğu, cinayetin faillerinden hangileri tutuklanıp hangileri tutuklanmadığı, bunlar hakkında ne gibi tedbirler alındığına dair bilgi istemiştir.⁵⁰

Bu dönemde Ermeniler tarafından da Müslümanlara karşı zaman zaman saldırılar olmaktadır. Mesela Bitlis'in Kekan karyesinden iki Ermeni Şirvanlı Derviş isimli kişiyi yaralayarak katl etmişlerdir. Katillerin yakalanması üzerine Siirt Ermeni Murahhaslığı güya Kekan köyünde Ermenilerin tehdit edildiğini ve korkutulduğunu belirterek cinayetin üzerini örtmeye çalışmıştır.⁵¹ Gevar kazasının Cuyuban köyü ahalisinden Hasan oğlu Ali ve arkadaşları Nukruh dağında koyunlarını otlatırlarken silahlı bir Ermeni çetesinin saldırısına uğrayarak yaralanmış Abdullah isimli kişi kaybolup haber alınamamış ve koyunları da Ermeniler tarafından gasp edilmiştir.⁵²

Kürt ahalinin büyük çoğunluğu bu gibi olaylara rıza göstermemektedir. Ermenilere karşı cinayet işleyen bir kısım katiller aileleri ve akrabaları tarafından yakalanarak güvenlik güçlerine teslim edilmiştir. Mesela Hizan'da Darmasi köyü civarında aralarında meydana gelen bir tartışma neticesinde üç Ermeni ile bir mühtediye tüfekle katleden Tahir oğlu Mir'an, daha sonra Babası Tahir Ağa tarafından güvenlik güçlerine teslim edilmiştir.⁵³

48 BOA. DH. SYS 71-1 3-3 23 Nisan 1328 (6 Mayıs 1912)

49 Ermeni Patrikliği'nin şikayetine göre Gevaş'ın Karçkan nahiyesi havalisinde 1912 yılı Nisan ayında 4 Ermeni öldürülmüş bir kişi de yaralanmıştır. Van Vilayeti'nden alınan bilgilere göre Ermenilerin sakin olduğu yedi vilayette son altı ay zarfında (Mart-Eylül 1912) yalnız 18 katl vuku bulmuş ve bu cinayetler de siyasi mahiyetli cinayetler olmayıp şahsi sebeplerden dolayıdır. Diğer suç vakaları ise hayvan gaspı, yaralama ve öldürme maksadıyla silah göstermek ve kız kaçırmak gibi âdi suçlardır. BOA. DH. SYS 71-1-3-4, 3 Teşrinievvel 1328 (16 Ekim 1912)

50 BOA. DH. SYS 106-2 1-1, 2 Haziran 1328 (15 Haziran 1912); Bitlis Vilayeti'nden bu konuda gelen cevaba göre 1328 senesi Mart'ından Haziran ayına kadar (Mart-Haziran 1912) üç ay zarfında Bitlis Vilayeti dahilinde 28 katl, 5 cerh, 4 fiile tasaddi, 1 işkence, 5 hücum ve silah kullanma, 1 kız kaçırma, 4 yangın, 6 hırsızlık, 1 gasp, 1 çocuk düşürme, 2 rüşvet, 2 silah gösterme, 2 izale-i bıkır toplam 71 olay olup bunların 3 ü Bitlis, 3 ü Ahlat, 7 si Hizan, 4'ü Mutiki, 22'si Siird, 7'si Genç, 26'sı Muş dahilinde olmuştur. Bu olayların faillerinden 214 kişiden müslim gayr-ı müslim 98i yakalanarak adliyeye sevk edilmiş, diğerleri vilayet dağlık taşlık olması ve zabtiye kuvvetinin yetersizliği dolayısıyla henüz yakalanamamış ise de takibat sürmektedir. Bu olaylardan zarar görenlerin 44 ü Müslüman, 21 i gayr-ı müslimdir. Bir önceki sene 125'i katl olmak üzere aynı vukuat 485'i bulmuştur. BOA. DH. SYS 106-2 1-1, 14 Haziran 1328 (27 Haziran 1912)

51 BOA. DH. SYS 106-2-1-2, 13 Teşrinievvel 1328 (26 Ekim 1912)

52 BOA. DH. H 55-29

53 BOA. DH. SYS 71-3-1-1, 26 Şubat 1326 (11 Mart 1911)

Kürtler yaşadıkları bölgenin tarıma elverişli olmaması, arazinin sarp ve dağlık olması ve aşiretler halinde yaşamaları gibi sebeplerden dolayı sert mizaca sahip kişilerdir. Aşiret yapısı sebebiyle Kürt aşiretleri Ermenilerden daha çok birbirleriyle çatışmışlardır. Bu hakikati Van Valisi Ahmed İzzet Bey “*Burada durum İstanbul’da anlatıldığı ve yabancı ülkelere aksettirildiği gibi sadece Kürtlerin Ermenilere tasallutu şeklinde değildir. Kürdün Kürde ve hatta Ermeni’nin Ermeni’ye tecavüzü ve birbirlerinden şikayeti dahi çoktur.*”⁵⁴ cümlesiyle dile getirmektedir. Bitlis Vilayeti’nden gelen bir yazıda da Kürtler tarafından Ermenilere karşı işlenen çoğu cinayetin milliyet davasından değil anlaşmazlık ve şahsi kırgınlıklar sebebiyle meydana geldiği ve bu gibi olayların yalnız Müslümanlarla Ermeniler arasında değil Müslümanların kendi aralarında yaşandığı belirtilmektedir.⁵⁵

Eşkîyalar

İttihat ve Terakki yönetiminin Ermenilere yaklaşımı ve bu yaklaşımın Kürtler tarafından algılanışı bölgede çok uzun zamandan beri faaliyet gösteren çetelerin daha rahat hareket etmelerine sebep oldu. Bazı Kürt aşiretleri ellerindeki malların ve itibarların kaybindan dolayı 1910 yılından itibaren harekete geçerek hükümet ve Ermeniler aleyhinde faaliyetlere başladılar. II. Meşrutiyet döneminde Kürtlerle Ermeniler arasında meydana gelen çatışmalarda ve bölgedeki asayişin ihlalinde en etkin rol oynayanlar eşkıyalarıdır. Burada belirtilmesi gereken en önemli husus bahsedilen eşkıyaların sadece Ermenilere değil bölgedeki bütün halka ve devlet güçlerine zarar veriyor olmasıdır. Bir başka husus ise bu kişilerin bazılarının aslında eşkıya olmayıp hükümetin yanlış uygulamaları neticesinde bu konuma düşmüş olmalarıdır. Dönemin en meşhur Kürt eşkıyaları şunlardır:

Van: Said Ali, Said, Mir Muhi, Mahmi, Mahe, Semiko, Şakir, Cafer, Kadir

Muş: Musa, Kasım, Halil

Bitlis: Beşare Çeto, Tahir Ağa⁵⁶

Ermeniler de en çok bu eşkıyalardan ve bunların yakalanması için devlet güçlerince ciddi takibat yapılmadığından şikâyetçidirler. Ermeni Patrikliği 2 Kanunuevvel 1328 (15 Aralık 1912) Harbiye nezaretine gönderdiği taktirde katl, gasb, yağma ve ırz ve namusa tecavüz gibi suçları işleyip halen serbestçe dolaşan eşkıya hakkında ciddi bir takibat yapılmadığından şikâyetçidir. Van’da Said, Semiko, Mir Muhi, Seyyid Ali, Mahe, Mahmi, Bitlis’te Beşare Çeto ve Muş’ta Musa ve Kasım, Tahir Ağa gibi “nice canlar yakmış ve hânumanlar harab etmiş eşkıyanın” hiçbirinin yakalanamadıklarını, bunların yakalanması için askeriyenin yardımına ihtiyaç duyulduğunu belirtmişlerdir. Harbiye nezareti bu konu mülkiyeyi ilgilendirdiği için meseleyi Dahiliye Nezareti’ne havale etmiştir.⁵⁷ Daha sonra durumun nazik bir hal alması üzerine eşkıya takibi için bölgeye askerî müfrezeler gönderilmiştir.

54 BOA. DH. SYS 71-1-3-4

55 BOA. DH. SYS 106-2-1-2, 12 Teşrinisani 1328 (25 Kasım 1912)

56 BOA; DH. SYS 106-1 1-4

57 BOA. DH. SYS 106-1 1-4, 2 Kanunuevvel 1328 (15 Aralık 1914)

Ermenilere karşı cinayet işleyen eşkiyalardan bazıları akrabaları ya da diğer aşiretler tarafından cezalandırılmış ya da kanuna teslim edilmiştir. Daha önce Silvanlı Mardo isimli Ermeniye katleden ve Sason'da bir düğün halkını basıp Beşirli bir Ermenin karısını kaçırmış olan Garzan'ın Celedkan köyünden Reşkonan aşiretinden Nağmoriş isimli eşkiya daha önce kaçırdığı bir Ermeni kızını Ermeniler tekrar alarak başkasına nikahlamalarından dolayı Ermenilere adavet beslemiş ve çoğunlukla Ermeniler üzerine taarruz etmiştir. Bu eşkiya biraderinin çadırında olduğu haber alınıp hane halkının yardımıyla jandarma tarafından canlı olarak yakalanmış kaçırdığı Ermeni kadın da beraberinde bulunmuştur.⁵⁸

Erciş'in Zekzek köyü ahalisinden 4 Ermeniye katil edip yedi baş öküzünü gasp ile İran'a firar eden daha sonra tekrar şekavet için Osmanlı topraklarına gelen Şaki İsa Mürid Haydaranlı Aşireti Reisi Mehmed Sıddık Bey'in oğlu Hasan Bey tarafından Beram hududunda öldürülmüştür.⁵⁹

Mir Muhi ve Said Çeteleri

Mir Muhi Giradi Aşireti Reisi Şakir Ağa'nın yeğeni idi, II. Meşrutiyet sonrası hükümetle Ermeniler arasındaki işbirliğini protesto ederek çete kurmuş ve Ermenilere karşı kin ve intikam duyguları ile isyan bayrağını çekmişti.⁶⁰ Said Bedirhanlı sülalesinden Eyüphan'ın oğlu idi. Said Rus elçisinin yardımıyla Rusya'ya kaçmış, Rusların direktifleriyle Güney Azerbaycan'ın Kürtlerle meskun bölgelerinde faaliyetlere başlamıştı.⁶¹

Ermenilerin en çok şikâyetçi olduğu ve Ermenilere en çok zarar veren Mir Muhi ve Said çeteleriydi. Bu çeteler devlet güçleri tarafından çok sıkı takibata uğramalarına rağmen ele geçirilememiştir. Bunlar takibata uğradıkça İran'a iltica etmişlerdir. Ayrıca arazinin dağlık olması, eşkiyanın tamamen atlı olması ve bölgedeki Kürt aşiretleri ve ahali tarafından himaye edilmesi nedeniyle bir türlü yakalanamamıştır. Bir kısım Kürt ahali hükümetin Ermenilerin ağzıyla ve onların istekleri doğrultusunda hareket ettiğini ve Ermenilere karşı pozitif ayrımcılık yapıldığını düşündüklerini için eşkiyaya destek vermişlerdir. Bir kısım ahali de canını kurtarmak için eşkiyaya yardım ve yataklık etmeye mecbur kalmıştır.

Van Valisi İsmail Hakkı Bey'e göre devletin eşkiya takibatında başarısız olmasının diğer sebepleri ise vilayetteki jandarmanın inzibat ve takip görevini yapmak için hem sayı olarak hem de nitelik olarak yetersizliği, eşkiyaya yataklıktan dolayı adliyeye sevk edilenlerin layık oldukları cezayı görmeden birkaç gün sonra tahliye edilmeleri, yerli nahiye müdürlerinin halktan yana olması ve birçok yerde telgraf hatlarının bulunmaması dolayısıyla istihbaratın yetersiz kalmasıdır.⁶²

İsmail Hakkı Bey Dahiliye Nezareti'ne yazdığı 21 Ağustos 1328 (3 Eylül 1912) tarihli iki farklı şifrede Said ve Mir Muhi ve çeteleri hakkında şu bilgileri vermektedir:

58 BOA. DH. SYS 71-1 3-4, 5 Kanunusani 1327 (18 Ocak 1912)

59 BOA. DH. SYS 71-2- 3, 14 Teşrinisani 1328 (27 Kasım 1912)

60 Fatih Ünal, *a.g.m.*, s. 101

61 Fatih Ünal, *a.g.m.*, s. 95

62 BOA. DH.SYS 106-2 1-1, 21 Ağustos 1328 (3 Eylül 1912)

“Şaki Said dört beş seneden beri şekavet etmekte ve sıkıştıkça İran sınırında üç saat mesafede Mehoz köyünde ikamet ve istirahat etmektedir. Benim bu vilayette göreve başladığım günden itibaren Şaki Said avanesinden on sekiz kişi tutuklanıp adliyeye sevk edilmiştir.

Şaki Said hükümetin bir haksız muamelesi neticesi olarak şekavet vadisine sapmıştır. İslam ahali arasında hükümetin Ermenilerin *ictihad ve gayretine göre hareket ettiği yönünde bir görüş olduğundan, eşkıyalar Müslüman köylerin çoğunda muavenet ve himayet görmektedir. Eşkıyalar bizim tarafta barınamayacaklarını anlayınca İran hududuna geçerek kurtulmaya muvaffak olmaktadırlar.*

Sekiz dokuz senedir şekavet eden ve Şatak kazası dâhilinde cinayetler işleyen ve bilhassa Ermenilere karşı tecavüzatta bulunan Mir Muhi dahi bunca takibat ve gayrete rağmen yakalanamamıştır. Ödemiş'te Çakırcalı ne ederse Şatak ve Nordoz taraflarında Mir Muhi aynı haldedir. Şaki Said ile Mahmi Kabas çeteleri de bundan farksızdır.

Şatak kazasının Kuris karyesinde Mir Muhi ve avanesi tarafından yapılan saldırıda biri kadın 4 Ermeni katl ve üç Ermeni kadını ile bir Müslüman erkek yaralanmıştır. Sekiz dokuz seneden beri şekavette gezen ve en ziyade Ermenilere tecavüz eden Mir Muhi'nin mensup olduğu Keradi Aşireti'nden muavenet görmesi sebebiyle şimdiye kadar tutuklanamamıştır. Jandarma müfrezeleriyle Hakkari Mutasarrıfı Cevdet Bey yirmi beş günden beri takipte bulunuyor. Dün de yataklık eden iki ağa tutuklanıp adliyeye teslim edilmiştir. Şakinin takibiyle beraber yataklık edenleri de temizlemek gerekmektedir. Mir Muhi bölgede daha fazla barınamayacağından İran hududunda şekavet yatağı olan Katur'da Semiko'nun yanına sığınmıştır.”⁶³

İsmail Hakkı Bey Dahiliye Nezareti'nden Şatak ve Gevaş dahilinde idare-i örfiye ilanına müsaade edilmesini talep etmiştir. Aynı belgenin arkasına Dahiliye Nezareti tarafından özetle şöyle yazılmıştır:

“Bir eşkıyanın yakalanması için idare-i örfiyenin ilanı Kanun-ı Esasi hükümleriyle uyuşmamaktadır. Çeteler Kanunu'nun tatbikine de gerek yoktur. Eşkıyanın takibine nerelerde dolaştığının nerelerde gizlendiği hakkında istihbarî bilgiler toplanmalıdır. Eşkıyanın canlı ya da ölü yakalanması için gerekli gayret gösterilmelidir.”⁶⁴

Ermeni Patrikliği'nin bildirdiğine göre Ağustos 1328'te Şatak ve Gevaş kazalarında ikişer ve Reşadiye'de üç toplam yedi Ermeni katl edilmiş ve havalide eşkıyalık yapan Said ve Mir Muhi çeteleri faaliyete başlayıp kurtuluş fidyesi almak için ahalden bazılarını dağa kaldırmışlardır. Hükümet güçleri gerekli tedbirleri almasına rağmen bu eşkıyaları yakalamakta başarılı olamamıştır.⁶⁵ Ermeni Patrikliği'nin esas şikayeti öteden beri o havalide eşkıyalık yapan Said ve Mir Muhi çetelerinin bir türlü yakalanmamasıdır. Bunların tecavüzleri yüzünden o havalide asayiş hakikaten sekteye uğramıştır. Ermeni Patrikliği Bitlis vilayetinde Musa ve Kasım beylerden Van vilayetinde ise Şaki Said ve Mir Muhi'den şikayetçi olmuşlardır.

63 BOA. DH.SYS 106-2 1-1, 21 Ağustos 1328 (3 Eylül 1912)

64 BOA. DH.SYS 106-2 1-1, 21 Ağustos 1328 (3 Eylül 1912)

65 BOA. DH. SYS 71-2-3, 14 Ağustos 1328 (27 Ağustos 1912)

Mir Muhi çetesi etraftan katılımlarla günden güne güç kazanmıştır. Mesela Keravi aşiretinden Şeyh Hani köyünden Ubeyd ve Hacı isimli kişiler Şatak kazasının Kuris karyesinde Nersis isimli bir Ermeniye katil edip daha sonra firar ederek Mih Muhi çetesine ilhak etmişlerdir. Ertesi akşam saat on ikide Mir Muhi kırk beş kadar adamıyla tekrar Kuris köyünü basıp biri kadın olmak üzere 4 Ermeniye katil ve üç kadını yaralamışlardır.⁶⁶

Mir Muhi ve Said isimli eşkıyaları öldürmek için bazı kişiler gizlice müracaatta bulunmuşlar bu kişilere taahhütlerini yerine getirmeleri durumunda verilmek ve şimdiye kadar yaptıkları masrafları karşılamak üzere bin lira ikramiye tahsis olunması düşünülmüş ise de hükümetin şanına layık olmadığı gerekçesiyle bundan vazgeçilerek takibatın şiddetlendirilmesi yoluna gidilmiştir.⁶⁷ Van ve Bitlis bölgelerinde eşkıyalık yapan Mir Muhi ve Said çetelerine Başkale Kumandanı Cevdet Bey idaresindeki müfrezeler tarafından takibat yapılmış çeteler İran tarafında sınıra üç saat mesafede Mahor köyüne firar etmişlerdir. Bu çetelere Mokori Aşireti Reisi Binbaşı Necib Ağa ile Nekori Reisi Kaymakam Hüseyin Bey yataklık yapmışlar ve İran tarafına geçmelerine yardımda bulunmuşlardır. Yataklık yapan bu kişiler tutuklanarak Divan-ı Harbe sevk edilmişlerdir.⁶⁸ Bu kişiler resmi üniformalıdır ve rütbelerinden Hamidiye Alayları komutanları oldukları anlaşılmaktadır.

Mir Muhi ve Said çeteleri kendilerini takip eden Hakkâri Mutasarrıfı Cevdet Bey kumandasındaki on birinci kolordu müfrezelerini pusuya düşürerek bir subay ile on askeri şehit etmişler daha sonra eşkıya birlikleri İran sınırına geçerek takibattan kurtulmuştur. Bu şekilde icra edilen takibat ve yapılan fedakarlıklar neticesiz kalmıştır.⁶⁹ Bu iki çeteye karşı iki aydır yapılan takibatın semeresiz kalmasında her iki çetenin de çoğunlukla küçük çaplı Rus mavzerleri kullanması, takibat yapan jandarmanın elinde bulunan büyük çaplı mavzerlerin tesir ve nüfuz itibarıyla eşkıyanın elindeki silahtan aşağı olması etkili olmuştur.⁷⁰

Hariciye Nezareti, Mir Muhi ve Said'in iadesi için İran hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Fakat bu teşebbüsler İran hükümetinin tavrı nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. İran hükümeti Mir Muhi'nin İran tebaasından olduğunu ve hakkında olan şikâyetin açıkça belirtilmesini, Said'in ise İran'ın Azerbaycan bölgesinde olduğuna dair hiçbir emare bulunmadığını fakat aranması için gerekli emirlerin verildiğini ifade etmiştir.⁷¹

11. Kolordu Kumandanlığından gelen 14 Teşrinisani 1328 tarihli tezkerede Mir Muhi ve Said çetelerinin İran'dan Osmanlı memleketine girişleri daima Naur Boğazı ve civarındaki derelerden vuku bulmakta olduğundan İran hududuyla geçiş bölgeleri olan Rışkan Karyesi, Kurican Boğazı, Şerefhane'ye yirmi beş otuzar kişilik birlikler yerleştirilmesi teklif edilmektedir. Çünkü altı aydan beri buralarda asker perişan olmuştur ve bu asker kış mevsiminde evsiz ve sıcak yemeksiz barınamayacaktır.⁷²

66 BOA. DH. SYS 106-1 1-1, 17 Ağustos 1328 (30 Ağustos 1912)

67 BOA. DH. SYS 106-1 1-4, 22 Eylül 1328 (5 Ekim 1912)

68 11. Kolordu'dan gelen yazı için bkz. BOA. DH. SYS 106-1 1-4, 22 Eylül 1328 (5 Ekim 1912)

69 BOA. DH. SYS 71-1 3-4

70 Bunun üzerine Dahiliye Nezareti Hariciye Nezaretine 30 kadar Rus mavzeri verilmesi için 9 Ağustos 1328 (22 Ağustos 1912) tarihinde yazı göndermiştir. BOA. DH. SYS 106-1-1-1, Bkz. 6 ve 9 Ağustos 1328 tarihli yazılar.

71 BOA. DH. SYS 106-2 1-2, 14 Şubat 1328, (27 Şubat 1913)

72 BOA. DH. SYS 106-1 1-4, 14 Teşrinisani 1328 (27 Kasım 1912)

Mir Muhi çetesinin 1913 yılında da faaliyetine devam ettiğini görmekteyiz. Van valisinin 29 Nisan 1329 (12 Mayıs 1913) tarihli şifrede bildirdiğine göre Mir Muhi 28 Nisan gecesi Zeydan köyünü muhasara edip köyde koyun hariç, at, tüfek, ev eşyası ne varsa yağmalamış gece saat sekiz raddelerinde Paçanda'da elli neferlik seyyar jandarma müfrezesiyle çatışmaya girmiş, Hoşab'dan jandarmanın imdadına kuvvet gönderilmiştir. Yaşanan çatışmada bir jandarma şehit edilmiştir. Van Vali vekilinden alınan 30 Nisan tarihli telgrafta ise bu gidişle saldırıların artacağı ve vilayetin eşkiya yatağına döneceği belirtilmiştir. Çünkü vilayetin demiryolu gibi ulaşım imkânları olmadığı gibi çoğu yerde telgraf hattı da yoktur.⁷³

Mahmi Kabas

Ermenilere en çok zarar veren çetelerden biri şaki Mahmi Kabas ile oğlu İbrahim ve biraderleri çetesidir. Bunlar Bitlis ile Van vilayetleri arasında dolaşarak bu şekilde yakalanmaktan kurtulmuşlar ve bunca takibata rağmen ele geçirilememişlerdir.⁷⁴ Van Valisi İsmail Hakkı Bey Mahmi Kabas hakkında özetle şu bilgileri vermektedir:

*"Gevaş kazası dâhilinde ve arasına Gevaş'ın Reşadiye nahiyesiyle Bitlis'e bağlı Hizan kazasının Karkar deresinde senelerden beri dolaşıp şekavet yapan Mahmi Kabas ile oğlu İbrahim çetesi mevcudu sekiz on kişi kadardır. Ahali arasında o kadar ehemmiyetli olmamakla beraber rüesâsı dessay ve hilekar ve aynı zamanda pek ziyade hunhar olan mezkur çete efradı fırsat buldukça bilhassa Ermenilere karşı tecavüz etmektedir. Van vilayeti dahilinde ika ettiği bir cinayeti müteakib Bitlis'e ve Bitlis'te işlediği bir cinayetten sonra Van vilayetine geçerek kendisini şimdiye kadar gizlemeyi başarmıştır. Bu çetenin yakalanması için 30 kişilik bir müfreze Reşadiye dâhilinde dolaşmaktadır. Şaki-i merkum tarafından Hristiyanlara karşı vukua gelen tecavüzün sevk-i taassup ve cehaletle İslamlar tarafından nazar-ı hoşnudî ile karşılanması şakilerin cesaretini arttırmakta ve her yerde kendilerine sığınak melce bulmalarına sebep olmaktadır bu yüzden takibat semeresiz kalmaktadır."*⁷⁵

Pelli köyünü basan Mahmi Kabas çetesi fidye almak emeliyle dört Ermeni'yi dağa kaldırıp birini salıvermişler ve üzerlerine gelinecek olursa üç diğer üçünü öldüreceklerini bildirmişlerdir. Bu haber alındıktan sonra Ermenilerin kurtarılması ve eşkiyanın ölü ya da diri ele geçirilmesi için gerekli emirler verilmiştir. Ertesi gün Pelli Köyü'nden Keşişoğlu Hasdur ve biraderi Agop ile Naykanis köyünden Artin, Gevaş'ın Peyedin isimli mahallinde ölü olarak bulunmuştur. Gevaş kaymakamı bir nizamiye müfrezesiyle takibata başlanmış ise de eşkiya İran'ın Katur isimli mahallinde Semiko isimli şakiye sığınmışlar ve bu kişi tarafından himaye ve yardım görmüşlerdir.⁷⁶

Şaki Mahmi Kabas Pelli köyünde üç Ermeni'yi öldürüp birinin üzerine hükümete mesaj vermek için aşağıdaki mektubu bırakmıştır. Bu mektup aynı zamanda eşkiyanın müdafaasıdır. Mahmi Kabas 28 Mart 1328 (10 Nisan 1912) tarihinde Van'da Serkiz isimli bir Ermeni tarafından şehid edilen jandarma askerinin intikamını aldığını, Ermenilerin uhuvvet ve müsavata aykırı davrandıklarını, hükümetin Ermeniler'e karşı pozitif ayrımcılık yaptığını,

73 Van Vilayeti'nden gelen 29 ve 30 Nisan 1329 tarihli yazılar için bkz. BOA. DH. SYS, 106-1-1-4,

74 BOA. DH. SYS 106-2 1-1, 21 Ağustos 1328

75 BOA. DH. SYS 106-1 1-1, 12 Ağustos 1328

76 BOA. DH. SYS 71-2- 3, 5 Ağustos 1325

Kürtlerin ileri gelenlerini tutuklayıp fakat Ermenilere dokunmadığını, Ermenilerin yirmi sekiz adet Müslümanı öldürdüğünü bundan sonra kendisinin de öldürülen her Müslümana bedel on Ermeni'yi öldüreceğini belirtmektedir. Mektubun orijinal metni şu şekildedir:

“Âlâ cenâb muhabbetlü rıfatlu Vali Paşa'ya mahsus selam ederim. Binbaşı, yüzbaşı, mülazım, çavuş, onbaşı her ne kadar varise mahsus selam ederim.

Size malum olsun ki zabtiyenin hayfı aldım. Bundan sonra ne kadar elimize geldiyse vuracağız. Ol kadar ola ki bir garip zaptiyeye vilayetde bir pohlı tıga vura devletin namusuna tohunmas. Sizde iman yokdur, vicdan yokdur. Devlet adalet didi İrmeniler adavet itdiler. Müsavat didi onar siyaset itdiler. Uhuvvet didi onar husumet itdiler. Kabul değildir, hâni hükümet yokdur, biz de âhir vilayete müracaat ideriz. Ve eğer sormadıysa biz de bir şey buluruz. Niçün devletin buyurduğunu yalan idisiz. Para için terk idisiz. Dini tenezzül itmeğe çalışısiz. Devlet müsavat demüş ki beranber tutasız. Şimdi Şakir Ağa'yı mahbus idirsiz Mir Muhi için. Niçün Hristiyanın büyükleri tutmasız, Müsavat böyledir elverir? Hürriyetten sonra bah ne icad ediler. Var yirmi sekiz adam ahali bu kıyafetde vurdular. Dimek bizi kıracaısız müsavat böle icra olur? Bir tene İslam [telef olduğu on tane uracağız]”⁷⁷

Olaydan sonra Van valiliği tarafından yapılan tahkikatta 20 neferlik bir Ermeni eşkıyasının dağlarda dolaştığının haber alındığı, öldürülen Ermenilerin üzerinde yazan varakanın içeriği Ermenilerden Müslümanlara bir tecavüz vuku bulursa bir İslama bedel on Ermenin katl edileceği ve Pelli civarında katledilen üç Ermenin 28 Mart 1328 tarihinde Van Kasabası dâhilinde Bulgaryalı Serkiz namında bir Ermeni tarafından katlolunan jandarmanın intikamı olmak üzere öldürüldüğünü ve zımnen Ermenilere husumeti mübeyyin ve muhtevi olduğu bildirilmiştir.⁷⁸

Ermeniler'in Şikayetleri ve Amaçları

Ermeniler, bölgede kendilerine karşı işlenen cinayet, yaralama, kaçırma ve gasp olaylarının devam etmesi, mahalli hükümetin suçluları yakalamakta gevşek davranması, Ermenilerin müracaat ve şikâyetlerinin yerel idareler tarafından dikkate alınmaması, Müslümanlar tarafından dinî inançlarına saygı gösterilmemesi gibi konulardan şikâyet etmektedirler.⁷⁹

77 BOA. DH. SYS 71-1 3-4, 2 Ağustos 1328 (15 Ağustos 1912), Bu mektubun imlası ve dili bozuk olduğu için Dahiliye Nezareti Van Vilayet'inden bu mektubun tercüme edilmesini istemiştir. Mektubun tercüme edilmiş sureti şu şekildedir: Hulusa: Pelli'de katl olunan üç Ermeni üzerinde bulunan varakanın suretidir.

Âlâ cenâb muhabbetlü rıfatlu Vali Paşa'ya mahsus selam ederim. Binbaşı, yüzbaşı, mülazım, çavuş, onbaşı her ne kadar varise mahsus selam ederim. Size malum olsun ki zabtiyenin hayfını aldım. Bundan sonra ne kadar elimize geldiyse vuracağız. Ol kadar ola ki bir garip zaptiyeyi vilayetde bir boklu tıga «çocuk» vura devletin namusuna dokunmaz. Sizde iman yokdur, vicdan yokdur. Devlet adalet dedi Ermeniler adavet itdiler. Müsavat dedi onlar siyaset itdiler. Uhuvvet dedi onlar husumet itdiler. Kabul değildir, hükümet yokdur, biz de âhar vilayete müracaat ederiz. Ve eğer sormadıysa biz de bir şey buluruz. Niçün devletin buyurduğunu yalan ediyorsunuz. Para için terk ediyorsunuz. Dini tenezzül ettirmeğe çalışıyorsunuz. Devlet müsavat demiş ki beraber tutasınız. Şimdi Şakir Ağa'yı mahbus ediyorsunuz Mir Muhi için, niçün Hristiyanın büyüklerini tutmazsınız. Müsavat böyledir elverir hürriyetten sonra bak neler icad etdiler. Ve reaya yirmi sekiz adam ahali bu kıyafetde vurdular. Dimek bizi kıracaısız müsavat böyle icab eder? Bir tane islam telef olduğu on tane uracağız. BOA. BEO 4096-307165-2, 25 Eylül 1328 (8 Ekim 1912)

78 Van Vilayeti'nden alınan 28 Temmuz ve 2 Ağustos 1328 (15 Ağustos 1912) tarihli şifreler için bkz. BOA. DH.SYS 106-1-1-1

79 Muş Ermeni Murahhasası tarafından 18 Eylül 1326'da Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta Ermenilerin

Vilayet ve kazalardaki Ermeni Murahhasaları bölgede en küçük bir olayı dahi İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'ne şikâyet etmektedir. Ermeni Patrikhanesi de bu şikâyetleri Adliye ve Mezahib ve Dahiliye Nezaretleri ile Sadarete iletmektedir. Ermeni Patrikliği'nin başvurusu üzerine Dahiliye Nezareti'nden Erzurum, Bitlis, Van ve Diyarbakır gibi vilayetlerin valilerine Ermenilerin şikâyetçi olduğu hususların tahkik edilmesi için yazı gönderilmektedir. Ermenilerin yaptığı şikâyetlerin haklılık payı olmakla beraber bir kısmı abartılı bir kısmı ise asılsızdır.⁸⁰ Bölge idarecilerinin en çok rahatsız olduğu konu Ermeniler'in bu şekil maksatlı ve asılsız iddialarıdır. Örneğin Muş Mebusu Kigam 4 Kanunuevvel 1327 (17 Aralık 1911) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı telgrafta şöyle şikâyette bulunmaktadır:

“Muş'tan şimdi aldığım telgraf mücebince hükümet-i mahalliye tedabir-i lazımeğe tevessül etmediğinden katl, sirkat ve sair vukuatlar devam etmektedir ve ahali dehşettedir. Temin-i asayiş zımında evamir-i katiyye-i şedîdenin ihsan buyurulmasını istirham ederim.”⁸¹

Bitlis Valiliği'nden bu ithamlara karşı 10 Kanunuevvel 1327 (23 Aralık 1911) tarihinde gelen cevapta şöyle denmektedir:

“20 gündür Muş dâhilinde vukuat olmayıp yalnız beş altı gün evvel Muş kasabası dahilinde bir karı cerh edilmiş ise mütecasirleri der-akab tutularak adliyeye verildi ve muhbirlerin beyan eyledikleri katl ve sirkatlerin mahal ve zaman-ı vukuu ve mütecasirleri gösterilmediğinden bir muamele yapılamayacaktır.”⁸²

Ermeni Patrikhanesi'nin Kürtler tarafından öldürülen Refail'in cenazesi için Hizan'dan Gevaş'a gelen iki bin Ermeni köylüsünün eşkıya korkusundan dolayı memleketlerine dönemedikleri yolundaki şikâyeti üzerine Van Valisi Ahmed İzzet Dahiliye Nezareti'ne yazdığı 2 Teşrinisani 1328 (15 Kasım 1912) tarihli yazısında kızgınlığını şöyle dile getirmektedir:

“Demek ki maruzatım okunmuyor, yahud ciddiyetine itimad buyurulmuyor. Ne iki bin köylünün geldiğinin aslı vardır ve ne de köyüne avdet cesaret edemeyen el-yevm burada bir tek köylü mevcuttur. Bunlar burayı asayişsiz göstermek isteyen netice-i tezvirat ve tertibatıdır ki bunu burada bilmeyen kalmamıştır. Maktul Refailin cesedi ile gelen köylüler ancak iki yüz kadardır onlar da cenazeyi defni müteakib kendiliklerinden dağıldılar. Bitlis'e ait olanlar da

rahatsız olduğu hususlar şöyle dile getirilmektedir: “İstibdad misillü kuralarda katl, harik ve sirkat devam ediyor. Muhafaza-i asayiş hükümetin taht-ı mecburiyetinde iken mutasarrıfa olan müracaatlarımız semeresiz kalıyor. Hırsızlar tahkikat yapılmadan polis idaresince salıveriliyor. Çarşıda Ermenilerin haç ve mezhebi ve her bir âyin-i mukaddeseleri tahkir ediyor. Ahval-i maruzeye karşı itminan-ı ahali selb olmaktadır. Tedabir-i müessirenin icrası müsterhamdır.” BOA. DH. SYS 71-3-1-1, 18 Eylül 1326 (1 Ekim 1910), Siirt sancağı Ermeni milleti namına Karabet, Basmacıyan, Kigorkyan, Nazerkanyan, Bogos, Kerim, Ohan, İbrahim, Körkis, Dikran, Mansur, Selmo, Murad, Gazar ve sairleri imzasıyla 27 Mayıs 1327 (9 Haziran 1911) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta şöyle denmektedir: “Buralarda meşrutiyete rağmen yine Ermenilerin hukuku çiğneniyor. Efradın, murahhasalığın müracaatı dinlenmiyor. Memurların çoğu alenen husumet gösteriyor. Bundan cemaatimiz pek me'yustur. Hükümete müracaat edenler mütenevvi' isnadâtla taziyik ve haps olunuyorlar. Halimize tahammül olunamaz. Şu son istimdadımız dahi müsmir olamayacaksa başımızın çaresine bakılmak üzere acilen emriniz.” BOA. DH. SYS 106-2 1-1, 27 Mayıs 1327 (9 Haziran 1911)

80 Ermeniler Hınıs'da Yahya karyesinden Ali'nin bir Ermeni kızını katl ve mallarını gaspa cüret ettiğini iddia etmişlerdir. Yapılan tahkikat neticesinde Ali'nin kasabanın sükun ve istirahatını ihlal eden biri olduğu fakat isnad edilen katl ve gasp olayının asılsız olduğu ortaya çıkmıştır. BOA. DH. SYS 71-1-3-1, Rebiülahir 1329 (Nisan 1911)

81 BOA. DH. SYS 71-1 3-4, 4 Kanunuevvel 1327 (17 Aralık 1911)

82 BOA. DH. SYS 71-1 3-4, 10 Kanunuevvel 1327 (23 Aralık 1911)

valisine tavsiye-nâme yazıldı."⁸³

Ermeniler gerek Devlet makamlarına yaptıkları şikayetlerle gerekse yurt içinde ve yurt dışında gazetelerde Doğuda Kürtler tarafından Ermenilere katliam yapıldığı izlenimi vererek Ermeniler lehinde kamuoyu oluşturmaya ve bu sayede büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne baskı yapmasını temine çalışmışlardır. Ermenilerin bu şekilde abartılı ve asılsız şikayette bulunmalarının altında yatan bir diğer amaç ise bölgedeki nüfuzlu Kürt beylerini, gücünden çekindikleri ve kendilerine zarar verme ihtimali olan Kürtleri hapis ve sürgün cezalarıyla bölgeden uzaklaştırarak kendi nüfuzlarını arttırmaktır.⁸⁴

Bitlis valisinin bildirdiğine göre vilayeti velveleye verenler menfaatlerini bu yolda temin eden Taşnak komitesidir. Bunlar arasında vilayette nüfuz sahibi kişiler vardır. Ahtamar katogikosu da bu gibi olayların içinde yer almaktadır. Unsurların birliğini ihlal eden hareketleri bunlar yapmaktadır. Bunların amacı bu gibi fesat faaliyetleri ve şikayetlerle bu bölgede bilhassa Van'da örfi idare ilan ettirerek Müslümanların ileri gelenlerinden bir takımını idam ettirmek ya da bölgeden uzaklaştırmak ve Müslümanları hükümetten soğutmaktır. Ortada şikayeti gerektirecek ehemmiyetli bir durum yok iken hükümet de gerekli takibatı yapar iken bunların sürekli abartılı bir şekilde şikayette bulunmaları iyi niyetlerinden kaynaklanmamaktadır.⁸⁵ Van Valisi Ahmed İzzet köylerde yaşayan Ermeni ahalinin "*kendiliklerinden hiçbir fikir imaline muktedir olmayıp merkezdeki reislerinin tasvibat ve tertibatına tabi*" olduklarını ve "*şikayetlere ait bütün işlerin bu azınlık olan hizbin telkinâtıyla*" cereyan ettiğini bildirmektedir.⁸⁶

İstanbul'da Ermenice yayınlanan Aravelk ve Azadamart gazeteleri Doğu Anadolu'da Kürtler tarafından Ermenilere zulüm ve katliam yapıldığına dair maksatlı haberler yapmakta ve bu konuda makaleler yayınlamaktadırlar. Bu tür haberlerle yurt içinde ve yurt dışında Ermeniler lehine kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu gazeteler 1912 yılında her gün birer Türkçe baş makale yayınlamaya başlamışlardı. Örneğin Azadamart Gazetesi'nin 7 Temmuz 1912 tarihli nüshasında "Anadolu-i Şarkî'de Kürdlerin Harekâtı" başlıklı bir makale ve "Anadolu-i Şarkî Ahvali" başlığı altında Kürtler tarafından Ermenilere karşı vuku bulan suçlar haber yapılmıştır.

Yurtdışındaki Ermeni Kamuoyu

Ermeniler yurt içinde neşriyat ve Patrikhane yoluyla kamuoyu oluşturdukları gibi yurt dışında da gazetelerle ve eylemlerle ve hükümete çektikleri telgraflarla bir taraftan olayları ve hükümeti protesto ederken bir taraftan da dünya kamuoyunda doğuda Ermenilerin Kürtler tarafından zulüm gördüğünü duyurmaya çalışmışlardır.

83 BOA. DH. SYS 106-2-1-1, 2 Teşrinisani 1328 (15 Kasım 1912)

84 Mesela Muş havalisinde katli ve gasp olaylarının devam ettiği ve eşkıyanın taarruzundan ahalinin huzursuz ve endişeli olduğuna dair piskopos Nersis imzasıyla Ermeni Patrikhanesi'ne ve Sadaret'e çekilen telgraf üzerine Bitlis Vilayeti'nden cevaben alınan yazıda o havalide birkaç cinayet olmuş ise de suçlulardan ekserinin tutuklandığı ve diğerlerinin de takibatının sürdüğü bu şikayetlerin Muş Murahhasanesi'nin bir tertibi olduğu ve bundan maksadın daima vilayetin asayişini sekte dar eden Mutki, Mut ve Sason mıntıklarında idare-i örfi ilan ettirmek bu vesile ile oradaki Kürdleri tedip ettirmekten ibaret olduğu belirtilmiştir. BOA. DH. SYS 71-1 3-3, 12 Kanunievvel 1327 (25 Aralık 1911)

85 BOA. DH. SYS 106-2-1-2, 12 Teşrinisani 1328 (25 Kasım 1912)

86 BOA. DH. SYS 71-1 3-4, 9 Teşrinievvel 1328 (22 Kasım 1912)

Paris'te neşrolunan Tan gazetesi Ermeniler lehine yayın yapmaktadır. Tan gazetesinin 4 Teşrinievvel (Ekim) 1912 tarihli nüshasında "Ermenistan'da Türk Şedaidi" başlıklı bir makale yayınlanmıştır. Makalede Kürtlerin Ermenileri katlettiği arazilerini gasp ve mallarını yağmaladığı ve hatta bazı memurların tecavüzcülerle beraber hareket ettiği belirtilmiştir. Bu gazete Paris'te kamuoyu üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır.⁸⁷

Yurt dışındaki Ermeniler düzenledikleri mitinglerle ve hükümete gönderdikleri telgraflarla Doğu Anadolu'da yaşanan olayları protesto etmişlerdir. Sofya'da bulunan Ermeniler 8 Eylül 1912 Pazar günü kilise avlusunda toplanarak Van ve Bitlis'te güya Kürtler tarafın yapılan katliamı kınamak için dükkânlarına siyah bayrak asarak yas tutmuşlardır.⁸⁸

Chicago Ermenileri imzasıyla hükümete gönderilen 30 Eylül 1912 tarihli telgrafta Chicago'daki bütün Ermenilerin toplanarak "Ermenistan'da icra edilen kıtal ve cinayetleri" protesto etmekte ve Osmanlı meşrutiyet hükümetinden bu "mezalime" bir son verilmesini talep etmişlerdir.⁸⁹

Manchester'de bulunan Ermeniler de aynı dönemde bir miting yapmışlar ve Rahib Otocyan imzasıyla hükümete bir telgraf göndermişlerdir. Bu telgrafta "Kanun-ı Esasi'nin mevcudiyetine rağmen Ermenilerle meskun olan vilayetlerde mütemadiyen ve bir sistem dahilinde icra edilegemekte olan ef'al-i vahşiyaneyi" ve hükümetin "harekât-ı lâkaydânesini" protesto etmişler; bu vahşi olayların bir an önce sona erdirilmesi için ciddî ve etkili tedbirlerin alınmasını, cinayetlerin faillerinin cezalandırılmasıyla Kürtlerin ellerindeki silahların toplattırılmasını ve Kanun-ı Esasî'nin ahaliye bahşettiği haklar ile can, mal ve ırz güvenliğinin sağlanmasını talep etmişlerdir.⁹⁰

Arjantin'de ikamet eden Ermeniler Buenos Aires'ten⁹¹ ve Mısır'daki Osmanlı Ermenileri Kahire ve İskenderiye'den hükümete telgraflar göndermişlerdir. Bu telgraflarda da Ermenilere karşı yapılan zulümler kınanmakta, hükümetten bu olaylara karşı tedbir alması istenmektedir. Hükümet bu telgraflara verdiği cevapta Ermenilerin katliama uğradıklarına dair iddiaların mübalâğalı olduğunu en ziyade Ermenilerin yaşadığı ve en çok şikayet gelmesi beklenen Bitlis Vilayetinde cinayet vakıalarının son zamanlarda azaldığını, Van vilayetinde birkaç cinayet vakası görülmekle beraber bunların da siyasi sebeplerle olmayıp âdi vakalardan ve eşkıyalardan kaynaklandığını ve Said ve Mir Muhi çetelerinin yakalanması için şiddetli takibatın yapılmakta olduğunu belirtmiştir.⁹²

200 kişilik bir Ermeni komitesinin Rusya üzerinden Osmanlı sınırına tecavüz edecekleri hudud komiserliğinden haber alınmış ve bunların Osmanlı memleketine girmelerine meydan verilmemesi için Petersburg sefaretî tarafından Rusya Hariciye Nezareti nezdinde girişimde bulunulmuştur. Rusya Hariciye Nazırı Sazanof Osmanlı elçisiyle yaptığı görüşmede "Acaba Ermeniler mi Kürtleri, yoksa Kürtler mi Ermenileri katledecektir?" cümlesiyle Kürtlerin

87 BOA. DH.SYS 71-1-3-4, 3 Teşrinievvel 1328 (16 Ekim 1912)

88 BOA. DH SYS 106-2 1-2

89 BOA. DH. SYS 106-1 1-4, 30 Eylül 1912

90 BOA. DH. SYS 106-1 1-4

91 BOA. DH. SYS 106-2 1-2, 20 Teşrinievvel 1328 (2 Kasım 1912)

92 BOA. DH. SYS 106-1 1-4, 23 Eylül 1328

Ermenilere tecavüzde bulduklarını ima etmiş fakat Ermenilerin huduttan geçmemeleri hususunda gerekli emirleri vereceğini bildirmiştir. Sazanof'un böyle bir cümle kullanmış olması Ermeni propagandasının yurt dışındaki etkisini göstermesi açısından önemlidir.

Dahiliye Nezareti Van, Erzurum, Bitlis, Mamuratülaziz, Diyarbakır ve Sivas vilayetlerine gönderilen 24 Kanunusani 1328 (6 Şubat 1913) tarihli mahrem yazıda Kürtlerle Ermeniler arasında Rusya'nın müdahalesini gerektirecek bir durum meydana gelmemesini ve emniyet ve asayişin muhafazası için gerekenlerin yapılmasını önemle tavsiye etmiştir.⁹³ Osmanlı hükümeti Rusya'nın duruma müdahil olmasından son derece endişe duymuştur. Bu nedenle doğuda Rusya müdahalesine yol açacak olaylara meydan verilmesini istememektedir.

Van valisi Ahmed İzzet'e göre Rusya ya Taşnakların muzır tahrikatını kapılmaş ya da Kürtleri hükümet nazarında suçlu gösterip zan altına aldırıp Kürtlerin devletten yüz çevirmelerini ve bu şekilde Kürtleri kolaylıkla kullanmayı amaçlamaktadır. Yine Ahmet İzzet'in bildirdiğine göre son üç dört aydır Taşnak komitelerinin tahriklerine rağmen Müslümanlar tarafından Ermenilere karşı savunma amaçlı dahi olsa hiçbir saldırı meydana gelmemiştir, hatta Kürt çeteleri dahi devletin siyasetine zarar vermemek için saldırılarına son vermiştir.⁹⁴

Devletin Aldığı Tedbirler

Osmanlı yöneticileri 1912 yılına kadar bölgede yaşanan olayları âdi suçlar olarak telakki etmişler, cinayet ve sair suçlara karışanların jandarma ve müfrezeler aracılığıyla yakalanıp cezalandırılması yoluna gitmişlerdir. 1911 ve 1912 yıllarında olayların artmaya başlaması ve özellikle Ermenilerin gerek Patrikhane gerekse basın yoluyla artan şikayetleri ve Doğuda Kürtler tarafından Ermenilere karşı sistemli bir şekilde katliam uygulandığı yolundaki yayınları özellikle yurt dışında yankı uyandırmaya başlamıştır.

1912 yılından itibaren Osmanlı hükümeti olayların önünü almak ve en çok şikayete sebep olan Mir Muhi, Said, Mahmi Kabas gibi eşkiyaları yakalamak için jandarma kuvvetlerinin yanında askeri müfrezelerle eşkiya takibatına başlamıştır. Ermenilerle Kürtler arasındaki sürtüşmenin artması ve jandarma kuvvetlerinin asayişini teminde yetersiz kalması nedeniyle bölgede askerî müfrezeler bulundurulması kararlaştırılmıştır. Fakat bölgenin genişliği nisbetinde gönderilen askeri birlikler yetersiz kalmıştır. Ekim 1912 tarihinde Harbiye Nezareti'nden bölgedeki asker sayısının artırılması talep olunmuştur.⁹⁵

Yukarda değindiğimiz üzere yerel aşiretlerden yardım ve yataklık görmeleri ve takibatta İran'a iltica etmeleri nedeniyle bir kısım eşkiya yakalanamamış ise de İsmail Hakkı Bey'in Van valiliği döneminde eşkiya ile mücadele yoğunluk kazanmış ve 11. Kolordu'nun takibatı neticesinde eşkiya bölgeden uzaklaştırılmışlardır. İsmail Hakkı Bey'in olayları askerî güçle ve sert tedbirlerle önleme çabası bölgedeki Kürt halkın hükümetten soğumasına sebep olmuştur. İsmail Hakkı Bey'den sonra Van Valiliğine tayin edilen Ahmed İzzet Bey sorunları müzakere yöntemiyle çözmeye çalışmıştır. Bu dönemde Van ve civarındaki Kürt aşiret reisleriyle ve Ermenilerin ileri gelenleriyle yüz yüze görüşmeler yapılmış, Ermeni ve Kürtlerin

93 BOA. DH. SYS 102-2 1-3, 24 Kanunusani 1328 (6 Şubat 1913)

94 BOA. DH. SYS 102-2 1-3, 27 Kanunusani 1328 (9 Şubat 1913)

95 BOA. DH. SYS 106-2-1-2, 10 Teşrinievvel 1328 (23 Ekim 1912)

ileri gelenlerinden bir komisyon oluşturulmuştur. Ayrıca ulemâ ve müftüler vasıtasıyla halka nasihatlerde bulunulmuştur.

Osmanlı yönetiminin bu konuda etkili tedbirler almaya başlamasında Balkan Savaşı esnasında Rusya'nın Ermenileri himaye etmek amacıyla bölgeye müdahalesinin engellenmesi ve Avrupa Devletleri nezdinde haksız bir konuma düşmemek endişesi etkili olmuştur.⁹⁶

6 Teşrinisani 1328 (19 Kasım 1912) tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuratülaziz Vilayetlerine yazılan mahrem şifrede özetle şöyle denmektedir:

“Devletin şöyle gaili bir zamanında bir de Ermeni meselesi ihdası memleketçe büyük bir tehlikeye sebep olacaktır. Şikâyete sebep olacak her türlü ahval ve harekâta meydan verilmemesi gerektiği halde, Ermeniler vilayetlerdeki Ermeni murahhasaları aracılığıyla Patrikane'ye ve sair makamlara sürekli telgraflar çekerek Müslümanlar tarafından zulüm ve yolsuzluklara uğradıkları ve mazlum olduklarını iddiadan geri durmamaktadırlar. Bu iddialar kısmen tahrik ve fesat çıkarmaya yönelik olmakla beraber Ermenilerin bulunduğu köylerde vukua gelen cinayet hadiselerinin faillerinin takip ve yakalanmasında mahalli hükümetler tarafından gerekli çaba gösterilmediğinden şikâyete sebep olmaktadır. Bu çeşit şikâyetler öteden beri bazı siyasî nazariyat takip eden devletlerce yeni iddia ve talepler öne sürmelerine vesile olabilmektedir. Dolayısıyla Ermeniler aleyhinde tecavüz ve taaddilere meydan verilmemekle beraber henüz tutuklanmayan suçluların dahi vakit kaybetmeden yakalanıp adliyeye sevk edilmeleri ve asayişin temini ile herkesin can ve mal güvenliğinin sağlanması ve iki unsur arasında muhabbet ve vatandaşlık ilişkilerinin kuvvetlendirilmesi velhasıl bir Ermeni Meselesi muvacehesinde kalmamak üzere her ne yapılmak lazım gelirse yapılarak yeni bir şikâyete meydan verilmemelidir.”⁹⁷

Hükümetin yapmış olduğu teşebbüsler Bitlis ve çevresindeki asayiş olaylarının ve Ermenilerle Müslümanlar arasındaki gerginliğin artmasını önleyemedi. Taşnak Cemiyeti hiç ara vermeden bölgedeki teşkilatını genişletti ve I. Dünya Savaşı'ndan önce Ermeni köylüsünü istediği gibi yönlendireceği bir hale getirdi.⁹⁸

Yönetici ve Kanaat Önderlerinin Çabaları

1 ve 8 Teşrinisani 1328 (Kasım 1912) tarihinde doğudaki vilayetlere gönderilen yazılarda Rusya'nın teşvik ve tahrikiyle Van ve Bitlis havalisinde Kürt ve Ermeni unsurları arasındaki nifaktan faydalanarak hadise çıkarılmaya çalışıldığı bildirilmekte, merkez ve bağlı kazalarda İslam uleması ve Hıristiyan ruhani reislerinden ve ileri gelenlerine münasip bir surette tenbihat ve tebligat yapılarak aradaki münaferetin izalesine çalışılması istenmekteydi.

Devletin bu konu hakkında yazı göndermesinden daha evvel 1912 yılı Temmuz ayında Bitlisli Küfrevi Şeyh Abdulbaki Efendi Van tarafından gelip Bayezid kazası liva merkezinde ve etraf kazalarda gezmiş, halk tarafından büyük hürmet görmüş gittiği her yerde tarikat

96 BOA. DH. SYS 106-1 1-3, 29 Eylül 1328

97 BOA. DH. SYS 106-1 1-4, 6 Teşrinisani 1328 (19 Kasım 1912)

98 Bülent Cırık, *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 309

mensuplarına dini vaazlarla beraber Kürt ve Ermenilerin itilafına dair konuşmalar yapmış ve nasihatlerde bulunmuştu.⁹⁹

Van'da Ermenilerle Kürtler arasındaki düşmanlığın sona erdirilmesi için gerekli nasihatte bulunmak üzere Van Müftüsü Mehmed Sıddık Efendi, ulemadan büyük ve küçük Said , Abdülmecid ve Masum efendiler Kürt aşiretlerine gönderildi.¹⁰⁰ Ayrıca Van Valisi Ahmed İzzet Bey¹⁰¹ ve Gevaş Kaymakamı, Kürt ve Ermeni köylerini dolaşıp ileri gelen kişilerle ve aşiret reisleriyle görüşerek aradaki düşmanlığın sonlandırılması yönünde nasihatte bulunmuşlardı.¹⁰²

Müslümanlar ile Ermeni ahali arasında geçmişe dayanan bağları güçlendirmek ve iki unsurun arasındaki kötü düşünceleri ortadan kaldırmak ve hükümetin tarafsız yönetimine yardımda bulunmak için Van Vilayeti İdare Meclisi kararıyla müftü ve murahhasa efendilerin başkanlıkları altında dörder itibarlı kişiden oluşan bir komisyon kuruldu.¹⁰³ Bu komisyonun teşkili Taşnakların üç dört gazeteleri müstesna olmak üzere bütün ahalice memnuniyetle karşılandı ve konsoloslar üzerinde de olumlu etki yaptı.¹⁰⁴

Bediüzzaman Said Kürdî ve Gevaş Ulema ve Ahalisinin Telgrafı

İsmail Hakkı Bey'in Van Valiliği döneminde, Ermenilere karşı suç işleyen Kürt çetelerinin takibata, bu gruplara yardım eden Kürt beyleri ve ahalinin tutuklanması ve olayların askerî güç kullanılarak çözüme kavuşturulması yönünde uygulanan sert politika Kürtleri bir hayli rahatsız etmiş, Ermenilere karşı müsamahakâr davranan hükümete karşı olan güvenlerini sarsmıştı. Tam bu ortamda Gevaş'tan Kürt ahali, ulema ve eşraftan 26 kişinin imzasıyla 21 Eylül 1328 (4 Ekim 1912) tarihinde Sadarete¹⁰⁵ ve Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf gönderildi.¹⁰⁶ Bu telgraf Kürtlerin Ermeniler ve bölgede yaşanan olaylar hakkında düşüncelerini ve hükümetin eşkıya takibi bahanesiyle Kürt halka verdiği zararı ve Kürtlerin hükümete karşı tutumunu ifade etmesi ve içerdiği sosyal tespitler bakımından önemlidir. Bu telgrafı önemli kılan başka bir özellik ise telgrafın altındaki ilk imzanın "Encümen-i İlmiye Namına Bediüzzaman Said Kürdî'ye" ait olması ve belgenin üslubundan anlaşıldığı üzere onun tarafından yazdırılmış

99 Erzurum Vilayeti'nden gelen 19 Temmuz 1328 (1 Ağustos 1912) tarihli yazı Küfrevî Abdalbaki Efendi'nin Bayezid ve Tutak kazalarını ziyareti özetle şu şekilde anlatılmaktadır: "Bitlisli Küfrevî Şeyhi Abdalbaki Efendi Bayezid'e gelip namazdan sonra Müslümanlara dini konularda vaaz u nasihat ve hükümet konağı önünde toplanan binlerce aşiret reisleri ve Ekrada devlete sadakat ve istikametle hizmetin ve meşrutiyetin fayda ve güzelliklerini anlatan belîğ bir nutuk ve dua etti. Bu nutuk umum halkta bir arkadaşlık, dostluk hissi hâsıl eyledi. Dönüşte yol üzerindeki kaza merkezlerinde aynı usulde vaazlar verip cuma günleri rast geldiği yerlerde ve Tutak kazasında hutbeyi bizzat kendi okuyup ahaliye Kürtçe tesirli nasihatler etti. Sonra hatm-i hâcegân yaptı ikinci namazından sonra da Türkçe etkili bir lisan ile kardeşler arasındaki (Ermeniler ve Kürtler) meveddet ve musafâtnı teyidi ve muvalâtnı teminine dair yaptığı vaaz orada bulunan cemaat arasında pek derin ve merhameti celb edici bir his uyandırdı." DH. SYS 106-1 1-4, 19 Temmuz 1328 (1 Ağustos 1912)

100 BOA. DH. SYS 106-1 1-2, 11 Eylül 1328

101 Ahmed İzzet Bey Van hududuna beş gün mesafedeki bölgelerde ve Van Vilayetinin doğusundaki ve güneyindeki aşiret reisleriyle temas ederek gerekli tembih ve uyarılarda bulunmuştur. Bkz. BOA. DH.SYS 71-1-3-4

102 BOA. DH. SYS 118-13, 24 Şubat 1328

103 BOA. DH. SYS 118-13, 3 Mart 1329

104 BOA. DH. SYS 118-13, 19 Mart 1329

105 Sadarete gönderilen telgraf için bkz. BOA. A.VRK 759-84

106 Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgraf için bkz. BOA. DH. SYS 71-1 3-4, 21 Eylül 1328 (4 Ekim 1912)

olmasıdır. Telgrafta, bölgede huzur ve asayişin Kürtlerle Ermenilerin ciddi manada dost olmalarına bağlı olduğu fakat Ermenilerin abartılı ve yalan yanlış şikâyetleri iki unsur arasındaki dostluğu zedelediği, Kürtler tarafından Ermenilere yapılan saldırılardan üç-beş kişinin sorumlu olduğu ve bu tür hareketlere Kürtlerin rızasının olmadığı, iki üç kişinin cinayetiyle bütün Kürtlerin mesul tutulamayacağı, Ermenilerin ise “fikir-i külliyyetle” hareket ettiğinden cinayetin bir şahısta kalmayacağı, bu olayların asıl sebebinin yurtdışından gelen Ermeni mültecilerin tekrar fiiliyata geçmeleri ve bazen silahlı dolaşmaları olduğu belirtilmiştir. Ayrıca hükümetin Ermenilerin asılsız şikâyetlerine çok fazla önem vermesi ve bir-iki eşkiyayı yakalamak için birçok masumlara zarar vermesi gibi olayların Kürtleri hükümetten soğuttuğu vurgulanmıştır.

Bu telgraf okunup mütalaa edildikten sonra Dahiliye Nezareti'nden Van Vilayeti'ne yazılan yazıda gerek Kürtlerin ve gerekse Ermenilerden birkaç uygunsuz kişinin şahsi hareketlerinden dolayı o kavmin bütün fertlerin mesul tutulmaması ve şekavete cüret edenlerin yakalanıp cezalandırılması ve iki unsurun iyi geçinmesi için gerekli tedbir ve nasihatlerin icra olunması istenmiştir.¹⁰⁷

Van Valisi Ahmed İzzet Bey Ermenilerin hareket tarzı ve Kürtlerin tamamının yapılan olaylardan mesul olamayacağı konusunda telgrafta yazılanlara aynen katılmaktadır. Kendileri de bu şekilde düşünmektedirler. Fakat eşkiyanın hareket yollarını hükümetten gizleyenler ve eşkiyayı takip eden müfrezelere kasten yanlış istikamet verenlerin kanun önünde mesul olduklarını ve bu konuda mazeretin kabul edilemez olduğunu düşünmektedir.¹⁰⁸

Kürtler tarafından gönderilen telgraf ve Ahmed İzzet Bey'in Van valiliğine tayin edilmesinden sonra hükümetin izlediği politika değişmiştir. İsmail Hakkı Bey döneminde uygulanan olayların askeri güç kullanarak bastırılması yerine yukarıda da bahsettiğimiz üzere Kürt ve Ermenilerin din adamları ve devlet ricali aracılığı ile her iki halka nasihatlerde bulunulması ve daha ılımlı bir siyaset uygulanması yoluna gidilmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında taahhüt ettiği ıslahatları yapmaması üzerine Ermeni komiteleri büyük devletlerin dikkatini bu konuya çekmek amacıyla 1894 yılından itibaren Zeytun, Sason, Bitlis, Muş, Van ve Erzurum gibi yerlerde ses getirecek eylemler yaptılar. Bu eylemler Kürtler ile Ermeniler arasında bir güvensizlik ve emniyetsizlik meydana getirdi. Ermenilerin bağımsız bir devlet kurma emelleri ve Müslümanlarla Ermeniler arasında yaşanan kanlı çatışmalar yüzyıllardan beri birlikte yaşayan iki unsurun bundan

107 BOA. DH. SYS 106-1 1-2, 4 Teşrinievvel 1328 (17 Ekim 1912)

108 Van Valisi Ahmed İzzet Bey'in Dahiliye Nezaretine gönderdiği 2 Teşrinievvel 1328 (15 Ekim 1912) tarihli telgraf:

“Mezkur telgrafnamedeki imzaların ashabi Van eşraf ve ulemasından olup telgraf buraya muvasalatımdan evvel Gevaş merkezinden keşide etmiştir. Ve mündericatına gelince vilayetin nokta-i nazarı bu merkezdedir. Yalnız eşkiyanın mahal ve hareketi hakkındaki malumatı takib kollarından gizleyenler veya müfrezelere kasden yanlış istikamet verenler nazar-ı kanunda mesul olmaktan kurtulamazlar. Ve bu cihet hiç mazeret kabul etmez. Hükümetin bu hususta dikkat edeceği nokta ve şimdiki iltizam eylediği hareket eşkiya hakkında lazım gelen istihbaratı temin için kanunun tayin ettiği hudud haricine kimsenin çıkmasına meydan bırakmamaktan ve bir de eşirrayı müzaheretden tecrid ederek hükümetin akamete tehlikeye uğratılmaksızın müessiren istimal ve intacdan ibaretdir. Hamd olsun çend günden beri sükun ve huzur her tarafta ru-nümadır.” BOA. DH. SYS 106-1 1-2

sonra bir arada yaşamasını bir hayli zorlaştırmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı hükümetleri doğuda Ermeniler ile Kürtlerin bir arada özgür ve eşit haklara sahip olarak yaşamalarını amaçlamıştı. Bu nedenle II. Abdülhamid döneminde kurulmuş olan ve Ermeniler üzerinde büyük bir baskı oluşturan Hamidiye Süvari Alayları kaldırılmış, daha önce çeşitli sebeplerden yurtdışına göç etmiş olan Ermenilerin ülkeye dönüşüne izin verilmiş ve arazi ve sair haklarının iade edilmesi yoluna gidilmişti. Ermenilerden kalan arazilerin bir kısmı hükümet tarafından Kürt ve Çerkezlere dağıtılmış bir kısmı ise Kürt Aşiret ağaları tarafından zabtedilmişti. Bu arazilerin hükümet tarafından ellerinden alınıp tekrar Ermenilere verilmesi Kürtler tarafından hoşnutsuzluğa ve Kürtlerle Ermeniler arasında yeni çatışmaların yaşanmasına sebep oldu.

Meşrutiyetle beraber meydana gelen serbestlik neticesinde Taşnak komitesinin Ermeni köylülerini silahlandırmaya başlaması Kürtler arasında tedirginlik oluşturmuş ve aradaki güvensizlik ortamını artırdı. Buna mukabil bir kısım Kürt çeteleri hükümetin haksız muameleleri ve Ermenilere karşı uyguladığı çifte standart neticesinde eşkıyalık yoluna sapmışlar ve Ermenilere karşı saldırılarda bulundular.

Ermeniler yurt içinde basın ve Patrikhane yoluyla kamuoyu oluşturdukları gibi yurt dışında da gazetelerle ve eylemlerle ve hükümete çektikleri telgraflarla bir taraftan olayları ve hükümeti protesto ederken bir taraftan da dünya kamuoyunda doğuda Ermenilerin Kürtler tarafından zulüm gördüğünü duyurmaya çalışmışlardı.

Ermeniler bu şekil abartılı ve asılsız şikayetler ile taraflı yayınlar yapmasındaki amaçları Dış dünyaya bölgede asayişin olmadığını göstermek, yabancı devletlerin müdahalesini temin etmek ve bölgedeki nüfuzlu Kürt beylerini, gücünden çekindikleri ve kendilerine zarar verme ihtimali olan Kürtleri hapis ve sürgün cezalarıyla bölgeden uzaklaştırarak kendi nüfuzlarını arttırmaktı.

Osmanlı hükümeti Balkan Savaşı ile beraber Uluslararası arenada zor durumda kalmamak ve Rusya'nın Ermenileri koruma bahanesiyle bölgeye müdahalesini engellemek amacıyla Doğudaki Kürt-Ermeni meselesinin çözümü için ciddî tedbirler almıştır. 1912 yılından itibaren Osmanlı hükümeti olayların önünü almak ve en çok şikayete sebep olan Mir Muhi, Said, Mahmi Kabas gibi eşkıyaları yakalamak için jandarma kuvvetlerinin yanında askeri müfrezelerle eşkıya takibatına başlamıştır.

İsmail Hakkı Bey'in Van Valiliği döneminde devlet güçleri eşkıyaya yardım ve yataklık ettiği gerekçesiyle Kürt halka çok sıkıntı vermiş ve Kürtlerin ileri gelenlerini tutuklama yoluna gitmiştir. Hükümetin bu şekil uygulamaları Kürt halkını hükümetten soğutmuştur. İsmail Hakkı Bey'den sonra Van Valiliğine tayin edilen Ahmed İzzet Bey sorunları müzakere yöntemiyle çözmeye çalışmıştır. Bu dönemde Van ve civarındaki Kürt aşiret reisleriyle ve Ermenilerin ileri gelenleriyle yüz yüze görüşmeler yapılmış, Ermeni ve Kürtlerin ileri gelenlerinden bir komisyon oluşturulmuştur. Ayrıca ulemâ ve müftüler vasıtasıyla halka tenbihatta bulunulmuştur. Yapılan bu nasihatler Kürtler üzerinde etkili olmuştur.

Ermenilerin yayın organları vasıtasıyla ufak çaplı çatışmaları Kürtler Ermeni katliamı yapıyormuş gibi göstermeleri ve bu yönde hükümete Kürtleri sürekli şikayet etmeleri üzerine

Kürtler tarafından bu ithamlara ve hükümet tarafından eşkiya takibi amacıyla yapılan haksız muamelelere cevap olmak üzere 4 Ekim 1912 tarihinden Van-Gevaş'tan Sadarete ve Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf gönderildi. Bu telgrafi önemli kılan özelliklerden biri ise telgrafi kaleme aldırın kişi ve telgrafın altındaki ilk imzanın Bedüzzaman Said Kürdî'ye ait olmasıdır.

Telgrafta özetle Kürtlerden Ermenilere saldıran ancak 4-5 kişi olup bu saldırıların Kürtlerin rızasıyla olmayıp şahsi teşebbüsler olduğu, oysa Ermenilerin komitacılık fikriyle hareket ettiğinden cinayet bir şahısta kalmadığı, Ermeni mültecilerinin tekrar faaliyete başlaması ve silahlı dolaşmalarının Kürtleri tedirgin ettiği bildirilmektedir. Telgrafta ayrıca bir iki senedir hükümetin Ermenilerin yalan haberlerine fazla ehemmiyet vermesi ve bir iki suçlu yüzünden birçok masuma sıkıntı vermesi Kürt unsurunu hükümetten soğuttuğu ve kendilerinde bir suçsuzluk hissi uyandırdığı belirtilmiştir.

Sonuç olarak II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki yönetimi bölgede Kürtlerle Ermenilerin bir arada huzur ve güven içinde yaşamalarını amaçlamış fakat uygulama istenen yönde olmamıştır. Trablusgarp ve Balkan savaşları dolayısıyla zor günler geçiren hükümet artan Ermeni şikayetleri sebebiyle uluslararası arenada suçlu konuma düşmemek ve Rusya'nın Ermenileri himaye bahanesiyle bölgeye müdahalesini engellemek amacıyla bölgedeki sorunların kolluk güçleri ve askeri müfrezelerle çözümü yoluna gitmiş, haklarında şikayet olan Kürt beylerine karşı ciddi takibatta bulunmuştur. Bu durum Kürtlerin hükümete karşı olumsuz düşünceler beslemesine ve bir takım Kürtlerin çete kurarak Ermeniler aleyhine faaliyet göstermesine sebep olmuştur. Ahmed İzzet Paşa'nın Van Valiliği döneminde uygulanan müzakere ve nasihat yöntemi başarılı olmuştur. Fakat bu yöntem geç kalınmış bir uygulama olup sadece Van vilayeti ile sınırlı kalmıştır. Nitekim Bitlis'te çıkan Molla Selim isyanı ve I. Dünya Savaşı ve Ermeni Tehciri ile sonuçlanan süreç İttihat Terakki yönetiminin doğu politikasında başarısız olduğunu göstermiştir.

EKLER

Ek 1- Bediüzzaman Said-i Kürdî ve diğerleri imzasıyla Van Gevaş'tan gönderilen telgraf ve transkripsiyonu.

TELEGRAMME تلفرافنامه

دولت علیہ عثمانیہ تلفراف اداره سی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'État n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie

دولت تلفراف معاملاتدن دولای مشولیت قبوله نمیز
[نمونه ۱۹۰۷]

Retransmission ou Expédition			RECEPTION					
سوق نومردس No d'expédit.	کشیته اولتان مرکز transmis à	تکرار کشیته ویا سوق Date	مأمور امشاسی Signature de l'employé	مأمور امشاسی Signature de l'employé	Date	تاریخ	واسطه مرکزی Reçu de	سوق نومردس No d'ordre
۷۷۷		۱۱ ساعت H. M.			۱۱ ساعت H. M.			

De _____ Pour _____

No _____ Date _____ H. _____ ساعت
M. _____ دقیقه

Voie _____ Indic. Eeventuelles _____

موردی _____
نومردس ۷۷۷ کات ۷۵ تاریخ ۱۷
طریق _____

د'خبره نظر به جملہ سہ

سلمت کہ شو جہا ای سلامت و سعادت کرد و رتبارک کبکیم جہہ الفت و دوستی اولایہ موقوفہ
ہا بویک کبکیم بورد در حالیت مشورہ مزہ کمال اعتماد و جلال کوردہ موقوفہ بوندہ فوسوز بوندہ ایمل
استفادہ ابدارک لکرو ساطہ ابد با خصوصہ مبالغہ عجیبہ و دلہ جبہ بی خوبیہ با یہ رحمہ کوردل
اعتمادیہ لہو فوندہ بہ بجمہ یلومہ کما بخریہ مع النافعا و رابطہ الفت مناسی تجزیہ ایبوردیوسہ
نظرندہ کما بزرگ بونی نظر دانسہ و بلورده عہدہ ابدہ حکمہ حقیقتہ حال ایلہ موندہ ابد ستراط
ملکہ وہ اقرار نظر کاہاید ایشہ بوردہ شور و زنج اولرہ نسبت اولدہ کوردلر بکرمہ و در فضلہ
مضول وار و کوز دلرہ نسبت اولدہ اولرودہ اولدہ الحق مقبول قدر و بوردہ برابر بوجہا ندرہ
کوردلر حقیقتہ معلول بالکدر و نہ سہ آدمہ زبر چندی قطعاً و اصل کوردلر ضابطہ
و کلمہ ملا شخصہ کبکیم بورد ارمنی قومندگی ایسہ فکر کبکیمہ حریت ایسہ کلمہ نہ نہ ہنایتہ برخصہ فارسی
معتمد زبر بر جمعیت برخصہ اولدیرسہ یا خود رضائیلر اولدیرسہ عمداً معلول اولر بر قطعاً
امرہ عباسی اولدیرسہ ایسہ ایسہ شخصک فبا حنیلہ معلول کلر بطرودہ بری برچومہ اولدہ کفہ کو
و نور قومندہ ہینفار لری بوزلک نیشانی کوردلر اکبہ نہ موجودہ بر ایسہ سفیدی کلمہ
ملا اکبہ نہ کوردلری اور کوردہ و برسی خار جہہ کلمہ ارمنی ملتجا بیلہ فعلیہ نہ بانسہ لری
و قطعاً ساکا کز ستر بوردہ کلمہ حقیقتہ مشہور برر فایزہ عادلہ کوردلر موفقیانہ فائزہ
شکلاتہ انفاغندہ بصیرہ باہ مضرہ در شونیزہ علمد ایسہ لری ایسہ او عر ستر ایسہ حکمت

TELEGRAMME تلفرافنامه

دولت علیہ عثمانیہ تلفراف اداره سی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'État n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie دولت تلفراف معاملاتندن دولای مسئولیت قبول انکر

[۱۹۰۶]

Retransmission ou Expédition			RECEPTION			
تکرار کثیده ویا سوئی			اخذ			
سوق نومروسی N° d'expédit.	کثیده اولتان مرکز transmis à	Date	مأمور امضایی Signature de l'employé	مأمور امضایی Signature de l'employé	Date	سره نومروسی واستله مرکزی Reçu de N° d'ordre
		ساعت..... H..... M.....			ساعت..... H..... M.....	

De _____ Pour _____ موردي _____

N° _____ Mots _____ Date _____ H. _____ ساعت _____
M. _____ دقیقه _____ تاریخ _____ کلمات _____

Voie _____ Indic. Eventuelles _____ اشارات عتملة _____

ارسلتک افراغه و بالقرینه فضلہ اہبت و برہ است برچوردہ نظر کردہ کورد عفا مہرینہ کورد
صفوندی وینا لکلاک صی و بردی لکلمہ برای شخص شیکتک نغصین؛ چوردہ برچوردہ صلا
اخر اولندی عجا بزقیہ سلم اتصیا بر بچارہ نہ خانہ نہ طہ نصل مدافعہ ابدہ بیاورہ حکومت
ار بچارہ بی نہ قانونہ مئول طونہ بیاسودہ اولیلک
اشرفہ اہل علمایہ عبدالجلیل محمد مجید محمد انجمنہ عیونہ بیرو الزمان
محمد کوردی
اشرفہ ضویہ اشرفہ عمر اشرفہ صید عارف اشرفہ سلیمانہ
اشرفہ صبیحہ اشرفہ فخر اشرفہ محمد اشرفہ عطیہ خانہ عبداللہ اشرفہ صالح
کل الباس درویش اشرفہ مصطفی اشرفہ بجوی اشرفہ عثمانہ

“Dahiliye Nezaret-i Celîlesi’ne

Müsellemdir ki şu havaliye selâmet ve saadeti Kürd ve Ermenilerin yek-diğerine ciddi ülfet ve dost olmalarına mütevakkıfıdır. Hal böyle iken biz Kürdler hükümet-i meşru’amıza kemal-i itimad vechiyle sükûn-ı mütevekkilânemizden komşumuz bulunan Ermeniler istifade ederek her vesait ile ba-husus mübalaacı ceridilerle habbeyi kubbe yaparak Kürdlerin itimadına dokunduran birçok yalan şikayetleriyle ma’a’t-teessüf o rabita-i ülfet münasebeti

tahdış ediyorlar. Bu sene zarfında şikayetlerin yekunu nazara alınsa ve ilerde arz edeceğimiz hakikat-i hal ile müvazene edilse ifrat belki de iftiralar tezahür eder. İşte böyle de şu vilayette onlara nisbet olan Kürdler yirmiden fazla maktul var ve Kürdlere nisbet olan onlardan on altı maktul kadardır. Bunlarda beraber bu cinayetlerde Kürtler hakkıyla mesul yalnız dört beş adamdır. Zira hareketleri katiyyen ve asla Kürdlerin rızasıyla değildir. Belki şahsî keyifleridir. Ermeni komitesi ise fikr-i külleyetle hareket ettiklerinden cinayet bir şahısta kalmayacağı malumdur. Zira bir cemiyet bir şahsı öldürse yahut rızalarıyla öldürülmesine umumen mesul olur. Biz katiyyen onlara kıyas olunamayız. İki üç şahsın kabahatiyle mesul değiliz. Bahardan beri birçok evahim, güft ü gû ve korku meydana çıkarıldı. Bunların menşei Kürdlerin eskiden mevcut bir iki şakileri değildir. Belki eskiden Kürdleri ürküten ve bir kısmı hariçten gelen Ermeni mültecilerinin yine fi'liyata başlamaları ve bazen müsellahan gezmeleridir. Hem de hakiki meşrutiyet-perver kabine-i âdilemizin muvaffakiyâtına karşı müşkilat ikaindan bazı parmaklardır. Şunu da arz ederiz ki iki üç sene idi hükümet Ermenilerin ifratına ve yalanlarına fazla ehemmiyet vererek birçok noktalarda Kürd anasını hükümetden soğuttu ve bî-günahlık hissi verdi. Hem de bir iki şahs şakinin takibi için birçok masumlar ızrar olundu. Acaba birkaç müsellah eşkiya bir bî-çârenin hânesine gelse nasıl müdafaa edebilir ve hükümet o bîçâreyi ne kanuna mesul tutabilsün. Ol bâbda.”

Encümen-i İ l m i y e Nâmına	Mahmud	Mecid	Mehmed	Abdulcelil	Ulemâdan Said	Eşrafdan Edhem
E ş r a f d a n Süleyman	Arif	Hüseyin	E ş r a f d a n Derbaz	E ş r a f d e n Ömer	Eşrafdan Hurşid	
E ş r a f d a n Salih	Handandan Alaaddin	Eşrafdan Ata	E ş r a f d a n Hasan	E ş r a f d a n Cüнди	Eşrafdan Mehmed	Hacı
E ş r a f d a n Osman	E ş r a f d a n Bahri	E ş r a f d a n Mustafa	Derviş	İlyas	Kamil	

Ek 2- İstanbul'da yayın yapan Ermenici Azadamart gazetesinin bir nüshası.

E-ISSN: 2458-7672

Ek 3- Mahmi Kabas'ın Pelli'de öldürdüğü bir Ermeni'nin üzerine bıraktığı mektubun orijinali.

۵۰
 ای جناب محبتو رفعتلوری پاشایه فخر سلام
 ایده ریم بنت باشه یوز باشه میلانیم چاوشه اون پاشی
 هرزه نه دروری سه فخر سلام ایده ریم سینه معلوم
 اولسون کی ظبطیه نین حیفی آلمیم بوند نصرت نه قدر اهلی
 مینه کلدیسسه ورنجا بیلدیم اولقدر اوله کی بر قریب
 ظبطیه وولا یته بر پوخلی طغاوره دولتین نامو
 سینه توخون مات سینه ایمان یوقدور وچدان یوقدور
 دولت عدالت دیدی ایزمیلر عدوت ایدیلر موساوت دیدی اونار
 سیاست ایدیلر اوخوت دیدی اونار صوصورت ایدیلر قابول
 ده کیلدیلر هاکی حکمت یوقدور بیزده آخیز ولایت مور
 بیعت ایده ریز واه کر صورمادی ساسا بیزده بر شی بوکو
 ریز نچون دولتین بو یوز دیغین بلان ایدیلر پار ایچون
 ترک ایدی سیز دین تنه ذول ایتمه آه چالیمز لیک سیز
 دولت موساوت دی موشاک برن برنونا سیز شندی شکر افای
 محبوس ایدیلر سیز میرحی ایچون نچون خیر سیانین بو یوز لری
 توت ماسیز موساوت بلدیلر القریر حریته نصره باشه
 ای جاد ایدیلر وایکرمی سیکر آدم اهلی بو قیا فتده وروپلر
 دیمک بیزی قهره چانج سیز موساوت بله ایچر اولور بر تنه اسلا

KAYNAKÇA

BOA. A.VRK 759-84

BOA. BEO 4096-307165-2

BOA. DH. MUI 6-3-25

BOA. DH. SYS 67-1-2

BOA. DH. SYS 71-1 3-3

BOA. DH. SYS 71-1-3-4

BOA. DH. SYS 71-2-3

BOA. DH. SYS 71-3-1-1

BOA. DH. SYS 102-2 1-3

BOA. DH. SYS 106-1-1-1

BOA. DH. SYS 106-1 1-3

BOA. DH. SYS 106-1 1-4

BOA. DH. SYS 106-2-1-1

BOA. DH. SYS 106-2-1-2

BOA. DH. SYS 118-13

Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)", *Ermeni Meselesi Üzerin Araştırmalar*, Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 1-50

Ayşe Terzioğlu, *Vilâyet-ı Sitte' de Ermeniler (1878-1914)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2005

Bayram Kodaman, "Abdülhamid ve Kürtler-Ermeniler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 21, Mayıs 2010, s. 131-138

Bülent Cırık, *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016

Dilek Akgümüş, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Van Vilayetinde Asayiş Problemleri (1914-1918)*; Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011

Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005

Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1987

Fatih Ünal, "II. Meşrutiyet'in Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", *Ermeni Araştırmaları*, Kış 2005-İlkbahar 2006, Cilt 5-6, Sayı 20-21, s. 87-115

Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yı'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, çev. Bedros Zartaryan, Memo Yetkin, Med Yayınları, İstanbul 1992

Haluk Selvi-Bülent Cırık, "1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar", *OTAM*, 36/Güz 2014, s. 157-200

Hagop Şehbazyan, *Kürt-Ermeni Tarihi*, çev. Ferit M. Yüksel, Kalan Yayınları, Ankara 2002

Hasan Babacan, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Talat Bey", *Ermeni Meselesi Üzerin Araştırmalar*, Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul 2001 Mayıs 2010, s. 121-134

İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Kimdir?, Osmanlı Devleti'nde Tabiiyyet Sorunu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014

Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2005

**Yrd. Doç. Dr.
Ercan ÇELEBİ**

*Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
ecelebi@kastamonu.edu.tr*

Eser Geçmişi: 13-03-2017 / 10-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.297640

Kastamonu Vilâyet Salnâmelerine Göre: Tosya'da Eğitim (1869-1903)

*Education in Tosya: According to the Kastamonu Province Yearbooks
(1869-1903)*

ÖZET

Tosya, XIX. yüzyılın sonlarında Kastamonu vilâyetine bağlı bir kaza olup; tarihî ve kültürel yönden önemli bir merkez konumundadır. Bu özelliği ile gerek Beylikler ve gerekse Osmanlı Dönemi eğitim ve kültür hayatında etkili olmuş; Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Celalzâde Mustafa Çelebi ve Reisülküttap Ebubekir Ratıp Efendi gibi önemli şahsiyetlerin yetişmesinde önemli roller üstlenmiştir. Bu çalışmada, Tosya ilçesinin Kastamonu Vilâyet Salnâmeleri göz önüne alınarak 1903-1869 yılları arasındaki eğitim durumu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Salnâme, Kastamonu, Tosya, Eğitim.

ABSTRACT

Tosya, was a town that connected to Kastamonu province at the end of XIX. century, positioned as a significant center in terms of history and culture. Along with this feature, it has been quite influential in the educational and cultural life of the both Ottoman and Principalities periods, and also played crucial roles in the training of some important personalities such as Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Celalzâde Mustafa Çelebi and Reisülküttap Ebubekir Ratıp Efendi. In this study, the educational case of Tosya province in the years between 1869-1903 will be discussed by looking at the Kastamonu province yearbooks of Tosya.

Key words: Yearbook, Kastamonu, Tosya, Education.

Sâlnâmeler, bir yıllık olayları göstermek üzere tertip olunan eserler hakkında kullanılan bir tabirdir. Yıl manasına gelen “sâl” ile mektup, kitap manasına gelen “nâme” den mürekkep olan “sâlnâme” kelimesi ise, “yıllık” anlamına gelir.¹ İlk defa 1866 yılında Bosna’da yayımlanmaya başlayan “Vilâyet Sâlnâmeleri”: bir vilâyetin idarî, iktisadî, demografik yapısı ile eğitim-öğretim durumuna kadar birçok konuda önemli bilgiler içerirler.² Kastamonu vilâyetine dair toplam 21 sâlnâme bulunup; bunlardan ilki 1869, sonuncusu ise 1903 tarihlidir.³ Kastamonu Vilâyet Sâlnâmelerine göre Tosya kazasının 1869-1903 yıllarına ait eğitim durumu tespit edilirken, şüphesiz bahse konu tarihler aralığındaki Osmanlı eğitim kurumları göz önünde bulundurulmuştur.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, kendisinden önceki Türk-İslâm devletlerinin tecrübelerinden de faydalanarak eğitim alanında, sistematik bir yapının oluşmasını sağlamıştır. Klâsik dönem Osmanlı eğitim kurumları mektepler, medreseler ile yaygın eğitim kurumları olarak görülen camiler, tekkeler, kütüphaneler, sahaflar, loncalar, evler, kıraathaneler ile muvakkithane⁴ ve rasathanelerden oluşmakta idi.⁵ Fakat ilerleyen zamanlarda, sosyal, ekonomik ve askerî alanlarda ki gerileme ile birlikte, eğitim alanında da fonksiyonunu kaybettiği düşünülen klâsik eğitim anlayışı ve kurumlarının yerine Tanzimat sonrası dönemde yeni eğitim kurumları oluşturulmaya başlanmıştır. Bu çerçevede sıbyan mektepleri, yeni usûlde eğitim veren iptidailere dönüştürülmüş; orta öğretim kurumları diyebileceğimiz rüştiye ve idadi mektepleri kurulmaya başlanmıştır. Diğer yandan devlet, eğitim faaliyetlerinin sağlıklı yürütebilmesi için bu işi teşkilâtli bir hale getirmiş; 1857’de Maarif Nezareti kurulmuş ve zaman içerisinde her vilâyete birer maarif müdürü atanmıştır.

* Bu çalışma 04-06 Mayıs 2014 tarihleri arasında icra edilen II. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Velî Sempozyumu’nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

1 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: 3, s. 105.

2 Osmanlı Devleti’nde ilk sâlnâme H. 1263 (1847) yılında yayınlanmıştır. Sâlnâmeler çıkarıldığı kurum ve muhtevası bakımından dört çeşide ayrılır. Birinci grup Devlet Sâlnâmeleri’dir. İkinci grupta Vilâyet Sâlnâmeleri, üçüncü grupta Resmî Kurum ve Kuruluşlara Ait Sâlnâmeler ve son grupta Özel Sâlnâmeler yer alır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Duman, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Cilt: 1, 2000, s. 3-12.

3 Bkz. Osmanlı Salnameleri Veri Tabanı http://isamveri.org/salname/Kastamonu_Vilâyet_Sâlnâmeleri, Kastamonu Vilâyet Matbaası, 1286 (1869), Defa 1; 1287 (1870), Defa 2; 1288 (1871), Defa 3; 1289 (1872), Defa 4; 1290 (1873), Defa 5; 1291 (1874), Defa 6; 1292 (1875), Defa 7; 1293(1876), Defa 8; 1294 (1877), Defa 9; 1295 (1878), Defa 10; 1296 (1879), Defa 11; 1297 (1880), Defa 12; 1298 (1881), Defa 13; 1299 (1882), Defa 14; 1306 (1889), Defa 15; 1310 (1892), Defa 16; 1311 (1893), Defa 17; 1312 (1894), Defa 18; 1314 (1896), Defa 19; 1317 (1899), Defa 20; 1321 (1903), Defa 21.

4 Muvakkit, kelime anlamı olarak tevkîten eden, güneşe bakarak namaz vakitlerini tanzim eden kişidir. Farklı dönemlerde muvakkitler için “saatçi” ve “muvakkit-i salat” tabiri de kullanılmaktaydı. Arapça’da “muvakkit” ve Farsçada “hâne” den “muvakkit-hâne” kelimesi türemiştir. Muvakkithane, Muvakkit odası, muvakkitin zamanı tayin eden âlet ve saatlerle birlikte bazen avlu içinde bazen küçük bir oda olarak camileri çevreleyen avlu duvarının bir kenarına yerleştirilmiş, kendine özgü mimarisi olan uygulamalı astronomi eğitiminin yapıldığı kamu binalarından biridir. Zamanı tayin eden muvakkithaneler, özellikle sanayi devrimi ve II. Abdülhamit döneminde saat kulelerinin yapılması ile eski önemin kaybetmiş, 20 Eylül 1952 tarihinde ise resmen kapatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bahtiyar Eroğlu-Erdal Zeki Tomar, “Tarihi Değerlerimizden Konya Sultan Selim Muvakkithanesi Rekonstrüksiyonu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, Prof. Dr. Hamza Gündoğdu Armağanı, Cilt: 6 Sayı: 25, s. 215-232.

5 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal Taşkın, “Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal Of International Social Research*, Volume 1/3, Spring 2008, s. 343-366.

1869 tarihinde yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi, teşkilâtın idarî işlerini ve görevlerini kanunî bir hükme bağlamıştır.⁶

1869-1903 Yılları Arasında Genel Hatlarıyla Tosya Kazası

Tarihi çok eski devirlere dayanan Tosya kazası⁷ Mermerdirek, Harsandönü, Kuzyaka ve Akçakavak karyelerinin (köy), Dilkişah karyesine (köy) nakil ve ilâvesiyle teşekkül etmiştir.⁸ 1869-1870 tarihleri arasında bugünkü İskilip⁹ ve 1869-1894 yılları arasında ise Kargı¹⁰ ilçeleri Tosya'ya bağlı birer nahiye konumundadır. 1869-1903 yılları arasında kazanın yönetimi: kaymakam, naip, müftü, mal müdürü ve tahrirat kâtibinden oluşmaktadır.¹¹

Tosya kazası; Kastamonu'nun güneydoğusunda olup, vilâyet merkezine dönemin şartlarına göre on iki saat mesafede bulunmaktadır.¹² Doğusunda İskilip ve Sivas vilâyetine bağlı Hacıhamza kazası, kuzeyinde Kastamonu'nun Akkaya ve Kuzyaka nahiyeleri ile Taşköprü kazası, batısında Çankırı'nın (Kengri) Koçhisar nahiyesi ve güneyinde İskilip kazasının bir kısmı ile Çankırı'nın (Kengri) Yapraklı (Tuht) nahiyesi yer alır. Ilgaz dağlarının güneydoğu eteklerinde ve iki tepe arasında kurulu bulunan kazanın etrafı, bağ ve bahçelerle çevrilidir.¹³

Tosya kazası 1869 tarihinde 17 mahalle ve 18 köyden oluşmakta iken,¹⁴ 1903 tarihinde kazanın 16 mahalle ve 46 köyden¹⁵ ibaret olduğu görülmektedir. 1869'da İskilip ve Kargı nahiyeleri dâhil olmak üzere 24.975 olan kaza nüfusu,¹⁶ 1903 yılında toplam 26.095'tir.¹⁷ Kentin genel dokusuna baktığımızda kazada 1869 tarihinde 66 cami ve mescit, 1 kütüphane,

6 Ali Akyıldız, "Maârif-i Umumiyye Nezareti", İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 27, Ankara 2003, s. 273-274.

7 Tosya kazası 1860 yılına kadar Kengri (Çankırı) sancağına bağlı iken, 1861 yılından itibaren Kastamonu vilâyetine bağlanmıştır. Tosya, 2. sınıf bir kaza merkezidir. Bkz. Salim Kaynar, Kastamonu Vilâyet Salnâmeleri'nde Tosya Kazası (1869-1903), İstanbul 2011, s. 208. Bilindiği üzere kazaların resmî anlamda mülkî idare birimi haline gelmeleri esasen 1842'de Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye kararı ile olmuştur. Bu tarihte sancaklara kaymakam atanırken, kazalara eşraf-ı hanedandan birinin müdür atanması öngörülmüştür. Ancak 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi'nden sonra kazaların başına kaymakamlar atanmaya başlamıştır. Bkz. Mehmet Boztepe, "Osmanlı Devleti'nin Taşra Yönetimini Şekillendiren Merkeziyetçilik Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 36, Nisan 2013, s. 1; Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnâmelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2(1), s. 41.

8 Bkz. *Kastamonu Vilâyet Salnâmesi*, H. 1314-M. 1896, Def'a 19, Kastamonu Vilâyet Matbaası, s. 417; *Kastamonu Vilâyet Salnâmesi*, H. 1317-M. 1899, Def'a 20, Kastamonu Vilâyet Matbaası, s. 292; *Kastamonu Vilâyet Salnâmesi*, H. 1321-M. 1903, Def'a 21, Kastamonu Vilâyet Matbaası, s. 321. Kastamonu Vilâyet Salnâmesi bundan sonraki dipnotlarda KVS olarak gösterilecektir.

9 Bkz. *KVS*, Def'a 1, s. 87.

10 Bkz. *KVS*, Def'a 17, s. 180.

11 Bkz. *KVS*, Def'a 1, s. 41; *KVS*, Def'a 21, s. 191.

12 *KVS*, Def'a 12, s. 85-87.

13 *KVS*, Def'a 12, s. 100-102. Bugünkü modern coğrafi bilgilere göre Karadeniz Bölgesi'nin Batı Karadeniz Bölümü içerisinde yer alan Tosya şehri, 41° 01' kuzey enlemi ile 34° 03' doğu boylamı arasında yer almakta ve idarî olarak Kastamonu iline bağlı olan aynı adlı ilçenin merkezliğini yapmaktadır. Tosya Ovası'nın kuzey kenarında bulunan Tosya, kaynağını Ilgaz dağlık silsilesinin devamı olan Gâvur dağlarından alarak kuzeyden Devrez Çayına katılan Kurudere'nin vadisi içerisinde yerleşmiştir. Bkz. Ünal İbret, "Tarihi İpek Yolu Üzerindeki Bir Anadolu Şehri: Tosya (Kuruluşu ve Gelişmesi)", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 8, Temmuz 2003, s. 54-55.

14 *KVS*, Def'a 1, s. 119.

15 *KVS*, Def'a 21, s. 322.

16 *KVS*, Def'a 1, s. 107.

17 *KVS*, Def'a 21, s. 379.

6 hangâh ve zaviye, 45 İslâm Sıbyan Mektebi, 1 kilise, 1 Gayrimüslim Sıbyan Mektebi, 2 han, 5 hamam, 2616 hane ve 405 dükkân bulunurken;¹⁸ 1903 tarihinde ise 79 cami ve mescit, 1 kütüphane, 2 medrese, 8 hangâh, 1 hükümet dairesi, 1 askerî dairesi, 1 telgrafhane, 783 dükkân, 1 kilise, 22 han, 5 hamam, 45 değirmen, 4 fabrika, 1 bedesten, 21 debbağhane, 28 çeşme¹⁹ ve 4.591 hanenin²⁰ bulunduğu görülmektedir. Bu bilgiler bize 1869-1903 tarihleri arasında kazanın gerek demografik gerekse resmî ve gayr-i resmî müessese ve kurumlar bakımından önemli ölçüde geliştiğini ve büyüdüğünü göstermektedir.

Kazanın 805.000 dönümlük ormanlık alanlarında kara ve sarıçam ile meşe ağaçları bulunur. Toprak mahsulleri arasında: hınta, şa'ir, siyez, fiy, burçak, kernik, afyon, yonca, üzüm, patates, çeltik, penbe, duhân, ketre, sebze ve meyve; sanayi mamulleri arasında: tiftik ve yünden kuşak, çorap, kırmızı ve siyah sahtiyan, kilim, yerli kirpasi ve kıldan çuval; ticaret malları arasında ise pirinç, tiftik, çorap, kuşak, yaş ve kuru üzüm yer alır.²¹

1869-1903 Yılları Arasında Tosya'da Eğitim

Tosya kazasında 1869-1903 yılları arasında eğitimin genel durumuna bakarken, maarif meclisleri ile yaygın eğitim kurumları olan sıbyan mektepleri, ibtidaî mektepler ve rüştiyeler açısından konu ele alınacaktır.

Kaza Maarif Meclisleri

1879 tarihinde Maarif Nezareti merkez teşkilâtında yapılan önemli değişikliklerden sonra vilâyet maarif idarelerinin teşkili konusu ele alınmış ve kısa zamanda bu hususun uygulanmasına geçilmiştir. 1879'da Said Paşa'nın II. Abdülhamid'e sunduğu tafsilatlı layiha sonrası oluşturulan program ile her vilâyet merkezinde bir Maarif Müfettişi ve bir Maarif Meclisinin bulunması kabul edilmiştir. Ayrıca bu dönemde sancak, liva ve kaza merkezlerinde de birer Meclis-i Maarif ve Meclis-i Mekâtib kurulması yoluna gidilerek 1869 tarihli Maarif Nizamnâmesi'nin bu konudaki eksikliği giderilmiştir.²²

Bu çerçevede 1876 tarihinden itibaren Tosya kazası idarî teşkilâtında eğitim işlerini yürütmek ve denetimini yapmak üzere bir Maarif Meclisi'nin teşkil edildiği görülmektedir. Kaza Maarif Meclisi 1876-1889 tarihleri arasında 1 reis ve 4 azadan oluşmakta iken,²³ 1889'da aza sayısının 4'ten 5'e çıktığı,²⁴ 1892'de ise aza sayısının yeniden 5'ten 4'e indiği,²⁵ 1893-1896

18 *KVS*, Def'a 1, s. 102.

19 *KVS*, Def'a 21, s. 322.

20 *KVS*, Def'a 20, s. 176.

21 Ayrıntılı bilgi için bkz. *KVS*, Def'a 12, s. 100-102; *KVS*, Def'a 13, s. 103-105; *KVS*, Def'a 14, s. 112-114; *KVS*, Def'a 15, s. 329-331; *KVS*, Def'a 16, s. 391-393; *KVS*, Def'a 17, s. 170-172; *KVS*, Def'a 18, s. 203-204; *KVS*, Def'a 19, s. 417-420; *KVS*, Def'a 20, s. 292-294; *KVS*, Def'a 21, s. 321-323.

22 Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilâtı", s. 222-225, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/476/5511.pdf>, 13.04.2016.

23 Bkz. *KVS*, Def'a 8, s. 86; *KVS*, Def'a 9, s. 103; *KVS*, Def'a 10, s. 61; *KVS*, Def'a 11, s. 59; *KVS*, Def'a 12, s. 100; *KVS*, Def'a 13, s. 100; *KVS*, Def'a 14, s. 109.

24 *KVS*, Def'a 15, s. 325.

25 *KVS*, Def'a 16, s. 390.

yıllarında ise Maarif Meclisi'nin 1 reis ve 3 azadan oluştuğu,²⁶ 1896-1903 yılları arasında ise meclis azaları arasına bir de kâtibin ilâve edildiği görülmektedir.²⁷

1876-1889 tarihleri arasında maarif meclisi reisliği görevinde kazamüftüsü bulunurken,²⁸ 1889-1903 yılları arasında ise kaza naipleri bu görevi sürdürmüşler; kaza müftüleri de aza olarak mecliste yer almaya devam etmişlerdir.²⁹ Çoğu kez Tosya Rüştîye Mektebi ve İptidâî Mektepleri'nde görevli muallimlerinde, Kaza Maarif Meclisi'nde aza olarak yer aldıkları görülmektedir.

Aşağıdaki tabloda 1876-1903 yılları arasında Kaza Maarif Meclisi'nde yer alan kişiler gösterilmiştir.

Tablo 1 1876-1903 Yılları Arasında Tosya Kazası Maarif Meclisi

Yıllar	Maarif Meclisi Üyeleri	Görevi	Üye Sayısı
1876	Müftü Halil Hilmi Efendi Hafız Ahmet Efendi Hasan Efendi Ahmet Efendi Ali Efendi	Reis Aza Aza Aza Aza	5
1877	Müftü Halil Hilmi Efendi Hafız Efendi Hasan Efendi Ahmet Efendi Hacı Ali Efendi	Reis Aza Aza Aza Aza	5
1878	Müftü Halil Hilmi Efendi Hafız Ahmet Efendi Hasan Efendi Ahmet Efendi Hacı Ali Efendi	Reis Aza Aza Aza Aza	5
1879	Müftü Halil Hilmi Efendi Hafız Ahmet Efendi Müderris Hasan Efendi Ahmet Efendi Hacı Ali Efendi	Reis Aza Aza Aza Aza	5
1880	Müftü Halil Hilmi Efendi Hafız Ahmet Efendi Müderris Hasan Efendi Ahmet Efendi Hacı Ali Efendi	Reis Aza Aza Aza Aza	5

26 *KVS*, Def'a 17, s. 168; *KVS*, Def'a 18, s. 200.

27 *KVS*, Def'a 19, s. 153; *KVS*, Def'a 20, s. 174; *KVS*, Def'a 21, s. 192.

28 Bkz. *KVS*, Def'a 8, s. 86; *KVS*, Def'a 9, s. 103; *KVS*, Def'a 10, s. 61; *KVS*, Def'a 11, s. 59; *KVS*, Def'a 12, s. 100; *KVS*, Def'a 13, s. 100; *KVS*, Def'a 14, s. 109.

29 *KVS*, Def'a 15, s. 109; *KVS*, Def'a 16, s. 390; *KVS*, Def'a 17, s. 168; *KVS*, Def'a 18, s. 200; *KVS*, Def'a 19, s. 153; *KVS*, Def'a 20, s. 174; *KVS*, Def'a 21, s. 192.

1881	Müftü Efendi Hafız Ahmet Efendi Müderris Hasan Efendi Ahmet Efendi Hacı Ali Efendi	Reis Aza Aza Aza	5
1882	Müftü Efendi Hafız Ahmet Efendi Müderris Hasan Efendi Ahmet Efendi Hacı Ali Efendi	Reis Aza Aza Aza	5
1889	Naib Halid Efendi Müftü Hami Efendi Mustafa Bey Müderris Hasan Efendi Hacı Ali Efendi Hasan Beyzâde Mehmet Bey	Reis Aza Aza Aza Aza	6
1892	Naib Abdülhak Efendi Mekteb-i Rüştiye Muallimi Hasan Efendi Müderris Hasan Efendi Müderris Hasan Efendi Müftü Halil Hilmi Efendi	Reis Aza Aza Aza	5
1893	Naib Abdülhalim Efendi Müftü Halil Hilmi Efendi Mekteb-i Rüştiye Muallimi Hasan Efendi Müderris Hasan Efendi	Reis Aza Aza Aza	4
1894	Naib Cafer Efendi Müftü Halil Hilmi Efendi Müderris Hasan Efendi Mekteb-i Rüştiye Muallimi Hasan Efendi	Reis Aza Aza Aza	4
1896	Naib Şeyh Mehmet Efendi Müftü Halil Hilmi Efendi Mekteb-i Rüştiye Muallimi Hasan Efendi Müderris Hasan Efendi Hacı Faik Efendi	Reis Aza Aza Aza Kâtip	4
1899	Naib Ahmet Efendi Müftü Halil Hilmi Efendi Müderris Hasan Efendi Mekteb-i Rüştiye Muallimi Hasan Efendi Mehmet Şakir Efendi	Reis Aza Aza Aza Kâtip	5
1903	Naib Abdurrahman Bezmi Efendi Müftü Halil Hilmi Efendi Müderris Hasan Efendi Mekteb-i Rüştiye Muallimi Hasan Efendi Mehmet Şakir Efendi	Reis Aza Aza Aza Kâtip	5

Bu tablo 1876-1903 yıllarına ait Kastamonu Vilâyet Salnâmeleri'ndeki bilgilerden uyarlanmıştır.

Kaza Sıbyan Mektepleri

Osmanlılarda ilköğretim seviyesindeki okullara genel olarak “sıbyan mektebi” veya “mahalle mektebi” denilmektedir. Sıbyan Mektepleri’ne ise “mekteb” veya “küttab” denilmiştir. Selçuklulardan ve diğer İslâm ülkelerinden devralınan bu okullara ayrıca, “darüttalim” ,

“mektephane”, “muallimhane” veya “darülilm” adı da verilmekteydi.³⁰

Bu mektepler başta hükümdarlar olmak üzere devlet ileri gelenleri ve hayır sahibi vatandaşlar tarafından yaptırılmış; her türlü ihtiyaç ve giderleri bu mektepler için kurulmuş olan vakıflarca, köylerde ve mahallelerde ise sıbyan mekteplerinin masrafları velilerce karşılanmıştır.³¹ Sıbyan mektepleri genel olarak cami ve mescitlere bitişik olur ya da onlara yakın yerlere kurulurdu.³² Bir sıbyan mektebi genel olarak, ders işlenen geniş bir oda, muallim ve kalfa odası, geniş bir avlu ve ihtiyacı karşılayacak kadar tuvaletlerden ibaret bulunurdu.³³

Bu mekteplerde çocuklara Kur’an-ı Kerîm, namaz kılma usulleri, namazda okunacak sureler ile dualar ve biraz da yazı yazma öğretilirdi.³⁴ Fatih döneminde sıbyan mekteplerinde görev yapacak olan muallimlerin medreselerde bir kısım dersleri okumaları şart koşulmuşken; daha sonra bu durum terk edilerek medresede biraz okumuş ya da kendi kendine okuma yazma öğrenmiş ağırbaşlı kişilerin bu mekteplerde görev almaları adet haline gelmiştir. Bunlar da genellikle mektebe bitişik olan caminin imamı idiler. Bazen bu okullarda hâfız ve bilgili kadınlar da hocalık yapardı. “Hoca”, “Hoca Hanım”, “Molla” ve “Muallime” denen bu kadınlar esas olarak cami köşelerinde veya evlerinde öğretim yapar ve derslere devam edenlerden bir ücret alırlardı.³⁵

Sıbyan mekteplerinin belli bir yönetmeliği ve devletçe hazırlanmış bir programı olmadığı gibi bu mekteplerde sıra, harita ve yazı tahtası gibi temel eğitim araç ve gereçleri de bulunmazdı. II. Mahmut dönemine kadar bu mekteplerin bina, program ve muallim kadrolarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bununla birlikte 1824 yılında yayınlanan fermanla, çocukların ergenlik çağına gelmeden mektebe gönderilmeleri ve mektebe gitmeden bir usta yanına çırak olarak verilmelerinin yasaklandığı görülmektedir. 1838 yılında Meclis-i Umur-ı Nâfia tarafından hazırlanan raporda: sıbyan mekteplerinde görevli hocaların bilgi seviyelerinin ölçülmesi ve yetersiz olanların görevlerinden uzaklaştırılması, öğrencilerin sınıflara ayrılması, derslere devam zorunluluğunun getirilmesi ve fakir öğrenciler için iki yatılı okul açılması belirtilmiştir.³⁶

8 Nisan 1847 tarihinde “*Etfâlin Tâlim ve Tedrîsi ve Terbiyelerinin Ne Vecihle İcrâ Eylemeleri Lâzım Geleceğine Dâir Sıbyân Mekâtibi Hâceleri Efendilere İ'ta Olunacak Tâlimat*” adlı 23 maddelik bir talimatnâme yayınlanarak, sıbyan mekteplerinde görev yapan hocaların ne şekilde hareket etmeleri gerektiği açıklanmıştır.³⁷ 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi

30 M. Şakir Ülkütaşır, “Sıbyan Mektepleri”, *Türk Kültürü*, Sayı: 33, Temmuz 1965, s. 594.

31 Yahya Akyüz, “Cumhuriyet’e Ginceye Kadar İlköğretimin Tarihçesine Kısa Bir Bakış”, *Türkiye’de İlköğretimin (Dünü, Bugünü, Yarını)*, MEB, İstanbul, 2003, s. 5

32 Ülkütaşır, agm., s. 596.

33 Reşat Ekrem Koçu, “Sıbyan Mektepleri”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 2, 1966, s. 27.

34 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt: I, İstanbul, 1977, s. 86.

35 Yahya Akyüz, “Osmanlıda Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 15, Ankara 2004, s. 3-4.

36 Ertan Gökmen, “Aydın Vilayeti’nde Sıbyan Mekteplerinin İptidâi Mekteplere Dönüştürülmesi”, s. 152, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1335/15457.pdf>, 18.04.2016.

37 Bu talimatnâmede, sıbyan mekteplerindeki mecburî eğitim süresinin en az dört, en fazla yedi yıl olduğu, Türkçe, güzel yazı (sülüs ve nesih), lügât ve ahlâk dersinin müfredata girdiği, metal divit ve taş tahta gibi araçların ders araç-gereci olarak kullanımının benimsendiği, kız ve erkeklerin sınıfta ayrı ayrı oturtulması (sınıf sistemi yok) gerektiği ifade edilmiştir. Yine hocaları denetlemek ve onlara rehberlik etmek için “*Muîn-i Mekâtib*” adıyla

ile yapılan asıl düzenlemelerde ise sıbyan mektepleri ile ilgili şu hükümlere yer verilmiştir: her mahalle veya köyde bir, bu mümkün olmazsa iki mahalle veyahut iki köyde en az bir sıbyan mektebi açılacak; ahali karışık olan yerlerde Müslim ve gayr-i Müslimlere ait ayrı ayrı mektepler olacak; sıbyan mektepleri'nin her türlü masrafı mahalle ve köylü tarafından karşılanacak; hocalar, Muallimler Nizamnâmesine göre seçilecek; okullarda tahsil süresi dört yıl olacak; Müslümanlara ait sıbyan mekteplerinde usûl-i cedîde üzere Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Ahlâka Müteallik Resâil, İlmihal, Yazı Talimi, Muhtasar Fen-i Hesap, Muhtasar Tarihi Osmanî, Muhtasar Coğrafya ve Malumât-ı Nâfia adlı dersler okutulacak; okutulacak olan bu derslerde değişiklik ancak Meclis-i Kebir-i Maârif'in görüşü alınarak yapılabilecek; devam zorunluluğu kızlar için 6-10, erkekler için 7-11 yaş arasında olacak ve üç kez uyarı yapıldığı halde özürsüz olarak çocuğunu okula göndermeyen velilerden gücüne göre beş kuruştan yüz kuruşa kadar para cezası alınacak; bitirip diplomasını alan öğrenci imtihansız rüştiye mektebine kabul olunacak; kız sıbyan mekteplerinin hoca ve dikiş ustaları kadın olacak, ancak hoca bulunmadığı takdirde yaşlı ve ahlâklı erkekler hoca olarak tayin edilebilecekti.³⁸

1876 yılında ilköğretimin geliştirilmesi ve malî sorunlarının çözümüne yönelik 34 maddelik bir talimatnâme yayınlanmış ve mekteplerin sorunlarının çözümüne ilişkin mahalle halkından seçilen "*Tedris Meclisi*" ve "*Tedris Meclisi Şubeleri*" oluşturulması kabul edilmiştir.³⁹

Salnâmelerden anlaşıldığına göre Tosya kazasında 1869'da 45 İslâm Sıbyan Mektebi, 1 Gayr-i Müslim Sıbyan Mektebi;⁴⁰ 1870'te 45 İslâm Sıbyan Mektebi, 1 Gayr-i Müslim Sıbyan Mektebi;⁴¹ 1871'de 45 İslâm Sıbyan Mektebi, 1 Gayr-i Müslim Sıbyan Mektebi;⁴² 1872'de 45 İslâm Sıbyan Mektebi, 1 Gayr-i Müslim Sıbyan Mektebi;⁴³ 1873'te 45 İslâm Sıbyan Mektebi, 1 Gayr-i Müslim Sıbyan Mektebi;⁴⁴ 1874'te 78 İslâm Sıbyan Mektebi, 1 Gayr-i Müslim Sıbyan Mektebi;⁴⁵ 1875'te 78 İslâm Sıbyan Mektebi, 1 Gayr-i Müslim Sıbyan Mektebi;⁴⁶ 1876'da 80 İslâm Sıbyan Mektebi, 1 Gayr-i Müslim Sıbyan Mektebi;⁴⁷ 1877 tarihinde 80 İslâm Sıbyan Mektebi, 1 Gayr-i Müslim Sıbyan Mektebi;⁴⁸ 1880 tarihinde 80 İslâm Sıbyan Mektebi, 1 Gayr-i Müslim Sıbyan Mektebi;⁴⁹ 1881'de 80 İslâm Sıbyan Mektebi, 1 Gayr-i Müslim Sıbyan Mektebi;⁵⁰

müfettişlerin görevlendirileceği ve mekteplerin ekonomik sorunlarını çözmek için devletin gerekeni yapacağı belirtilmiştir. Ayrıca mektep hocalarına 100'er kuruş aylık bağlanmış ve öğrencilere de haftalık verilmiştir. Bkz. Yahya Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 5, 1994, s. 12-20.

38 Gökmen, agm, s. 153.

39 Bu meclisler, mekteplere ait avarız akçelerinden, vakıflardan, öğrenci velilerinden alınacak ücretler ve cezalardan sorumlu olacaktı. Mekteplere hoca tayini ve hocaların uygunsuz davranışları sebebiyle azli yine bu meclislerin yetkisinde idi. Bkz. Ergin *age*, Cilt: 3-4, s. 896- 897.

40 *KVS*, Def'a 1, s. 102.

41 *KVS*, Def'a 2, s. 108.

42 *KVS*, Def'a 3, s. 124.

43 *KVS*, Def'a 4, s. 140.

44 *KVS*, Def'a 5, s. 160.

45 *KVS*, Def'a 6, s. 159.

46 *KVS*, Def'a 7, s. 172.

47 *KVS*, Def'a 8, s. 150.

48 *KVS*, Def'a 9, s. 170.

49 *KVS*, Def'a 12, s. 101.

50 *KVS*, Def'a 13, s. 104.

1882’de 80 İslâm Sıbyan Mektebi, 1 Gayr-i Müslim Sıbyan Mektebi⁵¹ bulunmaktadır.

Kastamonu Vilâyet Salnâmeleri’nde Tosya kazasında faaliyet gösteren sıbyan mekteplerinin mahalle ve köylere göre dağılımını gösteren herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır. Sıbyan mekteplerinin camilere bitişik ve neredeyse her mahallede birer adet kurulmuş olduğu bilgisinden hareket edilecek olursa, 1869-1874 tarihleri arasında 45 olan sıbyan mektebi sayısının 1875’te 78’e ve 1876-1889 tarihleri arasında ise 80’e çıktığı görülmektedir. Diğer yandan Tosya kazası 1869’da 18 Mahalle ve 17 köyden ibaret iken,⁵² aynı tarihte 66 caminin varlığı göze çarpmaktadır.⁵³ 1874’ten itibaren ise mahalle sayısı 20’ye, köy sayısı ise 31’e yükselmiştir.⁵⁴ 1874’ten itibaren kaza genelinde cami ve mescit sayısı ise 103’tür.⁵⁵ Bütün bu bilgilerden hareketle Tosya kazası merkez ve köylerinde yeterli miktarda sıbyan mektebinin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu mekteplerde görevli hocaların kimler olduğu ve öğrenci sayıları bilgisine Kastamonu Vilâyet Salnâmeleri’nden ulaşmak mümkün değildir. Umumiyetle sıbyan mekteplerinde mahalle ve köylerdeki cami imamları ile okuryazarlığı olan kimi kişilerin hocalık görevini yürüttükleri söylenebilir.

Tosya kazasında ilk ibtidaî mektep 1889 tarihli 15 Numaralı Kastamonu Vilâyet Salnâmesi’nde gösterildiğinden, 1889 tarihine kadar kazadaki sıbyan mekteplerinin faaliyetlerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bir bölgede sıbyan mektebi sayısı, o bölgenin nüfusu, cami-mescit, mahalle ve köy sayısı ile yakından ilgili olduğundan bahse konu tarihler aralığında Tosya kazasının nüfus durumu ile cami-mescit ve mahalle sayılarına bakmak gerekir. Aşağıdaki tabloda 1869-1889 tarihleri arasında Tosya kazasında mevcut sıbyan mektepleri ile kazanın nüfus durumu, cami-mescit ve mahalle sayıları gösterilmiştir.

Tablo 2 1869-1889 Tarihleri Arasında Tosya Kazasında Sıbyan Mektepleri, Cami-Mescit ve Köy Sayıları ile Kazanın Nüfus Durumu

Yıllar	Sıbyan Mekteplerinin Sayısı		Nüfus Durumu		İbadethane		Mahalle ve Köy Sayısı	
	İslâm	Gayr-i Müslim	İslâm	Gayr-i Müslim	Cami	Kilise	Mahalle	Köy
1869	45	1	7.889	123	66	1	18	17
1870	45	1	7.889	123	66	1	-	-
1871	45	1	12.931	123	66	1	-	-
1872	45	1	12.931	123	66	1	-	-
1873	45	1	12.931	123	66	1	-	-
1874	78	1	13.111	125	103	1	20	31
1875	78	1	13.111	125	103	1	20	31
1876	80	1	13.111	141	103	1	20	31
1877	80	1	13.111	134	103	1	20	31

51 KVS, Def’a 14, s. 114.

52 KVS, Def’a 1, s. 119.

53 KVS, Def’a 1, s. 102.

54 KVS, Defa 6, s. 163.

55 Mevcut cami ve mescit sayısına köyler ve 1869-1894 yılları arasında Tosya kazasına bağlı Kargı nahiyesindeki cami ve mescitlerin dâhil olduğu unutulmamalıdır. Bkz. KVS, Defa 6, s. 159; KVS, Defa 7, s. 172; KVS, Defa 8, s. 150; KVS, Defa 9, s. 170; KVS, Defa 12, s. 101; KVS, Defa 13, s. 104; KVS, Defa 14, s. 114.

1880	80	1	13.606	168	103	1	20	31
1881	80	1	14.100	170	103	1	20	31
1882	80	1	14.100	170	103	1	20	31

Bu tablo 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1880, 1881 ve 1882 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmeleri'nde verilen bilgilerden uyarlanmıştır.

Kaza İbtidâî Mektepleri

Sıbyan mekteplerinde geleneksel yöntemlerle eğitim-öğretim yapıldığından bu mekteplerden istenilen seviyede verim alınamamıştır. Eğitim ve öğretimde görülen aksaklıkları gidermek için 1838'de Umûr-ı Nâfia Komisyonu'nca bir rapor hazırlanmış ve 1847'de bir talimatnâme yayınlanmış ise de bu mekteplerin bina, öğretmen ve programlarında gerekli değişiklikler yapılamamıştır. Sıbyan mekteplerindeki ıslâh çalışmalarının başarısızlığı karşısında, muhafazakâr çevrenin dikkatini çekmeden mevcut sıbyan mekteplerinin yeni usulde (usûl-i cedide) eğitim-öğretim yapan mektepler haline dönüştürülmesine çalışılmıştır.⁵⁶

İbtidâî mektepler için genelde “*Usûl-i Cedîde Mektebi*”, “*Mekâtib-i İptidâiye*” ve “*İptidâî Mektep*” tâbiri kullanılmıştır.⁵⁷ Bu mekteplerde sıra, muallim masası, kara tahta, harita ve yer küresi gibi ders araç gereçleri kullanılmaya başlanmış,⁵⁸ özellikle muallimlerin geleneksel öğretim yöntemlerini bırakıp yeni ve etkili öğretim yöntemlerini uygulamasını öngören yeni usulde (usûl-i cedid) eğitim yöntemini tatbik etmeleri sağlanmıştır.⁵⁹

Sıbyan mekteplerinden tamamen farklı, yeni usulde eğitim-öğretim yapan iptidâî mekteplerin kendine özgü öğretmenleri olacak, mahalle imamı ve karısı bu okullarda öğretmenlik yapamayacaktı. İlkokullar medreseden ayrılacaktı. Öğretmen sadece hediye değil maaş alacaktı. Okuma-yazma öğreniminde “*heceleme*” usûlü terk edilecek, “*usul-i savtiye*” ve “*meddiye*” denilen yeni usul okuma yöntemi uygulanacaktı. Kitaplar öğrencilerin yaşına uygun olacak, kızlar içinde ayrı ibtidâî mektepler açılacaktı.⁶⁰

Yeni usulde eğitim yapan bu mekteplerin ilk örneği 1873'te Cevdet Paşa'nın maarif nazırlığı sırasında İstanbul'da Nur-ı Osmaniye Cami içindeki kârgir binada açılmıştır.⁶¹ İptidâî mekteplerden elde edilen fayda üzerine İstanbul'daki pek çok sıbyan mektebi, iptidâî mektebe dönüştürülmüştür. 1876'da İstanbul'da ibtidâî mekteplerin sayısı 6, 1882 yılında yeni usulde öğretim yapan bazı sıbyan mekteplerinin, iptidâî mekteplere dönüştürülmesi ile 1885'te bu sayı İstanbul'da 41'e yükselmiştir.⁶²

Daha sonra taşrada da yeni ibtidâî mektepler açılmış ya da mevcut sıbyan mektepleri, ibtidâî mekteplere dönüştürülmüştür. 1892 tarihine gelindiğinde ibtidâî mekteplerle

56 Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s. 66-67.

57 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2008, s. 128.

58 Akyüz, *agm*, s. 9.

59 Akyüz, *age*, s. 217-218.

60 Mustafa Ergün, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 32, Mart-Nisan 2000, s. 745-46.

61 Gökmen, *agm*, s. 155.

62 Kodaman, *agm*, s. 72-73.

ilgili olarak “*Dersâdet Mekâtib-i İbtidâiyesi İçün Ta’lîmât-ı Mahsûsa*” adlı bir talimatnâme yayınlanmıştır. Bu talimatnâme ile iptidâî mekteplerin dört yıl olduğu, mekteplerin idarî ve öğretim işlerinden muallimlerin sorumlu olduğu, bu mekteplere muallim tayin edileceklerin ellerinde Darü’l-Muallimîn-i İptidâiye diplomalarının olması veya yapılacak imtihanda yeterliliklerini ispatlamış olmaları gerektiği, mekteplerde görevli muâvin, kalfa (muallim yardımcısı), bevvâb (kapıcı) ve ferrâşın (temizlikçi) her türlü işlerinden muallimlerin sorumlu olduğu, tatil günleri dışında muallimlerin her gün okulda bulunmaları gerektiği belirtilmiştir. Aynı yıl taşra köy iptidâî mektepleri için dört yıllık bir program hazırlanmıştır.

Aşağıdaki tabloda köy iptidâî mekteplerinin haftalık ders programı gösterilmiştir.⁶³

Tablo 3 Köy İptidâî Mektepleri’nin Haftalık Ders Programı

I. Sene	D e r s Saati	II. Sene	D e r s Saati	III. Sene	D e r s Saati	IV. Sene	D e r s Saati
Elifbâ-yı Osmânî	12	K u r ’ â n - 1 Kerîm	6	Kur’ân maa Tecvîd	5	Kur’ân maa Tevvîd	5
Eczâ-yı Şerîfe	12	İlmihal	3	İlmihal	3	İlmihal	3
Hesab-1 Zihnî	6	Hesab-1 Zihnî	2	Hesab	3	Hesap	3
		Kıraat	3	Kıraat	3	Kıraat	3
		Hat	2	Hat ve İmlâ	2	Hat ve İmlâ	2

Tosya kazasında ibtidâî mekteplere dair ilk bilgilere 1889 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmesi’nde tesadüf edilmektedir. 1889 tarihinde Tosya kazasının İbni Selim, Çatma, Peykârbaşı (Pınarbaşı), Hoca İmad ve Şehreküstü mahallelerinde birer ibtidâî mektebin varlığı anlaşılmaktadır.⁶⁴ 1892’de mevcut ibtidâî mekteplere İlyasbey mahallesinde açılan yeni bir ibtidâî mektep ilave edilmişse de, aynı tarihte Çatma, Pınarbaşı, Hoca İmad mahallelerindeki ibtidâî mekteplere dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.⁶⁵ 1893⁶⁶ ve 1894⁶⁷ tarihli salnâmelerde ise İbni Selim, Şehreküstü ve İlyasbey İbtidâî Mektepleri’nden bahsedilmektedir. 1896 tarihine geldiğimizde İbni Selim, Şehreküstü, İlyasbey İbtidâî Mektepleri’ne ek olarak yeniden Hoca İmad ve Peykârbaşı (Pınarbaşı) İbtidâî Mektepleri’ne yer verilmiştir.⁶⁸ 1899 tarihindeki önemli gelişme ise mevcut erkek ibtidâî mekteplere ilâve olarak bir adet inas (kız) ibtidâî mektebinin açılmış olmasıdır.⁶⁹ 1903 tarihinde Hoca İmad, İbn-i Selim, Kargı ve Hoca Fakih mahallelerinde açılan inas ibtidâî mektepleriyle bu sayı beşe çıkmıştır.⁷⁰

1889-1903 yılları arasında Tosya kazasında bulunan ibtidâî mekteplerde görevli muallimler ve öğrenci sayılarına dair bilgiler ilgili salnâmelerden öğrenilebilmektedir.

63 Gökmen, agm, s. 156.

64 KVS, Def’a 15, s. 326-327.

65 KVS, Def’a 16, s. 390.

66 KVS, Def’a 17, s. 169-170.

67 KVS, Def’a 18, s. 201.

68 KVS, Def’a 19, s. 156.

69 KVS, Def’a 20, s. 176.

70 KVS, Def’a 21, s. 193.

Aşağıdaki tabloda Tosya kazasında bulunan ibtidâî mektepler ve bu mekteplerde eğitim-öğretim gören öğrenci miktarları ile görev yapan muallimler gösterilmiştir.

Tablo 4 1889-1903 Yılları Arasında Tosya Kazasında Bulunan İbtidâî Mektepler

Mektebin Adı	Muallimler	Yıllara Göre Öğrenci Adedi							
		1889	1892	1893	1894	1896	1899	1903	
İbn-i Selim Mahallesi	Hafız Mehmet Efendi Mustafa Efendi	47	-	47	47	160	160	160	
Çatma Mahallesi	Hafız Mehmet Efendi	47	-	-	-	-	-	-	
Pınarbaşı Mahallesi	İsmail Efendi Hasan Efendi	64	-	-	-	67	67	67	
Hoca İmad Mahallesi	Kâmil Efendi	62	-	-	-	70	70	70	
Şehreküstü Mahallesi	Hasan Efendi	25	-	25	25	80	80	80	
İlyasbey Mahallesi	Hafız Mehmet Efendi	-	-	30	30	120	120	120	
İnas İbtidâî Mektebi	Şerife Hanım	-	-	-	-	-	60	60	
Hoca İmad Mahallesi İnas Mektebi	Hafize Hanım							-	
İbn-i Selim Mahallesi İnas Mektebi	Fatma Hanım							-	
Hoca Fakih Mahallesi İnas Mektebi	Fatma Hanım							-	
Toplam		245	-	102	102	497	557	557	

Bu tablo 1889, 1892, 1893, 1894, 1896, 1899 ve 1903 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmeleri'nde verilen bilgilerden uyarlanmıştır.

Tablo incelendiğinde öğrenci mevcudunun daha fazla olduğu İbn-i Selim İbtidâî Mektebi'nde 2 adet muallim görevli iken, diğer ibtidâî mekteplerde umumiyetle birer muallimin görev yaptığı görülmektedir. Öğrenci sayıları göz önüne alındığında İbn-i Selim, Peykârbaşı (Pınarbaşı), Hoca İmad, Şehreküstü ve İlyasbey mahallesi İbtidâî Mektepleri'nde muallim sayısının yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. İnas ibtidâî mekteplerinde kadın muallimlere görev verilmiştir. Öğrenci dağılımlarına bakıldığında İbn-i Selim, Şehreküstü ve İlyasbey mahallesi İbtidâî Mektepleri'nde yıllara göre öğrenci sayılarında gözle görülür bir artışa şahit olunmaktadır. 1899'da açıldığını kabul ettiğimiz ilk inas ibtidâî mektebinin 60 öğrenci ile eğitim-öğretimine başlaması dikkat çekicidir. Ayrıca 1903'te kız ibtidâî mekteplerinin sayısının 4'e çıkması kayda değerdir.

Kaza Rüştîye Mektepleri

Rüştîye mekteplerinin temellerinin II. Mahmut döneminde eğitim alanında yapılan çalışmalarla atıldığını söylemek yanlış olmaz.⁷¹ 1838 tarihinde sıbyan mekteplerinin ıslâhı

71 Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 35, İstanbul 1997, s. 300.

konusundaki çabalar ve bu okulların üstünde sınıf-ı sâni okullarının açılmasına karar verilmesi ve daha sonra bu okulların padişah tarafından “rüştîye” olarak değiştirilmesi, Rüştîye mekteplerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bundan sonra rüştîye mekteplerinin idare işleri ile ilgilenecek “*Mekatib-i Rüştîye Nezareti*” kurulmuş ve bir de nazır tayin edilmiştir.⁷²

Bu mektepler, sıbyan mekteplerinin tamamlayıcısı olarak açılmış⁷³ ve bu okullardan mezun olan kişilerin çeşitli devlet kademelerinde memurluk yapmalarının sağlanması amaçlanmıştır. Fakat bu okullardan istenilen verim alınmadığından rüştîye mektepleri, son dönemlerde genel orta öğretimin en alt düzeyindeki okulları teşkil eder hale gelmişlerdir.⁷⁴ 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi ile eğitimin her dalında olduğu gibi rüştîye mektepleri için de bazı esaslar ortaya koyulmuştur. Nizamnâmede 500 evi geçen kasabalarda bir rüştîye mektebinin kurulması, Müslümanlar ve gayrimüslimler için ayrı ayrı okulların açılması vurgulandıktan başka, rüştîye mekteplerinin birinci ve ikinci öğretmenlerinin olması, bu okullarının her türlü giderinin Vilayet Maarif Sandıkları’ndan karşılanması, öğretim süresinin yine 4 sınıf üzerinden plânlanması, gayrimüslimlerinde düşünülerek her yılın temmuz ve ağustos aylarının sınav ve tatil ayları olarak kabul edilmesi belirtilmiştir.⁷⁵

Bütün bu çabalardan sonra 1848-1869 arasında 138 rüştîye mektebi kurulmasına karşılık, 1869-1876 arasında bu sayı 287’ye ulaşmıştır.⁷⁶ Bununla birlikte rüştîye mekteplerinin yaygınlaştırılması ve sayılarının artırılması çalışmaları, bu okulların bina ve nitelik olarak zayıf kalmasına neden olmuş; özellikle taşralarda boş evler ve bazı konaklar bu amaçla kullanılmıştır.⁷⁷ Açıldıkları yıllarda yükseköğretime öğrenci hazırlayan birer orta öğretim kurumu şeklinde kabul edilen rüştîye mektepleri zamanla ilköğretim kademesine doğru kaymıştır. 1880’li yıllarda ilki 1874’te açılan mülki idadilerin birinci kademesi olarak rüştîyeler kurulmuştur.⁷⁸ 1882-1890 yılları arasında rüştîye mektepleri yaygın olarak taşrada da açılmaya başlanmıştır. Böylece kaza ve büyük bucak merkezlerine kadar yayılan rüştîye ve idadiler yükseköğretime öğrenci, mahalli ve resmi hizmetler için de görevliler yetiştiren kaynaklar olmuştur.⁷⁹

Tosya kazasında ilk rüştîye mektebine 1872 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmesi’nde yer verilmiş; bununla birlikte “*mekteb-i mezkûr inşa olunmuş ise de elyevm muallimleri gelmemiş idüğü*”⁸⁰ kaydı düşülmüştür. Anlaşıldığına göre 1872 tarihinde Tosya kazasında rüştîye mektebinin yapımı tamamlandığı halde okul eğitim-öğretime başlayamamıştır. 1873 tarihinde ise Hafız Ahmet Efendi’nin muallim-i evvel olarak mektebe atandığı belirtilmektedir.

72 Kodaman, *age*, s. 91-92.

73 Akyüz, *age*, s. 164; Ergin, *age*, s. 284.

74 Akyüz, *age*, s. 164; Kodaman, *age*, s. 91.

75 Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Eskişehir 1998, s. 166; Murat Gökhan Dalyan-Ali Ünişen, “XIX. Yüzyılda Adıyaman ve Çevresindeki Rüştîye Mektepleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2010, s. 66.

76 Bilim, *age*, s. 166.

77 Kodaman, *age*, s. 96.

78 Öztürk, *agm*, s. 302.

79 Akyüz, *age*, s. 232.

80 *KVS*, Def’a 4, s. 110.

Aynı tarihli salnâmede diğer görevliler için ise “yazı hocalarıyla bevvab derdest tayin idüğü”⁸¹ kaydının düştüğü görülmektedir. Buradan 1873 tarihinde Tosya Rüştîye Mektebi’nde bir muallim bulunduğu, kayıtlarda öğrenci sayısından bahsedilmediği için okulun 1874 tarihinde 41 öğrenci ile faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki tabloda yıllara göre Tosya Rüştîye Mektebi’nde görevli muallimler ve öğrenci sayıları gösterilmiştir.

Tablo 5 Tosya Rüştîye Mektebi Öğretim Kadrosu ve Öğrenci Sayıları

Yıl	Muallimler	Öğrenci Sayısı
1872	-	-
1873	Muallim-i Evvel Hafız Ahmet Efendi	-
1874	Muallim-i Evvel Hafız Ahmet Efendi Bevvab Ahmet Efendi	41
1875	Muallim-i Evvel Hafız Ahmet Efendi Bevvab Ahmet Efendi	41
1876	Muallim-i Evvel Hafız Ahmet Efendi Muallim-i Sâni ve Sülüs Hocası Ebubekir Efendi Rik’a Hocası Mehmet Bey Bevvab Ahmet Efendi	75
1877	Muallim-i Evvel Hafız Ahmet Efendi Muallim-i Sâni ve Sülüs Hocası Ebubekir Efendi Rik’a Hocası Mehmet Bey Bevvab Ahmet Efendi	75
1878	Muallim-i Evvel Hafız Ahmet Efendi Muallim-i Sâni ve Sülüs Hocası Ebubekir Efendi Rik’a Hocası Mehmet Bey Bevvab Ahmet Efendi	70
1879	Muallim-i Evvel Hafız Ahmet Efendi Muallim-i Sâni ve Sülüs Hocası Ebubekir Efendi Rik’a Hocası Mehmet Bey Bevvab Ahmet Efendi	67
1880	Muallim-i Evvel Hafız Ahmet Efendi Muallim-i Sâni Hocası Ebubekir Efendi Sülüs Hocası Ebubekir Efendi Rik’a Hocası Mehmet Fuad Bey Bevvab Ahmet Efendi	75
1881	Muallim-i Evvel Hafız Ahmet Efendi Muallim-i Sâni ve Sülüs Hocası Ebubekir Efendi Rik’a Hocası Mustafa Asım Efendi Bevvab Ahmet Tevfik Efendi	75
1882	Muallim-i Evvel Hafız Ahmet Efendi Muallim-i Sâni Hocası Ebubekir Efendi Sülüs Hocası Bu Dahi Rik’a Hocası Mustafa Efendi Bevvab Ahmet Efendi	73

81 KVS, Def’a 5, s. 111.

1889	Muallim-i Evvel Ali Kemal Efendi Muallim-i Sâni Bekir Efendi Rik'a Hocası Osman Feyzi Efendi Bevvab Mustafa Efendi	98
1892	Muallim-i Evvel Hasan Efendi Muallim-i Sâni Ebubekir Rüşdü Efendi Rik'a Muallimi Osman Feyzi Efendi	-
1893	Muallim-i Evvel Hasan Efendi Muallim-i Sâni Ebubekir Rüşdü Efendi Rik'a Muallimi Osman Feyzi Efendi	98
1894	Muallim-i Evvel Hasan Efendi Muallim-i Sâni Ebubekir Rüşdü Efendi Rik'a Muallimi İbrahim Edhem Efendi	98
1896	Muallim-i Evvel Hasan Fehmi Efendi Muallim-i Sâni Ebubekir Rüşdü Efendi Rik'a Muallimi İsmail Halid Efendi	85
1899	Muallim-i Evvel Hasan Fehmi Efendi Muallim-i Sâni Ebubekir Rüşdü Efendi Hat Muallimi İsmail Halid Efendi	85
1903	Muallim-i Evvel Hasan Fehmi Efendi Muallim-i Sâni Ebubekir Rüşdü Efendi Hüsn-i Hat Muallimi İsmail Halid Efendi	85

Bu tablo 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1889, 1892, 1893, 1894, 1896, 1899 ve 1903 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmeleri'nde verilen bilgilerden yararlanmıştır.

Tablodan anlaşıldığı kadarıyla 1873-1876 tarihleri arasında Muallim-i Evvel Hafız Ahmet Efendinin mektebin eğitim-öğretim işlerini başka muallim olmadığı için tek başına yürüttüğü görülmektedir. 1876'da Ebubekir Efendi muallim-i sâni ve sülüs hocası, Mehmet Bey ise rik'a hocası olarak atanmış, böylece mektebin eğitim-öğretim kadrosu 3'e yükselmiştir. 1876'dan 1889'a kadar bevvab (hizmetli) ile birlikte mektebin bütün işlerinin 4 kişilik bir kadro tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır. 1892'den itibaren bevvab (hizmetli) kadrosuna salnâmelerde rastlanılamamaktadır. 1889'dan itibaren sülüs ve 1899'dan itibaren ise rik'a dersi müfredatta görülmemektedir. Bunun yerine 1899'da yazı dersi "Hat" ve 1903 tarihinde ise "Hüsn-i Hat" olarak gösterilmiştir.

Medrese ve Kütüphaneler

1869 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmesi'nden anlaşıldığına göre Tosya kazasında bir adet medrese bulunmaktadır. Abdürrezzak adlı bu medresede Hasan Efendinin görevli olduğu ve yine aynı tarihte 30 öğrencinin eğitim-öğretim gördüğü anlaşılmaktadır.⁸² Ayrıca salnamelerden kazada 150 kitabın yer aldığı bir adet kütüphanenin varlığı öğrenilmektedir.⁸³

82 KVS, Def'a 1, s. 74. 1880, 1881, 1882 ve 1896 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmesi'nde 2 adet medrese görülmektedir. Bkz. KVS, Def'a 12, s. 101; KVS, Def'a 13, s. 104; KVS, Def'a 14, s. 113; KVS, Def'a 20, s. 293; KVS, Def'a 21, s. 322. 1889, 1892, 1893 ve 1894 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmesi'nde ise 3 medrese görülmektedir. Bkz. KVS, Def'a 15, s. 329; KVS, Def'a 16, s. 392; KVS, Def'a 17, s. 171; KVS, Def'a 18, s. 203

83 Bkz. KVS, Def'a 1, s. 102; KVS, Def'a 2, s. 108; KVS, Def'a 3, s. 124; KVS, Def'a 4, s. 140; KVS, Def'a 5, s. 160; KVS, Def'a 9, s. 170; KVS, Def'a 12, s. 101; KVS, Def'a 13, s. 104; KVS, Def'a 14, s. 113; KVS, Def'a 19, s. 418; KVS, Def'a 20, s. 293; KVS, Def'a 21, s. 322. 1874, 1875 ve 1876 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmeleri'nde Tosya kazasında 2 adet kütüphane görülmektedir. Bkz. KVS, Def'a 6, s. 159; KVS, Def'a 7, s. 172; KVS, Def'a 8, s. 150.

Sonuç

1869-1882 yılları arasında Sıbyan Mektepleri'nin kaza genelindeki sayısı 80'dir. Diğer yandan kazada 1889 tarihinden itibaren Sıbyan Mektepleri'nin yerini almaya başlayan İbtidâi Mektepler'de 1903 yılına kadar öğrenci sayılarında sürekli bir artış gözlemlenmektedir. Bu çerçevede 1889'da 245, 1893'te 102, 1894'te 102, 1896'da 497, 1899'da 557 ve yine 1903 yıllarında 557 öğrenci İbtidâi mekteplerde öğrenim görmüşlerdir. Kazada bulunan bir adet Rüştiye Mektebi ise 41 öğrenci ile eğitim-öğretime başlamış, bu sayı 1893 tarihinde 98 öğrenciye ulaşmıştır. Kazada mevcut bir adet medrese, 150 kitaplı bir adet kütüphane, 103 cami ve mescit eğitim hayatını destekleyen diğer unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda verilen bütün bu bilgilerden sonra, 1869-1903 yılları arasında Tosya kazasında canlı bir eğitim hayatının varlığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Kastamonu Vilâyet Salnâmeleri

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1286 (1869), Defa 1, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1287 (1870), Defa 2, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1288 (1871), Defa 3, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1289 (1872), Defa 4, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1290 (1873), Defa 5, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1291 (1874), Defa 6, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1292 (1875), Defa 7, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1293(1876), Defa 8, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1294 (1877), Defa 9, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1295 (1878), Defa 10, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1296 (1879), Defa 11, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1297 (1880), Defa 12, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1298 (1881), Defa 13, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1299 (1882), Defa 14, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1306 (1889), Defa 15, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1310 (1892), Defa 16, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1311 (1893), Defa 17, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1312 (1894), Defa 18, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1314 (1896), Defa 19, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1317 (1899), Defa 20, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

Kastamonu Vilâyet Sâlnâmesi, 1321 (1903), Defa 21, Kastamonu Vilâyet Matbaası.

İnceleme ve Araştırma Eserler

AKYILDIZ Ali, “Maârif-i Umumiyye Nezareti”, İslâm Ansiklopedisi, Ankara 2003, Cilt: 27.

AKYÜZ Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2008.

AKYÜZ Yahya, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 5, 1994.

AKYÜZ Yahya, “Cumhuriyet’e Gelinceye Kadar İlköğretimin Tarihçesine Kısa Bir Bakış”, *Türkiye’de İlköğretimin (Dünü, Bugünü, Yarını)*, MEB, İstanbul 2003.

AKYÜZ Yahya, “Osmanlıda Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara 2004, Sayı: 15.

BİLİM Cahit Yalçın, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Eskişehir 1998.

BOZTEPE Mehmet, “Osmanlı Devleti’nin Taşra Yönetimini Şekillendiren Merkezîyetçilik Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 36, Nisan 2013.

DALYAN Murat Gökhan-Ali Ünişen, “XIX. Yüzyılda Adıyaman ve Çevresindeki Rüştîye Mektepleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2010.

DUMAN Hasan, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Cilt: I, 2000.

ERDOĞDU Teyfur, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilâtı”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/476/5511.pdf>. 13.04.2016.

ERGİN Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt: I, İstanbul 1977.

ERGÜN Mustafa, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 32, Mart-Nisan 2000.

EROĞLU Bahtiyar-Erdal Zeki Tomar, "Tarihi Değerlerimizden Konya Sultan Selim Muvakkithanesi Rekonstrüksiyonu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, Prof. Dr. Hamza Gündoğdu Armağanı, Cilt: 6, Sayı: 25.

GENÇOĞLU Mustafa, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1).

GÖKMEN Ertan, "Aydın Vilayeti'nde Sıbyan Mekteplerinin İptidâi Mekteplere Dönüştürülmesi", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1335/15457.pdf>.18.04.2016.

İBRET Ünal, "Tarihi ipek Yolu Üzerindeki Bir Anadolu Şehri: Tosya (Kuruluşu ve Gelişmesi)", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 8, Temmuz 2003.

KAYNAR Salim, *Kastamonu Vilâyet Salnâmelerinde Tosya Kazası (1869-1903)*, İstanbul 2011.

KOÇU Reşat Ekrem, "Sıbyan Mektepleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 2, 1966.

KODAMAN Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991.

ÖZTÜRK Cemil, "Rüşdiye", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 35, İstanbul 1997.

PAKALIN Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt:3, 2004.

TAŞKIN Ünal, "Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal Of International Social Research*, Volume 1/3, Spring 2008.

ÜLKÜTAŞIR M. Şakir, "Sıbyan Mektepleri", *Türk Kültürü*, Sayı: 33, Temmuz 1965.

**Öğretim Görevlisi Dr.
N. Zeynep YELÇE**

*Sabancı Üniversitesi, Orta Mahalle,
Üniversite Caddesi No:27 Tuzla, 34956
İstanbul,
zeynepyelce@sabanciuniv.edu*

Eser Geçmişi: 17-02-2017 / 13-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.292753

Venedikli Gözüyle Osmanlı-Macar Çatışması

Ottoman-Hungarian Conflict through Venetian Eyes

ÖZET

1520 yılında Sultan Süleyman'ın tahta çıkışıyla Osmanlı-Macar-Habsburg ilişkilerinin yeni bir sayfaya girişi ve ardından gelen çatışma süreci tarihçiler tarafından çeşitli yönleriyle etraflıca incelenmiş; sebep-sonuç ilişkileri kurulmuş; siyasi ve askeri tarih bağlamında bu süreç tarihinin bakış açısına göre şanlı bir fetihten trajik bir esaret dönemine uzanan geniş bir yelpaze içinde değerlendirilmiş bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, büyük söylemlerin kısmen dışına çıkarak konuyu farklı bir açıdan ele alarak süreç yaşanırken nasıl algılandığını anlamaya çalışmaktır. Bunun için, 1519-1523 yılları arasında Budin'de Venedik elçisi olarak bulunan Lorenzo Orio'nun mektupları mercek altına alınmaktadır. 5 Haziran 1519'da Budin'e vararak göreve başlayan Orio, 22 Aralık 1523'te Venedik'te Pregadi önünde raporunu verene dek Osmanlı-Macar-Habsburg ilişkilerine ve çatışmalarına yakından şahit olmuştur. Bu çalkantılı dönemde Venedik'in tarafsız görüntüsünü koruması için de büyük çaba gösteren Orio'nun sunduğu bilgiler zamanında Venedik'in elinde bir güce dönüşmenin yanı sıra, aradan 500 yıl geçtikten sonra bizlere de dönemin deneyimini ve algısını sunmaktadır. Diğer bir deyişle, söz konusu dönemde yaşayan insanların gündelik yaşantılarının parçası olan söylentilere, dedikodulara, korkulara ve umutlara bir pencere açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Macaristan, Habsburglar, Haberler

ABSTRACT

The new phase in Ottoman-Hungarian relations starting with the ascension of Süleyman I and the following period of conflict have been thoroughly examined by scholars; causes and effects have been analyzed; and the process has been evaluated in a wide array of perspectives ranging from evaluations as a process of glorious conquest to a process of tragic enslavement. This paper moves away from such grand narratives to explore the way the process was perceived by contemporaries as they lived through the conflict. As such, this paper focuses on the letters of Lorenzo Orio, the Venetian ambassador in Buda between 1519-1523. From his arrival in Buda on June 5, 1519, to his presentation of his report to the Pregadi on December 22, 1523; Orio has been a close witness of the relations and conflicts between the Ottomans, Habsburgs, and the Hungarians. The information offered by Orio in these tumultuous times, as he tried to present a neutral stance for Venice, has not only added to the soft power of Venice but presents us the experience and perception of an era. In other words, it opens a window to the rumors, gossip, fears, and hopes in the daily lives of the contemporaries.

Keywords: Ottoman Empire, Hungary, Venice, Buda, News

Giriş

Venedik erken modern dönemde Avrupa'nın en önemli istihbarat merkeziydi kuşkusuz.¹ Akdeniz'in dört bir yanına yayılmış olan ticaret kolonilerinin yanı sıra Venedik'in en büyük istihbarat kaynaklarından biri de Avrupa'nın büyük şehirlerinde hükümdarlara gönderilen elçilik heyetleriydi. On beşinci yüzyıl boyunca giderek daimi elçilik niteliğine

bürünen bu elçilikler kendi hükümetleri için olduğu kadar buldukları devlet için de birer istihbarat kaynağı idi. Elçinin asıl görevi her şeyden haberdar olmaktı; başka bir deyişle, bilgiyi toplamak, değerlendirmek ve uygun bir şekilde yaymakla görevliydi. Elçiler bu görevleri sırasında çoğunlukla buldukları memleketin karar alma mekanizmalarına da nüfuz ederlerdi.² Erken modern dönemde diplomasi elçinin bizzat şekillendirdiği ve yönlendirdiği bir alan olarak da tanımlanabilir.³ Bu çalışma bu bağlamda, 1519-1523 yılları arasında imparatorluk seçimleri, I. Selim'in vefatı ve I. Süleyman'ın tahta çıkması, Belgrad ve Rodos kuşatmaları gibi önemli hadiseleri Budin'den izlemiş olan Venedik elçisi Lorenzo Orio'nun mektuplarını ele almaktadır. Orio'nun Venedik'e ilettiği haberler ve olup bitenler hakkındaki yorumları Osmanlı-Macar-

* Bu çalışma TÜBİTAK 1001 Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı kapsamında yürütülen 113K655 numaralı "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Akdeniz Haber Trafiklerinde Osmanlı İmparatorluğu (AHTO)" projesi dahilinde hazırlanmıştır. Proje ekibinden Ela Bozok'a, geçirdiğim bir ameliyat nedeniyle kolumu kullanmadığım günlerde, veri tabanı ve bilgisayar kullanımı konusunda verdiği destek için minnettarım.

1 Peter Burke, "Early Modern Venice as a Center of Information and Communication," *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*, ed. John Jeffries Martin ve Dennis Romano (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000), 390; Filippo de Vivo, *Information and Communication in Venice* (New York: Oxford University Press, 2008), 75; Elizabeth Horodowich, "The gossiping tongue: oral networks, public life and political culture in early modern Venice," *Renaissance Studies* 19/1 (2005): 29.

2 Michael Mallett, "Ambassadors and Their Audiences in Renaissance Italy," *Renaissance Studies* 8/3 (1994): 232, 237. 229-43.

3 Daniela Frigo, "Prudence and Experience: Ambassadors and Political Culture in Early Modern Italy," *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 38:1 (2008): 16; Tessa Beverly, "Venetian ambassadors 1454-94: an Italian elite," Doktora Tezi, University of Warwick, 1999, 39.

Habsburg ilişkilerinde ve yüzleşmelerinde bir şekillenme dönemi olan bu yıllar hakkında daha kapsamlı bir görüş sahibi olmamıza olanak tanımaktadır.

3 Temmuz 1518'de *Pregadi*'de yapılan oylama sonucu Macaristan'a elçi seçilen Lorenzo Orio,⁴ Venedik'in eski ailelerinden birine mensuptu. Adıyla birlikte anılan *dottore* ünvanından anlaşıldığı üzere Padova Üniversitesi'nde eğitim almıştı.⁵ Asilzade olması Orio'unun ister istemez çeşitli devlet görevlerinde bulunmasını gerektiriyordu. Kaynaklardan takip edebildiğimiz kadarıyla Orio 1510 senesinin Mart ayında *Savii ai Ordine* diye bilinen heyete seçilerek Venedik devlet hizmetine ilk kayda değer adımını atmıştı. Beş asilzadeden oluşan bu heyet Venedik bürokrasisi içerisinde çok yüksek bir konuma sahip olmamakla beraber, Venedik'in kıyı bölgeleri ve buralarda ticaretin düzenlenmesinden sorumlu bir teftiş kurulu olduğundan çokça seyahat etme ve Venedik'in her yerinden çokça insan tanıma fırsatı sağlıyordu. Ayrıca ticari anlaşmazlıklarda da müfettiş görevi gördüklerinden bu görevliler arabulucu olarak da deneyim kazanıyorlardı. Orio heyetteki görevine Nisan ayında başladı.⁶ Bu görevde muhtelif ödemelerle ve görevlerle Venedik'in çeşitli noktalarına gönderildi.⁷ Örneğin, Ağustos 1510'da Orio'nun *Savii ai Ordine*'den Piero Moresini ile birlikte

Padova'ya elçi olarak hareket ettiği, buraya atanan valiye görevinin simgeleri olan asa ile sancağı götürmekle görevlendirildikleri anlaşılmaktadır.⁸ Aynı dönemde kaynağımız Marino Sanuto da Lorenzo Orio ve Piero Morosini ile birlikte *Savii ai Ordine*'de görev almaktaydı. Dolayısıyla, Sanuto çok kez övgüyle söz ettiği meslektaş ve dostu olan Orio'nun faaliyetleri hakkında detaylı bilgi sahibidir. Lorenzo Orio 13 Nisan 1516'da *Avogador di Comun* görevine getirilmişti.⁹ Bir çeşit üst savcılık makamı olan bu görev teftiş, uzlaşma ve hitabet alanlarında Orio'nun daha da deneyim kazanmasına vesile olmuş olmalı. Meslektaş Marco Foscarini, birlikte gittikleri bir görevin ardından, 14 Haziran 1517'de *Pregadi*'de yaptığı konuşmada Orio'yu överek yüce gönüllüğünü, cömertliğini ve adillğini öne çıkarır.¹⁰

Lorenzo Orio, Venedik asilzadelerinden olduğundan gerek yabancı elçilik heyetlerinin gerekse Venedik devlet görevlilerinin karşılama heyetlerinde yer almıştır. Venedik'e gelen yabancı elçilerin asilzadeler tarafından karşılanması ve ağırlanması gelenektendi. Bu uygulama bir yandan konuğa gösterilen hürmeti ifade ederken bir yandan da elçinin sürekli gözlem altında tutulmasını sağlıyordu. Bu görev zorunlu bir görevdi; görevi kabul etmemek para cezası ile sonuçlanıyordu.¹¹ Papa II. Julius'un Macaristan'daki elçisi Achyles de Grassis Venedik'e geldiğinde Orio da karşılama ve ağırlama heyetinde bulunmaktaydı.¹² Aynı şekilde, Mart 1519'da Roma'ya gitmekte olan Macar elçileri Venedik'e uğradıklarında

4 Marino Sanuto, *I Diarii di Marino Sanudo* (Bologna: Forni Editore, 1969), 25:513.

5 Venedik asilzadeleri on beşinci yüzyılda Venedik'in resmi üniversitesi haline gelen Padova Üniversitesi'nde eğitim alırlardı; hatta başka bir yerde eğitim almaları yasaklanmıştı. Eğitimini tamamlayanlar *dottore* ünvanına sahip olurdu, ki buna ulaşabilenlerin sayısı fazla değildi; bkz. Tessa Beverly, "Venetian ambassadors," 156.

6 Sanuto, *Diarii*, 10: 55, 56. *Savii ai Ordine* için, bkz. Patricia H. Labalme ve Laura Sanguineti White, ed., *Venice, Città Excelentissima: Selections from the Renaissance Diaries of Marin Sanudo*, çev. Linda L. Carroll (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2008), 6.

7 Sanuto, *Diarii*, 10: 813.

8 Sanuto, *Diarii*, 11: 123.

9 Sanuto, *Diarii*, 22: 125. Bu görev hakkında, bkz. Alfredo Viggiano, "Politics and Constitution," *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, ed. Eric R. Dursteler (Leiden: Brill, 2013): 51-58. Sanuto'nun övgüleri için örneğin bkz. Sanuto, *Diarii*, 26: 188.

10 Sanuto, *Diarii*, 24: 360.

11 Donald E. Queller, "Early Venetian Legislation Concerning Foreign Ambassadors," *Studies in the Renaissance* 12 (1965): 9.

12 Sanuto, *Diarii*, 11: 577, 581.

Sanuto ve Orio elçileri karşılamak ve ağırlamak üzere görevlendirilen heyette yer almaktaydı.¹³ Orio, Macaristan'a yola çıkmadan bir ay önce yine bir elçilik heyetini gezdirmek ve ağırlamak ile görevliydi. Bu görevde yanındaki bir diğer asilzade ise daha önce Macaristan'a elçi olarak gitmiş olan Antonio Surian idi.¹⁴ Orio ayrıca Ocak 1519'da Venedik'te bulunan Osmanlı elçisini de ağırlayan heyette de yer almıştı.¹⁵ Bütün bunlara bakıldığında Orio'nun henüz yola çıkmadan hem Macaristan hem de Osmanlı hakkında epey güncel bilgiye sahip olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir.

Sözünü ettiğimiz dönemde elçiliğin profesyonel bir meslek dalı olmadığını hatırlamakta fayda olacaktır. Venedik elçileri, şehrin siyasi hayatında varlık gösteren eğitilmiş asilzadeler arasından seçilirdi.¹⁶ Elçilerin görevlendirmelerine baktığımızda, gönderildikleri yerlerin belli bir hiyerarşi izlediğini görürüz. Bu hiyerarşi dönemin şartlarına göre değişmekle birlikte, en üst sırada hep Roma bulunurdu. İtalya'nın diplomatik merkezi sayılan Roma'da her daim her hükümdarın elçisini bulmak mümkündür. Dolayısıyla, Roma elçiliği sadece Hristiyan dünyanın en kudretli mevkii ile iletişim sağlamakla kalmıyor, dünyanın dört bir tarafından haber alma olanağı da sağlıyordu. Tüm bu nedenlerle en deneyimli elçiler Roma'ya gönderiliyordu. Orio'nun ilk elçilik görevi olan Macaristan'ın bahsettiğimiz hiyerarşideki konumunu belirleyen etken ise Osmanlıların o sırada Orta Avrupa üzerinde oluşturduğu tehditin boyutuydu.¹⁷ Orio'nun Macaristan'a elçi olarak görece sakin bir dönemde seçilmiş olması, henüz ilk elçilik görevini üstlenecek olması ve fazla zorlanacak

bir yere gönderilmesinin sıkıntı yaratma riski ile paraleldir. Fakat görevi süresince meydana gelen hadiseler düşünüldüğünde, edindiği deneyimin kendisini hiyerarşide üst sıralara taşınması da kaçınılmaz olacaktır.

Orio 1518 Temmuz ayında elçi seçilmiş olmasına rağmen, yola çıkması 29 Nisan 1519'u bulmuştur.¹⁸ Orio'nun yola çıkışı, hatta çıkıp çıkmaması, Venedik meclislerinde aylarca tartışmaya sebep olmuştur. Bu ertelemenin kısmen kurumlar arası anlaşmazlıklardan kaynaklandığı görülüyor.¹⁹ Bu gecikmenin altında yatan bir diğer endişe kaynağı ise, kürsüde söz alan Sanuto'nun dile getirdiği gibi, Macaristan'a elçi gönderilmesinin Osmanlılarda şüphe uyandırma olasılığı. Her ne kadar bu görüşe mesai arkadaşı Giovanni Francesco Mocenigo itiraz ederek meclisi ikna ettiyse de,²⁰ aslında Sanuto çok da haksız sayılmayabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu ile Macaristan Krallığı arasında barış görüşmeleri sürmekteydi ve ancak 28 Mart 1519'da barışın tesis edilmesiyle neticelenecekti. Dolayısıyla, Osmanlıların Macaristan ile tam anlamıyla barış içinde olmadıkları bir dönemde Budin'e elçi göndermek Osmanlılar tarafından bir ittifak girişimi olarak anlaşılabilirdi. Barışın imzalanmasıyla bu tereddütün ortadan kalktığı anlaşılıyor.

Orio, Budin'e 5 Haziran 1519'da varmıştır. Selefî Alvise Bon ile birlikte gönderdikleri 12 Haziran tarihli mektupta Orio'nun Kral II. Lajos adına görevlendirilen bir psikopos tarafından karşılandığını, ayın dokuzunda kral tarafından kabul edildiğini yazarlar. Mektupta topladığı Diyet istediği gibi sonuçlanmadığı için Kral'ın endişeli olduğu, Sultan Selim'e yollanan elçilerin

13 Sanuto, *Diarii*, 26: 463, 469.

14 Sanuto, *Diarii*, 27: 108.

15 Sanuto, *Diarii*, 26:394. Söz konusu elçi daha sonraları dragoman olacak olan Yunus Bey'dir.

16 Beverly, "Venetian ambassadors," 223.

17 Beverly, "Venetian ambassadors," 64.

18 Sanuto, *Diarii*, 27: 216. Elçinin seçildikten sonra uzun bir süre yola çıkamaması çok ender görülen bir durum değildi aslında, bkz. Beverly, "Venetian ambassadors," 30.

19 Sanuto, *Diarii*, 26: 188, 190.

20 Sanuto, *Diarii*, 26: 317-18.

huduta vardıkları ve barış yapılmış olduğu belirtilmektedir. Venedikli elçiler, bir yandan da, imparatorluk seçimlerinde kimin kime oy vereceği konusundaki söylentileri aktarmaktadırlar.²¹ Yaklaşık iki hafta sonra, 14 Temmuz'da, Sanuto günlüğüne Lorenzo Orio'dan bir mektup geldiğini, süratle Venedik'e varması için ulak ile gönderilen mektubun Frankfurt'tan gelen seçim haberini içerdiğini kaydetmiştir. Orio bu haberin öylesine hızlı iletilmesini istemiştir ki, ulak yolda "at çatlatmıştır."²² Orio'nun 6 Temmuz tarihinde kaleme almış olduğu bu mektupta, V. Karl'ın "Romalıların Kralı" seçildiği bildirilmektedir. Haberin kaynağı ise Almanya'dan Bradenburg Dükü'nden Kral Lajos'a gelen mektuptur.²³ Orio aynı mektupta I. Selim'in hem denizde hem karada ordularını toplamakta olduğunu bildirir. Padişahın nereyi hedef alacağı konusundaki rivayetler muhteliftir. Kimileri Safavilere saldıracağını kimileri ise hedefin Rodos olduğunu konuşmaktadır. Bu haberin büyük önem taşıdığını belirten Orio muhtemelen Macaristan'ın hedef olmadığına sevinmiştir. Orio'nun dediğine bakılacak olursa, bu arada Osmanlı kuvvetleri Safaviler tarafından bozguna uğratılmış, Suriye, Mısır ve Kahire dışında Osmanlıların elinden çıkmıştır.²⁴ Orio'nun 30 Haziran 1519'da Budin'den yazdığı mektuptan Estergon Piskoposu ile buluştuğunu ve Osmanlıların Safavilere yenilerek Kahire'yi kaybettiği bilgisini aldığını görürüz.²⁵ Bizim bugünkü

bakış açımızla, bu mektuplar düpedüz yanlış haberler içermektedir; zira Şah İsmail ne Suriye'yi ne de Mısır'ı geri almış değildir. I. Selim'in donanmayı güçlendirdiği doğrudur, fakat herhangi bir yöne saldırma olasılığı her zaman konuşulanlardan farklı değildir. Bu sıralarda bir Rodos seferi gündeme getirilmiş olmakla birlikte Selim'in itiraz ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla elçi muhtemelen Budin'e oradan buradan ulaşan kulaktan dolma bilgileri aktarmaktadır. Ancak bu haberleri yanlış bilgi diyerek göz ardı etmek de doğru olmaz. Bu haberler kulaktan kulağa yayılan temennilerin ve endişelerin yansımaları olarak değerlendirilmelidir. Orio, 1520 Haziran başında Budin'den yazdığı mektupta, Venedik'ten gönderilen son mektuptaki bazı haberlerin yanlış çıktığını, o yüzden bu haberleri Kral'a iletmediğini bildirir. Osmanlı donanması hakkındaki haberler ise doğru olduğu için Kral ile paylaştığını, Kral'ın da teşekkürlerini sunduğunu söyler.²⁶ Buradan anladığımız üzere, Venedikli elçinin tek görevi haberleri iletmek ve gelen haberleri Venedik'e göndermekten ibaret değildir; aynı zamanda haberlerin doğruluğunu da araştırmak zorundadır. Aksi takdirde Venedik'i zor durumda bırakırdı.

I. Selim'in dikkat çekici bir askeri ya da diplomatik faaliyetinin görülmediği Ekim 1519-Haziran 1520 aralığında Orio'nun ağırlıklı olarak hanedanlar arası evlilikler, Polonya ile Teuton Şövalyeleri arasındaki çatışma gibi konulardan bahsettiğini görüyoruz. Ara ara ise Osmanlı İmparatorluğu ile Macaristan arasındaki anlaşmaya da kısaca değindiğine rastlıyoruz. Osmanlı İmparatorluğu ile Macaristan arasında 28 Mart 1519 tarihinde imzalanan barış anlaşmasına göre "iki taraf diğerinin arazisine girmemeyi ve her iki taraf tüccarının bir devletten diğerine özgürce

21 Sanuto, *Diarii*, 27: 419.

22 Sanuto, *Diarii*, 27: 473.

23 Sanuto, *Diarii*, 27: 479.

24 Sanuto, *Diarii*, 27: 480. Bu sıralarda bir Rodos seferinin gündemde olduğu ancak I. Selim'in karşı çıkmasıyla bu fikirden vazgeçildiği bilinmektedir, bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1949), 286; Nicolas Vatin, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar: Doğu Akdeniz'de Savaş, Diplomasi ve Korsanlık*, çev. Tülin Altınova (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000), 322-5. Ayrıca bkz. Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-selatin* (İstanbul: Darü'ttibaati'l-amire, 1898), I:499.

25 Sanuto, *Diarii*, 27: 544.

26 Sanuto, *Diarii*, 28: 678.

geçişlerini kabul etmişlerdi.”²⁷ Anlaşmaya daha sonraları da değinmesinin nedeni 1520 baharından itibaren Osmanlı akıncılarının Yayça yakınlarındaki akınları. Bu akınların ve Macar tarafından verilen tepkilerin barışı bozup bozmayacağı konusunda endişeler olduğunu görüyoruz.²⁸

Orio Haziran 1520 başlarında yazdığı mektupta Kral Lajos’un Diyet’e katılmaya niyetli olduğunu belirtir. Lajos Diyet’e katılmak üzere Bratislava’ya doğru yola çıktığında, Orio’nun da onunla beraber gittiğini görüyoruz.²⁹ Orio, 19 Kasım 1520’de Bratislava’dan gönderdiği mektupta, I. Selim’in öldüğü haberini Kral’dan aldığını söyler. Orio, Venedik’ten gelen haberleri Kral’a bizzat aktarmış ve bildiklerini anlatmıştır. Kral kendisine teşekkür edip gönderdikten birkaç saat sonra onu tekrar yanına çağırıp “Türk’ün babası ile çatıştığı yerde salgından öldüğünü, bunun kesin bilgi olduğunu” söylemiştir. Padişahın ölümünün gizli tutulduğu, Şehzade ile devşirme vezirlerden birinin arasında sorun çıkacağı söylentisi de elçinin kulağına gelenler arasındadır. Orio da bu bilgiyi derhal Venedik’e göndermiştir.³⁰ Kral ise Bohemya’da salgın olduğu için Diyet’e gitmekten vazgeçip Budin’e dönmüştür.³¹ Orio, 14 Kasım 1520’de Budin’den gönderdiği mektupta, I. Selim öldüğünde Kral’ın Osmanlıların eline düşen bazı yerleri geri alabileceğini düşünerek Venedik’ten para istemek üzere elçi göndermek niyetinde olduğunu belirtir. Orio, Kral’a Venedik’in para veremeyeceğini, o yüzden boşuna elçi gönderilmemesini öğütler.³² 18 Kasım tarihli mektubunda I. Selim’in ölümünü bir

kez daha teyit eden Orio, yerine oğlunun geçtiğini bildirir. Yeni padişahın hristiyanlara saldırmayacağını düşünmektedir.³³ Orio, 13 Aralık’ta yazdığı mektupta Osmanlı elçisinin barışı yenilemek üzere Budin’de beklediğini belirtir.³⁴ 8 Şubat 1521 tarihli mektupta ise beklenen elçinin geldiğini öğreniriz. Elçi geri gönderilmemiştir; Diyet’in sonucu beklenmektedir. Bu arada Lajos tarafından V. Karl’a da bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Orio Venedik’ten ulak ile gelen haberleri aldığını, Venedik ve Macaristan’ın Osmanlılara diğer devletlerden daha yakın olması nedeniyle endişelendiğini, hristiyanların birbiri ile savaşmayı bırakıp bu konuyla meşgul olmaları gerektiğini yazar.³⁵

Orio’nun Şubat ayında bir kez daha Estergon Piskoposu’na giderek ona haberleri verdiğini görüyoruz.³⁶ 13 Şubat 1521 tarihli mektuptan piskoposun da Osmanlılar ile ilgili haberlerin aciliyet taşıdığını ve bu tehlikeye karşı birlik olunması gerektiğini düşündüğünü öğreniyoruz. Daha sonraları I. Süleyman’ın Macaristan seferlerinde karşımıza çıkacak olan Kont Bernardin Frankopan gibi bazı beylerin Osmanlı tarafına meyil etmelerine de şahit oluyoruz. Kral’ın elçi göndermek üzere Bosna beyinden geçiş izni istemiş olması barışın yenileneceğine dair olağan bir işaret olmakla birlikte, Orio’nun Sava Nehrine kadar olan toprakların Osmanlılara bırakılacağından endişe duyduğunu görüyoruz. Bu durum Venedik’i Osmanlılar ile doğrudan komşu

33 Sanuto, *Diarii*, 29: 452.

34 Sanuto, *Diarii*, 29: 514.

35 Sanuto, *Diarii*, 29: 672-73.

36 Sanuto, *Diarii*, 29: 673. Venedik’te bilgi ve iletişim ağlarını inceleyen Filippo de Vivo elçilerin buldukları yerlerde ileri gelen kimselerle kurdukları dostluk bağlarının önemine dikkat çeker; bkz. Vivo, *Information and Communication in Venice*, 72. Bu dostluklar çift taraflı bilgi akışının en önemli unsurlarından biri sayılabilir. Lorenzo Orio’nun da Macaristan’da bulunduğu süre içerisinde özellikle Estergon Piskoposu ile yakın temasta olduğunu ve birçok haberi ondan aldığını görüyoruz.

27 Selim Aşlantaş, “Belgrad-ı Dârü’l-Cihâd,” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (2011): 23..

28 Sanuto, *Diarii*, 29: 66.

29 Sanuto, *Diarii*, 29: 207-208, 333-34, 340, 341.

30 Sanuto, *Diarii*, 29: 333-34, 341.

31 Sanuto, *Diarii*, 29: 333-34.

32 Sanuto, *Diarii*, 29: 452.

konumuna getireceğinden, Orio'nun bu durumu vurgulama ihtiyacı hissettiği anlaşılıyor.³⁷

Orio bir yandan Osmanlılar ile coğrafi anlamda yakınlaşmaktan korkarken, bir yandan da Venedik Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki diplomatik ve siyasi yakınlığı açıklamak zorunda kalmıştır. Sultan Süleyman tahta çıktığında Venedik'in elçi seçerek tebrike göndermesi oldukça uzun sürmüştü. Fakat elçi seçme ve hazırlık sürecinin Macar Sarayı'nda şüphelere yol açtığını Orio'nun mektuplarından rahatlıkla anlayabiliyoruz. Orio, 13 Aralık'ta Budin'den gönderdiği mektupta, Macar Kralı'na danışılmadan Osmanlı sultanına elçi gönderilmesinden rahatsızlık duyulduğunu, kendisine bu konuda sorular sorulduğunu anlatır. Orio bunun üzerine bir Osmanlı sultanı vefat ettiğinde hem taziye hem tahta çıkan yeni sultanı tebrik amacıyla elçi gönderilmesinin temayülden olduğunu, yapılan elçi seçiminin bundan ibaret olduğunu açıklamıştır.³⁸

Lorenz'o Orio'nun 1521 baharında yazdığı mektuplarda Macaristan sınırındaki akınlara yer verdiği görülür. Bu mektuplarda göze çarpan örneklerden biri 17 Mart 1521 tarihli mektuptur. Orio mektubunda "Surin Banlığı" olarak anılan bölgede Osmanlılar ile Macarlar arasında çatışma çıktığını ve öldürülen Türklerin kafalarının Budin'e yollanıp, meydanda sergilendiğini anlatır. İnsanların bu manzarayı görmek için meydana nasıl coşku içinde koştuklarını da

dile getirir.³⁹ Elçinin mektuplarından bahar aylarında süre giden akınlardan zaman zaman coşku doğursa da, gidişatın Kral'ı oldukça endişelendirdiğini anlarız. Orio'nun 22 Mart tarihli mektubu Kral'ın Eflak Voyvodası'na, Erdel Voyvodası'na, Estergon Psikoposu'na ve Stefan Batory'e haber göndererek yardım istediğini belirtir.⁴⁰ Orio, 19 Nisan tarihli mektubunda, Venedik'ten gönderilen 18 Şubat ve 19 Mart tarihli mektupları geç de olsa aldığını ve mektuplarda belirtildiği gibi Osmanlıların Halep'i isyancı Canberdi Gazali'nin elinden aldıklarını Kral'a aktardığını belirtir. Bu haberin çok eski olduğunu, söz konusu Gazali'nin çoktan bozguna uğratıldığını ve kafasının kesildiğini söylemeyi de ihmal etmez. Bu durumda, "Hristiyan hükümdarların Hristiyanlığın bu doğal düşmanına karşı ayaklanmaları" gerekmektedir. Bu konuda Papa X. Leo ve İmparator V. Karl'dan haber beklenmektedir.⁴¹ Orio'nun üç gün sonraki mektubunda Budin'de Osmanlılara karşı nasıl hareket edileceğini tartışmak üzere toplanmış savaş konseyi hakkında yazdığını görüyoruz. Orio bu mektupta Osmanlı elçisinin halen şehirde olduğunu ve çoğunlukla göz altında tutulduğunu belirtir.⁴² 11 Mayıs 1521 tarihli mektupta Orio Venedik'ten Osmanlılar ve Doğu Akdeniz hakkında haberlerin özetlerini içeren, Mart ve Nisan aylarında yazılmış, mektuplar aldığını ve Kral'a aktardığını yazar. Budin'de toplanan Diyet'te yaklaşan Osmanlı tehlikesinden bahsedildiğini ve Kral Lajos'un Papa'dan bu

37 Sanuto, *Diarii*, 29: 673.

38 Sanuto, *Diarii*, 29: 515-516. Sultan Süleyman'a taziye ve tebrike gönderilmek üzere seçilen elçi Macro Minio Venedik'ten ancak 21 Mayıs 1521'de yola çıkabilmiştir, bkz. Sanuto, *Diarii*, 30:231. Macro Minio hakkında ayrıca bkz. Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs Dans L'empire Ottoman (XIVe - XVIe siècles) Bibliographie, Itinéraires Et Inventaire Des Lieux Habités* (Ankara: TTK, 1991): 149-50.

39 Sanuto, *Diarii*, 30: 143, 148.

40 Sanuto, *Diarii*, 30: 149.

41 Sanuto, *Diarii*, 30: 195, 199. Gazali'nin başarısız olması Macar sarayında yarattığı hayal kırıklığı Orio tarafından daha sonra da dile getirilmiştir, örn. bkz. 30: 263.

42 Sanuto, *Diarii*, 30: 196, 199. Dönem kaynaklarının bazıları 1521 seferinin Behram Çavuş olarak anılan bu elçinin Budin'de hapsedilmesiyle tetiklendiğini öne sürer. Sanuto, *Diarii* 31:58 (29.05.1521) ve 31:86 (14.06.1521). Kemalpaşazade, Nasuh, Sa'di, Bostan, Lütfi Paşa ve Celalzâde gibi Osmanlı kaynaklarının Budin'de bir elçinin varlığından söz etmemeleri ilginçtir.

konuda beklediği yanıt beklediğini iletir.⁴³ Haziran başında, Osmanlılara nasıl karşı koyulacağı hususunun tartışıldığı Diyet'te de bir sonuca varılmadığını belirten Orio bu mektubunda daha ziyade II. Lajos ile Maria von Habsburg'un düğün hazırlıklarından bahsetmektedir.⁴⁴ Orio 11 Haziran'da asıl korkulan haberi verir: Sultan Süleyman Şah İsmail ile barış yapmış ve ordusu ile Edirne'ye geçmiştir. Hedefi Eflak ve Erdel üzerinden Macaristan Krallığı'dır. Kırım Hanı ile de anlaşmıştır.⁴⁵ Orio'nun çeşitli kaynaklardan edindiği bu bilgiler, 8 Mayıs 1521'de Edirne'ye varan ve Orio bu mektubu yazdığı sırada ordusuyla beraber Filibe'de bulunan Sultan Süleyman'ın hareketlerinin yansımalarıdır.⁴⁶ Kral Lajos da bu esnada krallığının dört bir yanına haber göndererek derhal orduların toplanmasını istemiştir. Ayrıca Venedik'in göndereceği paraya çok ihtiyaçları vardır. Bu haberin bütün Hristiyanlık alemi için çok üzücü olduğunu belirten Orio Arşidük Ferdinand'ın Macar Kralı'nın kız kardeşi ile evlendiğini söylemeyi de ihmal etmez.⁴⁷

Orio 28 Haziran tarihli mektubunda Kral'ın Papa'dan, İmparator'dan, Arşidük Ferdinand'dan ve Venedik'den yardım

istediğini tekrarlar. Ancak, Venedikli devlet adamı durumdan pek ümitli değildir. Zira, istenen asker ve paranın Budin'e gönderilmesi halinde bile Macarların kendilerini savunmayı becereceklerinden şüphelidir.⁴⁸ Aslında Orio genel bir endişeyi dile getirmektedir. O sıralarda V. Karl'ın sarayında bulunan deneyimli İngiliz diplomat Sir Richard Wingfield Kardinal Wolsey'e yazdığı mektupta Macar elçisinin İmparator'a yaptığı ziyaretten söz eder. Macar elçisi durumla kendi kendilerine başa çıkamayacaklarını itiraf ederek yardım istemiştir.⁴⁹ Bunun karşılığında V. Karl Kral Lajos'a bir dahaki sefere mutlaka yardım etmeye bizzat geleceğini söylemek üzere elçi göndermekle yetinmiştir.⁵⁰

1 Temmuz tarihli mektubunda Macar Krallığı'nın çok büyük bir tehlike altında olduğunu belirten Orio, Sultan Süleyman'ın seksen bin kişilik bir orduyla yürüdüğünü, Hırvatistan, Erdel ve nihayetinde Budin olmak üzere üç koldan ilerlemesinin beklendiğini bildirir.⁵¹ Osmanlı ordusunun Belgrad'ı hedeflediği belirginleştikçe Orio'nun endişesi de katlanarak artmaktadır. 6 Temmuz tarihli mektubunda Belgrad'ın "Macar Krallığı'nın kapısı" olduğunu hatırlatır ve Osmanlıların burayı alması durumunda ovadan ilerleyerek "canlarının istediği yere gidebileceklerini" belirtir.⁵²

43 Sanuto, *Diarii*, 30: 262.

44 Sanuto, *Diarii*, 30: 376.

45 Sanuto, *Diarii*, 30: 377, 397.

46 Feridun Ahmet Bey, *Münşa'at*, I: 507. Ayrıca, sefer yolunda 22 Mayıs'ta Boğdan elçisi, 5 Haziran'da ise Kırım elçisi kabul edilmiştir.

47 Sanuto, *Diarii*, 30: 377, 397. Arşidük Ferdinand, Kral Lajos'un kız kardeşi Anna ile 26 Mayıs 1521 tarihinde Linz'de evlenmiştir. Bu evlilik iki hanedan arasında güçlü bir ittifak oluşturmanın yanı sıra 1526'dan sonra Ferdinand'ın Macaristan Krallığı'nda hak iddia etmesinin en güçlü dayanağı olacaktır. Paula Sutler Fichtner, *Ferdinand I of Austria: The Politics of Dynasticism in the Age of Reformation* (New York: Columbia University Press, 1982), 18-20; Mia Rodriguez-Salgado, "La Cruzada sin cruzado: Carlos V y el Turco a Principios de su Reinado," *Archivio Storico per le Province Napoletane* (Napoli: Società Napoletana di Storia Patria, 2001), 224; Karl Brandt, *The Emperor Charles V: Growth and Destiny of a Man and a World-Empire*, çev. C.V. Wedgwood (Londra: Jonathan Cape, 1960), 136-42.

48 Sanuto, *Diarii*, 31: 72..

49 J.S. Brewer (ed.), *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII* (Londra: Longman, 1867-1875), III:631-2.

50 Sanuto, *Diarii*, 31: 132.

51 Sanuto, *Diarii*, 31: 37.

52 Sanuto, *Diarii*, 31: 72, 73. Bu özgün bir fikir değildir aslında. Gerek İtalyan kaynakları gerek Osmanlı kaynakları Belgrad'ın Macaristan'ın ve hatta Hristiyan aleminin kapısı ve/ya anahtarı olduğu konusunda hemfikirlerdir. Örneğin Neşri II. Mehmed'in Macar topraklarını almaya niyetlendiğinde Belgrad'ın kilit olduğunu ve o yüzden "bu kapıyı açmayı" aklına koyduğunu yazmıştır. Neşri; *Kitab-ı Cihan-nümâ – Neşri Tarihi*, ed. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), II:627. Diğer örnekler için, bkz. Tursun Beg, *Târih-i Ebu'l-Feth*,

Lorenzo Orio'nun yaz aylarında gönderdiği mektuplar Osmanlıların Macar topraklarındaki hareketleri ve Macarların buna verdiği tepkiler ile ilgilidir. 6 Ağustos 1521'de Sanuto günlüğüne Orio'dan mektup geldiğini kaydeder. Orio bir aydır Venedik'ten mektup gelmemesinden şikayetçidir. Ayrıca Budin'de durum o kadar kötüleşmiştir ki elçi evden dışarı adım atamamaktadır.⁵³ Orio 11 Temmuz tarihli mektubunda, Peç'e varmak üzere olan Osmanlıların Macar kalelerine saldırdıklarını anlatır. Önemli bir kale olan Böğürdelen düşmüş, Belgrad ise kuşatılmıştır. Elçiye göre pek bir hazırlık yapmayan Macar baronları ise Bohemya'dan on bin asker beklediklerini söylemektedirler.⁵⁴ Orio, 16 Temmuz'da yazdığı mektupta, Kral Lajos'un bütün baronlara kınından çıkarılmış birer kılıç gönderdiğini anlatır. Ancak ölüm kalım durumlarında izlenen bu yöntem baronları ne pahasına olursa olsun silahlanarak ordugaha gelmeye çağırılmaktadır. Bu mektupta belirtildiğine göre, Osmanlıların Tuna üzerine iki köprü inşa ederek nehri geçmeleri Budin'e kadar hiçbir engelle karşılaşmadan gelebilecekleri endişesini arttırmıştır.⁵⁵ Orio, 19 Temmuz tarihli mektubunda, bir süredir huzursuz olan Kraliçe Maria'nın kardeşleri V. Karl'a ve Arşidük Ferdinand'a yazarak "yardım göndermeleri ve hristiyanlar arasında derhal barışı sağlayıp Türklere karşı durmalarını" istediğini bildirir.⁵⁶ Orio, 17 Ağustos tarihli mektubunda Belgrad'ın

Osmanlıların eline geçtiğini söyler. Kral Lajos'un Osmanlıların üzerine gitmek üzere Budin'den çıktığını ancak hala Erdel ve Boğdan voyvodalarını beklediğini bildirir. Macar Kralı kayınbiraderi V. Karl'ın Fransa Kralı I. François ile anlaşıp Osmanlılara karşı güç birliği sağlayacaklarından ümidini hala kesmemiştir.⁵⁷ Orio, Budin'den yazdığı 28 Ağustos tarihli mektupta Kral'ın 25 Temmuz'da şehirden ayrılmasından itibaren kendisinin de ordugaha gidip gitmeyeceği hakkında sorulara maruz kaldığını belirtir. Gitmesi durumunda oldukça fazla masraf çıkacağını da belirtir.⁵⁸ 3 Eylül tarihli mektubunda Belgrad kuşatmasının iyice sıkıştığını ve içerdekilerin kaçtığını anlatan Orio, öte yandan Kral Lajos'un ordugahında oldukça fazla insan toplandığını da söyler.⁵⁹ Orio'nun Kral'ın ordugahına gitmek için Venedik'ten beklediği izin ertesi gün eline ulaşmıştır. 4 Eylül tarihli mektubunda ertesi gün yola çıkacağını söyler.⁶⁰

Orio'nun bundan sonraki mektupları Peç'ten gönderilmiştir. Orio, Dubrovnik'ten gelen haberler sayesinde Süleyman'ın aslında dönmek istemediğinden, Macaristan'ın içlerine doğru ilerleme arzusunda olduğundan, ancak dönmek zorunda kaldığından haberdardır. Eylül sonu ve Ekim başında yazdığı mektuplarda Sultan Süleyman'ın dönmesinden istifade eden Kral Lajos'un Belgrad'ı geri almak için ordu göndermeye niyetli olduğunu belirtir. Ancak Süleyman'ın Belgrad'a oldukça çok sayıda muhafız bıraktığını duyduğunda Lajos bu fikrinden vazgeçmiştir. Onun yerine Diyet'i toplayarak yeni bir vergi koyma hazırlığına girişmiştir. Böylelikle hem Osmanlılara karşı

ed. Mertol Tulum (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977), 79; Sa'dî b. Abd el-Mute'al, *Selimnâme*, TSK, R.1277, müst. Muharrem b. Ramazan Hanefi Kadiri, 1055 [1645], Halep, 125a. Sanuto'nun kayıtlarından örnekler çn, bkz. Sanuto, *Diarii*, 31: 72: "la porta di questa regno"; 31: 73: "pol venir per pianura dove li piace"; 31: 315: "scudo dil reame de l'hongaria et de queste altre provintie superiore"; 31: 480: "chiave de l'Hongaria"; 33:315: "chiave di la Christianita"; 35:286: "chiave d'il regno di Hongaria"

53 Sanuto, *Diarii*, 31: 179.

54 Sanuto, *Diarii*, 31:195. Belgrad Ruznamesine bakılırsa Osmanlı ordusu Böğürdelen'i 27 Temmuz'da ele geçirmiştir. *Münşa'at* I: 510

55 Sanuto, *Diarii*, 31: 195-96.

56 Sanuto, *Diarii*, 31: 196.

57 Sanuto, *Diarii*, 31: 347-48.

58 Sanuto, *Diarii*, 31: 426.

59 Sanuto, *Diarii*, 31: 427. Orio bu mektupta bir yandan da Dubrovnik vasıtasıyla Şah İsmail hakkında aldığı haberlerden söz eder. Şah İsmail'in Suriye'ye geçerek Şam'ı ele geçirmiş olduğu yolundaki söylentiler Macarları sevindirmiştir.

60 Sanuto, *Diarii*, 31: 428.

yeni bir ordu toplamak hem de yaklaşmakta olan düğününün masraflarını karşılamak için kaynak toplamış olacaktır.⁶¹

Lorenzo Orio'nun 10 Kasım tarihli mektubunda Eflak Voyvodası'nın Osmanlıların eline geçmemek için elinden geleni yapmasına rağmen Bosna Bey'ine yenilmiş olduğunu haber vermesi ve ayrıca hudutlarda çatışmaların devam etmesinden duyduğu endişeyi dile getirmesi Osmanlı ordusunun geri çekilmesine rağmen bölgedeki çatışma halinin hemen sona ermediğini ve Macar kuvvetlerinin Osmanlı kuvvetleri karşısında ne kadar zayıf kaldığını göstermektedir. Venedikli bir elçi bu bilgilere ulaşabildiğine göre Macar yönetim kadrolarının da bu bilgilere erişebildiğini varsayabiliriz. Bu bilgilerin söz konusu kadrolarda oluşturabileceği psikolojik durumu da göz önünde bulundurmada fayda olacaktır. Elçinin bu bilgileri ne şekilde yaydığına baktığımızda, Janos Zapolya'nın 1526'da taraf seçerken göz önünde bulundurduğu gerekçeleri daha rahat anlamak mümkün olacaktır belki de. Çatışmaların devam ettiği Sirem bölgesine şarap almak için giden şarap tüccarlarının bile Osmanlılara esir düştüğü söylentileri dolaşmaktadır. Orio'ya kalırsa, bütün bu olanlar göz önüne alındığında Macar halkının krala neden öfke duyduğunu anlamak mümkündür. Orio sınırların yeniden ele geçirilmemesi, Tanrı'nın bu işe el koymaması, Hıristiyan hükümdarların birlik olmaması durumunda öncelikle Macaristan Krallığı'nın ardından da diğerlerinin büyük tehlike altında olacağını ısrarla vurgular.⁶² Orio'nun Kasım ayında yazdığı bütün mektuplarda bu telaş açıkça sezilir. Süleyman her ne kadar acilen İstanbul'a dönmüş olsa da Şah İsmail ile arasındaki meseleyi hallettikten sonra çok daha büyük bir ordu ile Macaristan'a döneceğinden korkulmaktadır. Ayrıca

Osmanlı Sultanı'nın İtalya'ya bir sefer yapmayı planladığı, bu gerçekleşirse Dalmaçya'ya kadar ilerleyebileceği düşünülmektedir. Sultan Süleyman'ın gücü hakkındaki endişelerini ve hükmetme arzusunun büyüklüğünü vurgulayan Orio, Osmanlıların Macar krallığını yok etmeden durmayacaklarını tekrarlar.⁶³

1521 yılının sonlarında ve 1522 yılının başlarında Orio'nun mektupları özellikle üç konu üzerine odaklanır: Orio'nun odaklandığı ilk konu Osmanlıların Sirem'de süregiden akınlarıdır. İkincisi krallığın iki baş komutanı olan Stefan Batory ile Janos Zapolya arasındaki şiddetli anlaşmazlıktır. Üçüncüsü ise Kral Lajos'un evliliğini düğün töreniyle resmileştirmesi ve buna bağlı olarak Maria von Habsburg'un Macaristan Kraliçesi olarak taç giymesidir. Burada dikkati çeken husus Bohemya elçilerinin benzer bir törenin Bohemya'da da yapılmasını istemeleri, aksi takdirde Osmanlılara karşı asker desteği sağlayamayacaklarını öne sürmeleridir. Lajos ve Maria Bohemya'ya gitmeye niyetli olsalar da, Kral'ın ayrılması durumunda Macar topraklarının Osmanlı saldırılarına açık kalacağı konusunda uyarın Macar baronlarının şiddetli itirazlarına maruz kalırlar.⁶⁴

Orio'nun 3 Ocak 1522 tarihli mektubunun ekinde bir de düğün davetiyesi bulunmaktadır.⁶⁵ Bu mektup ve davetiye Pregadi ve Collegio'da okunmuştur:

“Macaristan Kralı Hazretleri'nin Münevver Venedik Cumhuriyeti'ne yazdığı mektubun suretidir:

⁶³ Sanuto, *Diarii*, 32: 193

⁶⁴ Sanuto, *Diarii*, 32: 266, 334- 335, 450.

⁶⁵ Sanuto, *Diarii*, 32: 418. AHTO ekibinden Mahmut Halef Cevrioğlu'na'na davetiye metnini Latince'den Türkçe'ye nefis bir üslupla aktardığı için teşekkür ederim.

⁶¹ Sanuto, *Diarii*, 32: 36, 80, 91.

⁶² Sanuto, *Diarii*, 32: 195.

Tanrı'nın inayetiyle biz Macaristan, Bohemya vs. Kralı Lajos; Siz saadetli prens Venedik Doju Antonio Grimani, aziz dostumuz ve müttefikimize, selametinizin, dostluğumuzun ve refahınızın ziyade olması dileğiyle.

Saadetli Prens, aziz dostumuz,

Dostlar arasında olageldiği üzere, münevver [Venedik] Cumhuriyeti ve siz saadetli hükümdarı kah keyifli kah bahtsız haberlerle bilgilendirmek mutadımızdır. Her ne kadar Türklere karşı ileride sefere çıkmamız için ziyadesiyle rica edilmiş ve biz de son derece hevesle hareketlenmiş olsak da, önümüzdeki bahar savaştan azade olmayı yeğleriz. Majesteleri Kayzer'in kız kardeşi Kraliçe Maria Hazretlerini (aziz gelinimizi) geçen sene krallığımıza getirmiştik. 13 Ocak gününü düğünün kutlanması ve kutsal törenle tacı ve sair alamet-i devleti kabul etmesi için tayin ettik. Şayet Siz Haşmetmeapları da Cumhuriyetinizin yasalarını çiğnemedi bu kutlamalara katılabilirseniz pek hoşnut kalacağız. Ancak şayet dilediğimiz gibi olmazsa da, sizin adınıza düğünümüzü (sizi onurlandırdığı kadar bize de mültefit olan) zat-ı şahaneleri elçi Laurentius Aurius Efendi şereflendirsin. Dostluğumuz ve ittifakımız gerektirdiği üzere bunları siz Haşmetli Hükümdar ve Cumhuriyetle paylaşmamız münasiptir. Sıhhatte olmanız dileğiyle.

Budin, Miladi 20 Aralık 1521."⁶⁶

Bu törende Venedik'i temsilen bulunan Orio, 23 Ocak 1522 tarihli mektubunda yerine gelecek olan elçiyi beklediğini, zaten Venedik'in Kraliçe'ye henüz hediye göndermediğini yazar.⁶⁷ 14 Şubat'ta, Süleyman'ın Edirne'ye geçtiği haberini alan Orio'nun bir kez daha çok telaşlandığına şahit oluyoruz. Padişah'ın ordu toplanması

66 Sanuto, *Diarii*, 32: 422-423.

67 Sanuto, *Diarii*, 32: 451.

için sancaklara haber göndermiş olması Orio'ya hedefin Macaristan olduğunu düşündürmüştür.⁶⁸

Venedik elçileri gittikleri yerlerde genellikle iki seneden fazla kalmazlardı.⁶⁹ Orio'nun görevi istisnai bir şekilde 55 ay sürmüştü. 1522 Mart ayına geldiğimizde Orio'nun yerine yeni bir elçi seçilmesi için konuşmalara başlandığını görüyoruz. Mart 1523'de bu konuşmaların hala neticeye ulaşmadığını biliyoruz. Orio'nun Macaristan'da çok uzun süre kaldığı, artık yerine başka birinin gönderilmesi gerektiğini savunanlar olduğu gibi Bohemya seyahati sırasında ortaya çıkan masrafları karşılayarak görevini devam ettirebilmesi için kendisine 100 duka gönderilmesini önerenler de olmuştur.⁷⁰ Orio'nun son mektubunda geri dönme iznini ısrarla istemesi üzerine bu konu 20 Ağustos 1523'te görüşülmüş, yerine bir katip gönderilmesi önerilerek Collegio'da oylanmış ve kabul edilmiştir. Katip Macaristan'a vardığında Lorenzo Orio geri dönebilecektir.⁷¹ 1521 yılının ilk aylarından itibaren Budin'den dönmek istediğini dile getiren Orio vatanına ancak 1523 yılı sonunda varabilmiştir. 19 Aralık'ta Venedik'e varan Orio ertesi gün Collegio'ya gelmiş ancak fazla konuşmamıştır. 21 Aralık 1523 günü yemekten sonra Orio'nun sözlü raporunu (*relazione*) dinlemek ve Roma'ya yazmak için Pregadi toplanmıştır. Orio'nun yaklaşık iki saat kürsüde kalarak yaptığı, Sanuto'nun deyişiyle "*elegante, bella e copiosa*" (latif, hoş ve kapsamlı) konuşma herkesten övgü almıştır.⁷²

Sunumuna Kral Lajos'un kişiliği hakkında bilgi vererek başlayan Lorenzo Orio genç hükümdarın başarılı bir yönetim

68 Sanuto, *Diarii*, 32: 495, 499.

69 Beverly, "Venetian ambassadors," 62.

70 Sanuto, *Diarii*, 33: 45, 613; 34: 35

71 Sanuto, *Diarii*, 34: 473

72 Sanuto, *Diarii*, 35: 286, 289, 290

sergileyemediği yolundaki görüşünü baştan belirtir. Gelirin idaresi hakkında fikri olmayan Kral hazine yönetimini geliri çarçur edenlerin eline bırakmıştır. Ülkenin bereketli toprakları Kral'ın kötü yönetimi nedeniyle ülkeye bir fayda sağlamamaktadır. Orio, Kraliçe'den kısaca bahsettikten sonra ülkede nüfuz sahibi olan kişileri saymaya geçer. Saydıkları arasında Erdel Voyvodası Janos Zapolya ve Kont Palatin Stefan Batory en başta. Orio, Belgrad'ın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesine de değinir. Orio'ya göre, "Macaristan'ın kilidi" sayılan kalenin düşmesine Macar ordusunun başındakilerin vurdumduymazlıkları ve aralarındaki anlaşmazlıklar sebep olmuştur. Kral Lajos yüz binin üzerinde askere sahip olduğu halde bu ordunun asla Osmanlılar ile yüzleşmeyeceğini söyler. Çünkü söz konusu ordunun başında birbiri ile düşman olan iki komutan vardır. Kendisine Osmanlı cephanesi arasında Venedik armalı silahlar bulunması hasebiyle Osmanlıların Belgrad'ı Venedik'in yardımı sayesinde ele geçirdikleri söylendiğinde, elçi bu iddiayı reddettiğini ifade eder. Söz edilen silahları Osmanlıların daha önce ele geçirdikleri Venedik şehirlerine, yani İnebahtı, Modon ve Koron'a bağlayarak açıklamıştır. Belgrad konusu açıldığında Macarların oldukça ketum davrandıklarını, şehrin düşmesi hakkında hiç konuşmadıklarını, Osmanlıların verdikleri zararın boyutunu sakladıklarını sözlerine ekler. Lorenzo Orio Kraliçe'nin taç giyme törenine katılmak için Kral Lajos ve Kraliçe Maria ile Bohemya'ya gitmek zorunda kaldığını da anlatır. Üç ay diye çıktığı yolculuk on dört ay sürmüş ve büyük masrafa yol açmıştır. Senato ona bu durum için 100 duka yollasa da bu masraflarının çok azını karşılayabilmiştir. Osmanlılara karşı yapılacak savaşa para ve adam sağlamak amacıyla gerçekleştirilen bu yolculuk beklendiği gibi sonuçlanmamış, Kral Lajos Bohemya'dan çok az destek sağlayabilmiştir. Orio raporunun geri kalanında Arşidük Ferdinand ve baş danışmanı sayabileceğimiz

Gabriel Salamanca hakkında bilgi verir. Orio konuşmasını Macaristan Krallığı'nın güçlü olmasına rağmen kötü yönetildiği ve tehlike altında bulunduğu yolundaki analizi ile sonlandırır.⁷³

Venedikli elçiler buldukları ülkedeki görevleri tamamlandığında gözlemlerini Venedik meclislerinin karşısında *relazione* olarak anılan sözlü raporlar ile anlatırlardı. Bu raporların on altıncı yüzyıl ortalarından itibaren yazılı olarak da sunulması mecbur edilmişti. Daha önceki raporlar ise zaman zaman elçi tarafından yazılı olarak da teslim edilmekle birlikte genellikle dinleyenler tarafından kağıda geçirilmek suretiyle muhafaza edilmiştir. Raporların belli bir şablonu vardı. Elçi bu şablona göre gereken bilgileri sunardı.⁷⁴ Bu anlamda Lorenzo Orio'nun kendi sunumunda bizzat teşekkürlerini sunduğu selefi Alvise Bon'un 18 Temmuz 1519 Pregadi'de sunduğu sözlü rapora bakmak ilginç olacaktır.

Alvise Bon görevden döndüğünde Kral Lajos 13 yaşındadır. Bon sunumunda Kral'ın silahlardan hoşlandığını ve dört dil bildiğini belirttiğinden sonra, "hayatta kalması durumunda değerli bir hükümdar olacağını" belirtir. Bon, halefinin aksine, Macar Krallığı'nın gelirinin düşük olduğunu söyler. Bon da krallığın en güçlü baronlarından bahseder. Bunların ilk ikisi tanıdık simalardır. Tımışvar Kontu olan Stefan Batory kısa süre önce Kont Palatin olmuştur. Bon'un zikrettiği ikinci isim ise Erdel Voyvodası Janos Zapolya'dır. Leh Kralı'nın akrabası olan Zapolya bu sırada 32 yaşındadır ve cesareti ile meşhurdur. Diğer iki büyük baron ise Eflak

⁷³ Sanuto, *Diarii*, 35: 295-300.

⁷⁴ *Relazione*'ler hakkında daha geniş bilgi için, bkz. Eric Dursteler, "Describing or Distorting the 'Turk'?" The Relazioni of the Venetian Ambassadors in Constantinople as Historical Source," *Acta Histriae* 19/1-2 (2011): 231-48; Filippo de Vivo, "How to Read Venetian 'Relazioni'?" *Renaissance and Reformation / Renaissance Et Réforme* 34.1/2 (2011): 25-59.

ve Boğdan Voyvodalarıdır. Bu ikisi Macar baronları arasında geçmekle birlikte Osmanlı Sultanı'na tabidirler. Bon' un verdiği bilgiye göre, sefere önce kim çıkarsa ona katılmakla yükümlüdürler. Bon, Budin'den ayrıldığı günlerde orada bulunan Osmanlı elçileri vasıtasıyla üç yıllık bir anlaşma yapıldığını söyler. Lorenzo Orio'nun sık sık değindiği anlaşma da budur. Bon Budin'den döndüğü sırada 1519'da ölen İmparator Maximilian'ın yerine geçecek olan "Romalıların Kralı" seçimleri ve Arşidük Ferdinand ile Macar Kralı Lajos'un birbirlerinin kız kardeşleri ile yapacakları evlilikler gündemdedir. Bu gündemi takip etmek ve gelişmeleri bildirmek halefi Lorenzo Orio'ya kalmıştır.⁷⁵ Sanuto'nun yetersiz ve kaba olarak nitelendirdiği, sadece sonlara doğru Bon'un takındığı eğlenceli üslubu ilgiye değer bulduğu bu sunumda,⁷⁶ henüz çok genç ve ümit vaat eden bir Kral Lajos portresi çizilirken, yaklaşık beş yıl sonra bu ümidin sönmüş olduğunu görüyoruz.

Macaristan'dan döndükten sonra Venedik'in ana karadaki topraklarındaki idari ve ticari meseleler ile ilgilenen *Savii di Terraferma* meclisinde görev yapan Orio,⁷⁷ İngiltere Kralı'na gidecek olan elçi seçiminde ilk turda kaybeder. Seçilen Lorenzo Bragadin bu görevden affını isteyince Orio seçilir ve görevi kabul eder.⁷⁸ Görevi 9 Mart 1525'te alan Orio 31 Mart günü yola çıkar.⁷⁹ Görünen o ki bu sefer hazırlıklar çabuk tamamlanmıştır. Orio'nun Londra'dan yazdığı mektuplarda Osmanlılar'ın bahsi nadiren geçse de, Orio görevi icabı Osmanlı haberlerini takip etmeyi sürdürür. Bu bahislerde genellikle Osmanlılar hakkında Venedik'ten gelen bilgileri Kral VIII. Henry ve Kardinal Wolsey'ye aktardığını belirttiği durumlardır. İstanbul'daki balyostan gelen

bilgiler, Venedik tarafından, diğer saraylarda bulunan elçilere gönderildiği gibi, paylaşması için Orio'ya da gönderiliyordu elbette. Örneğin, *Collegio*'dan 18 Eylül'de gönderilen mektupta İstanbul'dan gelen 9 Ağustos tarihli mektuptaki bilgiler paylaşılmaktadır. Bu bilgiler içinde İbrahim Paşa'nın iki hafta içinde çok miktarda altınla beraber İstanbul'a dönmüş olmasının beklendiği bilgisi de vardır. Ayrıca, Sultan Süleyman'ın İbrahim Paşa için daha önce görülmemiş ve sıradışı bir karşılama hazırladığından da söz edilir.⁸⁰

Osmanlı sefer hazırlıklarının sürdüğü 1526 yılının Mart ayında Venedik'ten kendisine konuyla ilgili haberler gönderilmiş, krala ve kardinale olduğu gibi aktarması özellikle tembihlenmiştir. 2 Mart 1526 günü *Collegio*'da Lorenzo Orio'ya Osmanlılar ile ilgili haberleri içeren bir mektup yazıldığını görüyoruz. Bu mektupta Sultan Süleyman'ın faaliyetlerinden söz edilmektedir. Padişah 15 akçelik ek vergi koymuş, beylerbeyi ve sancakbeylerine sefere çıkmaya hazır olmaları için emir göndermiştir. Rumeli'de erzak toplanması da buyurulmuştur. Ayrıca tersanede yapılan hazırlıklar, inşa edilen gemi çeşitleri ve sayıları da zikredilmektedir. Nihayetinde, bütün bunlar Sultan Süleyman'ın hem denizde hem de karada büyük bir sefere girişeceğinin işareti olarak yorumlanmaktadır. Orio her zaman olduğu gibi bütün bu bilgileri kral ve kardinal ile paylaşmalıdır. 20 Mart'ta benzer bir mektup daha gönderilmiştir.⁸¹ Orio, 22 Nisan

75 Sanuto, *Diarii*, 27: 495-502.

76 Sanuto, *Diarii*, 27: 502.

77 Sanuto, *Diarii*, 35: 305.

78 Sanuto, *Diarii*, 38: 50, 68.

79 Sanuto, *Diarii*, 38: 138.

80 "Venice: September 1525," in *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 3, 1520-1526*, ed. Rawdon Brown (London: Her Majesty's Stationery Office, 1869), 475-488. *British History Online*, accessed July 24, 2016, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol3/pp475-488>.

81 "Venice: March 1526," in *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 3, 1520-1526*, ed. Rawdon Brown (London: Her Majesty's Stationery Office, 1869), 530-534. *British History Online*, accessed July 19, 2016, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol3/pp530-534>.

1526 tarihli mektubunda Kral VIII. Henry'e Osmanlılar hakkındaki haberleri iletildiğini, Kral'ın ise duyduklarının kasvetli haberler olduğunu söylediğini aktarır. Orio, Venedik'e VIII. Henry'nin Osmanlıların einde sonunda Macaristan'ı alacaklarını zira onlara engel olmak için pek bir önlem alınmıyormuş gibi görüldüğünü ve bu durumun Hristiyanlar açısından felaket olduğunu düşündüğünü de aktarır.⁸² Orio, Londra'da bulunduğu süre içinde ağırlıklı olarak İngiltere ve Fransa arasındaki ilişkiler ve anlaşma görüşmeleri hakkında bilgi verir. 7 Mayıs tarihli son mektubunda Kardinal Wolsey ile birlikte olduğunu ve Hristiyan hükümdarlar arasında kurulacak olan ittifak hakkında Papa VII. Klement'den haber beklediklerini yazar.⁸³

Macaristan'dan dönmeyi beklediği günlerde şehirdeki salgından eski Budin'e kaçarak kurtulan Lorenzo Orio Londra'da bu kadar şanslı olamamıştır.⁸⁴ 12 Mayıs 1526'da salgında hayatını kaybetmiştir. Haber Venedik'te 2 Haziran günü Orio'nun katibi Gasparo Spinelli'nin gönderdiği mektup ile öğrenilmiştir. Spinelli, Orio'nun İngiltere'de çok sevildiğini söylemeyi de ihmal etmemiştir.⁸⁵

82 Sanuto, *Diarii*, 41: 304.

83 Sanuto, *Diarii*, 41: 439-40.

84 Sanuto, *Diarii*, 35: 40.

85 Sanuto, *Diarii*, 41: 439.

Sonuç

Bu çalışmada, 1519-1523 yılları arasında Macaristan'da elçi olarak bulunan Venedikli asilzade Lorenzo Orio'nun mektuplarını merccek altına alarak, dolaylı taraf olan bir gözlemcinin Osmanlı-Macar-Habsburg ilişkilerine ve çatışmalarına bakışına ve gördüklerini nasıl yansıttığına şahit olduk. Macar Kralı nezdinde Venedik Cumhuriyeti'ni temsil eden Orio'nun bu çalkantılı dönemde Venedik'in tarafsız görüntüsünü koruması için de büyük çaba gösterdiğini gördük. Venedik'in denge politikası kapsamında, Osmanlılar ile arasını bozmadan Hristiyan hükümdarların hışmına uğramamak için bilginin nasıl bir güç kaynağı olarak kullanıldığını izledik. Bu bağlamda, tıpkı diğer elçilerden gelen haberler gibi Orio'nun gönderdiği haberlerin de Venedik tarafından, Osmanlılar da dahil olmak üzere dört bir tarafa, uygun gördüğü şekilde servis edildiğini gördük. Bütün bunlarla birlikte, 1520'lerin ilk altı senesine bir yabancının, sadece Osmanlılara yabancı değil bulunduğu memlekette de yabancı birinin, gözünden baktık. Doğru ve yanlış haberler, korkular ve ümitler gördük. Başka bir deyişle, bugün bildiklerimizden belki de bir nebze sıyrılıp, olup bitenlerin o anda nasıl görüldüğü konusunda ufak bir fikir edindik.

Kaynakça

Aslantaş, Selim, "Belgrad-ı Dârü'l-Cihâd," *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (2011): 13-39.

Beverly, Tessa, "Venetian ambassadors 1454-94: an Italian elite," Doktora Tezi, University of Warwick, 1999.

Brandi, Karl, *The Emperor Charles V: Growth and Destiny of a Man and a World-Empire*, çev. C.V. Wedgwood (Londra: Jonathan Cape, 1960).

Brewer, J.S. (ed.), *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII III* (Londra: Longman, 1867-1875).

Burke, Peter, "Early Modern Venice as a Center of Information and Communication," *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*, ed. John Jeffries Martin ve Dennis Romano (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000: 389-419).

Dursteler, Eric, "Describing or Distorting the "Turk"? The Relazioni of the Venetian Ambassadors in Constantinople as Historical Source," *Acta Histriae* 19/1-2 (2011): 231-48.

Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-selatin I* (İstanbul: Darü'ttibaati'l-amire, 1858).

Fichtner, Paula Sutler, *Ferdinand I of Austria: The Politics of Dynasticism in the Age of Reformation* (New York: Columbia University Press, 1982).

Frigo, Daniela, "Prudence and Experience: Ambassadors and Political Culture in Early Modern Italy," *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 38/1 (2008): 15/34

Horodowich, Elizabeth, "The gossiping tongue: oral networks, public life and political culture in early modern Venice," *Renaissance Studies* 19/1 (2005): 22-45.

Labalme, Patricia H. ve Laura Sanguineti White, ed., *Venice, Città Excelentissima: Selections from the Renaissance Diaries of Marin Sanudo*, çev. Linda L. Carroll (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2008).

Michael Mallett, "Ambassadors and Their Audiences in Renaissance Italy," *Renaissance Studies* 8/3 (1994): 229-43.

Neşri, *Kitab-ı Cihan-nümâ – Neşri Tarihi*, ed. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995).

Queller, Donald E., "Early Venetian Legislation Concerning Foreign Ambassadors," *Studies in the Renaissance* 12 (1965): 7-17.

Rodriguez-Salgado, Mia, "La Cruzada sin cruzado: Carlos V y el Turco a Principios de su

Reinado," *Archivio Storico per le Province Napoletane* (Napoli: Società Napoletana di Storia Patria, 2001): 201-38.

Sanuto, Marino, *I Diarii di Marino Sanudo* (Bologna: Forni Editore, 1969).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1949).

Vatin, Nicolas, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar: Doğu Akdeniz'de Savaş, Diplomasi ve Korsanlık*, çev. Tülin Altınova (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000).

Viggiano, Alfredo, "Politics and Constitution," *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, ed. Eric R. Dursteler (Leiden: Brill, 2013): 51-58.

Vivo, Filippo de, *Information and Communication in Venice* (New York: Oxford University Press, 2008).

Vivo, Filippo de, "How to Read Venetian "Relazioni"" *Renaissance and Reformation / Renaissance Et Réforme* 34.1/2 (2011): 25-59.

Yerasimos, Stephane, *Les Voyageurs Dans L'empire Ottoman (XIVe - XVIe siècles) Bibliographie, Itinéraires Et Inventaire Des Lieux Habités* (Ankara: TTK, 1991).

Arş. Gör.
Yunus ENTERİLİ

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen
Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü
y.enterili@alparslan.edu.tr

Eser Geçmişi: 30-03-2017 / 19-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.302902

Karl Marx, Yahudi Sorunu Bağlamında Sivil Toplum Ve Politik Toplum

*Karl Marx, Civil Society And Political Community in the Context Of
The Jewish Problem*

ÖZET

Günümüzde sivil toplum ve politik toplum kavramları üzerinden gelişen tartışmalar ve söylemler genelde dini söylemler veya dini kimlikler üzerinden yapılmakta ve bireyin özgürleşme sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Marx'ın gençlik döneminde Bauer'in düşüncelerinden hareketle yazmış olduğu "Yahudi sorunu" adlı eserinde dini kimliklerin ve söylemlerin beraberinde sosyal ve siyasal alanda bireylerin özgürleşmesi sorunu olarak ortaya çıktığının dile getirilmesi hususunda mevcut tartışmalara açıklama getireceği düşünülmektedir. Bireyin özgürleşmesi veya yurttaşlık sorunu olarak da ortaya çıkan ve Yahudi sorunu olarak ele alınan bu durum farklı coğrafyalarda farklı şekillerde ortaya çıkması sorunun dini kimliklerde yada yaşam tarzlarından değil tamamen dinin siyasal alandan koparılmasının sonuçları olduğu düşünülmektedir. Bireyin özgürleşememesi noktasında karşımıza çıkan bir diğer neden ise kapitalist sistemin özünde yer alan sömürgeci anlayıştır. Günümüz toplumunda dinler varlığını sürdürebilmek için ya kapitalist sisteme ayak uydurmak istemekte yada siyasal alanda kendini aktif duruma getirerek kapitalist sisteme devlet politikaları ile etki etmek istemektedir. Bu bağlamda Yahudilik ve Hıristiyanlık dinin, kapitalist toplumun oluşumundaki etkileri Marx ve Bauer'in söylemlerinden hareketle tartışılacaktır. Bu çalışmadaki bireyin yurttaşlık kimliği yada özgürleşmesi sorunu, sivil toplum ve politik toplum ilişkisinden hareketle ele alınacaktır. Ayrıca burada Marx ve Bauer dışında Marx'ın sivil toplum ve politik toplum ile ilgili fikirlerini etkileyen diğer düşünürlere de (Hegel, Feuerbach vs.) yer yer değinilecektir. Sivil toplum, yurttaşlık, dinin özgürleşmesi, politik özgürleşme, devlet gibi olguların bireylerin özgürleşmesindeki etkileri Yahudi örneği üzerinden makalede ele alınacaktır. Bu değerlendirmeye geçilmeden önce konunun daha iyi anlaşılması için Marx'ın genel olarak diğer eserlerinde söz etmiş olduğu sivil toplum ve devlet ilişkisine makalede yer verilecektir.

Anahtar Kavramlar: Sivil Toplum, Politik Toplum, Dinin Özgürleşmesi, Devlet, Yurttaşlık, Din, Bireyin Özgürleşmesi vs.

Abstract

Today, debates and discourses developed over the concepts of civil society and political society are usually made through religious discourses or religious identities, and the individual emerges as a problem of emancipation. In his "Jewish Question", which Marx wrote during his youthful period with Bauer's thoughts, it is thought that the religious identities and rhetoric accompanied the present debate about the emergence of the emancipation of individuals in social and political contexts. It is thought that this problem, which emerged as the problem of individual liberation or citizenship, and which is regarded as a Jewish problem and emerged in different forms in different geographies, is the result of the fact that the religious identities can not be torn from the religious part of the world. Another reason for the lack of emancipation of the individual is the understanding of colonialism that is at the core of the capitalist system. In today's society, it wants to keep up with the existence of religions or to keep up with the capitalist system and wants to influence the capitalist system with state policies by making itself active in the political arena. Judaism and Christianity in this context religion, the effects of the formation of capitalist society, will be discussed from the rhetoric of Marx and Bauer. The issue of the citizenship identity of the individual in this study will be addressed through the relationship between civil society and political society. There will also be mentioned here some other thinkers (Hegel, Feuerbach etc.) that affect Marx's ideas about civil society and political society, besides Marx and Bauer. Civil society, citizenship, liberation of religion, political emancipation, the effects of emancipation of individuals such as the state will be handled through the Jewish example. Prior to this assessment, a better understanding of the subject will be addressed to the civil society and state relationship that Marx generally refers to in his other works..

Key Words: Civil Society, Politic Society, the liberation of Religion, State, Citizenship, Religion, the liberation of individuals etc.

Giriş

"Sivil toplum" kavramsal olarak on sekizinci yüzyıl siyasal düşüncesinde, kapitalizm ile yakın ilişki içerisinde olan bir toplumsal olgu olarak, devletten ayrı olan ayrıca kendi ilişkileri olan farklı bir alan olarak tanımlanmıştır.

Marx, Hegel'in sivil toplum-devlet ikiliği üzerinden bu iki kavram arasındaki ilişkilerin niteliğini araştırmıştır. Marx'ın eserlerinde söz ettiği sivil toplum kavramına gelişimsel olarak bakıldığında, ilk olarak Marx eserlerinde Hegel eleştirisi üzerinden siyasal alan ve devlet ile ilgili ileri sürülen savların doğru olmadığını göstermeye çalışmıştır. İkinci olarak ise ekonomiden hareketle sivil toplumun maddeci bir açıklamasını yapmaya çalışmıştır. Marx'a göre, sivil toplum artı-değer üzerinden sömürünün kendini göstermiş olduğu ve toplumun sınıflara ayrılması ile şekillenen bir alandır.¹ Marx, kendi döneminin düşünürlerinden farklı olarak, sivil toplum ve siyasal devlet ayrılığının aşılması noktasında siyasal bir bakış açısı geliştirmiştir. Sivil toplum, sadece siyasal devletin kendini göstermesini sağlayan çelişkilerin sivri olduğu bir çatışma alanı olmasından öte, ayrıca çelişkilerin diyalektik olarak aşıldığı, süreç

¹ Chandhoke, Neera, State and Civil Society: Expolaritions in Political Theory, Yeni Delhi ve Londra: Sage Publications, 1995, s. 135.

ve öznelere kendini gösterdiği toplumsal ilişkiler bütünüdür.

Karl Marx, dinden özgürleşmenin yalnızca bir grubun ya da bir zümrenin değil tüm insanlığın özgürleşmesi bağlamında çözümlenmesi gerektiğini savunur.

Bu makalede sözü edilen sivil toplum ve politik toplum ayrımı; Marx'ın, bireyin özgürleşmesi, dinden özgürleşmesi ve yabancılaşma sorunu bağlamında ele alınacak ve bu yapılırken Marx'ın Yahudi sorunu hem sivil toplum içerisinde bulunduğu maddi koşullarla ilişkisi bağlamında hem de yabancılaşma problemi çerçevesinde tam anlamda bir kurtuluşun ve insani özgürleşmenin etkin bir çözümlenmesini nasıl gerçekleştirdiğini inceleyeceğiz.

Karl Marx'da Sivil Toplum ve Politik Toplum

Marx'ın tamamlanmamış elyazmalarından oluşan *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* (1843), Hegel felsefesinin bir eleştirisini yapmakla birlikte, devlet, hukuk ve tarih kuramının da temel problemlerini içermektedir. Bu elyazmalarında Marx, Hegel'in felsefi çözümlerini Ludwig Feuerbach'ın aksine toplumsal bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Hâlbuki Ludwig Feuerbach, Hegel'in felsefi çözümlerini din olgusundan hareketle ele almıştır. Marx'ın bu toplumsal bakış açısı, onun devlet-toplum ikililiğini ele alırken yaklaşımının esas ilkesi durumundadır. Bu çerçevede, Marx'ın Hegelci hukuk felsefesi eleştirisini onun devlet ve toplum konusundaki görüşleri üzerinden yapmasının, bu ilkeyle uygunluk içerisinde olduğu vurgulanmalıdır. Marx'a göre, Hegel'in sivil toplum ve devlet ikililiği ile ilgili ileri sürdüğü savlar temelde sorunluydu. Hegelci anlayıştaki haliyle, evrensellik uğrağı olarak betimlenen devlet, sivil toplum karşısında üstün bir konumdaydı. Fakat Hegel'in aksine Marx'a göre belirleyici olan devlet değil sivil toplumdur. Hegel sivil toplumu bireylerin bireysel çıkarlarından ve bencilliklerinden oluşan bir alan olarak tanımlarken ayrıca sorun olarak gördüğü sivil toplumdaki kurtuluşu da devlette bulur. Marx ise, sivil toplumun, ancak kendi içinden gelişecek olan dinamikler tarafından aşılabilirliği görüşündedir. Marx'ın, Hegelci anlayıştan sıyrılmasını sağlayan ve fikirlerinin oluşmasında etkili olan isim olarak Feuerbach'ı verebiliriz. Feuerbach, sadece din ve idealist felsefe eleştirisi alanındaki görüşleri ile birlikte, toplumsal problemlerin tabiatına dair görüşleriyle de dönemin diğer düşünürleri üzerinde etkili olmuştur. Marx, Feuerbach'ın siyasal-toplumsal süreçlere gerektiği kadar önem vermemesi ve daha çok doğaya yönelmesini eleştirmekteydi.

Marx'a göre, siyasal devletin soyutlanması, modern toplumsal oluşumların bir özelliğiydi. Bunun nedeni, modern dönemde "özel yaşamın soyutlanması"nın kendini göstermesidir.² Ortaçağ toplum yapısında modern dönemin aksine, insanların özel yaşamı ile devlet yaşamı bir bütünlük içindedir. Ortaçağ toplumunda ekonomik faaliyetler, toplumsal yaşam ve insani varoluş siyasal bir görünüm kazanır.³ Ortaçağda, sivil toplum içindeki zümreler ve siyasal zümreler bir bütünlük içindedir, "çünkü sivil toplum siyasal toplumdur -çünkü sivil toplumun organik ilkesi devletin ilkesiydi".⁴ Diğer bir deyişle, zümreler arasındaki bütünlük, sivil toplum

2 Marx, Karl, "Marx to P.V Annenkov, December 28, 1846," Karl Marx Ve Frederick Engels, Selected Works, vol. 1, Moskova: Progress Publisher, 1975, s. 32.

3 Marx, Karl, age, 1975, s. 9-32.

4 Wood, Ellen Meiksins, The Uses and Abuses of 'Civil Society', Socialist Register, Der. Ralph Miliband ve Leo Panitch, The Merlin Press, s. 60-84.

ile politik toplumun bütünlüğünün bir tezahürüydü ve sivil toplum ile siyasal devlet ayrılığı ancak modern dönemin bir özelliği olacaktı. Bu ayrılığı yani sivil toplum ile siyasal devlet arasındaki ayrılık aynı zamanda modern sivil toplum ve politik toplum yapılanmasının gerçek ilişkisi olarak da yorumlanabilir.⁵ Marx, önceki tarihsel devlet örnekleri ile ilgili olarak, antik Yunanistan'da siyasal devletin, yurttaşların varoluş biçiminin gerçek içeriğini oluşturduğunu ileri sürer.⁶ Marx, bu konu ile ilgili olarak ileri sürdüğü bir diğer husus ise, sivil toplumun Antik Yunanistan'da politik toplumun kölesi olduğu yönündeydi.⁷ Antik yunan toplumsal yapısında sivil toplumun politik toplum karşısında kendine ait bir özerkliği yoktu. Diğer taraftan, modern toplumda somut bireyin varoluşu siyasal olan ile belirlenmemekteydi. Marx, modern bireyin öznel özgüllüğünün kendini gösterdiği toplumsal ilişkilerin örüntüsünün siyasal süreçlerle kısıtlanmadığını ileri sürüyordu: Bireysel varoluşun temel biçimi artık siyasal değildi. Modern devlet biçimlerinin gelişmesiyle, siyasal alan, geniş kapsamlı devlet aygıtıyla ilişkili faaliyetlerin toplumsal uzamı şekline aldı.⁸

“Modern dönemin bir düşünürü olan Hegel de, insanı, birincisinde sivil toplum üyesi, ikincisinde ise devlet yurttaşı (*citoyen*) olduğu iki ayrı düzleme yerleştirir ve bu iki kategori arasında bir denge oluşturmaya yönelir. İnsan bir yanda burjuva olarak ailesi ve kendisi için çalışır, sözleşme yapar, etkinliklerde bulunur; öbür yanda, yurttaş olarak evrensel ilkeler doğrultusunda da hareket eder. Burjuva ve yurttaş, kişinin ayrılmaz iki ayrı niteliğidir; aynı anlama gelmek üzere, bu iki nitelik aynı bireyde birleşir.”⁹

Sonuçta, Hegel bu nitelikler arasındaki ilişkiyi atlatılması gereken bir uzlaşmazlık olarak görmez.¹⁰ Hegelci yaklaşım üzerinde irdelemeler yapan, Marx da, insanın içinde bulunduğu bu iki türlü varoluş tarzını işaret eder. Ona göre, insan sivil toplum üyesi konumundayken aynı zamanda somut bireysel var oluşunu sürdürür; devlet aşamasında ise, yurttaş kimliğini kazanır: “Genel yasa tekil birey düzeyinde de kendini gösterir. Sivil toplum ile devlet birbirinden ayrılır. Böylece devletin yurttaşı da, sivil toplumun üyesi olan yurttaştan ayrılır”.¹¹ Dolayısıyla, “somut bireyin, özsel bir ayrılma sonucu ortaya çıkan varlığı iki farklı şekilde kendini göstermesi durumu ortaya çıkar: ilki toplumsal örgütlenme ikincisi ise bürokratik örgütlenmedir. İlki, sivil toplumun bir özelliği olarak ortaya çıkan, somut bireyin kendini devletin dışında tanımladığı toplumsal uzamdır. İkincisi ise, bireyin bağımsız varoluşu üzerinde doğrudan bir etkisi olmayan devletin dışsal ve biçimsel bir özelliğidir(Marx, 1975d: 77; 1997a: 112-13).¹² İnsanın yurttaş ve somut birey şeklinde ikiye ayrışmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan farklı toplumsal konumlar arasındaki karmaşa, modern çağın esas özelliklerindedir. Sivil toplum ve siyasal devlet arasındaki karmaşanın nasıl çözüleceği tartışması ise, analitik düzeyden normatif-siyasal düzeye geçilmesini gerektirir.

5 Marx, Karl, Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, çev. Kenan Somer, Ol Yayınları, Ankara, 1997, s. 107.

6 Marx, Karl, age, çev. Kenan Somer, Ol Yayınları, Ankara, 1997, s. 50.

7 Marx, Karl, age, çev. Kenan Somer, Ol Yayınları, Ankara, 1997, s. 108.

8 Chandhoke, Neera, State and Civil Society: Expolaritions in Political Theory, Yeni Delhi ve Londra: Sage Publications, 1995, s. 135.

9 Yetiş, Mehmet, Marx ve Sivil Toplum, Praksis 10, s.44.

10 Avineri, Shlomo, Hegel's Theory of the Modern State, Cambridge: Cambridge University Press, 1972, s. 104.

11 Marx, Karl, Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, çev. Kenan Somer, Ol Yayınları, Ankara, 1997, s. 112.

12 Marx, Karl, Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, çev. Kenan Somer, Ol Yayınları, Ankara, 1997, s. 112-113.

Yahudi Sorunu Bağlamında Sivil Toplum ve Politik Toplum

Karl Marx, bireyin özgürleşmesi sorununu Hegel üzerinden anlatmaya çalışmaktadır. Bunu yaparken Hegelci Bauer'ın Alman Yahudileri üzerinden yaptığı eleştiriler ve sorgulamalardan hareket etmektedir.

Bauer, Alman Yahudilerin özgürleşme (özgürleşme, yurttaşlık ve politik özgürleşme) taleplerini, onlara yönelttiği sorular ile yanıtlamaktadır. Bauer'e göre, bir Alman Yahudi'nin ya da Hıristiyan'ın dinsel kimlikleri üzerlerindeyken özgürleşmeleri mümkün değildir. "Almanların politik özgürleşmesi için; insanlar olarak, insanlığın özgürleşmesi için uğraşmanız gerekir ve özel bir tür baskılanma ve aşağılanma altında oluşunuzu, kuralın bir istisnası olarak değil, tersine, kuralın pekiştirilmesi olarak almak zorundasınız."¹³

Bauer'e göre, Yahudiler kendi dinsel yargılarını bir kenara bırakmazken, Hıristiyan devletten özgürleşme isteyerek, Hıristiyan devletin kendi dinsel yargılarını bir kenara bırakmasını istemiş olur. Diğer taraftan Hıristiyan devlet bu isteği karşılamaya çalışsa bile bunu gerçekleştiremez aynı şekilde Yahudi de bunu elde etmeye muktedir olamaz. Bauer'e göre, kilise varlığını sadece devlet içinde gösterebilir, devletin sınırlarının dışında hukuksal bir varlık gösteremez, böylelikle kilise devlete muhalif yâda kopuk olamaz aksine devlet tarafından şekillendirilen bir konuma kavuşur.¹⁴

Dolayısıyla Bauer, Yahudilerin kendilerini merkeze alarak özgürleşme talebinde bulunmalarını anlamlı bulmaz. Çünkü Yahudi, Yahudi olarak kaldığı sürece, kendini insanlıktan ayrı tutarak özgürleşmesi mümkün değildir. Aynı durum Hıristiyan devlet içinde geçerlidir. Böyle olduğu sürece de kendilerine biçilen rollerin dışına çıkamazlar. Ona göre, " Hıristiyan devlet Yahudi'ye yalnızca Hıristiyan devlet tutumuyla davranabilir."¹⁵ Bunu yaparken de tüm diğer kesimlerin baskısını hissettirmelidir. Diğer taraftan Yahudi de devleti kendine karşı bir yabancı olarak görüp öyle davranır.

Bauer var olan durumu ortaya koyduktan sonra şu soru üzerinde durmaktadır; "özgürleşmesi gereken Yahudi,'nin ve özgürleşmesi gereken Hıristiyan devletin doğası nedir?" o bu durumu Bauer Yahudi'nin dinsel eleştirisi üzerinden çözümlüyor.¹⁶

Bauer'e göre, Yahudi ile Hıristiyan'ın birbirinden ayıran temel etken dinsel karşıtlık durumudur. Bunun çözümü ise dinin ortadan kaldırılması ile gerçekleşebilir.

Bauer her ne kadar alman Yahudileri üzerinden hareket etse de bir Yahudi'nin politik özgürleşmeden yoksun kalışı ve devletin gizlemeden ortaya serdiği Hıristiyanlık ile karşı karşıya kalışını daha genel bir bakış açısıyla ele alır. Ona göre, "sorun, dinin devletle ilişkisi, dinsel bağ ve politik özgürleşme arasındaki çelişki sorunudur."¹⁷ Bauer bu durumda

13 Marx, Karl, Yahudi Sorunu, Sol Yayınları, Ankara, 1997, s. 6-7.

14 Arnold, Ruge, Preussen und die Reaktion, Zur Geschichte unserer Zeit (Prusya ve Gericilik, Çağımızın Tarihi Üzerine), Leipzig 1838, s.101-101.

15 Marx, Karl, Yahudi Sorunu, s. 7.

16 Marx, Karl, age, s. 7.

17 Marx, Karl, age, s. 8.

politik özgürleşme için temel koşul olarak gerek yurttaş (Yahudi) gerekse devlet için dinin kaldırılması gerektiğini ileri sürer.

Bauer göre, devletin görevi, nasıl ki Yahudilerin dinlenme ve dua günü olan cumartesi günü devlet nasıl yurttaşlarına karşı sorumluluklarını yerine getirmeye devam ediyorsa aynı şekilde ayrıcalıklı bir kilisenin varlığına da izin vermemelidir. Dolayısıyla devlet her türlü dinsel ayrıcalığı kaldırmak zorundadır. Fakat yurttaşların bir kısmı ya da çoğunluğu dinsel sorumluluklarını yerine getirmek isterse bunu özel bir iş olarak kendilerine bırakmalı ve karışmamalıdır. Sonuç olarak; “ ortada artık ayrıcalıklı bir din olmadığına, din de artık yok demektir. Dinden onun kendine özgü gücünü aldınız mı, o artık var olmayacaktır.”¹⁸

Ayrıca Bauer'e göre; “ Devlet, bilimi düşünceyi ve felsefeyi kendi içsel ilgisi haline getirmişti. Zaman zaman bilimle devlet arasında ortaya çıkan gerilim devletin yararınadır, çünkü bu çatışmalar devlette içerilen etik ilkeyi cesaretlendirir, özgürlük ve içsellik davasını ilerletir.”¹⁹

Marx, Bauer'den bazı noktalardan ayrılır ve onu eleştirir. Ona göre Bauer'in yurttaşsal özgürleşme için Yahudi'nin Yahudiliği bırakmasını istemesi ve dinin politikadan kaldırılması ile dinin tamamen ortadan kaldırılmasını aynı tutmasına karşı çıkar. Ona göre, özgürleşmenin kim tarafından yapıldığı ve kimin özgürleşmesi gerektiği açısından konunun ele alınması ve incelenmesi doğru değildir. Ona göre, önemli olan özgürleşmenin *türü ve hangi koşulları içerdiği*dir.

Marx'a göre, Yahudi sorunu, Yahudilerin yaşadığı her farklı coğrafyada farklı şekilde ortaya çıkmaktadır. Almanya'da Yahudilik sorunu teolojik bir sorunken Fransa'da anayasacılık sorunudur. Tocqueville Amerika üzerine yaptığı yolculuk sonucunda ortaya çıkardığı araştırmasında Avrupa'nın farklı yerlerindeki girişimleri karşılaştırmalı olarak verir ve burada Fransa örneğinde Fransa'daki girişimlere devletin ön ayak olduğunu ileri sürer.²⁰ Fakat Fransa'da her ne kadar anayasacılık sorunu olarak kendini gösterse de Fransa'da da “devlet dini görünümü, çoğunluğun dini biçiminde korunduğundan, Yahudi'nin devlete karşı durumu, dinsel, teolojik bir karşıtlık görünümünü koruyor.”²¹ Diğer taraftan Kuzey Amerika'nın özgür devletlerinde Yahudi sorunu teolojik olarak sorun olmaktan çıktı ve dünyevi bir sorun haline geldi. Dolayısıyla devlet din ile teolojik bir münasebete girmediği zaman teolojik bir sorun olmaktan çıkar ve politik devlet haline gelebilir.

Marx'a göre, eğer politik özgürleşme tamamlanmış ise o zaman devlet teolojik sorundan kendini kurtarmıştır. Bu durum bireyin dindarlığını yaşamasını da sağlar. Çünkü politik özgürleşmenin tamamlanmış olduğu bir ülkede din özünü bulur. Böylelikle din olgusu devletin tamamlanmasında bir engel oluşturmaz. Dolayısıyla din ile politik özgürleşme ilişkisi arasındaki sorununun kaynağı olarak devlet gösterilebilir. Sorun devletin eksikliği olarak algılanmalıdır.

18 Marx, Karl, age, s. 8.

19 Rosen, Zvi (Çev. Doğan Barış KILIÇ), Bruno Bauer ve Karl Marx, Ankara, , 2012, s. 274.

20 AKTAY, Yasin, Sivil Toplum Ve Demokrasi, "Amerika'da Sivil Toplum Ve Dinin Temelleri", Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s. 178.

21 Marx, Karl, Yahudi Sorunu, s. 12.

“Din artık bizim için neden değil, tersine yalnızca dünyasal sınırlılığın fenomeni olarak söz konusudur. Bu yüzden biz, özgür yurttaşların dinsel sıkıntılarını onların dünyasal sıkıntılarıyla açıklıyor.” Bu düşünceden hareketle; “...onların dünyasal kısıtlamalarından kurtulduca, dinsel sınırlılıklarının üstesinden gelecekleridir. Biz dünyasal sorunları, teolojik sorunlara dönüştürmüyoruz, teolojik sorunları, dünyasal sorunlara dönüştürüyoruz.” Böylelikle, “politik özgürleşmenin dinle ilişkisi sorunu bizim için politik özgürleşmenin insani özgürleşmeyle ilişkisi sorunu durumuna gelir.”²²

Dinsel sorumluluklarını yerine getiren bir bireyin Politik özgürleşmesi ancak devletin dinden özgürleşmesi ile mümkündür.

Politik özgürleşmenin önündeki engel, bireyin özgürleşmeden devletin özgürleşmesi sorunudur. Bu nokta da birey ile din arasındaki aracı konumunda olduğu gibi birey ile bireyin özgürleşmesi arasında da bir aracıdır.

Bireyin dini açıdan politik özgürleşmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan olumlu ve olumsuz tüm koşullardan etkilenir. Devletin devlet kimliği ile özel mülkiyeti hükümsüz kılması gibi. Marx, devletin özel mülkiyeti politik olarak hükümsüz kılmasını, Hegel’in politik devletin dine karşı tutumu ile ilgili görüşleri bağlamında onaylar:

“Devletin, tinin kendini bilen ahlaksal gerçekliği olarak varoluşu, onun otorite ve inancın biçiminden farklılaşmasını gerekli kılar; ama bu farklılaşma yalnızca, ruhani yönün kendi içinde ayrıma uğramasıyla ortaya çıkar; ancak böylelikle devlet, ayrı ayrı kiliseler karşısında düşüncenin evrenselliğini, kendi biçiminin ilkesini kazanır ve onları varoluşa götürür.”²³

Marx’a göre, devlet evrensel olarak sadece bu şekilde kendini gerçekleştirebilir.²⁴ Ona göre, “tam bir politik devlet, özü gereği, insanın maddi yaşamına karşıt olarak insanın cinsil-yşamıdır. Bu egoist yaşamın tüm koşulları, devlet alanının dışında sivil toplum içinde varlığını sürdürür, ama sivil toplumun özellikleri olarak.”²⁵

Marx’a göre, politik devlet eğer kendini tamamlarsa o zaman birey hem dinsel hem de dinsel olmayan ikili bir yaşamı sürdüreceğini savunur. Birincisi, kendini komünal bir varlık olarak gördüğü politik toplumdaki yaşam, ikincisi ise, kendini özel insan olarak gördüğü ve özel insan olarak yaşadığı sivil toplumdaki yaşamdır. Ona göre, politik devlet ve sivil toplum arasındaki münasebet bir tür tinsel münasebet gibidir. Bu münasebette üstün olan politik devlettir.

Marx, “özel bir dine bağlı insanın kendi yurttaşlığıyla ve topluluğun üyeleri olarak öteki insanlarla çatışması, politik devlet ile sivil toplum arasındaki dünyasal çatlağa indirgenir”. Marx, bireyin dinden politik özgürleşmesinin, dinin kamu hukukundan özel hukuka girerek özgürleştiğini ileri sürer. Böylelikle din, devletin alanından çıkıp sivil toplumun alanına girer. Elbette ki bu ancak politik özgürleşmenin tamamlanması ile gerçekleşebilir. Politik

22 Marx, Karl, age, s. 14.

23 Marx, Karl, Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, Sol yayınları, 1997, s. 346.

24 Marx, Karl, Yahudi Sorunu, s. 18.

25 Marx, Karl, age, s. 20.

özgürleşmenin bir sonucu olarak da bireyin, “Yahudi ve yurttaş, Protestan ve yurttaş, dinsel insan ve yurttaş biçiminde ayrışması” gerçekleşir.²⁶

Marx, politik devletin sivil toplum tarafından oluşturulduğunu ve bazı zamanlarda politik devletin bireyler üzerinde baskı kurduğunu fakat eninde sonunda sivil toplum tarafından birey politik yaşamdan kurtarılacağını söyler.

Ona göre, kusursuz bir Hıristiyan devlet, dinsiz bir devlettir ve dinsiz devlet demokratik bir devlettir ve Hıristiyan olan devlet, devlet değildir. *Hıristiyan devlet kendini gerçekleştirebilmek için dine ihtiyaç duyarken, demokratik olan bir devlet ise buna ihtiyaç duymaz.*

Bauer’ın, Hıristiyan Alman devlet ile ilgili kurgusunda, Bauer, Hıristiyan Alman devletin kendini din üzerinden dolayı olarak ifade ettiğini ve bunu yaparken de İncil’deki sözlerden hareket ettiğini ileri sürüyor. Bunun sebebinin halkın devletin İncil’i özümsemiş olmasından kaynakladığını belirtir. Buradan hareketle Hıristiyan alman devletin, devlet olmaktan uzaklaştığını söyleyebiliriz.

Ayrıca Marx, Bauer’ın Yahudilerin Yahudiliği bırakması ve insan hakları için bireyin inanç ayrıcalığını feda etmesi gerektiği ile ilgili sözlerine de katılmaz. Ona göre, “dinden politik özgürleşme, herhangi ayrıcalıklı bir dinin değilse bile, dinin oluşmasını sağlar. Belli bir dinin müridinin yurttaşlık niteliği karşısında kendini içinde bulduğu çelişki, politik devlet ile sivil toplum arasındaki evrensel dünyasal çelişkinin yalnızca bir kısmını oluşturur. Tamamlanmış Hıristiyan devlet, kendini devlet olarak tanıyan ve üyelerinin dinini göz ardı eden devlet demektir. Devletin dinden özgürleşmesi, gerçek insanın dinden özgürleşmesi değildir.”²⁷

Marx, Bauer’ın *söz ettiği insan hakları için inanç ayrıcalığının feda edilmesi gerektiği* sözünden hareketle, İnsan Hakları ile ilgili anayasalar ve bildirgeler üzerinde bir çözümleme yapar ve eleştirir. Çünkü ona göre; “*İnsan Hakları*” ile ilgili anayasaların ve bildirgelerin insanı cinsil-varlık olarak ele almadığını, bireyi özel çıkarları peşinde koşan, egoist bir kişilik olarak ele aldığını ileri sürer.

O zaman Marx’a göre *bireysel özgürleşme*; “gerçek, bireysel insan, ne zaman soyut yurttaşı kendinde yeniden-soğurup, bireysel insan olarak, günlük yaşamında, özel işinde ve özel durumunda cinsil-varlık olursa, ne zaman insan “kendi güçlerini” toplumsal güçler olarak tanırsın ve örgütler ve böylece toplumsal gücü kendisinden politik güç biçiminde ayırmazsa; işte o zaman insani özgürleşme tamamlanmış demektir.”²⁸

Marx, Hıristiyanlık ve Yahudilik arasındaki ilişkiyi, Bauer’ın “Günümüz Yahudi ve Hıristiyanlarının Kurtulma Yetisi” yazısı üzerinden anlatır.

Bauer, burada, Yahudi’nin özgürleşmesini salt dinsel bir sorun olarak görür. Ona göre, Hıristiyan bir birey için sorun dinini aşması iken bir Yahudi için sorun özünü oluşturan Yahudi kimliği ve dini olan Yahudiliktir. Ona göre, Hıristiyan için bu sorunun çözümü Hıristiyanlık

26 Marx, Karl, age, s. 22.

27 Marx, Karl, Yahudi Sorunu, s. 28.

28 Marx, Karl, Yahudi Sorunu, s. 41-42.

dinin aşılması iken Yahudilik için çözüm bu çözülmüş Hıristiyanlığa bağlıdır.

Bauer, “eğer Yahudiler özgür olmak istiyorlarsa, Hıristiyanlığa değil çözülmüş Hıristiyanlığa, genel olarak çözülmüş dine, yani aydınlanmaya, eleştiriye ve bunun sonucuna, özgür insanlığa bağlanmalıdırlar”.²⁹

Unutulmaması gereken bir husus ise Bauer’in bir Yahudi için Yahudilik, onun tüm özünü oluşturur, yönündeki fikridir.

O halde Yahudi’nin özgürleşmesi sorununda bir Hıristiyan’ın menfaati teorik bir menfaattir. Hıristiyan için bir Yahudi dinsel bağlamda bir sorun teşkil eder ve bu sorun ancak devlet Hıristiyan olmaktan çıktığı zaman sorun olmaktan çıkar.

Marx, Bauer’in bu teolojik kavrayışının dışına çıkmak ister. Çünkü o Bauer gibi Yahudi’nin özgürleşme sorununu Sept Yahudi’si çerçevesinde ele almaz, o daha çok bu *özgürleşme sorununa Yahudilik ile günümüz dünyasının özgürleşmesi arasındaki ilişki çerçevesinde ele alır ve olayı gündelik yaşam üzerinden inceler.*

Marx, gündelik yaşam içinde, Yahudi’nin dini ele alınır ve “Yahudi’nin gizini onun dininde değil, dinin gizini gerçek Yahudi’de arar.” Burada Yahudiliğin dünyevi temelini, uygulamada ihtiyaçların karşılanması ve kişisel menfaatler oluşturur. Ona göre, bu dünyalık din, bezirgânlıktır ve tanrısı ise paradır.

Marks’a göre, bir toplum bu bezirgânlığın önkoşullarını ortadan kaldırdığı zaman Yahudi’nin dinsel bilinci de çözülmüş olur. Yahudiliğin günümüzdeki kapitalist toplum içindeki görünümü, onun anti toplumsal yönü, tarihsel bir sürecin ürünüdür. Dolayısıyla Marx, Yahudi’nin özgürleşmesi sorununu, insanlığın Yahudilikten özgürleşmesi ile gerçekleşeceğini ileri sürer. Dolayısıyla Yahudi ancak kendi özgürlük sorununu pratikte gerçekleştirebilir. Bauer’in Yahudi’nin çözülmüş Hıristiyanlık içinde özgürleşeceği yönündeki savı, gerçekleşmemiş aksine kapitalist sistem içerisinde Hıristiyanlar Yahudilere dönüşebildikleri kadar kendilerini özgürleştirmişlerdir. Yahudilerin bunu gerçekleştirmesindeki temel etken parasal güç ve pratik Yahudi tinin, *Hıristiyan halkın tını haline gelmesidir.*

Ayrıca Marx, Yahudi dini olarak nitelendirdiği bezirgânlığın dayanağı olarak egoizmi gösterir. Egoizm ise sivil toplumun ilkesidir, sivil toplumun politik devleti ortaya çıkarması ile bu egoizm kendini gösterir. Sonuç olarak bezirgânlığın tanrısı olan para, pratik gereksinimin ve özel çıkarların da tanrısıdır. Yahudilerin *dünyevileşmiş olan tanrısı artık tüm dünyanın tanrısı durumuna gelmiştir.* Sonuç olarak Yahudilik bir din yaratmadı kapitalist sistem içerisinde teoride gerçekleştiremediği dinini pratikte gerçekleştirdi ve sistemin koşullarını kendi eylem alanına çektiği söylenilebilir. Egoizm ve özel çıkarlar ve paragöz önüne alındığında Yahudilik için en zirve nokta sivil toplumun kendini tamamlaması ile gerçekleşebilir. Yahudilikten ortaya çıkan Hıristiyanlık tekrardan ona döner, günümüz Yahudiliğin pratikte kendini gösterdiği bezirgânlık dinine.

29 Marx, Karl, age, s. 43.

Sonuç

Marx, Hegel'in felsefi çözümlerini toplumsal bir bakış açısıyla ele alırken Feuerbach din olgusundan hareketle ele almıştır. Marx, Hegel'in sivil toplum ve politik toplum ile ilgili fikirlerini sorunlu görür. Hegel felsefesinde devlet sivil toplumdan üstünken, Marx bunun tam aksini savunmaktadır. Hegel'in sivil toplumu kusurlu olarak görmesinin altındaki neden sivil toplum alanını tanımlayışıdır. Ona göre sivil toplum alanı bireylerin *öz çıkarlarından ve bencilliklerden oluşur bunun içinde kurtuluşu devlette görür*. Marx'ta ise sivil toplum kendi içindeki dinamikler ile aşılabilir.

Marx'ı, Hegel çizgisinden bu noktada kurtaran Feuerbach'ın fikirleridir. Marx tarihsel süreç içerisinde bireyin öznel özgüllüğünün kısıtlandığını fakat modern dönem ile birlikte bu kısıtlanmanın ortadan kalktığını ileri sürer. Ona göre, modern devlet biçimlerinin gelişmesi beraberinde siyasal alanın, geniş kapsamlı devlet aygıtıyla ilişkili faaliyetlerin uzamı şeklini aldı.

Marx ve Hegel insanı iki farklı düzleme yerleştirir: Sivil toplum ve yurttaşlık. Marx'a göre, *birey sivil toplumdaki yurttaş kimliği ile devletteki yurttaş kimliği bakımından birbirinden ayrılır. Dolayısıyla sivil toplum ve devlet birbirinden, somut bireyin özsel bir ayrılma sonucu olarak iki farklı durumu ortaya çıkar. Sivil toplum içerisinde bireyin kendini devletten ayrı olarak tanımladığı toplumsal örgütlenme ikincisi ise devletin dışsal ve biçimsel bir özelliği olan bürokratik örgütlenmedir. Burada temel bir sorun karışımıza çıkar, bu sorun modern dönem içerisinde bireyin yurttaş ve somut birey şeklindeki ayrışmanın bir sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal konumları arasındaki karmaşa ile ilgili bir tartışmadır. Sivil toplum ile siyasal devlet bağlamında ortaya çıkan bu tartışmanın çözümlenmesi ancak konunun analitik düzeyden normatif-siyasal düzeyde ele alınması ile mümkün olabilir.*

Marx, bireyin özgürleşmesi sorununu Bauer'in Alman Yahudilerine getirdiği eleştiriler üzerinden hareketle Alman Yahudilerinin özgürleşmesi merkezinde ele almakta fakat Bauer'in yaptığı gibi Luterci anlayışa sıcak bakmak yerine sorunun Yahudilik ya da Hıristiyanlık bağlamında ele alınmaması gerektiği sonucuna ulaşabiliriz. Ona göre sorun eğer sadece Yahudilik de olmuş olsa o zaman Yahudiliğin yer aldığı her coğrafyada sorun kendini farklı şekillerde gösterecekti, dolayısıyla bu sorunun çözümü ancak dinin devlet tarafından sınırlarının belirlenmesi yâda devletten koparılması ile yani siyasal devletten yâda *bürokrasiden sıyrılması ile mümkün olabilir*. Dinin devletten koparılması istenmekte bireyin inancından koparılması değil, *çünkü birey sivil toplum içerisinde özgürleşebilir ve inançlarından uzaklaşmaz aksine özgürlük alanını genişletir.*

Kaynakça

AKTAY, Yasin (2005), Sivil Toplum Ve Demokrasi, "Amerika'da Sivil Toplum Ve Dinin Temelleri" , Kaknüs Yayınları, İstanbul.

ARNOLD, Ruge (1838), Preussen und die Reaktion, Zur Geschichte unserer Zeit (Prusya ve Gericilik, Çağımızın Tarihi Üzerine), Leipzig.

AVİNERİ, Shlomo (1972), Hegel's Theory of the Modern State, Cambridge: Cambridge University Press.

CHANDHOKE, Neera (1995), State and Civil Society: Explorations in Political Theory, Yeni Delhi ve Londra: Sage Publications.

CORNU, August (1997), "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleftirisi," Karl Marx, Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleftirisi, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara.

MARX, Karl (1997), Yahudi Sorunu, Sol Yayınları, Ankara.

ROSEN, Zvi (2012), (Çev. Doğan Barış KILIÇ), Bruno Bauer ve Karl Marx, Ankara.

YETİŞ, Mehmet (2010), Marx ve Sivil Toplum, Praksis.

WOOD, Ellen Meiksins (1990), "The Uses and Abuses of 'Civil Society,'" Socialist Register 1990, der. Ralph Miliband ve Leo Panitch, Londra: The Merlin Press.

**Dr. Tarih Öğretmeni
Yasemin KESKİN**

yaseminkeskin77@gmail.com

Eser Geçmişi: 13-02-2017 / 19-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.291947

Lâle Devri'nde Eyüp Kazası'nda Sosyal Hayattaki Değişim Göstergesi Olarak: Boşanmalar

Divorces as a Manifestation of Change in Social Life in the province of Eyüp during Tulip Era

ÖZET

Her toplumda olduğu gibi Osmanlı'da da aile kurumu zaman zaman bazı sebeplerle isteyerek veya istemeyerek boşanma ile sona erebiliyordu. İslâm hukukunu referans alan Osmanlı'da üç çeşit boşanma vardır. Erkeğin iradesi ile eşini boşaması (talâk), kadının bazı gerekçelerle müracaatı sonucu mahkemenin boşaması (tefrîk) ve genellikle kadının teklifi, erkeğin de kabul etmesiyle gerçekleşen anlaşmalı boşanma (hul' veya muhâlaa). Bu boşanma çeşitlerinin örneklerini Eyüp'te de bol miktarda görmek mümkündür. Bu makalede Eyüp kazasındaki boşanmaları Şer'îye Sicillerindeki örneklerle ele alarak Lâle Devrindeki artışın bozulma mı yoksa kadınların medeni cesaretlerinin göstergesi mi olduğu açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eyüp, Lâle Devri, Boşanma.

ABSTRACT

As in all societies, the family union in Ottoman Empire might end up with the divorce willingly or not for some reasons. In Ottoman Empire, there are three sorts of divorces pursuing the Islamic law. Man's divorcing his spouse of his own accord (talak), divorcing of a court upon the appeal of a woman with some justifications (tefrîk) and consensual divorce occurring with the proposal of woman and the approval of man (hul or muhalaa). It is possible to behold these types of divorcement samples in Eyüp. In this article, the types of divorcements in Eyüp District will be attempted to be explained whether the increase in the Tulip Period is an indication of deterioration or moral courage of women by discussing the samples in the Sharia Court Records.

Keywords: Eyüp, The Tulip Period, Divorce.

İslâm ve Osmanlı hukukunda boşanmayla ilgili konuyu detaylı olarak ortaya koyan muhtelif çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin, Ömer Nasuhi Bilmen, Vehbe Zuhaylî, Hayrettin Karaman ve Halil Cin gibi bazı ilim adamlarının yazmış olduğu fıkıh eserlerinde İslâm hukukunun bu konudaki hükümlerini detaylı olarak bulmak mümkündür. İslâm hukukunu kendisine referans alan Osmanlı'daki boşanmalarla ilgili olarak kaleme alınan çalışmalarda konu daha ziyade, şehirlere ait kadı sicillerindeki örneklerle ele alınmıştır. Ronald C. Jennings, incelediği mahkeme kayıtlarındaki verilere göre kadınların genellikle evlenme ve boşanma gibi birçok konuda haklarını aramak için mahkemeye başvurduklarını tespit etmiştir. Jennings, "Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Courts of Anatolian Kayseri" ve "Divorce in the Ottoman Sharia Court of Kıbrıs" isimli yazılarında sicillerdeki belgelere dayanarak İslâm hukukunun kadına tanıdığı haklar sayesinde onların boşanma konusunda söz sahibi olduklarını ve bilinenlerin aksine çok da mağdur olmadıklarını vurgulamıştır. Saadet Maydaer "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyeye Sicillerine Göre)" adlı çalışmasında evliliği sona erdiren durumları adından da anlaşılacağı üzere Bursa'daki sicil örnekleriyle açıklamaya çalışmıştır. Antep mahkeme kayıtlarındaki talâk, muhâlaa, tefrîk boşanma örneklerini esas alan İsmail Kıvrım'ın çalışması ise "17 yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği; Talâk, Muhâla'a ve Tefrîk)" başlığını taşımaktadır. Zülfiye Koçak da yine Ayntab şehrini esas alınarak Şer'iyeye Sicillerine dayalı olarak boşanma çeşitlerini "Ayntab Şehrinde Aile Birliğinin Sona Ermesi (1600-1650)" isimli makalesinde anlatmıştır.¹

Mehmet Akif Aydın "Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma "Tefrîk" ve Ali Yüksek "İslam Aile Hukukunda Boşama Yetkisi ve Kadının Boşanması" isimli çalışmalarında sadece kadınların boşama yetkisi üzerinde durmuşlardır. Bilgehan Pamuk ise "XVII. Yüzyıl Erzurum'unda Toplumsal Bir Vaka: Şartlı Boşanma", İzzet Sak-Alaaddin Aköz de "Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma İle Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18. Yüzyıl Konya Şer'iyeye Sicillerine Göre) çalışmalarıyla yine bir boşanma çeşidini bölgesel olarak incelemiştir. Ancak bu çalışmalarda boşanmaların sosyal sebepleri ve sonuçları yeterince ele alınmamış konu daha ziyade hukuk çerçevesi içerisinde kalmıştır. Halbuki boşanma oranları, savaş, göç, ekonomik buhran gibi muhtelif sebeplerden dönemsel olarak artma veya azalma şeklinde değişiklik gösterebilmektedir. Mesela Lâle Devri olarak bilinen dönemin tarihçisi Şemdânîzâde, o yıllarda kadınların israfa varan harcamalarının ve ahlaksızlıklarının arttığını buna bağlı olarak da kadınların gereksiz yere boşandıklarını, özellikle de kadınların teklifiyle gerçekleşen anlaşmalı (muhâlaa) boşanmaların arttığını iddia etmektedir.²

Bu makalede boşanma çeşitleri Eyüp Kazasında Lâle Devri'ndeki örneklerle tanıtılacaktır. Daha sonra bu boşanmaların oranlarının önceki dönemlere göre artıp artmadığı ve özellikle de kadının aktif olduğu muhâlaa türü boşanmaların toplum ahlakının bozulmasının bir göstergesi olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği irdelenecektir. Bunun için Eyüp Şer'iyeye Sicillerindeki³ mahkeme kayıtları esas alınacaktır.

1 Zülfiye Koçak, "Ayntab Şehrinde Aile Birliğinin Sona Ermesi (1600-1650)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 1, 2011, s. 417- 435.

2 Şemdânîzâde Süleyman Efendi, *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi, Mür'i't-Tevârih*, C. 1, (ed.: M. Münir Aktepe), Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, s. 3.

3 Eyüp Şer'iyeye Sicilleri, Havass-ı Refia Sicilleri adıyla bilinmekte olup tamamı İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri Arşivinde bulunmaktadır.

EVLİLİĞİN BOZULMASI VE BOŞANMA ÇEŞİTLERİ

Nikâh kıyılıncaya kadar evliliği kurma hakkı kadında iken nikâhtan sonra evliliği sona erdirmeye hakkı erkektedir. Osmanlı'da her ne kadar dinen ve toplum tarafından hoş karşılanmasa da⁴ boşanmaların olduğu bir gerçektir. İslâma göre de yasak olmayan boşanma, hukuken iki kişi arasındaki evlilik akdinin sona erdirilmesidir. İslâm-Osmanlı hukukuna göre boşanma üç çeşittir: Birincisi, anlaşmazlık, geçimsizlik, şiddet ve ahlâkî durumlar vb. gibi sebeplerle erkeğin karısını ric'î, bâin ve talâk-ı selâse ile boşayabildiği *talâk*'tır. İkincisi, birlikteliğin devamı artık imkânsız olduğu halde kadının kocasını boşama hakkı olmadığı için mahkemenin ayrılık kararıyla gerçekleşen *tefrîk*, sonuncusu ise kadının istemediği bir evlilikten kurtulabilmesi için tek çıkar yol olan anlaşmalı boşanma yani *hul'* veya *muhâlaa*'dır.⁵ Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Eyüp'te de ric'î, bâin, talâk-ı selâse, şartlı boşanma ve muhâlaa türü boşanmaların olduğu görülmektedir:

1-ERKEĞİN BOŞAMASI: TALÂK

Osmanlı hukukunda talâk ric'î ve bâin olarak iki çeşittir. Talâk-ı selâse ve şartlı boşamayı da bu kategoride saymak mümkündür.

a-Geri Dönülebilir Boşama: Ric'î Talâk

Erkeğe, ikinci defa mihr ve nikâha gerek kalmadan boşadığı eşiyile normal aile hayatına dönme imkânı sağlayan boşanma şeklidir.⁶ Boşanmanın ric'î şeklinde gerçekleşebilmesi için kocanın *boş ol, boşsun, seni boşadım* gibi ifadeleri kullanması gerekir. Ancak bu sözler evliliği kesin olarak sonlandırmamaktadır. Eğer erkek isterse iddet süresi içerisinde kadının rızası olmasa dahi yeni bir nikâha gerek duymadan evliliğine devam edebilmektedir.⁷ Ancak bu esnada şahitlerin bulunması, insanların olaylardan haberdar edilmesi gerekmektedir.⁸

Boşanma sayısının az olduğu bilinen Osmanlı toplumunda⁹ hemen hemen her yerde olduğu gibi Eyüp'te de tüm boşanmaların sicillere kaydettirmeye özen gösterilmediği görülmektedir. Çünkü talâk boşanmaların gerçekleşmesi için mahkeme kararına ihtiyaç olmadığı için tescil ettirilmiyordu. Bu yüzden ric'î talâkla ilgili boşanmalar genellikle kadın ve erkek arasındaki mihr, nafaka gibi anlaşmazlıklar veya bu problemlerin mahkemeye yansması sonucu kayıtlara geçmiştir.¹⁰ Dolayısıyla Eyüp'teki ric'î talâk sayısının kayıtlardan

4 İslam dinince boşanmanın helal olduğu ancak bunun pek hoş karşılanmadığı anlayışının kaynağı şu hadis-i şeriftir: "Allah'ın helâl kıldıkları arasında en sevmediği şey talâktır." (Ebû Dâvûd es-Sicistânî el- Ezdî, *Sünen-i Ebu Davud*, C. III, Terc. İbrahim Koçaşlı, İstanbul 1983, s. 188, Hadis No: 2177).

5 Boşanma çeşitleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1988.

6 Ö. Nasuhi Bilmen, "*Hukuk-ı İslâmiye ve İstilahat-ı Fıkhiye*" *Kamusu*, C. 2, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1985, s. 221; H. İbrahim Acar, "Talâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 498.

7 Hamza Aktan, "İslâm Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. 2, T.C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 411.

8 Acar, a.g.m., s. 498.

9 Ronald C. Jennings, "Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Courts of Anatolian Kayseri", *JESHO*, C. XVIII, S.1, 1975, s. 95-96.

10 İsmail Kıvrım, "17 yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği; Talâk, Muhâla'a ve

daha fazla olduğu düşünülmektedir: Cami-i Kebîr Mahallesi'nden Şeyh Ahmed Efendi, karısı Rukiye'yi ric'î talâkla boşamıştır. Rukiye, kendisini boşayan kocasıyla tekrar görüşmek istememiş olacak ki damadını vekil olarak mahkemeye göndermiş ve kocasında olan 6.000 akçe mihr¹¹ ve 1.200 akçe nafaka ve bazı eşyalardan dolayı 5 kuruşu tamamen aldığını ikrâr¹² etmiştir.¹³ Kadınlar genellikle baba, erkek kardeş veya diğer erkek aile bireylerinden tayin ettikleri vekilleri aracılığıyla boşanmışlardır.¹⁴

b-Kesin Boşanma: Bâin Talâk

Boşanmada kullanılan sözleri söyler söylemez evliliği sona erdiren ve yeni bir mihr ile nikâhlanmadıkça eşlerin bir araya gelmesine imkân tanımayan boşanmadır.¹⁵ Eyüp'te bâin talâkla ilgili belge sayısı ric'î talâk'a göre çok daha fazladır. Bu da kişilerin mahkemeye müracaat etmemesinden kaynaklanıyor olabilir. Şu iki örnekten boşanmaların en yaygın sebebin geçimsizlik (hüsn-i zindegâne) ve uyumsuzluk (adem-i vifâk) olduğu anlaşılmaktadır: Takyecibaşı Mahallesi'nden Zeynep bint-i Hüseyin Efendi, kocası Mustafa bin Mehmet'ten hüsn-i zindegâne sebebiyle 80 kuruş mihr-i müeccel, iddet nafakası ve meûnet-i süknâsı 10 kuruş olmak üzere toplam 90 kuruşa anlaşarak bâin talâk ile boşanmıştır.¹⁶ Takyecibaşı Mahallesi'nden Elhac İbrahim Ağa bin Elhac Mahmud, zevcesi Zeynep bint-i Seyfullah'ı, adem-i vifâk (uyuşmazlık) sebebiyle tatlîk-i bâin ile boşamıştır.¹⁷

Ric'î talâk belki bir anlık kızgınlık sonucu gerçekleşmiş olabilir. Ancak, uzun süreli bir geçimsizliği devam ettirmek istemeyen erkekler, eşlerini bâin talâkla boşuyorlardı. Diğer bir boşanma sebebi ise muhtemelen ekonomik sebeplerle başka bir şehre (diyâr-ı âhâr) giden ve dönme ihtimalleri zayıf olan kocaların eşlerini boşamalarıdır. Bu şekilde kocalar, eşlerinin evlilik nafakalarını karşılama yükümlüğünden kurtuluyorlar kadınlar da eğer isterlerse bir başkasıyla evlilik yapma imkânı elde ediyorlardı. Örneğin, Uluca Baba Mahallesi'nden Topal Osman çalışmak için başka bir şehre gitmiştir. Mahalle sakinlerinden birkaç kişi Osman'ın

Tefrik)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, 10 (1), s. 376.

11 Mihr: İslâm hukukunda, erkeğin nikâh esnasında veya devamı sırasında bazen de evliliğin sona ermesi durumunda kadına belirli miktarlarda verdiği meblağ ve maldır. Cin, a.g.e., s. 210. Mihr, geline ödendikten itibaren artık onun özel mülkiyeti olur ve her türlü tasarruf hakkı onundur. Eğer kadın isterse mihrin ödenmesini erteleyebildiği gibi belirlenmiş olan mihr miktarında da istediği gibi artırma ve azaltma dahi yapabilir hatta tamamen bu hakkından vazgeçerek mihrini kocasına da bağışlayabilir. Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fikhi Ansiklopedisi*, C. 9, Risale Basın-Yayın, İstanbul 1992, s. 227; Bilmen, a.g.e., 115. Mihrin niteliği ve miktarı genellikle eşler arasında karşılıklı anlaşmayla belirlenirken bunda kadının yaşı, güzelliği, kültürel ve ekonomik durumları etkili olmaktadır. Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. I, İrfan Yayınevi, İstanbul 1982, s. 284. Mihr iki çeşittir: birincisi, mihr-i muaccel yani peşin mihr'dir. Genellikle nişanlılık (namzedlik) döneminde erkek tarafının gelin adayına almış olduğu giyecek, takı ve bazı ev eşyaları ile bazen de nakit paradan oluşmaktadır. İkincisi ise, mihr-i müeccel yani ödenmesi evlendikten sonra hak kazanılan -genellikle- nakit paradır. Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. I, İrfan Yayınevi, İstanbul 1982, s. 283; Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya 1988, s. 217-218; Zuhaylî, a.g.e., s. 203.

12 İkrar: hukuk terimi olarak kişinin kendisi aleyhine başkasına ait bir hakkı haber vermesidir. Ferhat Koca, "İkrar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 38.

13 Eyüp Şer'îye Sicilleri No: 139, sayfa, 71-a-2, tarih; h. 1130. Bundan sonra (E.Ş.S. 139, s. 71-a-2, 1130) şeklinde verilecektir.

14 Diğer bazı örneklerde de kadınların genelde mahremi olan kişilerle (evlenmesi yasak olan) boşanma işlemini gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır.

15 Karaman, a.g.e., 303; Bilmen, a.g.e., s. 229; Zuhaylî, a.g.e., s. 341.

16 E.Ş.S. 140, s. 52-b-1, 1131.

17 E.Ş.S. 139, s. 66-a-1, 1130.

giderken altı aya gelmezsem zevcem Havva bâinen boş olsun dediğini haber vermeleri üzerine Havva'nın boşanmış olduğu kaydedilmiştir.¹⁸ Takyecibaşı Mahallesi'nden Ömer Beşe bin Resul ise "... süre gelmediği takdirde karısı Ayşe bint-i Ali Hatun'u boşama hususunda" vekâlet vermiş ve bu durum vekillerce de mahkemede ikrâr edilerek talebi yerine getirilmiştir.¹⁹

Osmanlı Medenî Hukukunda sadece *boş ol* sözünü sarf ederek boşamak kolay görünse de bu ayrılık sonuçları itibariyle erkeğe ekonomik yükümlülükler getirmektedir. Bâin talâkla karısını boşayan koca ona mihr-i müeccelini, barınma (meûnet-i süknâsını)²⁰ ve iddet nafakasını²¹ ödemek zorundadır. Kiremitçi Süleyman Mahallesi'nden Saliha bint-i Abdullah kendisini talâk-ı bâin ile boşayan kocasından 300 akçe mihr-i müeccel, ayrıca iddet nafakası ve meûnet-i süknâsı için de 100 akçe olmak üzere toplam 400 akçeyi aldığını ikrâr ve eski kocasını ibrâ²² etmiştir.²³

Bain türü boşanmalarda eğer çocuk varsa veya boşadığı eşi hamile ise bu ödemelere bir de çocuk nafakası ekleniyordu. Otakçıbaşı Mahallesi'nden Ayşe bint-i İsmail, kendisini kesin olarak boşayan kocası Ahmet bin Hüseyin'den halen emzirmekte olduğu küçük çocuğu için nafaka talep etmiştir. Ayşe'nin bu isteği üzerine mahkeme tarafından her ikisine de günlük ikişer para nafaka tayin edilmiştir.²⁴ Diğer bir örnekte ise Cami-i Kebîr Mahallesi'nden Ayşe bint-i Mehmet, kendisini bâinen boşayan Yusuf'tan hamile olduğunun anlaşılması üzerine doğum gerçekleşinceye kadar kadı günlük ikişer para nafaka takdir etmiştir. Ayrıca Ayşe'ye nafaka ve diğer masraflarını karşılaması için harcama yapma izni verilmiştir.²⁵

Boşanan eş mihr-i müeccel, nafaka ve meûnet-i süknâ konusunda eski kocasını ibrâ ettiğinde artık boşanma gerçekleşmiş oluyordu. Eğer koca ayrıldığı eşiyle yeniden evlenmek isterse yeni bir mihr ödemesi gerekiyordu. Çoğunlukla bu mihrler ilkinde göre daha düşük oluyordu. Kocaları tarafından bâin talâk ile boşanan kadınlar bu işlemi mahkemeye giderek şahitler aracılığıyla tescil ettirmişlerdir. Böylece ikinci bir evlilik yapabilmek için en önemli engeli kaldırmış oluyorlardı. Mesela Düğmecibaşı Mahallesi'nden Fatma, mahkemeye getirdiği iki erkek şahitliğinde kocası Mehmet'in kendisini üç ay önce bâinen boşadığını ikrâr etmiştir.²⁶ Fatma Hatun bu şekilde hem boşandığını hem de başkasıyla evlenebilmek için geçmesi gereken iddet süresinin dolduğunu tespit ettirmiştir. Çünkü bunu ispat etme külfeti de kadının üzerindedir.

18 E.Ş.S. 155, s. 25-b-1, 1143.

19 E.Ş.S. 151, s. 45-a-2, 1140.

20 Meûnet-i süknâ: Kocanın boşadığı eşinin iddeti süresince yeme-içme ve oturma ihtiyaçlarını karşılamasıdır. Bu giderler bölgenin örf ve adedine, piyasaya, arkadaş ve akraba çevresine ve de zamanın şartlarına göre değişiklik göstermektedir. Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslam Hukuku (Şahıs Aile ve Çözümlü Miras)*, Bursa 1983, s. 299.

21 İddet Nafakası: Kadınların, kocaları tarafından boşandığı andan itibaren belli bir süre geçimini sağlamaya yetecek kadar almaya hak kazandıkları nafakadır. Bilmen, a.g.e., s. 488.

22 İbrâ: bir kimsenin başkasının zimmetindeki veya nezdinde olan hakkından karşılıksız olarak vazgeçmesini ifade eden hukuki işlemin adıdır. H. Yunus Apaydın, "İbra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 263.

23 E.Ş.S. 139, s. 8-b-3, 1130.

24 E.Ş.S. 154, s. 98-b-4, 1142.

25 E.Ş.S. 154, s. 133-b-2, 1143.

26 E.Ş.S. 155, s. 18-a-5, 1143.

Bâin talâk ile boşanan kadınlar için artık en gerekli şey, yeni başlayacak hayatlarında veya en azından tekrar evleninceye kadar geçimlerini sağlamaya yetecek nakit para yani mihr ve nafakadır. Ancak eski kocaları zaman zaman bunu ödemekte pek istekli değillerdir. Bu durumda kadınlar yine mahkemenin yolunu tutar ve haklarını alırlardı. Nazperver Mahallesi'nden Mustafa Beşe bin Abdullah Saliha bint-i Recep'i tatlîk-i bâin ile boşamıştır. Saliha'nın kendisini boşayan kocasında 30 kuruş mihr, 15 kuruş nakit para ve 10 kuruş kıymetinde dört altın bilezik alacağı kalmıştır. Ancak boşanmadan sonra eski kocası borçlarını ödememiştir. Saliha onunla 6 kuruş üzerinde tekrar anlaşmış ve mahkeme de kocasına bu borcunu ödemesi için 20 gün süre vermiştir.²⁷

Kendisini boşayan erkekle ayrıca bir de alacak meselesi yüzünden tekrar karşı karşıya gelmek istemeyen kadınlar daha düşük bir miktara hatta nakit para olmazsa bazı eşyalara bile sulh olup konuyu kapatmaya razı oluyorlardı. Kasım Paşa Mahallesi'nden Ayşe bint-i Recep, vekili Elhac Mehmed Ağa bin Hüseyin aracılığıyla kendisini boşayan kocasından alacağı olan 10.000 akçe mihr-i müeccel ve 6.000 akçe kıymetli bir çift altın bilezik karşılığında aralarında 7.200 akçeye sulh olduklarını ikrâr etmiştir.²⁸ Zeynep Hatun Mahallesi'nden Hatice, kendisini bâinen boşayan Mehmed'den 4.000 akçe mihr-i müeccel ve iddet nafakası karşılığı olarak 300 akçe değerinde altı vukiyye sadeyağ, 240 akçe değerinde 20 vukiyye pirinç, 210 akçe değerinde 20 vukiyye pekmez, 80 akçe değerinde toplam 830 akçeye;²⁹ Cami-i Kebîr Mahallesi'nden Ayşe bint-i Abdullah ise kocası Bostanî İsmail bin Mehmed'den 2.400 akçe mihr-i müeccel ve 600 akçe nafaka alacağı karşılığında 20 kuruş değerinde bir kayık üzerine sulh olmuşlardır.³⁰

Eyüp'te yaşayan gayrimüslimlerden özellikle Yahudilerden bâin talâk davaları için kadiya başvurular oluyordu. Eyüp Hasköy Kasabasının Kiremitçi Ahmet Çelebi Mahallesi'nden bir karısını boşayan Yahudi koca, yahudilik şeriatı üzerine ayda dörder kuruş nafaka ve 1.500 kuruş mihr-i müeccelini ödemeyi kabul etmiş ancak daha sonra gücü yetmemiştir. Sonuçta 4 kuruş nafaka ödemek üzere anlaşmışlardır.³¹

Lâle Devri olarak adlandırılan 1718-1730 yılları arasına ait sicillerde toplam 41 adet bâin³² türü boşama kaydının -mihr miktarları esas alındığında- ekonomik açıdan alt tabakada daha çok olduğu net bir şekilde görülmektedir. Buna göre mihri 10.000 akçeye kadar olan otuz sekiz, 10.000 ile 50.000 arası üç, 50.000 üzerinde ise sadece bir bâin boşama olmuştur.

c-Boşamada Son Mertebe: Talâk-ı Selâse

Kocanın karısını en fazla üç defa boşayabileceği talâk-ı selâse³³ ile ilgili sicillere çok fazla örnek yansımamıştır. Ancak bu çeşit boşamanın sayısı ve oranı tam olarak tespit edilemese

27 E.Ş.S. 139, s. 9-b-2, 1130.

28 E.Ş.S. 140, s. 44-b-1, 1131.

29 E.Ş.S. 155, s. 18-a-4, 1143.

30 E.Ş.S. 151, s. 64-a-1, 1140.

31 E.Ş.S. 141, s. 34-b-2, 1132; Gayrimüslim kadınların boşanmaları konusunda daha detaylı bilgi için bkz. İbrahim Etem Çakır, "Zimmi Kadınlar Kadı Mahkemesinde: Sofya XVII Yüzyıl" *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2014 (Güz), s. 41-66.

32 Bu rakam Eyüp Şer'iyeye Sicillerine kaydedilmiş Lâle Devri'nin tamamına ait toplam bâin türü boşanma sayısıdır.

33 Aktan, a.g.e., s. 23.

de dönemin şeyhülislâmı olan Yenişehirli Feyzullah Efendi'nin Behçetü'l-Fetâvâ'sında konu ile ilgili çok sayıda fetvâ olması³⁴ bu tür boşanmanın da var olduğu göstermektedir. Diğer boşama çeşitleri gibi bu kayıtlar da daha ziyade mihr ve diğer alacaklar dolayısıyla sicillere geçmişlerdir. Bıçakçı Ferhad Mahallesi'nden Ümmühan bint-i Abdullah Hatun, kendisini talâk-ı selâse ile boşayan kocası Mehmet kaptandan alacağı olan 600 akçe mihr-i müeccel ve 150 akçe nafakayı aldığını ikrâr ve ibrâ etmiştir.³⁵ Ahmed Dede Mahallesi'nden Rukiye bint-i Elhac Ali'nin ise kendisini talâk-ı selâse ile boşayan kocası Kadı Mustafa Efendi'de 50 kuruş mihr-i müeccel ve 200 kuruş değerinde eşya alacağı vardır. Ancak Rukiye sadece 30 kuruş sulh olmaya razı olmuştur.³⁶

Talâk-ı selâse ile karısını boşayan erkek, hukuken hanımı başka bir erkekle evlenmedikçe onunla tekrar nikâhlanamaz. Bu şartın yerine gelmesini sağlamak için hîle-i şer'îye olarak icat edilen ancak meşruiyeti tartışmalı olan hülle erkekler için kabul edilmesi zor bir durumdur. Ali Paşa Mahallesi'nden Afife bint-i Hasan Çelebi'yi de kocası talâk-ı selâse ile boşamış, üstelik karısını eşyaları ile birlikte babasının evine getirip bırakmıştır. Sonradan pişman olmuş olacak ki kayınpederinin evine gelip eşini istemiş ve boşamayı inkâr etmiştir. Ancak Afife, talâka-ı selâse ile boşamanın gerçekleştiğini kadın şahitlerle ispat etmiştir.³⁷

d-Şartlı Boşanma

Kadının kocasından boşanabilmesinin bir şarta bağlı olduğu talâk çeşididir. Bu boşanma çeşidi ile ilgili Kuran-ı Kerim'de bir yargı olmadığı gibi herhangi bir hadis-i şerif de bulunmamaktadır. Hanefî ve Malikî mezheplerinin görüşüne göre şarta bağlı olan evliliklerde bahsi geçen şartın yerine getirilmesi durumunda boşanmanın gerçekleşeceği şeklindedir.³⁸ Osmanlı'da evlendikten sonra kocasının boşanma için ileri sürdüğü şartları yerine getirmesi üzerine kadın ilgili mercilere müracaat ederek kocasından resmen ayrılıyordu.³⁹ Ancak belirli şartlara bağlı olan boşanmalarda, söz konusu olan şart meydana gelmiş olsa bile eğer kadın bu durumu açıklamazsa boşanma gerçekleşmemektedir. Her ne kadar bazı sözler boşanmayı gerektirse bile asıl olan niyet olduğundan durum erkeğin boşanmak istemediğini göstermektedir.⁴⁰

İslâm hukukundaki şartlı boşanma genelde üç şekilde olmaktadır. Birincisi kocanın, karısıyla hiç alakası olmayan bir konuda "eğer şöyle şöyle yaparsam karım boş olsun" gibi nikâhı üzerine yemin etmesi ve sonuçta da o fiili işlediğinde boşanmanın gerçekleşmesidir. İkincisi doğrudan karısıyla ilgili olup "şöyle yaparsan boş ol" demesi ve karısının da o fiili işlemesi sonucunda yine eşlerin ayrılmasıdır. Ancak bu iki çeşide ait örnek sicillere yansımamışsa da yine dönemin fetvâ kitaplarında çok sayıda örneğinin bulunması Eyüp'te

34 Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behçetü'l-Fetâvâ* (Hazırlayanlar: Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan), Klasik Yayınları, İstanbul 2011, s. 98 ve devamı.

35 E.Ş.S. 151, s. 67-b-1, 1140.

36 E.Ş.S. 154, s. 60-b-2, 1142.

37 E.Ş.S. 154, s. 99-b-1, 1142.

38 Cin, a.g.e., s. 59-61.

39 Bilgehan Pamuk, "XVII. Yüzyıl Erzurum'unda Toplumsal Bir Vaka: Şartlı Boşanma", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 30, 2003, s. 109.

40 Saim Savaş, "Fetva ve Şer'îye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılımı", *Sosyo- Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. II, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 528.

de bu tür boşanmaların yaşandığına işaretler.⁴¹ Üçüncü olarak ise dönmeme ihtimali ile çalışmak üzere başka bir şehre giden veya uzun bir yolculuğa çıkan kocaların boşama hak ve yetkisini eşlerine vermesidir (*tefvîz*). Talâkı belirli bir süre dönmeme şartına bağlayan koca (*tefvîz-i mukayyed*)⁴² böylece karısının mağduriyetini önlemek istemektedir.⁴³ Hanımlarını zor durumda bırakmak istemeyen bazı erkekler ise askerî bir sefere veya ticarî bir yolculuğa çıkmadan önce hanımlarının nafakasını sağlamak için güvendikleri bazı kişileri vekil tayin etmişlerdir. Ayrıca bu kişilere belli bir süre dönmedikleri takdirde hanımını boşamaları hususunda vekâlet vermişlerdir.⁴⁴ Eyüp'te şartlı boşama örnekleri üçüncü çeşide ait olup, başka bir şehre gittiğinde geri dönmeme ihtimali olan veya geri dönmeyi düşünmeyen kocaların geride kalan eşlerinin bir başkasıyla evlenebilmeleri için başvurdukları bir usul olmuştur. Nişancı Paşa Mahallesi'nden Ali Beşe bin Mehmed, âhâr diyâra gittiği için 101 günde dönmediği takdirde karısının boşanması için bir vekil tayin etmiştir.⁴⁵ Kasım Paşa Mahallesi'nden Ayşe'nin kocası ise bir yıl önce kendisinin nafakasını ödeyecek bir vekil bırakıp başka yere gitmiştir. Ancak vekil, Ayşe Hatun'un son bir aylık nafakası olan 3 kuruşu vermeyince ondan davacı olmuştur. Bunun üzerine vekil, Ayşe'nin kocasının giderken "11 ay nafakamı öde eğer dönmezsem karım boş olsun" dediğini şahitlerle ispat edip son bir aylık nafakayı bundan dolayı ödemediğini belirtmesi üzerine Ayşe haksız yere dava etmek (muârazadan men) hususunda uyarılmıştır.⁴⁶ Ayşe'nin böyle bir boşamadan haberi olmaması pek mümkün görünmüyor. Onun, bu yola müracaat etmesi muhtemelen boşanmayı tescil ettirmesi veya kocasının boşamaktan vazgeçmiş olması ihtimali karşısında nafaka almayı devam ettirmek istemesidir. Hasköy kasabası Piri Paşa Mahallesi'nden Fatma Hatun da aynı yolu denemiştir. Kocası Ali'nin âhâr diyâra giderken nafakası için vasi⁴⁷ kıldığı Mustafa Efendi'nin nafakasını vermediğinden şikâyetçi olmuştur. Ancak vasi, kocası Ali'nin "beş ay gelmezsem bâin talâkla boş olsun" dediğini söylemiştir. Bunun üzerine Fatma Hatun'un, kocasının sekiz aydır olmadığını kabul, ancak bu şartı inkâr etmesi üzerine Mustafa Efendi durumu şahitlerle ispat etmiş ve Fatma Hatun da muarazadan men edilmiştir.⁴⁸

2-MAHKEMENİN BOŞAMASI: TEFRİK

Tefrîk veya kazaî boşanma, kadının mahkemeye başvurması üzerine evliliğin hakîm kararıyla sona ermesidir.⁴⁹ Boşama hakkı bulunmayan kadınların kocaları ile ilgili olarak ortaya çıkan hastalık ve kusur, nafakanın temin edilememesi, kaybolma ve geçimsizlik vb gibi bazı durumlarda evliliğin sona erdirilmesi için mahkemeye başvurması sonucu gerçekleşen boşanma çeşididir.⁵⁰ Osmanlı toplum hayatında var olduğunu bildiğimiz tefrîk boşanma

41 Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi, a.g.e., s.100 ve devamı.

42 M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, s. 44.

43 Jennings, a.g.m., s. 94.

44 Saadet Maydaer, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyeye Sicillerine Göre)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, 2007, s. 310.

45 E.Ş.S. 154, s. 96-b-2, 1142.

46 E.Ş.S. 147, s. 32-a-4, 1138.

47 Vasi: bir kimsenin vefatından sonra terekese veya diğer yapılacak işleri yani vasiyetini yerine getirmek için tayin olunan kimsedir. Bilmen, a.g.e., s. 116.

48 E.Ş.S. 150, s. 81-a-1, 1141.

49 H. İbrahim Acar, "Tefrîk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 277.

50 M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma "Tefrîk"", *Osmanlı Araştırmaları*, V, İstanbul 1986, s.

çeşidine ait Eyüp'te dava sayısı azdır. Her ne kadar Hanefi mezhebi bu uygulamaya sıcak bakmasa da⁵¹ söz konusu durumlarda sorunun çözümünde tek çıkış yolu bu görünmektedir. Mesela Eyüp'te bir gayrimüslim kadın müslüman olmuş Safiye bint-i Abdullah ismini almıştır. Artık gayrimüslim kocasıyla evli kalması mümkün olmadığı için evden ayrılarak İstanbul Uzun Şücca' Mahallesi'nde yaşamaya başlamıştır. Bu durumda boşanmak için Kadiya müracaat eden Safiye mahkemece tefrîk yoluyla boşanmıştır. Ancak eski kocasıyla ortak evi, bağından olan kira gelirlerinden ve at parasından alacağı bulunmaktadır. Fakat kocası bunları inkâr etmiştir. Daha sonra 30 kuruş üzerinde sulh olmuşlardır.⁵²

3-ANLAŞAMAMAZLIKTA ANLAŞMA: MUHÂLAA

Boşama hakkı bulunmayan, -ancak evliliğine de devam etmek istemeyen- kadının kocasının onu boşaması için yapabileceği tek şey muhâlaa (hul') yani bir bedel karşılığında evlilik bağından kurtulmasıdır.⁵³ Kocasında herhangi bir kusur olmamasına rağmen evlilik hayatında mutlu olmayan ve bu evliliğini daha fazla sürdürmek istemeyen kadınların, kocanın boşaması durumunda ödemesi gereken mihr-i müeccelin tümünden ya da bir bölümünden, iddet nafakasından, barınma ve yiyecek-içecek masraflarından vazgeçerek boşanma isteğinde bulunmasıdır. Kocanın da bu teklifi kabul etmesi muhâlaa türü boşanmaların karakteristik özelliğidir. ⁵⁴ Böylece kadın, evlilik bağından kurtulmanın "bedelini" ya da "keffâretini" ödeyerek kocalarının onlara mihr olarak verdiğiinden fazlasını vermiş oluyorlardı.⁵⁵ Bu yolla talâk hakkının kendisine yüklediği yükümlülüklerden kurtulma imkânı da elde eden erkekler bu tür boşanmayı daha çok tercih etmişlerdir.⁵⁶

Karı-kocanın karşılıklı anlaşmasıyla gerçekleşen muhâlaa, diğer boşanma çeşitlerine göre Şer'îye Sicillerine daha çok yansımıştır. Hul' yöntemiyle boşanmak isteyen kadınların mutlaka haklı gerekçeleri olmak zorundaydı. Bu sebeplerin başında en önemlisi eşlerin anlaşamaması olup kocanın başka bir yere gitmek zorunda olması ve uzun süre dönme imkânının bulunmamasının yanında bir de savaşa gitmesidir.⁵⁷ Eyüp Şer'îye Sicillerinde geçtiği kadarıyla muhâlaanın tek sebebi hukuk dilinde "hüsn-i zindegâne olmamak" olarak ifade edilen anlaşamamak yani geçimsizliktir. Sadece iki belgede geçimsizliğin şekli belirtilmiş,⁵⁸

2-3.

51 M. Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1985, s. 116.

52 E.Ş.S. 139, s. 44-a-1, 1130.

53 Fahrettin Atar, "Muhâlea", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 399; Karaman, a.g.e., s. 311. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Bilmen, a.g.e., s. 268 ve devamı; Zuhaylî, a.g.e., s. 379 ve devamı.

54 Karaman, a.g.e., s. 311.

55 Madeline C. Zilfi, "Geçinemiyoruz": 18. Yüzyılda Kadınlar ve Hul, ed. Madeline C. Zilfi, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 271.

56 Maydaer, a.g.m., s. 311.

57 İzzet Sak – Aladdın Aköz, "Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma İle Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18. Yüzyıl Konya Şer'îye Sicillerine Göre)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Konya 2004, s. 97-105.

58 Bunlardan biri aile içi şiddet, diğeri ise kocanın gaspı olup belgeler şunlardır: Ali Paşa Mahallesi'nden Ümmühan bint-i Elhac Yusuf, kocası Süleyman Beşe bin Mustafa ile muhâlaa olduklarını kaydettirmiştir. Boşanmalarının sebebi Süleyman Beşe'nin karısının çeyizlerini satması ve babasından kalan parayı vâzi'ü'l-yed'in elinden alarak kendisi için kullanmasıdır. E.Ş.S. 140, s. 31-b-1, 1131. Yine aynı mahalleden Zeynep bint-i Mustafa, kocası İsmail Beşe bin Resul'den sol koluna ve başına vurup yaraladığı için oluşan tazminata ilaveten 3.000 akçe mihr-i

diğer tüm kayıtlarda detaya girilmeden klişe olarak “hüsn-i zindegâne olmamağla” ibaresi tekrarlanmıştır. Bu belgelerde muhâlaanın diğer sebepleriyle ilgili örneklere rastlanılmamıştır.

Serbest Kalmanın Karşılığı: Bedel-i Hul'

Hul' talep eden kadının bunun karşılığında kocasına ödediği bedelin iki temel başlıkta toplandığı görülmektedir. Birincisi, muhâlaa kayıtlarında kadınların kocalarını boşanmaya ikna edebilmek için hakları olan mihr-i müeccel, iddet nafakası ve meûnet-i süknâ haklarından vazgeçmesidir. Böylece erkekler de bu teklifi kabul ederek boşanmanın ekonomik yükümlülüklerinden kurtulmuş oluyorlardı.⁵⁹ Servi Mahallesi'nden Rukiye bint-i Abdullah, 1.500 akçe mihr-i müeccel ve iddet nafakasından vazgeçmek, meûnet-i süknâsını da kendi üstlenmek şartıyla Hasan bin Osman'la muhâlaa yoluyla boşanmış ve kendisine bir borcu kalmadığına dair kocasını ibrâ etmiştir.⁶⁰

İslâm hukukuna göre çocuğun her türlü bakımı ve terbiyesinden anne sorumludur. Bu yüzden erkek çocuklar yedi, kız çocuklar ise dokuz yaşına kadar annenin kontrolü altındadır. Çocuğun bakımı ve büyütülmesi esnasında masrafları ve nafakası babaya aittir.⁶¹ Bazı muhâlaa kayıtlarında kadınlar, eğer küçük çocukları varsa, babanın ödemesi gereken nafakadan da vazgeçebiliyorlar ve onların en az yedi yaşına gelinceye kadar ki bakımını üstleniyorlardı. Aslen Üsküdar'lı olup Eyüp'te Cami-i Kebîr Mahallesi'nde bulunan Fatma bint-i İbrahim kocası Haseki İsmail Ağa bin Ali ile aralarında hüsn-i zindegâne olmamasından dolayı hul' olmuşlardır. Fatma Hatun 3.000 akçe mihr-i müecceli, nafaka-i iddet-i malumesi üzerlerine, meûnet-i süknâsı dahi kendi üzerine olmak şartıyla anlaşmıştır. Ayrıca küçük oğlu Mehmed için nafaka istememiş bakımını üstlenmiştir.⁶²

Kadınlar, istemediği evlilikten kurtulmak için henüz doğmamış çocuğun bakımını bile üzerine alıyordu. Nişancıbaşı Mahallesi'nden Ayşe bint-i Ali, kocası İbrahim Çelebi bin Mustafa'dan vekili İbrahim Çelebi bin Hüseyin aracılığıyla boşanmıştır. Ancak Ayşe Hatun istemediği bu evliliği sonlandırabilmek için 5.000 akçe mihr-i müeccel ve iddet nafakası ve meûnet-i süknâsından vazgeçmiştir. Ayrıca İbrahim'den doğacak olan çocuğunun hamilelik boyunca ve yedi yaşına kadar ki nafaka masraflarını da üstlenmek zorunda kalmıştır.⁶³ Bazı kocalar bundan azına razı oluyordu, ama yine de bir bedel alıyordu. Kara Süleyman Mahallesi'nden Ayşe bint-i Abdullah aralarında hüsn-i zindegâne olmayan Ahmed Çelebi bin Mehmed'le alması gereken 3.000 akçe mihr-i müecceli, nafaka ve iddet-i malumesi için 300 akçe, toplam 3.600 akçenin 1.650 akçesini kocasının kendisine teslim etmesi ve geri kalan meblağdan vazgeçmesi, ayrıca meûnet-i süknâsı da kendi üzerine olması şartıyla muhâlaa yoluyla boşanmıştır.⁶⁴

müeccel ve nafakasından vazgeçerek boşanmıştır. E.Ş.S. 142, s. 62-a-1, 1133.

59 Gül Akyılmaz, “Osmanlı Aile Hukukunda Kadın” , *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 369.

60 E.Ş.S. 151, s. 57-b-2, 1140.

61 Cin, a.g.e., s. 118

62 E.Ş.S. 139, s. 32-a-2, 1130.

63 E.Ş.S. 140, s. 89-a-1, 1131.

64 E.Ş.S. 140, s. 83-a-1, 1131.

Kadının muhâlaa sonucunda kocasına ödediği bedelle ilgili ikinci durumda ise bazı kocalar, eşlerinin boşanma ısrarlarını, onlara olan borçlarını ödememek, üste para almak ve hatta hiç olmazsa bazı eşya veya mal almak gibi taleplerle bunu kendileri açısından büyük bir fırsata çeviriyorlardı. Örneğin, Ümmügülsüm bint-i Es-seyyîd İsmail, 3.000 akçe mihr-i müecceli ve iddet nafakası ve meûnet-i süknâsı dahi kendi üzerine olmasından başka ayrıca 31 kuruş kocasından alacağı olan bu parayı da hul' bedeli olarak almamak şartıyla muhâlaa olmuştur.⁶⁵ Kasım Paşa Mahallesi'nden Rukiye bint-i Abdullah ise Es-seyyîd Mehmed Çelebi ile hul' olmaları karşılığında 5.000 akçe mihr-i müeccelinden ve kocasından alacağı olan 17 kuruştan vazgeçmekten başka kocasının ekmekçiye olan dört kuruş borcunu da üstlenmiştir.⁶⁶ Takyecibaşı Mahallesi'nden şerîfe Rukiye Hanım ise Es-seyyîd Abdi Çelebi'ye 1000 akçe mihr-i müeccel ve nafakasından vazgeçmenin yanında 30 kuruş bedel-i hul' vererek muhâlaa olmuştur.⁶⁷ Kasım Paşa Mahallesi'nden Ayşe bint-i Abdullah ise diğer hul'lere göre çok daha ilginç şartları kabul etmiştir. Buna göre Ayşe, 15.000 akçe mihr-i müeccelinin yarısından ve nafakasından vazgeçmesinin dışında kocası Halil Ağa bin Elhac Ali'ye on kile buğday, kırk beş vukiyye sadeyağ, altmış vukiyye bal ve saymadığı ama kendilerince kararlaştırılmış olan diğer bazı şeyleri vermeyi kabul etmiştir.⁶⁸ Yine Ali Paşa Mahallesi'nden Rukiye bint-i Recep, Mustafa bin Hüseyin'le standart şartlardan başka, hamile olduğu çocuğa doğumundan yedi yaşına gelinceye kadar kendi malından bakacak ve ayrıca mihr-i muaccel olarak belirledikleri iki minder, bir döşek, iki yorgan, bir leğen ve ibrik, iki sahan, bir tencere ve beş yastığı kocasına bırakmak üzere anlaşarak boşanmışlardır.⁶⁹

Muhâlaa, İslâm hukukunun Müslüman kadınlar için evliliği sona erdirmeye şekli olmasına karşılık gayrimüslim vatandaşlarında başvurduğu bir uygulama olmuştur.⁷⁰ Eyüp'te de gayrimüslim kadınların kendi dinlerine göre hak arama imkânları olduğu halde zaman zaman kadıya müracaat ettikleri oluyordu. Şah Sultan Mahallesi'nde oturan Katerina bint-i Nikola, vekili Yorgo veled-i Yani aracılığıyla Yani veled-i Nikolo ile aralarında hüsn-i zindegâne olması sebebiyle muhâlaa yoluyla boşanmışlardır. Aralarındaki anlaşmaya göre Katerina 16 kuruş bir sülüs olan mihr-i müeccelinin tamamını Yani'nin elinden almış; buna karşılık nafaka ve iddet-i malumesinden vazgeçmiş, meûnet-i süknâsını ise kendisi üstlenmiştir.⁷¹ Yine Küçükköy karyesinden Hristo adlı kadın, vekili aracılığıyla Tanaş veled-i Yorgi'den aralarındaki geçimsizlikten dolayı hul' olmuşlardır. Kadın kocasından alacağı olan bir sim kase, bir sim kuşak ve on iki küçük altından vazgeçmiştir.⁷²

Eyüp'te Lâle Devri'ne ait 12 yıl içinde gerçekleşen toplam 454 muhâlaa⁷³ kaydının 366 adedi "standart" olarak niteleyebileceğimiz sadece mihr-i müeccel ve nafakasından vazgeçip meûnet-i süknâsını kendi üstlenenlere aittir. 45 kadın ise kendi yanındaki veya hamile olduğu çocuğun bakımını üstlenmiştir. Toplam 43 kadın da vazgeçtiklerine ilâve olarak, para, altın,

65 E.Ş.S. 139, s. 49-b-2, 1130.

66 E.Ş.S. 143, s. 10-b-1, 1134.

67 E.Ş.S. 154, s. 31-b-1, 1141.

68 E.Ş.S. 141, s. 38-b-4, 1132.

69 E.Ş.S. 141, s. 62-a-1, 1132.

70 Sak - Aköz, a.g.m., s. 123.

71 E.Ş.S. 140, s. 73-b-1, 1131.

72 E.Ş.S. 141, s. 49-a-2, 1132.

73 Bu rakam Eyüp Şer'îye Sicillerine kaydedilmiş on iki yılın tamamına ait toplam muhâlaa türü boşanma sayısıdır.

bağ, ev, tarla veya eşya vererek boşanabilmişlerdir. Bu sayının diğerlerine göre az olmasının sebebi fazladan “bedel-i hul” ödemenin ekonomik imkân gerektirmesidir.

Her ne kadar eşler anlaşarak boşansalar da sonradan aralarında, muhtemelen evlilik günlerindeki geçimsizliklerinden veya kadının ödediği hul’ bedelini hazmedememesinden kaynaklanan bazı problemler çıkabiliyordu. Çavuş Kasım Mahallesi’nden Fatma bint-i Ahmed, hul’ ile boşandığı kocası Abdurrahman Beşe bin İbrahim’den üç gün önce emaneten verdiği 90 kuruşu iade etmemesinden şikâyetçi olmuştur. Ancak şahit gösterememesi üzerine mahkemede böyle bir para almadığına dair kocası yemin edince Fatma muarazadan men edilmiştir.⁷⁴ Baba Haydar Nakşibendî Mahallesi’nden Ayşe Hatun da Cebeci Hüseyin Beşe’den muhâlaa yolu ile mahkemede boşandığı halde eski kocası onu rahatsız etmeye başlamıştır. Şikâyet üzerine mahkemece uyarıldığı halde Hüseyin Beşe, Ayşe’nin sığındığı Zalpaşa Mahallesi’ndeki Elhac Mehmed’in evinin önüne gidip onu tehdit etmiştir. Tekrar mahkemeye intikal eden dava, eski koca ıslah oluncaya ve kefil buluncaya kadar hapsine karar verilmesiyle sonuçlanmıştır.⁷⁵

Medenî Cesaret Göstergesi Olarak Muhâlaa

Toplumun temel kurumu olan ailede evlilikler, karı-kocanın ölümüne kadar sürmesi hedeflense de zaman zaman boşanmayla sonuçlanabiliyordu. Başta geçimsizlik olmak üzere diğer bazı sebeplere dayanan bu ayrılıklar da gayet doğaldır. Önemli olan boşanmaların oranıdır. Boşanma oranının yüksek olması, aile kurumunda bir bozulma veya toplumda ahlâkî bir dejenerasyonu akla getirir. Dolayısıyla boşanma olaylarına bakarak toplum hakkında bir kanaat edinmek mümkün olabileceğinden hareketle Lâle Devri’nde Eyüp’te -özellikle de kadınlar açısından- bu husus önem arz etmektedir. Bu sayede kadınlar hakkında bazı çıkarımlarda bulunmak mümkün olabilecektir.

Eyüp’te ric’î, bâin ve talâk-ı selâse türü boşanmalar oluyorsa da bunlara ait gerçek rakamlar belgelere yansımamıştır. Ancak muhâlaa türü boşanmalara ait bir değerlendirme yapılmasına imkân verecek sayıda kayıtlar bulunmaktadır. Lâle Devri’ndeki muhâlaaların sayısı önceki dönemlere göre artış göstermiştir. Bu durumun toplum ve yargı tarafından yadırganmadığını dönemin tarihçisi Şemdânîzâde’nin şu kaydı destekler mahiyettedir: Boşanmak üzere eşyle birlikte mahkemeye gelen kocalara kadılar “karı karılığı ile seni istemeyecek, sen erliğin ile ânı isteyecek misin” demekte ve zorluk çıkarmamaktadır.⁷⁶

74 E.Ş.S. 146, s. 19-b-2, 1136.

75 E.Ş.S. 156, s. 61-b-2, 1146.

76 Şemdânîzâde Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 3.

Muhâlaaların bir tanesi dışında⁷⁷ tamamı kadınlar tarafından kaydettirilmiştir.⁷⁸ Bunun en basit nedeni, zaten teklifin onlardan gelmiş olmasıdır. Ama bunun yanında kadınlar, hem bir başkasıyla evlenmek istediklerinde eski kocalarının engellemeleriyle karşılaşmamak için boşandıklarını ispatlamak,⁷⁹ hem de eski kocalarına ödedikleri bedel-i hul'u belgelendirmek istemişlerdir. Aslında muhâlaa, şahitler huzurunda gerçekleştiği için ayrıca kaydettirilmeyebilirdi. Fakat yukarıdaki sebeplerin de etkisiyle kadınlar, -üstelik mahkemeye harç ödemeyi de göze alarak- boşanmalarını kaydettirmeye özen göstermişlerdir. Bu nedenle diğer boşanma çeşitlerine göre bu kayıtların sayısının çok olması, onların hemen hemen tamamının veya tamamına yakın bir kısmının kaydedildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Kadınların muhâlaaları kaydettirmeye özen göstermesi, özellikle de Lâle Devri'nde muhâlaa sayısının önceki dönemlere göre fazla olması, kadınların bir bedel ödemeleri ve tarafların detaylı bir gerekçe bile göstermeden basit bir şekilde ve kolayca boşanmaları akla şu soruyu getirmektedir: Gerçekten boşanacak derecede bir geçimsizlik mi vardı yoksa bu dönemde evlilik kurumunda bir dejenerasyon mu söz konusuydu? Hatta kadınlar evlilik bağından kurtulup geleneksel ve ahlâkî kalıplar dışında bir hayat sürdürmek için mi boşanıyorlardı?"

Bunun için Lâle Devri'ndeki muhâlaa sayısı ile önceki 50 ve 100 yıldaki muhâlaa sayılarına ve bu kayıtların sosyal tabakalaşmaya göre ve şehir-köy ayrımına bakmak bir fikir verecektir. Buna göre, 1619-1620 yılının Eyüp sicillerine yansıyan toplam 24 muhâlaa kaydı varken⁸⁰ bu rakam 1670-1671 yılına ait sicilde ise dokuzdur.⁸¹ Lâle Devri'nde muhâlaa sayısının toplamı 454'tür. Bu sayının yıllık ortalaması yaklaşık 40 olup önceki yıllara göre sayının artmış olduğu görülmektedir. Lâle Devri'ndeki muhâlaaların sosyal tabakalaşmaya⁸² göre dağılım ise şöyledir:

77 Aslen Rumeli'den olup bahçıvanlık yapmak üzere Otakçılar Mahallesi'nde misafireten bulunan Bostani İbrahim bin Abdullah mahkemeye gelerek karısının 1.000 akçe mihr-i müeccelinden ve nafakasından vazgeçmek suretiyle yapmış olduğu hul' teklifini kabul ettiğini belirterek kaydettirmiştir. E.Ş.S. 146, s. 15-b-2, 1136.

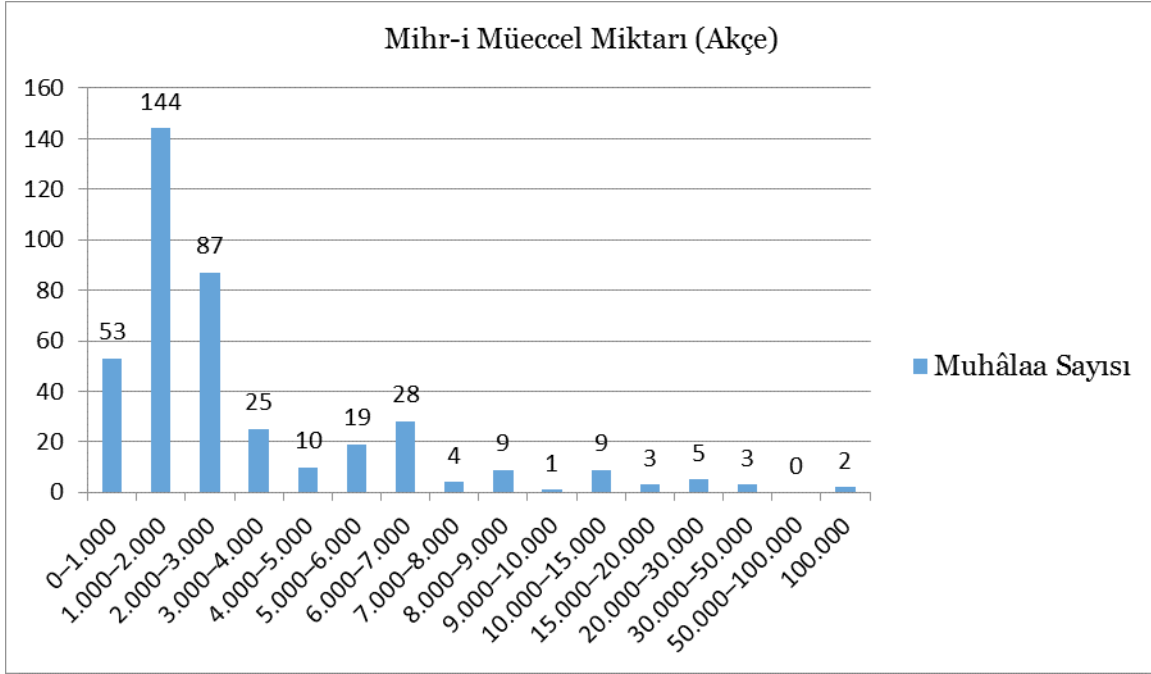
78 Mehmet Akif Aydın, mahkemede veya dışarıda yapılan muhâlaa türü boşanmaların mahkeme defterlerine boşayan kocalar tarafından kaydettirildiğini belirtmektedir. Buna sebep olarak da "kocanın muhâlaa yapıldığını tescil ettirerek ileride karısının mihr ve iddet nafakasını ve bazı durumlarda birikmiş evlilik nafakasını talep etmesine mani olmak arzusu" olarak göstermiştir. Aydın, a.g.e., s. 115. Aydın'ın bu görüşüne katılmak mümkün değildir. Tespitimize göre, yukarıda belirtilen bir tanesi dışındaki tüm muhâlaalar boşanan kadınlar tarafından kaydettirilmiştir. Çünkü, bu boşanma kayıtlarında -mahkeme kayıt formatı gereği- önce davacının kimliği yani mahkemeye müracaat eden kişinin adı daha sonra ise davalının kimliği yazılır. Hatta bu durum bugün de aynıdır. Tüm muhâlaa kayıtlarında önce kadınların isminin yazılmış olması sebebiyle mahkemeye bu işlemi tescil ettirenin kocalar değil kadınlar olduğuna hükmettik. Ayrıca, muhâlaada pazarlık konusu olan mihr ve nafakayı aldığı inkâr etmek erkekler kadar kadınlar için de söz konusudur. Boşayan kocalar, özellikle üste para vermeyi vaad eden kadınların ödedikleri bu parayı inkâr edebilirler. Diğer taraftan muhâlaanın tescil ettirilmesi, tekrar evlenebilmek için erkeklerin değil kadınların ihtiyacı olan bir belgedir. Dolayısıyla bu tesciller erkeklere değil kadınlara aittir.

79 Uluca Baba Mahallesi'nden Fatma bint-i Mustafa'nın, İstanbul'da Mahmud Paşa sakinlerinden iki şahitle kocasından standart şartlarda boşandığına dair muhâlaa belgesindeki ibare şöyledir: "...nefsini zevci âhâra tezvîc eder oldukta âhârdan bir ferd dahl ve taarruz eylememek için vesikayı anife ketb ve yed-i talibe verildi..." E.Ş.S. 147, s. 50-b-2, 1139.

80 Yılmaz Karaca-Rasim Erol, *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 19 Numaralı Sicil (H. 1028-1030 / M.1619-1620)*, İsam Yayınları, İstanbul 2011, s. 21-464.

81 Talip Mert-Rıfat Günalan, *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 82 Numaralı Sicil (H. 1081 / M.1670-1671)*, İsam Yayınları, İstanbul 2011, s. 23-192.

82 Lâle Devri'nde toplam muhâlaa sayısı 454'tür. Bunun 430'u şehirlerde 24'ü ise köylerdeki kadınlara aittir. Ancak Tablo 1'de sadece mihr-i müeccel miktarı belli olan 402 kadın değerlendirilmeye alınmıştır.

Mihr Miktarlarına Göre Muhâlaa Sayıları⁸³

Grafikte, muhâlaanın en fazla fakir kesimde olduğu görülmektedir. Zengin kesimde de boşanmalar olduğu şüphesizdir. Ancak bunların kaydedilmemiş olması, hem duyulmaması hem de boşanan kadının ekonomik ve sosyal statüsü nedeniyle belgeye ihtiyaç duymamasından kaynaklanıyor olabilir. Her ne kadar bu kesimdeki muhâlaaların hepsi kaydedilmemiş olma ihtimali bulunsa da maddî bir bedel gerektiren hul'un, bu bedeli en zor ödeyebilecek ve üstelik kocasının nafakasına ihtiyaç duyan fakir kesimde görülmesi, boşanmanın gereksiz yere değil, geçimsizliğin artık evliliği yürütemeyecek dereceye vardığı şeklinde yorumlamak doğru olacaktır.

SONUÇ

Lâle Devri'nde Eyüp'te aile birliğini sona erdiren sebeplerden biri olan boşanma İslam ve Osmanlı hukukuna göre gerçekleşmiştir. Mahkeme kayıtlarına göre Eyüp'te ric'î, bain talâk ve muhâlaa türü boşanmalar görülmüştür. Erkeğin iradesiyle gerçekleşen ric'î talâk türü boşanmalar Eyüp'te kayıtlara çok yansımamıştır. Diğer bir boşanma çeşidi bâin talâk ise kadınların mihr ve nafaka taleplerinden dolayı ric'î talâka göre daha çok görülmüştür. Talâk-ı selâse, şartlı boşanma ve tefrîk çeşitleri ise oldukça azdır. Bu boşanmaların az olmasının sebebi muhtemelen kayıtlara geçmemesi ile ilgilidir. Eyüp'te en çok karşılaşılan boşanma çeşidi muhâlaadır. Boşama hakkı bulunmayan, ancak evliliğine de devam etmek istemeyen kadın için en çıkar yol muhâlaa gözükmektedir. Kocasıyla anlaşarak boşanmayı düşünen kadınlar bunun karşılığında bir bedel ödemek zorunda kalıyorlardı. Muhâlaa türü boşanmaların

⁸³ 1718-1730 yılları arasında toplam muhâlaa sayısı 454'tür. Bu sayı 139, 140, 141, 142, 146, 147, 150, 151, 154, 155, 156 numaralı Hâvâss-i Refîa (Eyüp) Şer'îye Sicillerindeki muhâlaa kayıtlarına göre belirlenmiştir. Bu boşanma kaydının 430'u şehir 24'ü ise köylerdeki kadınlara aittir. Ancak bu grafikte mihr-i müeccel miktarı belli olan 402 kadın değerlendirilmeye alınmıştır.

özellikle Lâle Devri'nde artması Eyüp'te boşanan kadınların tamamının veya çoğunun gayr-i ahlâkî bir hayat yaşadığını söylemek doğru olmayacaktır. Gerçi Şemdânîzâde, bu dönemde ahlaksızlıklarının arttığını buna bağlı olarak da kadınların gereksiz yere boşandıklarını ifade etmektedir. Bu boşanmaların içerisinde gerçekten ahlaksızlıkla alakalı olanlar da olabilir. Ancak Eyüp'te ortalama -kayıtlara geçtiği kadarıyla- 40 boşanma hadisesi ile tüm toplumun ahlakının bozulduğuna ve buna bağlı olarak da boşanmaların arttığına hükmetmek çok doğru olmaz. Çünkü boşanmaların her devirde görüldüğü bilinmektedir. Dolayısıyla Lâle Devri kadınlarının ekonomik durumları iyi olmasa bile devamı mümkün olmayacak bir şekil alan evliliğe katlanmak yerine, boşanmayı teklif etmesi onların ahlaksızlığını değil bilakis medenî cesaretlerinin önceki dönemlere göre arttığı şeklinde yorumlamak daha doğru olacaktır.

KAYNAKLAR

ACAR, H. İbrahim, "Talâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 496-500.

ACAR, H. İbrahim, "Tefrîk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 277-279.

AKTAN, Hamza, "İslâm Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. 2, T.C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 396-433.

AKYILMAZ, Gül, "Osmanlı Aile Hukukunda Kadın", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 365-374.

APAYDIN, H. Yunus, "İbra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 263-266.

ATAR, Fahrettin "Muhâlea", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 399-402.

AYDIN, M. Akif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1985.

AYDIN, M. Akif, "Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma "Tefrîk"", *Osmanlı Araştırmaları*, V, İstanbul 1986, s. 1-12.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *"Hukuk-ı İslâmiye ve Istılahat-ı Fıkhiye" Kamusu*, C. 2, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1985.

CİN, Halil, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1988.

CİN, Halil, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya 1988.

ÇAKIR, İbrahim Etem, "Zimmi Kadınlar Kadı Mahkemesinde: Sofya XVII Yüzyıl" *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2014 (Güz), s. 41-66.

DÖNDÜREN, Hamdi, *Delilleriyle İslam Hukuku (Şahıs Aile ve Çözümlü Miras)*, Bursa 1983.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983.

EBÛ DÂVÛD ES-SİCİSTTÂNÎ EL- EZDÎ, *Sünen-i Ebu Davud*, C. III, Terc. İbrahim Koçaşlı, İstanbul 1983.

HÂVÂSS-I REFÎA (EYÛP) ŞER'İYE SİCİLLERİ No: 139, 140, 141, 142, 146, 147, 150, 151, 154, 155, 156.

JENNINGS, Ronald C., "Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Courts of Anatolian Kayseri", *JESHO*, C. XVIII, S.1, 1975, s. 53-114.

KARACA, Yılmaz –Rasim Erol, *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 19 Numaralı Sicil (H. 1028-1030 / M.1619-1620)*, İsam Yayınları, İstanbul 2011.

KARAMAN, Hayrettin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. I, İrfan Yayınevi, İstanbul 1982.

KIVRIM, İsmail, "17 yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği; Talâk, Muhâla'a ve Tefrik)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, 10 (1), s. 371-400.

KOCA, Ferhat, "İkrar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 38-40.

KOÇAK, Zülfiye, "Ayntab Şehrinde Aile Birliğinin Sona Ermesi (1600-1650)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 1, 2011, s. 417- 435.

MAYDAER, Saadet, "Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'iyeye Sicillerine Göre)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, 2007, s. 299-320.

MERT, Talip- Rıfat Günalan, *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 82 Numaralı Sicil (H. 1081 / M.1670-1671)*, İsam Yayınları, İstanbul 2011.

PAMUK, Bilgehan, "XVII. Yüzyıl Erzurum'unda Toplumsal Bir Vaka: Şartlı Boşanma", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 30, 2003, s. 103-115.

SAK, İzzet - Alaaddin Aköz, "Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma İle Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18. Yüzyıl Konya Şer'iyeye Sicillerine Göre)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Konya 2004, s. 91-140.

SAVAŞ, Saim, "Fetva ve Şer'iyeye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. II, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 504-547.

ŞEMDÂNÎZÂDE SÜLEYMAN EFENDİ, *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi, Mür'î't-Tevârih*, C. 1, (ed.: M. Münir Aktepe), Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

ŞEYHÜLİSLÂM YENİŞEHİRLİ ABDULLAH EFENDİ, *Behcetü'l-Fetâvâ* (Hazırlayanlar: Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan), Klasik Yayınları, İstanbul 2011 .

ZILFI, Madeline C. "Geçinemiyoruz": 18. Yüzyılda Kadınlar ve Hul, ed. Madeline C. Zilfi, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 261-294.

ZUHAYLÎ, Vehbe, *İslâm Fıkı Ansiklopedisi*, C. 9, Risale Basın-Yayın, İstanbul 1992.

Doç. Dr.
Rifat GÜNALAN

*İstanbul Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Bilgi Yönetim Bölümü -
rifat.gunalan@istanbul.edu.tr*

Prof. Dr.
Niyazi ÇİÇEK

*İstanbul Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Bilgi Yönetim Bölümü
ncicek@istanbul.edu.tr*

Eser Geçmişi: 09-01-2017/ 11-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.284928

Tanzimat'ın Ardından Osmanlı Devletindeki İdari İşlemlerde Türkçe Yerine Mahalli Dillerin Kullanılması Teşebbüsleri ve Alınan Önlemler*

*Attempts to Use of Local Communities Instead of Turkish in the
Administrative Transactions of the Ottoman State after the Tanzimat,
and Taken Measures*

ÖZET

Osmanlı Devletinde 1839 yılında yayınlanan Tanzimat Fermanının ardından gelen yenileşme hareketleri ve bir takım imtiyazlarla birlikte, birçok alanda olduğu gibi idari işlemlerde de yeni uygulamalar söz konusu olmuştur. Bir sözleşmeden, sıradan bir arzuhal veya istidaya kadar birçok belgede, Türkçe'nin yanı sıra yabancı dillerin de kullanılması talepleri gündeme gelmiştir. Bunların bir kısmı Rumca, Arapça şeklinde mahalli dillerken, bazıları İngilizce, Fransızca gibi yabancı dillerdir. Gerek kamu idaresindeki işlemlerde, gerekse şirketlerin işleri ve halkın taleplerinde kullanılan yazışma ve belgelerde bu diller kullanılmıştır. O döneme ait belgeler arasında Rumca arzılara, Fransızca sözleşmelere rastlamaktayız. Konuyla ilgili karşılaşılan arşiv belgelerinde bu tür uygulamaların geleneksel yazışma usulü ile idari işlemleri olumsuz yönde etkilediği görülmüştür. Bu durum Osmanlı bürokrasisinde "farklı dillerde üretilen belgeler, idari işlemlerde problemlere sebep olmaktadır kanaatini oluşturmuştur". İdari işlemlerdeki dil problemine birkaç şekilde rastlıyoruz. Bunlardan öne çıkanlardan ilki, belgelerin tamamen yabancı bir dilde üretilmesi; ikincisi ise Türkçe yazışmaların içerisinde çok yaygın olarak bilinmeyen yabancı

kökenli kelimelerin kullanılmasıdır. Bu çalışmada bürokraside farklı dillerin kullanılmasıyla ortaya çıkan sorunlar tartışılmış, konu bürokrasi dili ile sınırlandırılmış, azınlıkların veya yabancıların kendi dillerini eğitim, kültür veya yayın hayatında kullanmaları konularına girilmemiştir. Etkiler incelenirken, idarenin de buna karşı aldığı önlemler değerlendirilmiştir. Sonuçta bu farklı dilleri kullanmak yerine, devletin yazışma dilinde tamamen Türkçe'ye döndüğünü görmekteyiz. Konu ele alınırken, ilk elden arşiv belgeleri incelenmiş ve örneklerle zenginleştirilerek farklı uygulamalara dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihi, Tanzimat, Osmanlı Büroksasisi, Arşiv

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, the Tanzimat Ferman which was published in 1839 and the new movements and some privileges, as well as the new practices in the administrative processes, such as many arena. There has been a demand for the use of foreign languages as well as Turkic, as well as a lot of documents from a convention, to an ordinary supply or to the occasion. Some of them are in the local language in the form of Greek, Arabic, some of them are foreign languages like English and French. These languages have been used in correspondence and documents used in the public administration, in the works of the companies and in the demands of the people. Among the documents belonging to that turn, we find French contracts in Greek supplies. In archival documents related to this issue, it has been seen that such applications affected the traditional correspondence procedure and administrative procedures negatively. According to the Ottoman bureaucracy, this was the opinion that "documents produced in different languages are causing problems in administrative procedures". We encounter several problems with the language problem in administrative proceedings. One of the most prominent of these is the fact that documents are produced on a completely foreign language; And the second is the use of words of foreign origin which are not widely known in Turkish correspondence. In this study, the problems arising from the use of different languages in the bureaucracy are discussed, the issue is limited to bureaucratic language, and minorities and strangers are not allowed to use their languages in education, culture or publication. When the impacts were examined, the measures taken by the victim were evaluated. In the end, instead of using these different languages, we see that the state has become completely Turkish in the language of correspondence. While discussing the subject, archival documents from the first hand were examined and enriched with examples and different applications were noted.

Keywords: Ottoman History, Tanzimat, Osmanlı Büroksasisi, Archives

Tarih boyunca Türklerin kurduğu devletlerde çeşitli ülke ve milletlerle olan münasebetler sırasında Türkçenin dışında farklı diller kullanılmıştır. Özellikle Selçuklular ve Osmanlılarda bu uygulama sıkça rastlanan bir durumdur. İlk başlarda Farsça ve Arapça, medreselerde eğitim ve edebiyat dili olarak kendine yer edinirken, bahsi geçen diller aynı zamanda bürokrasideki idari işlemlerde de kullanılmıştır.

Bu uygulamalar sırasında doğu dilleri yanı sıra batı dillerine de rastlanmaktadır. Anadolu Selçukluları zamanında I. İzzeddin Keykâvus ile Kıbrıs Kralı Hugues arasında Yunanca yazışmalar ve ahidnâmeler olduğu, yine Alâaddin Keykubat'ın Venediklilerle Lâtin dilinde ticari antlaşmalar yaptığı bilinmektedir¹. Osmanlı Devlet geleneğinde de gerektiğinde farklı dillerin kullanıldığını hem arşiv belgelerinden hem de yapılan yayınlardan anlıyoruz. Tanzimat'tan önce de Türkçenin dışındaki dillerde yazışmalar yapılmıştır. Osmanlı bürokrasisinde kullanılan diller ve tercümanlar üzerine çalışmaları bulunan Bilgin Aydın, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren devlet işlerinde Türkçenin dışında diğer dillerin de kullanıldığına işaret etmektedir². Bernard Lewis'in belirttiğine göre Yunanca ve Slâv diline hâkim bir padişah olarak Fatih Sultan Mehmet, Yunanca ferman dahi çıkarmıştır³. Avrupa'da hem resmi ve diplomatik dilde hem de hukuk dilinde yaygın olarak kullanılan Latince, Osmanlı'nın diplomatik münasebetlerinde -özellikle karşılıklı müzakere ve anlaşmalarda- kendine yer edinmiştir. 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması, 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşmaları Latince ve Türkçe olarak kaleme alınmıştır⁴. 18. yy.dan sonra Osmanlı'nın uluslararası ilişkilerindeki müzakerelerinde Latincenin yerini İtalyanca almıştır. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması örnek olarak gösterilmektedir⁵.

Bazı araştırmacılara göre Fransızcanın Türk toplumuna girişi ve yaygınlık kazanmasının başlangıcı, 17. yy'dan itibaren Osmanlı askeri okullarında çalışmaya başlayan batılı uzmanların Fransızca kullanmalarıyla başlatılabilir⁶. Sonraki yıllarda eğitim başta olmak üzere, ticari faaliyetler ve bürokraside Türkçenin dışında Fransızca yaygın bir dil haline gelmişti. Dış münasebetlerde tercümanlar vasıtasıyla farklı diller yanında özellikle Fransızca

* Bu makale, Uluslararası 22. CIEPO Sempozyumunda (Trabzon 4-8 Ekim 2016) sunulan "Tanzimat'ın Osmanlı Yazışma Geleneğine Etkisi Işığında Bürokraside Yaşanan Dil Problemleri: İdari İşlemlerde Türkçe'nin Yerine Mahalli Dillerin Kullanılması" başlıklı tebliğin, eklemeler yapılarak yeniden düzenlenmiş halidir. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BEK)'in 22374 kodlu projemize destekleriyle hazırlanmıştır.

1 Melek Delilbaşı, *Türk Hükümdarlarına Ait Yunanca Ahidnameler ve Namerler (XIII-XV. Yüzyıl)*, Ankara Üniversitesi DTÇF Ortaçağ Tarihi Kürsüsü, 1980 (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), s. 11-40.

2 Bilgin Aydın, "Osmanlı Bürokrasisinde Doğu-Batı Dilleri ve Türkçe", *Essays in Memory of Hazel E. Heughan*, Ed. İsmail E. Erünsal, Christopher Ferrard, Hamza Kandur, A. Oğuz İcimsoy, Niyazi Çiçek, Edinburg: Hazel E. Heughan Educational Trust Publication, 2007. s. 49-58.

3 Bernard H. Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, Çev. Dr. Nimet Yıldırım, Erzurum: Birey, 1997, s. 112.

4 Lewis, a.g.e, s. 112.

5 Davison, Roderic H. "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Reformlarına Araç Olarak Fransız Dili", Çev. Çiğdem Erkal İpek, İzmir, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. 2, s. 4-5, 1995, s. 171.

6 Sezai Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.27, s.44, 2008, s.77-78.

yoğun şekilde kullanılmıştır. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında Osmanlı topraklarında çok sayıda gazete Fransızca yayınlanıyordu. Sokak tabelaları Fransızca ve Türkçeydi. Dış ilişkiler gibi belirli alanlarda resmi yazışmalar Fransızca ve Türkçe yazılıyordu⁷. 1920 yılında bile PTT'de çalışanlar sadece Fransızca konuşuyordu. PTT'deki bilgi broşürleri ve yıllıklar bile sadece Fransızca olarak yazılmıştır⁸. Tanzimat döneminden beri Osmanlı Hariciye Nezaretinin yazışma dili Fransızca idi. Bakanlık ile Osmanlı dış temsilcilikleri arasında yazışmalar Fransızca olarak kaleme alınıyordu. Ali Akyıldız'ın bildirdiğine göre 1853 yılında yapılan düzenlemeye kadar Osmanlı Devleti yabancı devletlerde bulunan sefirleriyle yazışmalarını Fransızca yapmaktaydı. Fakat, bu yazıların tercüme edilerek kullanıldığını⁹, bunun da zaman kaybına sebep olduğu ileri sürülerek, sefaretlerle hükümet arasındaki yazışmaların bundan sonra mümkün mertebe Türkçe yazılması hususu dile getirilmiştir. Hariciye Nezaretinin yurt dışındaki elçiliklerle yaptığı yazışmalar genellikle Fransızca yürütülürken, 18.yy'ın ikinci yarısından itibaren bu dilin Devletin farklı idari işlemler ve ticari anlaşmalarında kullanılmaya başladığı görülmektedir. O dönemin hem yenileşme hareketlerinin doğurduğu sonuçlara ve hem de azınlıklara verilen imtiyazlara bakıldığında Fransızcanın yabancı dil olarak yaygınlık kazanmış olduğu çok açıktır

Tüm bunlardan dolayı hem devlet işlerinde hem de dışarıyla olan münasebetlerde zaman zaman başta doğu, daha sonraları da batı dillerinde yazılmış belgelere rastlanmaktadır. Bürokraside Türkçe'nin dışında farklı dillerin kullanılması birkaç nedene bağlanabilir. Savaş ve ticaret gibi sebeplerle Osmanlı'nın farklı devletlerle olan diplomatik münasebetleri, Osmanlı toplumunun farklı milletlerden oluşmasından dolayı çok kültürlü bir yapıya sahip bulunması, Tanzimat gibi yeni düzenlemelerin getirdiği imtiyazlar, özellikle dış ilişkilerde yabancı elçilerin tesiri, yine İmparatorluğun son dönemlerinde Avrupa'ya gönderilen elçi ve bürokrat ile daha sonraki dönemlerde giden öğrencilerin Fransızca başta olmak üzere farklı dilleri de kullanmaları ilk dikkat çeken sebeplerdir.

Devlet içerisinde kullanılan yabancı diller yanında yerel diller de bulunuyordu. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde çok farklı topluluk ve kültürlerin bulunması tabii olarak Türkçe'den başka dillerin de konuşulmasına sebep oluyordu. Bunlar, Rum, Yahudi, Ermeni, Süryani ve Bulgar gibi azınlıklar ile Fransız, İngiliz ve Araplara ait dillerdi. Farklı toplulukların bu dilleri, o toplumun fertleri arasında konuşulurken aynı zamanda o kültüre ait yazılı literatür de yine kendi dillerinde gelişmekteydi. Bunun en belirgin örneğini eğitim ve yayın hayatında görüyoruz. Çünkü bu toplulukların edebî faaliyetlerinin yanı sıra kendi okullarındaki eğitim de yerel dillerle yapılıyordu. Doğal olarak bu farklı topluluklara ait yazılı kültürün kendi yerel dillerinde geliştiği söylenebilir.

Her ne kadar çok milletli ve kültürlü toplumsal yapı, Osmanlı toprakları içerisinde yerel ve yabancı dillerin konuşulması sonucunu doğursa da bir takım imtiyaz ve özgürlük

7 Hüseyin Gümüş, "Fransızca ve Francophonie: Niçin, Ne Zaman, Nerede, Nasıl ?", *Turkish Studies International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, vol. 8/10 Fall 2013, s. 308.

8 Hüseyin Gümüş, a.g.m, s. 308.

9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Mektûbî Kalemi, (BOA. HR. MKT). 58/99; Ali Akyıldız, "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839-1856)", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Haz. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlioğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2006, s. 410.

ortamlarının da bu dillerin daha fazla kullanılmasında etken olduğu görülmektedir. Özellikle Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Meşrutiyetin ilanı başlıca etkenlerdendir¹⁰. Tanzimat'ın ardından oluşan özgürlük ortamı, azınlıkların bir takım hak ve imtiyazlar elde etmelerine imkân vermiştir. Bunlardan biri de bürokratik işlemlerde kendi yerel dillerini kullanabilme kolaylığıdır. Kendi milli, dini ve kültür unsurlarını daha rahat yaşama ve kullanma fırsatının doğmasının ardından, Devletle yürütülen işleri yerel dilleriyle yapma talepleri daha güçlü dile getirilmiştir. Bu taleplerin doğal sonucu olarak kendi dillerinde belge hazırlayıp bununla Devlete müracaat ederek işlem yaptırma süreci başlamıştır. İlber Ortaylı'nın aktardığına göre Balkan bölgesinde Slav kökenli topluluklar Bulgarca, Sırpça, Hırvatça dilekçelerle işlem yaptırmak istemişlerdir. Özellikle 1856 Islahat Fermanından sonra kilise ve benzeri dini ve kültürel mekânların yapım, tamir ve genişletilmesine dair Bâb-ı âliye verilen dilekçeler kendi dillerindedir¹¹.

Devlette günlük muamelat yaygın olarak Türkçe yapılmasına rağmen Hırvatça dilekçe örneğinde olduğu gibi zaman zaman farklı dillerde yazılmış belgelere rastlanmaktadır¹². Bir takım uygulamalardan idarecilerin Türkçeyi kullanmak noktasında aslında ısrarcı oldukları ve gerektiğinde bu durumun memurlara hatırlatıldığı, hatta yabancı dilde kelimeler yerine ısrarla Türkçelerinin tercih edilmesi gerektiğinin vurgulandığı; bu konuda hassasiyet göstermeyen memurların da uyarıldığını ve zorunlu hallerde sürgün edildiği bilinmektedir¹³. Buna rağmen özellikle ülkedeki reform dönemlerinin yabancı dillerin kullanılması için uygun zemin oluşturduğu görülmektedir.

Bürokraside Yaşanan Dil Problemleri

Yazışmalarda Anlam Karmaşası

Osmanlı bürokrasisindeki yazışmalarda Türkçenin dışında kullanılan dil ve kavramlar, bazen tam anlaşılmadığından bazen de kelimelere farklı anlamlar yüklendiği için zaman zaman problemler yaşanmasına sebep olmaktadır. İdari işlemlerde bunun örneklerine çokça rastlamaktayız. Bu konuyla ilişkili olarak Akyıldız'ın aktardığı bir vaka oldukça ilginçtir. "Tunus valisi padişaha bazı hediyeler gönderir ve bunların kabul olunduğuna dair valiye cevabî bir mektup yazılır; yazıda, hediyelerin padişahça kabul edildiğini belirtmek anlamında *tevkîf* kelimesi kullanılır. Vali, bunu Arapçadaki anlamıyla "alıkonuldu" ve "kabul edilmedi" şeklinde anladığı için "mahzûz ve mükesserü'l-hâtır" olur; bunun üzerine kendisine bir yazı daha gönderilerek konu açıklığa kavuşturulur. Yazıda "beyâna hâcet olmadığı vechile her memleketin kendi muhassa nice ıstılahatı olarak bilâd-ı sâirede onların tamamıyla bilinmesi mümkün olmadığından burada kullanılan "tevkif" kelimesinin "kabul" anlamını taşıdığı"

10 Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", İstanbul, *DİA*, 1999, c. 19, s. 186.; Ali Akyıldız, "Tanzimat", İstanbul, *DİA*, 2011, c. 40, s. 1-10.

11 İlber Ortaylı, "Osmanlı Arşivinde Slav Dillerindeki Dilekçelerin Bazı Örnekleri", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Seminerleri (30-31 Mayıs 1994)*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1995, s. 183-190.

12 İlber Ortaylı, a.g.m., s. 185.

13 29 Mart 1835 tarihli bir belgede yazışmalarda ısrarla Türkçe kelimelerin kullanmasına dikkat etmemesi sebebiyle Evkaf-ı Hümayun Hazinesi Zimmet Halifesi ile Şeref Efendi'nin ceza olarak önce Bursa ve Kütahya'ya sürgün edildikleri, sürgün sebeplerinin de açık bir şekilde ifade edildiği görülmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT). 513/25104.

belirtilir ve sorun çözüme kavuşturulur¹⁴.

Bürokratik ve idari işlemlerde yerel ve yabancı dillerin kullanılması, anlam kargaşasına sebep olduğu gibi farklı dillerde hazırlanan belgeleri Türkçeye çevirmek hem meşakkatliydi hem de yanlış çevirilerden dolayı işleri aksatıyordu. Bu yüzden daha öncede zikredildiği gibi 20 Mart 1853/9 Cemaziyelahir 1269 tarihinde yapılan bir düzenlemeyle, Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerin başkentlerinde bulunan sefirleriyle o tarihe kadar Fransızca olarak gerçekleştirdiği yazışmaları artık mümkün mertebe Türkçe yapması yönünde bir karar alındı¹⁵. Bu kararla sefaretlerle hükümet arasındaki bütün yazışmaların Türkçe olması değil, mümkün mertebe Türkçe yapılması kastedilmekteydi¹⁶.

Osmanlı bürokrasisinde Fransızca kullanımının yarattığı sorunlardan bir örneğe 18 Şubat 1956'da ilan edilen Islahat Fermanı ile ilgili bir konuda rastlıyoruz. Fermanın ilanından 12 gün sonra Kırım Savaşı'nın ateşkesini öngören ve bir barış antlaşması olan Paris Antlaşması 30 Mart 1956 imzalandı. Bu antlaşmada Ferman'dan da bahsedilecekti. Fakat Osmanlı Devleti, Fermanın uygulanması bu antlaşmanın bir yükümlülüğüymüş gibi düşünülerek ve dolayısıyla yabancı güçlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışma hakları varmış hissini verecek bir dilde yazılmasını istemiyordu. Bundan dolayı Antlaşmaya bu Fermanı padişahın kendi isteğiyle çıkardığını belirten bir maddenin yazılması teklif edildi. Antlaşma görüşmeleri için yapılan konferansta kullanılan dil ve Antlaşmanın yazıldığı dil Fransızcaydı. Bunun için "prendre acte" ifadesi kullanıldı. Bu durum İstanbul'a telgrafla bildirildiğinde, bunun "bir garanti vermek" veya "bir anlaşma yapmak" anlamına gelebileceği düşünülerek şiddetle karşı çıktı. Bundan dolayı birkaç gün görüşmeler durdu. Sonunda devletlerin Islahat Fermanı'nın "yüksek değerini tanıdıkları" anlamına gelen Fransızcası "constatent la haute valeur" olan bir ifade yazıldı. Bu ifade Türkçeye "kadir-i âlisini isbat ederler" şeklinde çevrilmiştir¹⁷.

Yanlış çeviriden kaynaklanan hatalı örneklerden birine Süveyş kanalıyla ilgili bir mukavelenamede rastlıyoruz. Yıldız Saray-ı Hümayûnu Başkıtabet Dairesinden çıkan 1 Kânûn-ı evvel [1]304/13 Aralık 1888 tarihli yazıda, anlaşma incelenirken çeviriden kaynaklanan bir hata şöyle izah edilmiştir. Osmanlı Devleti ile Batılı Devletler arasında yapılan Antlaşmada -padişahın onayladığı şekliyle- hatalı tercüme olup olmadığının anlaşılması için incelenmesi emredilmiş; yapılan incelemede padişah onaylı belgenin Fransızcasında sayıları toplanan bedel harfinden başka eksik olmadığı; fakat mukavelenin Türkçe ve Fransızca nüshalarının incelenmesinde Türkçesinin ikinci maddesinde yazan "tasdik ile beraber" ifadesinin Fransızcasına uygunluğu için "tasdik ettiklerinde" yahut "tasdik ettikleri için" diye yazılması ve üçüncü maddesinde "tatlı su cetvelinin edevat, tesisat ve inşaat ve ameliyatına" ibaresine bir "dahi" eklenmesi ve on birinci maddesinin diğer fıkrasındaki atıf sekizinci maddeyle

14 Akyıldız, a.g.m., s. 413.

15 BOA, Hâriciye Mektûbî Kalemî (HR. MKT.), 58/ 99.

16 Hariciyedeki yazışmalar bundan sonra tamamen Türkçe değil kısmen Türkçe olacaktır. Yani çok gerekli ise belgeler Fransızca da hazırlanabilirdi. Akyıldız, bu durumu yazısında değerlendirdiği belgenin karar metninde geçen "iktizasına göre Türkçe tahrir olunması" ifadesi ile açıklamaktadır (Ali Akyıldız, "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839-1856)", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Haz. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2006, s. 412.

17 Davison, a.g.e., s. 178.

bağlantısı olduğu halde üçüncü maddeye atıf verilmiş olduğu görülmüştür¹⁸.

Yabancı dille yapılan idari işlemlerden kaynaklanan yanlış ve hatalı uygulamalar, sık yaşanmaya başladığından Bâb-ı Âlî'yi bir takım kararlar almaya zorladığı görülmektedir. Bunun bir örneğine Maarif Nezâreti'nin bir tebliğinde rastlıyoruz. Nezaretin bütün resmi daireler için çıkardığı 7 Rebî'ülevvel 1333/23 Ocak 1915 tarihli tebliğde Osmanlı Devleti'nin resmi dili Türkçe olduğu halde dairelerde hazırlanan bazı yazışma ve tezkirelerin Fransızca hazırlandığı aynı zamanda yabancı kelime ve tabirlerin sıkça kullanıldığına dikkat çekilerek, bunun yerine Türkçe ifadeler kullanılması gerektiği vurgulanmıştır. Çünkü Türkçe ibareler arasında yabancı dil genelleşerek dilin şivesi bozulmaktadır. Bu şekilde kullanılması uygun olmayan bu gibi yazı, kelime ve ifadelerin terkedilmesi, yazışmaların mümkün olduğu kadar Türkçe ibareler ile yazılması gerektiği belirtilmiştir. Aynı zamanda eskiden beri kullanılan yabancı kavramların, her daire tarafından Türkçelerini gösteren listeler hazırlanması gerektiği, bunun da her dairede bulundurulması bir sözlük gibi kullanılması lüzumu dile getirilmiştir. Böylece yabancı bir kavram kullanılması gerektiğinde onun Türkçesi bu sözlükten tespit edilip kullanılacaktır¹⁹.

Memurların Yabancı Dil Bilme Meselesi ve İstihdam Problemi

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet idaresi ve özel şirketlerin işlemlerinde Türkçe yerine farklı yabancı dilleri kullanması; çalışanlar arasında haksız rekabete sebep olması, yabancı dil bilen Gayrimüslim memurların daha çok itibar görmesi, güvenlik ve istihbaratla alakalı risklerin ortaya çıkması, gereksiz yere Türkçe'den yabancı dillere çeviri yaptırılması sebebiyle maliyetlerin artması, yabancı dil bilgisi olmayan Türk memurların kadrolara yerleşememesi gibi problemlerin ortaya çıktığını belirten belgelere rastlanılmıştır²⁰. Bütün bu problemlerin çözümü için merkezi hükümetin yabancı şirketlerle olan antlaşma, iş ve işlemlerinde Türkçe'nin kullanılması için 4 Zilhicce 1333/13 Ekim 1915 Harbiye ve Nafia Nezaretlerinde görevli memurlardan oluşan bir komisyon teşkil etmesi ve diğer kamu birimlerinin de ortak çalışmalarıyla hazırlanan "Mu'âmelât ve Muhâberât-ı Ticâriyenin Türkçe Kayd ve Tahrîrine Dâ'ir Kânûn Lâyihasının", 18 Cumâde'l-ülâ 1334/23 Mart 1916 tarihinde kanunlaştırıldığı yine yukarıda sözü geçen belge grubunda açıkça ifade edilmektedir²¹.

Bunu Hariciye Nezaretinde çok daha belirgin görüyoruz. Gerek Tanzimat Fermanının ardından Fransız kamu bürokrasi uygulamalarının kullanılmaya başlaması ve gerekse Hariciyedeki devlet adamlarının yabancı diller içerisinde Fransızca'yı yaygın olarak bilip kullanmalarından dolayı Hariciyenin dış yazışmaları özellikle elçilik ve konsolosluklarla Fransızca yürütülmesi²² yabancı dil bilenlerin çalıştırılmasını zorunlu kılıyordu. Ne yazık ki Müslüman memur ve bürokratların yabancı dil kabiliyetleri çok sınırlıydı. Carter Findley'e göre Müslümanlar arasında yaygın olmayan bu özel dil becerisi, Gayrimüslim memurların

18 BOA, Dosya Usûlü İrâdeler Tasnifi (DUİT.), 142/39.

19 BOA, (Ma'arif Nezâreti Mektûbî Kalemî (MF. MKT.)), 1207/ 3.

20 BOA, Şûrâ-yı Devlet Husûsiye (ŞD.HU.), 51/1.

21 BOA, ŞD.HU. 51/1.

22 Ortaylı, "Osmanlı Kaçılıryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatasının Bazı Yönleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan-02 Mayıs 1996) Bildiriler*, İstanbul: İÜ, Edebiyat Fakültesi, 1988, ss153-168. , s. 163.

Hariciye Nezaretinde kalıcı yerler edinmelerini sağlıyordu²³. Dolayısıyla yabancı dil bilmemek, Müslüman gençler için işe girmek noktasında dezavantaj oluşturmuyordu.

Benzer durumlara farklı kurum ve ticari müesseselerde de rastlamaktayız. Gayrimüslim memurların ayrıcalıklı konuma gelmeleri ve hatta güzel eğitim almış ve mesleğinde iyi yetişmiş olmasına rağmen yabancı dil bilgileri yetersiz olduğu için Türk bürokrat ve memurların terfi alamaması ve istediği yere gelememesi farklı ticari sahalarda çok daha yaygındı. Bunlardan birini demiryolu şirketlerinde görüyoruz. Nâfia Nezaretine bağlı demiryolları başta olmak üzere diğer müesseselerde tüm idari işlemlerin Türkçe ile yapılması konusunda çıkarılan Kânûn Lâyihasının²⁴ gerekçesinin açıklandığı tezkerede, yabancı dil bilmeyen memurların atanmasına nasıl engel olduğu açıklanmıştır. Özellikle Demiryolu şirketlerinin işlem ve yazışmalarının yabancı dilde yapılması birçok fedakarlıklara katlanılarak yetiştirilmekte olan şimendüfer asker kıtalarında yetişen personelin istihdamına mani olmuştur. Bu durumun memleketin müdafaası gibi zor günlerde sıkıntılara sebep olacağı belirtilmektedir. Bu askerlerden yeterince yararlanılabilmesi için demiryolları yazışma ve işlemlerinin Türkçe yapılmasının gerekli olduğu ifade edilmiştir²⁵.

Türklerin başta şirketler olmak üzere dış işleri ve Nafia Nezareti gibi yerlerde istihdamını güçleştiren husus yabancı dil bilgisinin yetersizliği olurken; bilenler için istihdamda öncelik söz konusuydu. Bu durum, aynı zamanda farklı ücret politikasına sebep oluyordu. Diğer bir ifadeyle, yabancı dil bilmeyen personelin istihdamı zor olurken, bilenlerin de işi beğenmeme ve daha fazla ücret alacakları işleri tercih etmeleri gibi bir durumu gündeme getiriyordu. Personelin bu yabancı dil bilgisiyle alakalı durum, resmi karar mekanizmalarında da tartışılmaktaydı. Meclis-i Vükela Müzarekatına Mahsus Zabıtname ve Meclis-i Vükelâ'nın bu konuda verdiği karar olarak karşımıza çıkan 13 Zilkade 1333/22 Eylül 1915 tarihli bir belgede, idari işlemlerde farklı dillerin yol açtığı sıkıntılar ifade edilirken bir tanesinin de yabancı dil bilen gençlerin durumuyla alakalı olduğunu görüyoruz. Özellikle yabancı dile vakıf ve yüksek tahsil görmüş gençlerin daha çok para kazanmak için demiryolu gibi şirketlerdeki işlere talip olmayıp, daha çok ücret veren yabancı firmaları tercih etmeleridir²⁶.

İdari işlemlerin yabancı dille yapılması Gayrimüslim personelin istihdamını zorunlu kılmakta, bu durum ise güvenlik açısından riskler taşımaktaydı. Bu olumsuzluğu, başta Başkumandanlık Vekâleti olmak üzere farklı merciler gündeme getirmişti. Başkumandanlık Vekâletinin görüşülmek üzere Meclis-i Vükelâ'ya gönderdiği 6 Zilkade 1333/15 Eylül 1915 tarihli ve 4788 sayılı tezkirede Osmanlı demiryollarında görevli olanların nerdeyse tamamının Gayrimüslim milletlerden oluşmasından dolayı bu durumun demiryollarının güvenliğini sıkıntılı bir duruma düşürdüğü ifade edilmiştir²⁷.

Devlet organlarında idari işlemleri yabancı dilde yürütmek, personel istihdamında zorluklar ve güvenlik sorunu gibi sıkıntılar doğururken, farklı maliyetlere de sebep

23 Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 182.

24 BOA, ŞD.HU. 51/1.

25 BOA, ŞD.HU. 51/1.

26 BOA, Meclis-i Vükelâ (MV.), 199/18.

27 BOA, MV. 199/18.

olmaktadır. Mesela bunun bir örneğini yabancı dillerden Türkçeye veya Türkçeden yabancı dillere yapılan çevirilerin maliyeti oluşturmaktaydı. 14 Şaban 1309 /13 Mart 1892 tarihli bir belgeye göre, Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye meclislerinde yapılan görüşmelerin Türkçe olduğu, havale evrakı ve bütün işlemlerin belirlenen usûl üzere Türkçe yapıldığı, ancak bu meclislerde alınan kararların Fransızca olarak yazıldığı ve sonra Türkçe'ye tercüme edildiği ve bundan dolayı Fransızca yazışmalar için ayrıca maaşlar verildiği ifade edilmektedir. Belgede, bu uygulamanın yanlışlığı vurgulanarak, bundan sonra bu meclise havale olunan evrak ve devam eden görüşmelerin Türkçe olmasına karşın zabıtnamelerin Fransızca olarak yazılmasının uygun görülmediği açıkça ifade edilmektedir. Ayrıca bu durumun devlet usul ve kurallarına aykırılığı sebebiyle düzeltilmesi konusunda adı geçen nezarete tebligat yapıldığı bildirilmektedir²⁸.

Yerel dilde hazırlanan evrakın Türkçeye çevirilmesi veya kayıtların o dilde tutturulmasıyla alakalı olarak Sadaretten zaman zaman kadro talepleri gelmiştir. Maaşlı kadroların mümkün olmadığı yerlerde ise o dilleri bilen sivil veya asker personelden yardım alınabileceği önerisi getirilmiştir. Dâhiliye Nezâreti'ne hitaben 28 Şubat 1896'da yazılan belgede, halkı çoğunlukla Hristiyan Rum olan Cezayir-i Bahr-ı Sefid Vilayetinde Rumca olan işlemler ve düzenlenen belgeler için bir memur tayin edilmesi, eğer mümkün değilse en azından halkı tamamen Hristiyan olan köy ve mahallelerde Redif zabıtlarından istifade edilebileceği talep edilmiştir²⁹.

Kurumların Yabancı Dil Bilen Memur Talepleri

Başta Hariciye olmak üzere Nafia ve Sıhhiye Nezâretlerinde bulunan müdürlük ve müesseselerde tamamen ya da kısmen yazışmalar ile idari işlemlerin Fransızca gibi yabancı dilde olması tabii olarak farklı yabancı dillere hâkim personel ihtiyacını doğuruyordu. Her ne kadar Gayrimüslim vatandaşlar ve yabancılar başta olmak üzere yine yabancı dil bilen Türk memur ve bürokratlar çalıştırılsa da yeterli gelmiyordu. Bunun yanında yine devletin resmi dili Türkçe³⁰ olmasına rağmen farklı dillerde müracaatlar yapılabiliyor; bu yüzden zaman zaman gerek merkez kurumlar ve gerekse taşra birimlerinde bu yazışmaların işlemi için personel çalıştırmakla ilgili talepler oluyordu. Bu tür taleplerin birkaçını, Gelibolu ve Bulgaristan'ın Tırnova kazasında görüyoruz.

Örneğin taşra birimlerinde yerli Gayrimüslim veya yabancılar tarafından yerel dillerde ve Fransızca gibi yabancı dillerde gelen yazışmalarla karşılaştıkça bunların anlaşılması, işleminin yapılması ve cevabının yazılmasıyla ilgili olarak güçlükler yaşanmıştır. Gelibolu Kaymakamlığına gelen farklı dillerdeki yazışmaların işlemleri için Rumca ve Fransızca yazışmalarda kullanılmak üzere bir adet yazıcının istihdamı konusunda Gelibolu Meclisinden bir talep olmuş, Meclis-i Vâlâ'ya havale edilen bu talep görüşülerek, 12 C sene 75/17 Ocak 1859 tarihli bir yazı ile verilen cevapta bu güne kadar böyle bir talebin olmadığı, bu zamana kadar olduğu gibi bundan sonra da Sancak dâhilindeki yazışmaların Türkçe olarak yapılması

28 BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemi, (DH. MKT.), 1932/72.

29 BOA, DH. MKT. 941/30.

30 Ali İhsan Gencer, "İlk Osmanlı Anayasasında Türkçe'nin Resmi Dil Olarak Kabulü Meselesi", *Armağan: Kânûn-ı Esâsî'nin 100. Yılı*, Ankara: AÜ, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1978, s. 187.

gerektiği bildirilmiştir³¹.

Özellikle halkın farklı milletlerden oluştuğu yerlerde bu tür taleplerin daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Bulgaristan'ın Tırnova kazasında 29 adet köyün 22'si Bulgarlardan meydana gelmekteydi. Bulgarcadan başka bir dil bilmeyen veya Türkçeyi kısmen bilen bu toplumun, merkezden gönderilen Türkçe emirleri anlamadıkları, aynı zamanda hükümete Bulgarca ve Rumca belge verdikleri belirtilmektedir. Bu yüzden Edirne valiliğine yazı ile bu dilleri bilen bir kâtip tayini istenmiştir. Bunun üzerine Maliye ve Dâhiliye Nezaretleriyle 6 Haziran sene [1]308/18 Haziran 1892 tarihinde yapılan yazışmalarda, devletin resmi dilinin Türkçe olduğu; bu yüzden böyle bir istihdamın mümkün olmadığı, devletle yapılan işlerde Türkçeyi kullanmaları gerektiği, Bulgarca yazışma kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir³².

Zaman zaman bu tür tayin taleplerinin yapıldığını karşılaşılan belge örneklerinden anlıyoruz. Farklı dillerin kullanılması ve özellikle idari işlemlerde yerel diller konusu tartışmaları devam ederken 1876'da çıkarılan ve Osmanlı'da ilk anayasa olarak tarihe geçen Kânûn-ı Esâsî'de Türkçe resmi dil olarak kabul edilmiştir. Anayasa'nın 18. maddesinde Türkçe resmî dil olurken, devlette işe alınacak memur adaylarının da resmî lisan olan Türkçeyi bilmeleri şartı getirilmiştir³³. Durum böyle olunca günlük dilde yaygın olarak konuşulan Türkçe, aynı zamanda kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesi sırasında da kullanılacaktı. Tabii olarak bu durum idari işlemlerde ve düzenlenen her türlü belgede Türkçe'nin kullanılması zorunluluğu anlamına gelmekteydi. Buna karşın özellikle Osmanlı'nın farklı müesseseleriyle ortak iş yapan yabancı şirket ve bağlı organlar yine de Fransızca ve İngilizce gibi dillerde sözleşme hazırlayıp idari işlem yapmışlardır.

Devlet kurumları içerisinde yürütülen idari işlemler ve üretilen resmi yazışmaların Türkçe yazılması konusunda devlet adamları yanı sıra bazı sivil toplum kuruluşlarının da müdahil olmaya çalıştıkları görülür. Türk milliyetçiliğini geliştirmek, bu konuda entelektüel ve ilmi çalışmalar yapmak üzere 1908 yılında kurulan Türk Derneği de Türk dilinin sadeleşmesi için çıkarmış olduğu beyannamede bu konuyu dile getirmiştir. Beyannamenin 5. maddesi resmi yazışma dilinin halkın kolayca anlayabileceği bir duruma getirilmesi ve İmparatorluk sınırları içerisinde çeşitli dillerde yazılan ve yayınlanan ilan ve levhalarda da, matbuat nizamnamesi gereğince, anlaşılır bir Türkçenin kullanılmasını devletten istemişlerdir³⁴.

Her ne kadar gerek Kânûn-ı Esâsî'de hem de çıkarılan kanun layihasında Türkçenin resmi dil olduğu, işlemlerde Türkçe'nin kullanılacağı belirtilse de yurt dışı münasebetlerde yabancı dil bilen memur ihtiyacının olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle yabancılarla yürütülen ticari işler ile haberleşme faaliyetlerinde bu çalışanlara ihtiyaç olduğunu Sadrazam Hakkı Paşa'nın 1911 bütçesi görüşülürken özellikle belirttiğine şahit oluyoruz. Aynı zamanda mebusların da meşrutiyetin ilanından beri posta memurlarının niteliksizliğinin devam ettiğini, dağıtım hizmetleri eksik yürütüldüğü gibi muhabere hizmetlerinde Fransızca bilen

31 BOA, Sadâret Mektûbî Umûm Vilâyât (A. MKT. UM.) 341/20.

32 BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.), 22/ 1618.

33 Gencer, a.g.m., s. 187.

34 Yusuf Ziya Öksüz, *Türkçe'nin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve yeni Lisan Hareketi*, Ankara: TDK, 1995, s. 63.

personel olmaması nedeniyle büyük sorunların yaşandığı dile getirilmiştir³⁵.

Bu tartışmaların 1915'e kadar devam ettiğini mevcut yazışmalardan anlıyoruz. 17 Ekim 1915 tarihli bir tezkirenin ekinde yer alan kanun layihasında var olan ve ileride kurulabilecek şirket ve farklı kuruluşların bütün işlemlerinde ve haberleşmelerinde Türkçe kullanacakları belirtilmiştir³⁶. Böylece Anayasa'dan sonra tüm idari işlemlerde Türkçenin resmi dil olarak kullanılacağına en kuvvetli sesle dile getirildiğini görüyoruz.

Yerel Dillerin Belgelerin Form Özelliğini Değiştirmesi

Bürokraside yerel ve yabancı dillerin kullanılması, belgeleri içerik ve muhteva bakımından etkilediği gibi form özellikleri açısından da bir takım değişikliklere sebep olmuştur. İlber Ortaylı bu yerel dillerdeki yazışmaları değerlendirirken özellikle Slav dillerinde verilen dilekçelerde Rus dilinin etkilerinin görüldüğünden bahsetmektedir³⁷. Ortaylı Balkan milletlerinin Slav dillerinde verdikleri dilekçelerde bazı Rusça terimlerin özellikle yer aldığını belirtmektedir. 16 Nisan 1856 tarihinde Tırnova Sancağı Svişçov kasabası sakinleri kilise inşa etmek için verdikleri dilekçede elkabda yer alan Sultan Abdülmecid Han Efendimiz ifadesinden evvel Rusya imparatorları için kullanılan Gosudor İmperator deyimini Gospodár Sultan Naş tsar-i Gospodár Sultan şeklinde kullanmışlardır³⁸. Görüldüğü gibi azınlıklar kendi dillerini yazışmalarda kullanırken, mevcut yazışma ve resmî diplomatik yazışma usulünün dışında kendi kültürlerini ifade eden deyim ve kalıpları kullanmayı tercih etmişlerdir. Yine Slav halklarının dilekçelerinde geçen bir başka özellik, isim yerine kullanılan rumuz ve kısaltmalardır. Ortaylı, yazışmalarda kullanılan isimlerin, tam vaftiz biçimiyle kaydedilmemiş olduğunu, halkın kullandığı kısaltmalar şeklinde ve Arap harfleriyle yazılmış olduğunu ifade etmektedir. Bunlara örnek olarak da belgelerde geçen Jordan isminin Danço, Ivalo'nun Valû, Stoyan yerine Stoina şeklinde yazılmasını göstermektedir³⁹. Ortaylı makalesinde bunların bir liste halinde hazırlanmasının özellikle o bölgelere ait kayıtlarda geçen isimleri doğru tespit etmede yardımcı olacağını ayrıca vurgulamaktadır⁴⁰.

Belgelerde yabancı dil kullanımıyla alakalı örneklere sadece yazıda değil mühür kullanımında da rastlamaktayız. Yabancı dildeki mühür şekilleri, şüphesiz belgelerin diplomatik hususiyetleri bakımından önemli bir niteliktir. Mesela bunun bir örneğini Rasathâne-i Âmire'de görmekteyiz. Maarif-i Umûmiye Nezâreti'nden, Rasadhâne-i Âmire'ye gönderilen 25 Şevval sene 335 /14 Ağustos 1917 tarihli bir belgeye göre, bu kurumda kullanılan mühürlerin bir kısmı Türkçe hazırlanmışken bazılarında Fransızca ibareler de bulunmaktadır. Oysa diğer resmi dairelerde kullanılan mühürlerin ibarelerinin tamamen Türkçe olması dolayısıyla bir resmi daire olan Rasathâne-i Âmire'ye ait resmî mührün Türkçe ile beraber Fransızca ibareleri içermesinin uygun olmayacağı belirtilmiş; kullanılan mührün

35 Erkan Tural, "Osmanlı Posta Bürokrasisi 1908-1914", s. 46, c. 28, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 2009, s. 222.

36 BOA, ŞD. HU. 51/1

37 Ortaylı, a.g.m, s. 183-4.

38 Ortaylı, a.g.m., s. 184.

39 Ortaylı, a.g.m., s. 184-85.

40 Ortaylı, a.g.m., s. 184-85.

hemen değiştirilmesi, bundan sonra hiç bir şekilde kullanılmaması tavsiye olunmuştur⁴¹.

Azınlık Nüfusunun Yoğun Olduğu Bölgelerde Yabancı Dilin Kullanılması

Osmanlı toprakları içerisinde bazı bölgelerin yoğun olarak Rum, Ermeni veya Arap gibi milletlerden halktan meydana geldiği bilinmektedir. Sayda Eyaleti, Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilayeti, Limni, Bağdat, Doğu Beyazıt, Arabistan'da yaygın olarak yerel diller konuşuluyordu. Bu durumun doğal sonucu olarak devletle olan münasebetlerini de kendi yerel dilleriyle yürütme istekleri gündeme gelmiştir. Burada Türkçe bilmeyen iki muhatap tarafla karşılaşmaktadır. İlki, bu bölgelerde yaşayan halk, diğeri ise memur, aza ve muhtar gibi temsilci ve görevlilerdir.

Şimdiye kadar Osmanlı Arşivinden elde edilen belgeler ışığında Türkçe bilmeyen halkın idari işlemlerde karşılaştığı güçlüklerin, birkaç grupta değerlendirilebileceği görülmüştür. İlk başta dikkat çeken husus yerli halkın devletle olan işlerinde Türkçe yerine kendi bildikleri yerel dili kullanmak istemeleri. Diğer husus, devletin işlem yapmak veya bilgi sahibi olmak için gönderdiği Türkçe yazışma ve belgelerin yerli halk tarafından anlaşılabilmesi. Başka bir durum ise özellikle halkın adliye veya kolluk kuvvetleri gibi zabıt, tutanak, ifade almak gibi iş ve işlemlerde bildikleri yerel dil ile ifade vermek istemeleri ve bunların kaydı ile Tercüme edilip, belgeye dönüştürülmesi meselesidir. Bunun bir örneğine 20 Ocak 1862 tarihli bir belgede rastlıyoruz. Bağdat valiliğinden cevaplanmak üzere merkeze gönderilen bir yazıda, cinayet işleyenlerden soruşturmaları gerçekleştirilen kişilerin Türkçe bilmedikleri, hatta okuyup yazma dahi bilmedikleri gerekçesiyle soruşturma evraklarının yazılmasının ve imzalanmasının mümkün olmadığını bildirilmesiyle bu konuda nasıl işlem yapılması gerektiği sorulmuştur. Cevap olarak gelen yazıda soruşturmasının kendi lisanlarıyla yazılması ve soruşturma evrakının altına imza ve mühür veya parmaklarıyla tasdik ettirildikten sonra altına Türkçe Tercümesinin yazılarak aynen gönderilmesi gerektiğinin karar verildiği belirtilmektedir⁴².

Türkçe bilmemek, ifade almak gibi adli işlerde zorluk yaşanmasına sebep olduğu gibi, diğer taraftan devlet ve hükümet yetkililerinin çıkardığı kanun ve talimat gibi düzenlemeleri okunup anlaşılmadığı zaman da güçlükler yaşanabilmektedir. 14 Şubat 1895 tarihli bir belgede durum şöyle izah edilmektedir. Basra Vilayeti Muhasebe Memuru İbrahim Efendi, Arabistan ve Kürdistan ahalsinin çoğu Türkçeyi bilmediklerinden yeni oluşturulan düzene ait hükümleri anlayamamaları sebebiyle birçok mahzurun ortaya çıktığını dile getirmiş; insanlarla ilgili işlemlere ait toplumsal hükümlerin Arapça ve Farsça dillerine tercüme edilerek adı geçen havalideki ahaliye yayınlanıp dağıtılması halinde birçok fayda meydana geleceğinin dile getirildiği bir rapor kaleme almıştır. Bu raporun değerlendirilerek Sadarettin Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda, kanunlar ve nizamların diğer dillere tercümesi uygun görülmediği ifade edilerek şimdilik bu öneriden vazgeçilmesi gerektiği belirtilmiştir⁴³. Ayrıca, 2 Şubat 1895 tarihli tezkere ile gönderilen Şûrâ-yı Devlet Tanzîmat Dairesinden kaleme alınan mazbataya göre işlem yapılması emredilmiştir⁴⁴.

Ahalisi yoğunlukla farklı milletlerden olan yerlerde o toplumun kendi dili

41 BOA, MF. MKT. 1218/ 40.

42 BOA, A. MKT. UM. 534/ 39.

43 BOA, DH. MKT. 348/ 65.

44 BOA, DH. MKT. 348 / 65.

kullanıldığından tezkere ve defter gibi bir takım resmi belgelerin de Türkçe değil, kendi dillerinde hazırlandığını görüyoruz. Bunun bir örneğine Cezâyir-i Bahr-ı Sefid Vilâyet-i Celilesi'nde rastlanmaktadır. 5 Mart sene [1]321/18 Mart 1905 tarihinde Sadarete gönderilen bir tezkereden vilayet ahalisinin çoğu Rum cemaatine mensup olduğundan vukuat, geçiş izinleri (mürur tezkireleri)'ne ait ilmühaberler Rumca olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır⁴⁵. Yerel dillerde gerçekleşen bu işlem ve düzenlemeler için Rumca bilen bir katip tayini teklif edilmiş; ancak 5 Mart sene [1]321/18 Mart 1905 tarihli belgeden anlaşıldığına göre Sadaret ve Dâhiliye Vekâleti bunu uygun görmemiştir⁴⁶.

Devletin dili resmîyette Türkçe olduğundan aslında yerel dil de olsa farklı dillerde yazılmış dilekçeler yetkililerce kabul edilmemekteydi. Ancak bunun mahzurlu yönleri olduğu yine o yörenin devlet görevlileri tarafından dile getirilmiştir. Türkçenin bazı bölgelerde gelişmemesinden dolayı her ne kadar ısrarla idari işlemlerin ve yazışmaların Türkçe yapılması gerektiği vurgulansa da işlerin kolaylıkla yürütülmesi için Arapça dilekçenin de kabulü teâmül/âdet hükmüne girdiğinden ve bunun şimdi hemen kaldırılmasının kötü bir tesire sebep olacağı için uygun görülmemiştir. Bundan dolayı merkezi hükümet, şimdilik Arapça arzuhallerin eskiden olduğu gibi kabul edilmesi için gerekli kişi ve makamlara tebliğde bulunulması için Bağdat valiliğine 27 Mayıs sene [1]326/9 Haziran 1910 tarihli bir emir göndermiştir⁴⁷.

Yazışmalar ve belgelerin yerel dillerde yapılıyor ve yazılıyor olmasının çeşitli mahsurları dile getirilirken, konuyla ilişkili diğer bir husus da Gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerdeki muhtar, memur veya aza gibi yetkililerin Türkçe bilmemesidir. Oysa, belediye meclisi gibi yerlere seçilerek gelen üyelerin Türkçe bilmesi bir zorunluluktadır⁴⁸. Buna karşın Sayda Eyaleti gibi halkı Türk olmayan unsurlardan oluşan bölgelerde çalışanlar da Türkçe bilmeyen yerli halktı. Bu şekilde olan yerlerin çoğu memur, meclis azaları ve ahali Türkçeye aşina olmadıklarından merkezden gönderilen genel talimatları anlamıyorlardı. Bundan dolayı talimatların gereği yerine getirilemediği gerekçesiyle Sayda Eyaleti'nden, Hükümete gönderilen 13 Rebiülevvel 1263/5 Mart 1847 tarihli arzuhalden talimatların Arapça'ya çevrilip bastırılması için izin talep edildiğini ancak merkezin cevabının bunun reddi yönünde olduğu anlaşılmaktadır⁴⁹.

Rumca gibi yerel dillerle belge hazırlanırken, bunların kayıt ve işlemlerinin Türkçe yapılmasının resmi işlemlerde birçok sorunlara sebep olduğuna dair alınan şikâyet arzuhallerine cevap olarak 27 Şa'bân sene [1]313 /11 Şubat 1896 tarihli Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde çıkan karar oldukça önemlidir. Bu belgeye göre, Limni Adası köy muhtarlarının tamamının Hıristiyan olduğu, hiçbirinin Türkçe okuma-yazma bilmediklerinden eskiden beri ferağ ve intikal hakkında Rumca düzenledikleri ilmühaberlerin liva tercümanı tarafından Türkçeye tercüme ettirildikten sonra işleme konulmakta olduğu belirtilmektedir. Bu ilmühaberlerin iş sahipleri tarafından yazılıp resmi işlemlerin başlatılması için muhtarlara verilmesinde içeriğinin muhtar ve ihtiyar heyetleri tarafından bilinemeyeceği bu durumun ise

45 BOA, DH. MKT. 941/ 30.

46 BOA, DH. MKT. 941/ 30.

47 BOA, Dâhiliye Nezâreti Muharrerât-ı Umûmiye İdaresi (DH. MUİ.), 103-2/ 1.

48 BOA, DH. MUİ. 103-2/ 1.

49 BOA, Sadâret Mektûbî Kalemi (A. MKT.), 75/ 51.

işlerin yürütülmesinde güçlülere sebep olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca ada sakinlerinin Ziraat Bankası'na borç talebi için başvurularında, taleplerin Türkçe tercüme ettirildikten sonra işleme konulmasının uygun olacağı belirtilmesi sebebiyle bu durumdan da şikayet etmekte oldukları ifade edilmektedir⁵⁰. Belge'de;

“... muktezâ-yı maslahat lede'l-müzâkere vâk'ı Limni Cezîresi ahâlîsinin ekseriyet üzere Rum lisânıyla mütekellim olarak orada evrâk-ı resmîyede lisân-ı Rumi'nin isti'mâli ba'zı teshîlâtı müstelzim olabiliyor ise de hasebül'hâl şu müsâ'ade hikmet-i hükümet ve siyâset nokta-i nazarından aslâ câiz olmayıp çünkü cezâyere mahsûs gösterilecek mezkûr müsâ'ade sû-i sirâyeti icâb ederek meselâ Arabistandaki muhtarlar yalnız Arapça bildiklerinden verecekleri ilmuhaberleri dahi Arapça vermeyi ve Yanya Vilâyetiyle Cezâyir-i Bahr-ı Sefîd'in sâir yerlerinde Rumca olarak tanzîmini ve Anadolu'nun ba'zı yerlerindeki Ermeni muhtarları da Ermenice yazmağa ve Bulgar ve ulah vilayet ve Arnavud milletleri muhtârânı dahi kendi lisânlarının isti'mâlini taleb ve iddi'â edecekleri cihetle bu sûret-i teşennüt mu'âmelâtı dâ'î ve envâ'-ı mehâzirin tevellüdü tabî'i...”

denilerek bu tür uygulamaların ülkenin diğer taraflarında da yaygınlaşabileceğinden korkulduğu anlaşılmaktadır. Belgenin devamında öncelikle devletin resmi dilini bilmek halkın her ferdine ve özellikle devlet işlemleri ile az çok uğraşan muhtarlar için de geçerli olduğu vurgulanıp, devletin resmi dilinin öğrenilmesi özel bir kanuna bağlanıp bu konuda kolaylık dahi gösterildiğinden, önceden olduğu gibi evrakların resmî dille yazılması gerekliliği kesin bir ifade ile emredilmektedir. Belgede Rumca olarak düzenlenen ferağ vesair ilmuhaberlerinin liva tercümanı tarafından parasız olarak tercüme edilip, aslına uygunluğu tasdik olunduktan sonra kullanıma konulmasının uygun olacağı kararlaştırıldığı da belirtilmektedir. Bu belge ile Rumca'nın dışında Arapça, Ermenice, Bulgarca ve Arnavutça gibi diğer yerel mahalli dillerle yapılacak resmi yazışmaların da önü alınmış görülmektedir⁵¹.

SONUÇ

Osmanlı Devletinde 1839 yılında yayınlanan Tanzimat Fermanının ardından, özellikle idari işlemler sırasında üretilen her hangi bir sözleşmeden, sıradan bir arzuhal veya istidaya kadar çoğu belgede, Türkçe'nin yanı sıra yabancı dillerin de kullanılması talepleri gündeme gelmiştir. Bazı vilayet, liva ve köylerde yerel halkın dilinde Rumca ve Arapça belge üretilmiş, bununla işlem yapılmak istenmiştir. Bu tür uygulamalar bir takım problemi de beraberinde getirmiştir.

Makalede Osmanlı Bürokrasisinde yaşanan dil problemleri beş başlık altında ele alınmıştır. Yabancı dillerle yapılan bürokratik işlemlerde ilk yaşanan sıkıntı yazışmalarda karşılaşılan anlam karmaşasıdır. Bu karmaşanın ortadan kaldırılması için yabancı dillerde yazışma yapılmasının yasaklanması ve yabancı tabirlere karşılık gelen Türkçe kelime ve ifadelerin kullanılması için cetveller hazırlanması bir çözüm olarak görülmüştür. Rastlanan ikinci problem Osmanlı bürokrasisi içerisinde yer alan memurların yabancı dile aşina olmamaları sebebiyle dil bilenlerin istihdamda öne geçmesidir. Personelin yabancı dil bilmemesiyle ilgili bu tür bir problem ortaya çıkarken, bilenlerin de düşük ücretli memuriyetlere

50 BOA, A. MKT. 75/ 51.

51 BOA, BEO. 746/55906.

ilgi göstermedikleri görülmüştür. Bu konuda en büyük sıkıntı Hariciye Nezareti ile Nafia Nezaretinde rastlanmaktadır. Bu sorunun çözümü için de yazışmaların devletin resmî dili olan Türkçe ile yapılmasıyla çözüleceği belirtilmiştir. Bu konuda üçüncü sorun, kurumların yabancı dil bilen memur taleplerinin artmasıdır. Buna karşılık olarak çalışmada, özellikle Rum, Arap, Bulgur vs. gibi halkın, yoğun olarak yaşadığı yerlerdeki bürokratik işlemler için bu dilleri bilen memurların tayin edilmesine yönelik taleplerin merkez tarafından geri çevrildiği görülmüştür.

Bürokraside yerel dillerin kullanılmasıyla ortaya çıkan belgelerde öncekilere göre bir takım farklılıklar tespit edilmiştir. Bunlar isimlerin kısaltma olarak yazılması, elkap gibi kalıp ve ifadelerin Türkçe yazışmalarda kullanılan şekliyle değil de o dilin ait olduğu milletin kültür hususiyetlerine göre şekil alması bu makalede göze çarpan hususlar olmuştur.

Araştırma sırasında Tanzimat sonrası Osmanlı bürokrasisinde Rumca bir arza, Fransızca bir sözleşmeye rastlanmıştır. Fakat, resmi prosedür ve teamüllerin dışına çıkmak demek olan bu uygulamalar kabul görmemiştir. Azınlık nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde Arapça, Bulgarca, Yunanca gibi dillerin yazışma dili olarak kullanılma taleplerinin olduğu tespit edilmiş; devlet ise bu tür talepleri reddetme yönünde kararlar almıştır. Sonuçta bu farklı dilleri kullanmak yerine devletin tamamen yazışma dilinde Türkçe'ye dönüldüğü görülmektedir. Varılan sonuçların, Tanzimat sonrası Osmanlı bürokrasisini inceleyen araştırmalara katkı yapacağı umulmaktadır.

Teşekkür:

Bu makalenin hazırlanması sırasında özel arşivini kullanmamıza müsaade eden Prof. Dr. Bilgin Aydın'a teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA.)

Sadâret Mektûbî Kalemi (A. MKT.), 75/51.

Sadâret Mektûbî Kalemi Umûm (A. MKT. UM.), 341/20; 534/39.

Bâb-ı Âli Evrak Odası Evrakı (BE0.), 22/1618.; 746/55906.

Dosya Usûlü İradeler Tasnifi (DUİT.), 142/39.

Dâhiliye Mektûbî Kalemi (DH. MKT.), 348/65.; 941/30.; 1932/72.

Dahiliye Nezâreti Muharrerât-ı Umûmiye Dairesi (DH. MUI.), 103-2/1.

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT.), 513/25104.

Hâriciye Mektûbî (HR. MKT.), 58/99.

Ma'arif Nezâreti Mektûbî Kalemi (MF. MKT.), 1218/40.; 1207/3.

Meclis-i Vükelâ (MV.), 199/18.

Şûrâ-yı Devlet Husûsiye (ŞD. HU.), 51/1.

2. Tetkik Eserler

Akyıldız, Ali, "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839-1856)", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Haz. Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2006, ss. 405-418.

Akyıldız, Ali, "Tanzimat", c. 40, İstanbul, *DİA*, 2011, s. 1-10.

Aydın, Bilgin, "Osmanlı Bürokrasisinde Doğu-Batı Dilleri ve Türkçe", *Essays in Memory of Hazel E. Heughan*, Ed. İsmail E. Erünsal, Chistopher Ferrard, Hamza Kandur, A. Oğuz İcimsoy, Niyazi Çiçek, Edinburg: Hazel E. Heughan Educational Trust Publication, 2007. s. 49-58.

Balcı, Sezai. "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.27, s.44, 2008, s.77-78.

Davison, Roderic H. "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Reformlarına Araç Olarak Fransız Dili", Çev. Çiğdem Erkal İpek, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, c.2, s.4-5, 1995, ss.171-188.

Delilbaşı, Melek, *Türk Hükümdarlarına Ait Yunanca Ahidnameler ve Nameler (XIII-XV. Yüzyıl)*, Ankara Üniversitesi DTÇF Ortaçağ Tarihi Kürsüsü, 1980 (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), ss. 11-40.

Findley, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 182.

Gülsoy, Ufuk, "Islahat Fermanı", c. 19, İstanbul, *DİA*, 1999, s. 186.

Gencer, Ali İhsan "İlk Osmanlı Anayasasında Türkçe'nin Resmi Dil Olarak Kabûlü Meselesi", *Armağan: Kânûn-ı Esâsî'nin 100. Yılı*, Ankara: AÜ, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1978, 183-189, s. 187.

Gümüş, Hüseyin, Hüseyin Gümüş, "Fransızca ve Francophonie: Niçin, Ne Zaman, Nerede, Nasıl ?", *Turkish Studies International Periodical For the Languages Literature and History of*

Turkish or Turkic, vol. 8/10 Fall 2013, s. 295-311.

Lewis, Bernard H., *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, Çev. Dr. Nimet Yıldırım, Erzurum: Birey, 1997.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Arşivinde Slav Dillerindeki Dilekçelerin Bazı Örnekleri", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Seminerleri (30-31 Mayıs 1994)*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1995.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Kançılığında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatîkasının Bazı Yönleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatîk Semineri (30 Nisan-02 Mayıs 1996) Bildiriler*, İstanbul: İÜ, Edebiyat Fakültesi, 1988, ss153-168.

Öksüz, Yusuf Ziya, *Türkçe'nin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve yeni Lisan Hareketi*, Ankara: TDK, 1995, s. 63.

Tural, Erkan, "Osmanlı Posta Bürokrasisi 1908-1914", s. 46, c. 28, *Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2009, ss.205-230.

Dr.
Musa SEZER

musasezer38@hotmail.com

Eser Geçmişi: 01-03-2017 / 19-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.295796

Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Köstendil (Ilıca) Mahalleleri

*According to Tahrir Registers, Neighbourhoods of Kyustendil in
XVIth Century*

ÖZET

Tarihte İlıca ismiyle de anılan Köstendil şehri günümüzde, Bulgaristan'ın batısında Sırp, Makedon ve Bulgar sınırlarının kesiştiği bölgede yer almaktadır. 1372'de Sultan I. Murad tarafından fethedilen Köstendil, 1395 yılından sonra Osmanlı sancağı haline getirilmiştir. Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak olan Köstendil, XV. yüzyılın başlangıcından itibaren yürütülen iskân ve imar faaliyetleri ile bir dönüm noktasına girmiş ve Osmanlı şehri hüviyetine kavuşmuştur. XVI. yüzyılda ilk tahrir ve son tahrir arasında geçen 53 yılda nüfusu iki katına ulaşan şehirde önemli oranda Müslüman nüfus bulunuyordu. Bu çalışmada XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre Köstendil'de yaşayan Müslüman ve gayrimüslim nüfusun ortaya konulması amaçlanmıştır. Nüfusun artmasıyla kurulan Müslüman mahalleleri üzerinde durularak, bu mahallelerin tahrirlere göre nüfus durumları karşılaştırılmıştır. Ayrıca Müslüman nüfus artışındaki sürekliliğin nedenleri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Köstendil, İlıca, Mahalle, Nüfus, Tahrir Defterleri

ABSTRACT

Kyustendil city, which is also known as "İlıca" name in history, is located nowadays in the West of Bulgaria where the Serb, Macedonian and Bulgarian boundaries intersect. Kyustendil was conquered by the Sultan Murad the First in 1372 and after 1395 it was became an Ottoman Sanjak. Kyustendil, which is a part of Rumelia Province, has entered to the turning point starting from the beginning of the 15th century with the execution of development and housing activities and reached the identity of being an Ottoman city. At the 16th century in 53 years between the first census and last census, the population of Kyustendil has doubled and there were Muslim residents in significant ratio. In this study,

it has been aimed to put forward the Muslim and non-Muslim population living in Kyustendil according to the 16th century census books. By dwelling on the Muslim neighbourhood establishments with the increase in population, the population status of these neighbourhoods are being compared according to the censuses. In addition, the reasons behind the continuity of increase in Muslim population have been revealed.

Keywords: Ottoman Empire, Kyustendil, Ilıca, Neighbourhood, Population, Tahrir Registers

Osmanlı Devleti zamanında Rumeli Beylerbeyliği'ne tabi olan Köstendil, günümüzde Bulgaristan sınırları içinde, Bulgaristan'ın batısında¹ ve Sofya'nın 86 km güneyinde bulunmaktadır. Şehir, antikçağda Pautalia, Ortaçağda Velbujd² ve Osmanlılar zamanında Köstendil şeklinde anılmıştır. Köstendil isminin arşiv belgelerinde değişik formlarda kaydedildiği görülmektedir. XV. yüzyıla ait belgelerde Kostadin ili,³ Kostadin, Ilıca,⁴ Kostadin Ilıcası⁵ olarak, XVI. yüzyılda ise Köstendil, Ilıca, Köstendil Ilıcası⁶ ve Banya-i Köstendil⁷ şekillerinde kaydedilmiştir. Burada geçen *banya*, ılıca ve kaplıca anlamına gelmekte olup çok sayıda sıcak su hamamından dolayı şehir "Ilıca" ismiyle de anılmıştır.

Köstendil ismi ise şehrin son yöneticisi Sırp Konstantin Dejanoviç'e⁸ ithafen *Konstantin'in şehri* anlamında Kostadin-ili'nden gelmektedir.

Sultan Murad beş yıl Rumeli'de kaldıktan sonra 1370'de Bursa'ya dönmüş,⁹ 1372'de Lala Şahin'in fetihlerini tamamlamak üzere tekrar Rumeli'ye geçmiş ve Velbujd tekfuru Konstantin'in üzerine yürümüştür.¹⁰ Konstantin, topraklarının genişliği ve askerlerinin çokluğu ile tanınan bir kişiydi. Ancak sultanın geldiği haberini alınca karşılıklı gösterdiği takdirde yenileceğini anladığı için Osmanlı padişahını hediyelerle karşılamış ve ona bağlılığını bildirmiştir. Onun bu bağlılığı şehrin yöneticisi olarak kalmasını sağlamıştır.¹¹ Konstantin'in

1 Machiel Kiel, "Köstendil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.26, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s.277.

2 Stamen Mikhailov, Maria Sestrimska, *The Old School in Kyustendil (Materials from Archaeological Excavations)*, Bulgarski Houdozhnik Publishing House, Sofia 1981, s.5-6.

3 NBKM. D. 707, vr. 5b.

4 BOA. MAD.d. 149, vr.1b, 2a.

5 NBKM. OAK. 214/5, vr. 16a-17a.

6 BOA. MAD.d. 170, vr.490a, 491a.

7 BOA. KK.d. 67, s.32. "Banya-i Köstendil Kadısı Mevlana Muhyiddin'e hüküm yazıla ki; Kaza-i Banya'dan ..."

8 Kiel, a.g.m., s.277; Machiel Kiel, "Küstendil", *The Encyclopaedia of Islam*, V, Leiden 1979, s.534.

9 Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi*, C.I, Yay. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, TTK., Ankara 1995, s.197.

10 Halil İnalçık, "Murad I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.31, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s.159.

11 Mehmed Hemdemi Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, C.I, Haz. Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s.47-48; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel Osmanlı Tarihi (1299-1481)*, Haz. Ahmet Ağırakça, İnsan Yay., İstanbul 1995, s.111; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.I (1258-1512),

I. Murad'a itaat etmesi anonim bir tarihte "773 târîhinde ümerâ-yı Rûm-ili istir'âsıyla pâd-şâh-ı cihân, Rûm-ili cânibine mürûr buyurup diyâr-ı Bulgar hâkimi Köstendil tekfurı Kostantin üzerine asker çekildikde ita'at idüp mahallinde takrîr olundu"¹² şeklinde anlatılmıştır.

Köstendil'in Osmanlı sancağı haline getiriliş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Niğbolu ve Ohri'nin sancak olmasıyla aynı döneme denk geldiği düşünülmektedir. Osmanlılar, Yıldırım Bayezid döneminde 17 Mayıs 1395'de Argeş Nehri civarında Rovine'de Eflaklarla karşılaşmıştı. Bu savaşa Osmanlılar safında Makedonya Sırp vasallarından Stephan Lazareviç, Kral Marko ve Köstendil yöneticisi Konstantin de katılmış, bu mücadele sırasında Marko ile Konstantin hayatını kaybetmiştir.¹³ Konstantin'in Rovine Savaşı'nda hayatını kaybetmesi üzerine prensliği Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş ve kısa bir süre belirsiz bir statüde kaldıktan sonra Köstendil Sancağı hâline getirilmiştir.¹⁴

Köstendil'in alınmasıyla ileride yapılan seferlerde şehrin, bir harekât üssü olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Osmanlı'nın batıya yaptığı seferlerde kullandığı Orta Kol sefer güzergâhında, Filibe'den ikiye ayrılıp Üsküp'e giden ikinci yolda bulunan Köstendil,¹⁵ Sultan I. Murad'ın 1389'da Kosova Savaşı'na giderken konakladığı ve ordusunun birçok ihtiyacını karşıladığı yer olmuştur.¹⁶ Ayrıca 1463'te Fâtih Sultan Mehmed Bosna seferine giderken Köstendil yolunu takip etmiştir.¹⁷

Sancak haline getirilişinden sonraki yıllar Köstendil için bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Nitekim bundan sonra şehre ilk olarak Konya'dan 60 Türk ailesi getirilip yerleştirilmiştir.¹⁸ Bunun haricinde Osmanlı Devleti'nin ele geçirdiği yerlerde sistemli bir şekilde iskân politikası uyguladığı bilinmektedir. Fetihlerle birlikte yerleşik Hristiyan halk daha iç ve dağlık bölgelere göç etmiş ve onlardan boşalan yerlere ise Anadolu'dan getirilen Türkmenler yerleştirilmiştir. Bu yerleştirmeler daha ziyade Bulgaristan'a yapılmıştır.¹⁹ İlk fetihlerin ardından Orhan Gazi döneminden itibaren Rumeli'ye yapılan yerleştirmeler²⁰ ve fetihlerin artmasıyla Batı Anadolu Yörüklerinin Rumeli'de Bulgaristan'ın hemen tamamından Makedonya'ya kadar olan bölgelerde iskân edilmesi, buraların Türkleşmesine etki etmiştir.²¹ Öyle ki, Anadolu'dan Rumeli'ye nakledilen Yörükler yerleştikleri bölgelerde

Türkiye Yay., İstanbul 1971, s.52-53.

12 Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman (Kuruluştan 892/1487'ye kadar)*, Haz. Cihan Çimen, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s.27.

13 Hatice Oruç, *Makedonya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997, s.99.

14 Rossitsa Gradeva, "Orta Balkanlar'da Osmanlı İdari Sistemi ve Taşra İdaresi (XV. Yüzyıl)", *Türkler*, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.919.

15 Halime Doğru, "Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.165-166.

16 Mehmed Neşri, *a.g.e.*, s.263, 265, 267.

17 Machiel Kiel, "Köstendil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.26, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s.278.

18 Dimana Trankova, Anthony Georgieff, Hristo Matanov, *A Guide to Ottoman Bulgaria*, Sofia 2011, s.155.

19 Mehmet İnbaşı, "Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.158.

20 Hava Selçuk, *Rumeli'de Osmanlı İskân Siyaseti (1299-1481)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2002, s.66.

21 Mehmet İnbaşı, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Bulgaristan'daki Yörük Yerleşmeleri", *Uluslararası Osmanlı ve*

kendi dil ve kültürlerini buralara taşımışlardır. Bunların birçoğu adı Türkçe olan yeni köy ve yerleşim birimleri kurmuşlardır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı fetih ve iskânlarının geçici, maceracı ve çapulcu hareketi olmadığı, kesin bir yerleştirme ve yurt edinme gayesi güttüğü anlaşılmaktadır.²² Bu şehirlerden biri olan Köstendil şehrinde de yapılan iskânlarla nüfus artmış ve imar faaliyetleri hız kazanmıştır. İnşa faaliyetleriyle şehir halkı daha önce sahip olmadığı ve sosyal hayatta ihtiyaç duyduğu yapılara kavuşmuştur. Nüfus artışı ve imar faaliyetleriyle Osmanlılar tarafından yurt olarak kabul edildiği anlaşılan Köstendil, artan Müslüman nüfusu sonucu birçok mahalleye ayrılmıştır.

1. Müslüman Mahalleleri

XVI. yüzyıl tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre cami, mescit, medrese, zaviye, ılıca, han ve hamam gibi yapılarıyla Türk-İslam şehri görünümünde olan Köstendil, artan nüfusu dolayısıyla birçok mahalleye ayrılmıştır. Şehirde Müslüman ve gayrimüslim nüfus ayrı mahallelerde ikamet etmekteydi. 1572 tarihli defterde kaydedilen küçük bir Yahudi azınlık, Müslüman mahallelerinde ikamet ediyordu. 1550 tarihli tahrir kaydında rastlanmayan bu azınlığın bu iki zaman dilimi arasında gelip yerleştikleri anlaşılmaktadır.²³ Köstendil’de, dolayısıyla şehrin merkezi olan ılıca’da Müslüman mahalleleri şu şekildeydi.

Tablo 1: XVI. Yüzyılda ılıca’da Müslüman Mahalleleri

1519 ¹	1530 ²	1550 ³	1572 ⁴
Cami	Cami-i Kebir	Cami-i Kebir/Cami-i Şerif	Cami-i Kebir/Cami-i Şerif
Hacı İbrahim	Hacı İbrahim	Hacı İbrahim Mescidi	Hacı İbrahim Mescidi
Ahmed Fakih	Ahmed Fakih	Ahmed Fakih	Ahmed Fakih
Hacı Dünder	Hacı Dünder	Hacı Dünder	Hacı Dünder
Kara Mehmed	Kara Mehmed	Kara Mehmed Mescidi	Kara Mehmed Mescidi
-	-	Murad Çelebi Mescidi	Murad Çelebi Mescidi
-	-	Hacı Alagöz Mescidi	Hacı Alagöz Mescidi
-	-	Kara Hasan Mescidi	Kara Hasan Mescidi
-	-	Hacı Ömer Mescidi	Hacı Ömer Mescidi
-	-	Bayezid Ağa Mescidi	Bayezid Ağa Mescidi
-	-	Muslihiddin Hoca Mescidi	Muslihiddin Hoca Mescidi
-	-	Muslihiddin Mescidi	Muslihiddin Mescidi
-	-	Halil Paşa İmareti Mescidi	Halil Paşa İmareti Mescidi
-	-	Hacı Ömer	Hacı Ömer
-	-	Hacı Ali Mescidi	Hacı Ali Mescidi
-	-	Alaybeyi Mescidi	Alaybeyi Mescidi

E-ISSN: 2458-7672

Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu (11-13 Mayıs 2005) Bildiriler, Eskişehir 2005, s.171-172.

²² Mehmet İnbaşı, “Balkanlar’da Osmanlı Hâkimiyeti ...”, s.159.

²³ Musa Sezer, *XVI. Yüzyılda Köstendil İlicası*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2017, s.95.

-	-	Süleyman Bey Vakfı Mescidi	Süleyman Bey Vakfı Mescidi
-	-	Kaya Bey Mescidi	Kaya Bey Mescidi
-	-	-	Abdurrahim Efendi Mescidi
-	-	-	Osman Çelebi
-	-	-	Hacı İvaz Mescidi
-	-	-	Kurd Çelebi ⁵
5	5	18	22

Tabloda da görüldüğü üzere 1519 ve 1530 tarihlerinde beş olan mahalle sayısı büyük bir artışla 1550’de 18 ve 1572’de 22’ye yükselmişti. 1550 ve 1572’de mahalle sayılarında görülen büyük artış Müslüman nüfus artışıyla alakalıdır.²⁴ Yukarıdaki tarihlere ait tahrir defterlerinde kaydı bulunmayan bir mahalle, 1581 tarihli celepkeşan defterinde geçmektedir. Mahmud Çelebi Mahallesi²⁵ olan bu mahalle ile XVI. yüzyılın sonlarına doğru Ilıca’da mahalle sayısının 23’e yükseldiği görülmektedir. Şehrin kurucuları ve önemli kişilerinden olan Ahmed Fakih, Hacı Dünder, Kara Mehmed, Kaya Bey ve Süleyman Bey’in isimlerinin mahallelere verildiği anlaşılmaktadır. Mahalle isimleri arasında hacı, hoca, fakih, çelebi, ağa, efendi ve bey gibi unvanlar bulunmaktaydı.

1519 ve 1550 tarihli mufassal tahrir defterlerinde Müslüman mahallelerinde isim altlarına o kişinin hangi vergi mükellefi olduğuna dair işaretlerin düzenli olarak eklenmediği ve eklenenlerin ise toplandığında yekun ile çeliştiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple 1519 ve 1550’de mahallelerin nüfus durumları tek tek tespit edilememekte, ancak toplam olarak bir değer çıkarılabilmektedir. Dolayısıyla belirtilen tarihlere ait nüfus verileri bu çalışmada toplam olarak mahalleler sonunda verilecektir. 1572’de ise vergi mükelleflerinin düzenli olarak kaydedilmesi sayesinde tek tek mahallelerin nüfusları tespit edilebilmektedir.

Cami Mahallesi²⁶

Tahrir kayıtlarında 1519’da *Cami*, 1530’da *Cami’-i Kebir*, 1550 ve 1572’de *Cami’-i Kebir* ve *Cami’-i Şerif*, 1576 ve 1581 tarihli celepkeşan defterlerinde ise *Cami’-i Atik* olarak kaydedilmiştir. 1550’de yine ilk sırada olup ismi verilmeyen mahallenin, Cami Kebir Mahallesi olduğu sonrasında kaydedilen Murad Mescidi Mahallesi’nden²⁷ anlaşılmaktadır. Buna benzer kaydın 1572 tarihli defterde de olduğu görülmektedir.²⁸

Mahallede bulunan cami, XVI. yüzyıl tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre Haraççı Kara Mehmed tarafından yaptırılıp, Fatih Sultan Mehmed’e ithaf edilmiştir. Günümüzde harap bir halde bulunan cami o zamandan beri Fatih Cami adıyla anılmıştır.²⁹

24 Musa Sezer, *a.g.t.*, s.96.

25 BOA. MAD.d. 4075, s.11; Dragan Amedoski, Tatyana Katiç, “Köstendil Kazasının 1581 Tarihli Celepkeşan Defteri (5 belge ile birlikte)”, *Belgeler*, C. XXXIII, S. 37, Ankara 2012, s.5.

26 BOA. MAD.d. 170, vr.71a; *167 Numaralı ... I*, s.217; BOA. TT.d. 267, s.21; TKG. KK. TT.d. 88, vr.10a-10b; NBKM. Φ95/23, s.4; BOA. MAD.d. 4075, s.10; Amedoski, Katiç, *a.g.m.*, s.4.

27 BOA. TT.d. 267, s.21. “Mahalle-i Mescid-i Murad Çelebi tabi Cami-i Kebir”

28 TKG. KK. TT.d. 88, vr.10a.

29 Musa Sezer, *a.g.t.*, s.156.

1519'da cami imamı Muhiddin bin Muslihiddin ve müezzin Hıdır bin Ali idi. Mahallede 1530'da 73 hane, 12 mücerred, altı akıncı ve bir hatip yaşıyordu. 1550'de imam Ahmed Fakih ve imam Kasım bin Abdullah, müezzin İbrahim bin Hasan ve hatip Hüsam Halife bin Eymir idi. 1572'de ise imam olarak Hacı Ömer bin Hasan ve hatip olarak Hüsam Halife bin Eymir görev yapıyordu. 1572'de birer imam, hatip, müezzin ve madenci bulunurken, ikişer akıncı ve celep, 52 hane ve 13 mücerred kaydedilmişti.

Hacı İbrahim Mahallesi³⁰

Bu mahalle 1519 ve 1530'da *Hacı İbrahim*, 1550 ve 1572'de ise *Hacı İbrahim Mescidi* ismiyle yazılmıştır. Mahallede 1519'da bir imam bulunurken, 1530'da üç imam vardı. Ayrıca 1530'da 44 hane, 18 mücerred ve üç akıncı yaşıyordu. 1550'de imam olarak Şemseddin ve Receb bin Şemseddin, müezzin olarak ise Mustafa bin Yahya ve Hasan bin Mürvet görev yapıyordu. 1572'de ise imam Şemseddin bin Yusuf ve müezzin Nasuh bin Yahya idi. 1572'de birer imam, müezzin ve muhassıl bulunan mahallede, üçer akıncı ve celep, 32 hane ve sekiz mücerred ikamet ediyordu.

Ahmed Fakih Mahallesi³¹

Ahmed Fakih Mahallesi'nin 1519'da imamı Muhiddin bin Yusuf olup, 1530'da iki imamı vardı. 1550'de imam Receb bin Bali Hoca ve müezzin Hacı Bali bin Abdullah'ın görev yaptığı mahallede, 1572 yılında imam Hüsam Halife ve müezzin Eymir Halife idi. 1572'de birer imam, müezzin, akıncı ve celebin olduğu mahallede 36 hane ve beş mücerred yaşıyordu.

Hacı Dünder Mahallesi

Hacı Dünder ismine, ilk defa 3 Mayıs 1478'de Ilıca'da kethüda olduğuna dair kayıta rastlanmaktadır. Hacı Dünder, daha sonraki kayıtlarda köy olduğu görülen Gırlanı mezrasında timar sahibi idi.³² 1478'de yaşadığı görülen Ilıca kethüdası Hacı Dünder'in ismi mahalleye verilmiş olmalıdır.

Bu mahalle, XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde *Hacı Dünder*, 1576³³ ve 1581 tarihli celepkeşan defterinde ise *Hacı Dindar*³⁴ olarak kaydedilmişti. 1519'da mahalle imamı ve hatibi Şaban bin Mahmud, müezzini ise Mehmed bin Bedreddin idi.³⁵ 1530'da mahallede din görevlisi olarak bir imam, 34 hane, yedi mücerred ve dört akıncı³⁶ yaşıyordu. 1550'de imam Ahmed Halife, müezzin Piri bin Mustafa ve hatip Ahmed Hoca idi.³⁷ 1572'de ise imam olarak

30 BOA. MAD.d. 170, vr.71b-72a; 167 Numaralı ... I, s.217; BOA. TT.d. 267, s.24-25; TKG. KK. TT.d. 88, vr.13a; NBKM. Φ95/23, s.4.

31 BOA. MAD.d. 170, vr.72a; 167 Numaralı ... I, s.217; BOA. TT.d. 267, s.23; TKG. KK. TT.d. 88, vr.12b; NBKM. Φ95/23, s.4.

32 BOA. MAD.d. 7219, s.52.

33 NBKM. Φ95/23, s.2.

34 BOA. MAD.d. 4075, s.10; Amedoski, Katiç, a.g.m., s.4.

35 BOA. MAD.d. 170, vr.72b.

36 167 Numaralı ... I, s.217.

37 BOA. TT.d. 267, s.22-23.

Süleyman Halife ve müezzin olarak Ahmed bin Karamani bulunuyordu. Bu tarihte mahallede birer imam ve müezzin, iki muhassıl, üçer akıncı ve celep, 61 hane ve yedi mücerred yaşıyordu.³⁸

Kara Mehmed Mahallesi³⁹

Tahrirlerde 1519 ve 1530'da *Kara Mehmed* şeklinde geçen mahalle, 1550 ve 1572'de *Mescid-i Kara Mehmed* olarak kaydedilmiştir. 1519'da imam olarak Hacı Muslihiddin görevli idi. 1530'da din görevlisinin kaydedilmediği mahallede 28 hane, üç mücerred, dört akıncı ve bir sipahizâde yaşıyordu. 1550'de imam İbrahim bin Davud ve müezzin Mustafa bin Mehmed iken, 1572'de imam Sinan Halife ve müezzin Pir Mehmed idi. Mahallede görevli imam ve müezzin haricinde 1572'de 26 hane vardı.

Halil Paşa İmareti Mescidi Mahallesi⁴⁰

1519 ve 1530 yıllarında mahalle olarak geçmemekle birlikte, "*Cemaat-i hüddâm imâret-i merhum Halil Paşa*" şeklinde Hacı Dünder Mahallesi'ne tabi idi. 1550 ve 1572'de ise mahalle olarak kaydedilmişti. Mahallede 1519'da imam Muhiddin ve müezzin Mustafa haricinde üç kişi daha bulunuyordu. 1530'da ise bir imam ve 10 hane vardı. 1550'de mahalle mescidi imamı Seydi ve müezzini Ali idi. Bu tarihte "*Cemaât-i Hüddâm İmareti merhum Halil Paşa ...*" başlığı altında Şeyh İskender bin Abdullah, nâib Merdan Hoca, Şeyh Muhiddin bin Hıdır, nekkâri İskender bin Abdullah, vekilharç Mehmed bin Aydın, kâtib Mahmud bin Çekik Nasuh ve debbağ Şaban bin Abdullah gibi yedi görevli ismi kaydedilmişti. Bunlar Halil Paşa İmareti Mescidi'nde hizmetli kimselerdi. 1572'de mahallede imam olan Alaaddin Halife ve ayrıca 36 hane yaşıyordu.

Murad Çelebi Mescidi Mahallesi⁴¹

1550 ve 1572 tarihlerinde Cami Kebir Mahallesi'ne tabi olan bu mahalle, her iki tarihte de aynı isimle kaydedilmiştir. 1550'de mahallede müderrisler Şemseddin ve Cafer bin Yusuf yaşıyordu. Mahallede 1572'de dokuz hane, yedi mücerred, iki madenci ile birer akıncı ve celep bulunuyordu.

Hacı Alagöz Mescidi Mahallesi⁴²

1550 ve 1572'de aynı isimle kaydedilen mahalle, Cami Kebir Mahallesi'ne tabi idi. Mahallede 1550'de imam Yusuf bin Süleyman ile müezzin Ataullah bin Kurd haricinde birer müteveli ve faraş vardı. Toplam 22 ismin kaydedildiği mahallede yedi kişi Koşeva madeni çalışanlarından oluşuyordu. Aynı tarihte dört de akıncı bulunuyordu. 1572'de bu mescidin imamı Sinan Halife idi ve 15 hane ile iki mücerred yaşıyordu. Mahallede Müslümanlardan başka iki hane Yahudi ailesi vardı.

38 TKG. KK. TT.d. 88, vr.11b-12a.

39 BOA. MAD.d. 170, vr.72b-73a; *167 Numaralı ... I*, s.217; BOA. TT.d. 267, s.22; TKG. KK. TT.d. 88, vr.11a; NBKM. Φ95/23, s.5.

40 BOA. MAD.d. 170, vr.72b; *167 Numaralı ... I*, s.217; BOA. TT.d. 267, s.23; TKG. KK. TT.d. 88, vr.12a.

41 BOA. TT.d. 267, s.21; TKG. KK. TT.d. 88, vr.10b.

42 BOA. TT.d. 267, s.21; TKG. KK. TT.d. 88, vr.10b.

Kara Hasan Mescidi Mahallesi⁴³

1550 ve 1572'de Cami Şerif Mahallesi'ne tabi olan bu mahallenin 1550'de imamı Şeyh Salih ve müezzini Receb idi. 1572'de imam ve müezzin kaydedilmeyen mahallede 42 hane, beş mücerred ile ikişer akıncı ve celep yaşıyordu.

Hacı Ömer Mescidi Mahallesi⁴⁴

1550 tarihli kayıttan bu mahallenin bir önceki mahalle olan Kara Mehmed Mescidi Mahallesi'ne tabi olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihte mescidin imamı Eşrefzâde ve müezzini Mehmed, 1572'de ise imamı Hacı Rıdvan ve müezzini Ahmed bin Mahmud idi. Ayrıca 1572'de mahallede yedi hane ile birer tane muhassıl ve celep vardı.

Bayezid Ağa Mescidi Mahallesi⁴⁵

Mahalle mescidinin 1550'deki imamı İbrahim Hoca ve müezzini Salih Hoca, 1572'de ise imamı Muslihiddin ve müezzini Süleyman idi. Bu mahallede 1572'de din adamlarından başka 20 hane ve bir muhassıl yaşıyordu.

Muslihiddin Hoca Mescidi Mahallesi⁴⁶

Mahalle'de 1550'de müezzin olarak Hasan bin Hüseyin görev yapıyordu. 1572'de ise imam Mehmed bin Yusuf ve müezzin Mahmud bin Ahmed idi. Ayrıca 1572'de 14 hane ve altı mücerred bulunuyordu.

Muslihiddin Mescidi Mahallesi⁴⁷

1550 ve 1572 tarihlerinde Hacı Dünder Mahallesi'ne tabi olan mahallede bir mescit bulunmaktaydı ve bu mescitte 1550'de imam İbrahim ile müezzin Mahmud, 1572'de ise imam Hüsam Halife görevliydi. Mahallede 1572'de dört akıncı, birer celep ve haraççı, 16 hane ve beş mücerred kayıtlıydı.

Hacı Ömer Mahallesi⁴⁸

Mahalle 1550 ve 1572'de Ahmed Fakih Mahallesi'ne tabi olup, 1550'de imam Cafer bin Yusuf ve müezzin Mehmed bin Hamza idi. 1572'de ise imam Muhyiddin Halife ve müezzin Mehmed Halife görev yapıyordu. Mahallede 1572'de birer imam, müezzin ve akıncı ile 24 hane ve dört mücerred yaşıyordu.

43 BOA. TT.d. 267, s.21-22; TKG. KK. TT.d. 88, vr.10b-11a.

44 BOA. TT.d. 267, s.22; TKG. KK. TT.d. 88, vr.11a.

45 BOA. TT.d. 267, s.22; TKG. KK. TT.d. 88, vr.11a.

46 BOA. TT.d. 267, s.22; TKG. KK. TT.d. 88, vr.11b.

47 BOA. TT.d. 267, s.23; TKG. KK. TT.d. 88, vr.12a.

48 BOA. TT.d. 267, s.23-24; TKG. KK. TT.d. 88, vr.13a.

Hacı Ali Mescidi Mahallesi⁴⁹

Ahmed Fakih Mahallesi'ne bağlı olan mahallede, 1550'de mescit müezzini Bekir bin Karagöz idi. 1572 tarihli tahrir kaydında birer müezzini, akıncı ve celep ile dokuz hane ve üç mücerred vardı.

Alaybeyi Mescidi Mahallesi⁵⁰

Yine bu mahalle de 1550 ve 1572'de Ahmed Fakih Mahallesi'ne tabi idi. Mahalle mescidinin müezzini 1550'de Hasan Şeyh ve imamı Talib idi. 1572'de ise imam olarak Musa Halife ve müezzini olarak Mehmed bin Hasan görevliydi. Ayrıca 1572'de birer akıncı, celep ve muhassıl ile 31 hane ve yedi mücerred yaşıyordu.

Süleyman Bey Vakfı Mescidi Mahallesi⁵¹

1550 ve 1572 tarihli kayıtlarda Hacı İbrahim Mahallesi'ne tabi olan mahallede bir vakıf mescidi bulunuyordu. Bu mescidin imamı 1550'de Hamza ve müezzini Abdullah bin Mustafa, 1572'de ise imamı Muhyiddin bin Hıdır ve müezzini Hacı bin Alişan idi. 1572'de birer imam, müezzini, muhassıl ve sipahinin bulunduğu mahallede, 11 hane ve iki mücerred kaydı vardı.

Kaya Bey Mescidi Mahallesi

Kaya Bey, Ilıca'nın önemli şahsiyetlerinden olan Mamak Bey'in, oğullarından Hızır Bey'in oğlu idi. Kaya Bey'in dedesi Mamak Bey'e Fatih Sultan Mehmed tarafından mülk olarak verilen Ilıca'ya bağlı Jabokut (Jabokırd) köyü, Mamak Bey'in ölümünden sonra oğullarına ve sonra da torunlarına intikal etmişti. Kaya Bey, buranın gelirlerinin kendi hissesine düşen kısmı ile Ilıca'da bir mescit yaptırmış ve masraflarını da yine kendi hissesinden karşılıyordu.⁵²

1550 ve 1572'de Hacı İbrahim Mahallesi'ne bağlı olan mahallede bulunan mescidin imamı 1550'de Alaaddin Hoca ve müezzini Hacı Hamza bin Hüseyin idi. 1572'de ise imam Şemseddin Halife bin Hacı Kasım ve müezzini Receb bin Şemseddin görev yapıyordu. 1572'de toplam olarak birer imam, müezzini, akıncı ve diğer görevlinin bulunduğu mahallede ayrıca üç madenci, beş mücerred ve sekiz hane yaşıyordu.⁵³

Abdurrahim Efendi Mescidi Mahallesi⁵⁴

Kaydına sadece 1572 tarihli defterde rastlanan bu mahalle Kara Mehmed Mahallesi'ne tabi idi. Mahalle imamı Seydi Ali ve müezzini Hasan bin Hacı Mahmud idi. Ayrıca birer muallim, muhassıl ve sipahizâde bulunan mahallede dokuz hane ve üç mücerred kaydedilmişti.

49 BOA. TT.d. 267, s.24; TKG. KK. TT.d. 88, vr.13a.

50 BOA. TT.d. 267, s.24; TKG. KK. TT.d. 88, vr.12b.

51 BOA. TT.d. 267, s.25; TKG. KK. TT.d. 88, vr.13b.

52 Musa Sezer, *a.g.t.*, s.163-165.

53 BOA. TT.d. 267, s.25; TKG. KK. TT.d. 88, vr.13b.

54 TKG. KK. TT.d. 88, vr.11a-11b.

Osman Çelebi Mescidi Mahallesi⁵⁵

1572’de kaydedilen mahalle, Ahmed Fakih Mahallesi’ne tabi idi. Mahallede imam olarak İbrahim bin Musa ve müezzin olarak Mehmed bin Yusuf görevliydi. Bunlardan başka bir akıncı, iki celep, altı mücerred ve 25 hane bulunuyordu.

Hacı İvaz Mescidi Mahallesi⁵⁶

Bu mahallede 1572’de görevli imam İbrahim bin Mehmed ve müezzin Musa bin Nasuh idi. Mahallede ayrıca birer akıncı ve celep ile 38 hane ve üç mücerred yaşıyordu. Mahalle sonuna kaydedilen iki Yahudi hanesinin Müslümanlarla birlikte aynı mahallede yaşadığı anlaşılmaktadır.

Kurd Çelebi Mahallesi⁵⁷

1572 tarihli tahrir defterlerinin vakıf kayıtları cildinde kaydedilen mahalle ismine, burada tesis edilmiş olan Mehmed Han Vakfı’na ait iki çeşmeden bahsedilmesi vesilesiyle rastlanmaktadır. Bu çeşmeler mahallenin suyunun yeterli olmaması üzerine yaptırılmıştı. Mahallenin nüfusu ile ilgili ise bir bilgi bulunmamaktadır.

Mahmud Çelebi Mahallesi

Tahrir defterlerinde kaydı bulunmayan bu mahalle, 1581 tarihli celepkeşan defterinde geçmektedir.⁵⁸ Burada geçen kayıttan mahalle isminin tespiti haricinde nüfus verisi elde edilememiştir.

Buraya kadar haklarında bazı bilgiler verilen Ilıca mahallelerinin elde edilen nüfus verileri, nüfus işlemlerinde uygulanan yaygın formül ($h \times 5 + m = \text{tahmini nüfus}$)⁵⁹ ile işleme tabi tutulursa mahallelerin XVI. yüzyıldaki nüfusuyla ilgili aşağıdaki tahmini veriler elde edilebilir.

Tablo 2: XVI. Yüzyılda Ilıca Şehir Merkezinde Müslüman Nüfusu

	1519 ⁶		1530 ⁷		1550 ⁸		1572 ⁹	
Nüfus Durumu	h.	m.	h.	m.	h.	m.	h.	m.
	293	60	317	58	385	64	628	91
Tahmini Nüfus	1.525		1.643		1.989		3.231	

h.: hane, m.: mücerred

55 TKG. KK. TT.d. 88, vr.12a-12b.

56 TKG. KK. TT.d. 88, vr.13b.

57 TKG. KK. TT.d. 89, vr.402a.

58 BOA. MAD.d. 4075, s.11; Amedoski, Katiç, a.g.m., s.5.

59 Hanenin genellikle beş kişiden oluştuğu kabul edilmektedir. Her hanenin 5 ile çarpılıp üzerine mücerredlerin eklenmesiyle elde edilen sayı, şehrin tahmini nüfusunu göstermektedir. Ömer Lütfi Barkan, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C.X, İstanbul 1953, s.11-12.

Görüldüğü üzere Ilıca'da Müslüman nüfusunda her tahrirde artış yaşanmıştı. Bu artış 1519-1530 arası % 7,74; 1530-1550 arası % 21,05 ve 1550-1572 arası % 62,44 oranında gerçekleşmişti. 1519 ile 1572 arasında geçen 53 yıllık zaman zarfında Ilıca nüfusu ikiye katlanmıştı.

Şehir merkezinde bir hayli yüksek olan Müslüman nüfus artışı, Ilıca'da XVI. yüzyıl boyunca süren refaha bağlıdır. XVI yüzyılda üretim düzeyi göstergelerindeki sürekli artış, ekonomik refahın Ilıca'da var olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla üretimin artmasıyla refah düzeyi yükselmiş ve bu durum XVI. yüzyılda Ilıca'nın nüfusunda yükselişlere neden olmuştur.⁶⁰ Gayrimüslimlerden İslamiyet'i seçenlerin de Müslüman nüfus artışında etkili olduğunu söylemek yerinde olsa gerektir. Nitekim bilindiği üzere sonradan Müslüman olanların baba adı "Abdullah" olarak değiştirilmekteydi.⁶¹ Ancak Abdullah isminin Müslümanlar arasında sevilen bir isim olmasıyla yeni doğan Müslüman çocuklara verilebileceği de düşünülmelidir. Sonuçta Ilıca'da 1519'da 44, 1550'de 94 ve 1572'de ise 188 kişinin baba adı Abdullah idi. Verilen bu sayısal ifadelerle Ilıca'da Müslüman nüfus artışında, diğer bir ifadeyle de aşağıda görüleceği üzere gayrimüslim nüfus artışının fazla olmamasında ihtida hareketlerinin de etkisi olmuş olmalıdır.

2. Gayrimüslim Mahalleleri

XVI. yüzyılda Ilıca'da gayrimüslimler "Cemaat-i Gebran" ya da "Mahalle-i Gebran"⁶² şeklinde kaydedilmişlerdi ve dolayısıyla özel bir isimle anılan mahalleye sahip değillerdi.

Gayrimüslim olarak nitelendirilen Hristiyan reaya haricinde, şehirde 1572'de Hacı Alagöz Mescidi Mahallesi'nde iki hane⁶³ ve Hacı İvaz Mescidi Mahallesi'nde iki hane⁶⁴ olmak üzere toplam dört Yahudi hane yaşıyordu. Yahudiler kendilerine ait bir mahallede değil, belirtilen Müslüman mahallelerinde sakindiler.

Nüfusun sürekli artış gösterdiği Ilıca'da Müslümanlar haricindeki halkın nüfus durumu şu şekildeydi.

Tablo 3: XVI. Yüzyılda Ilıca Şehir Merkezinde Gayrimüslim Nüfusu

Nüfus Durumu	1519			1530			1550			1572				
	h.	m.	b.	h.	m.	b.	h.	m.	b.	h.	m.	b.	Yh.	
	47	6	8	47	4	1	64	9	10	82	28	14	4	
Tahmini Nüfus	249			240			339			452				20

h.: hane, m.: mücerred, b.: bive, Yh.: Yahudi hane

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Sezer, *a.g.t.*, s.104.

⁶¹ Ahmet Yiğit, "İzmir Şer'iyye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Volume 3/11 Spring 2010, s.639.

⁶² BOA. MAD.d. 170, vr.73a; *167 Numaralı ... I*, s.217; BOA. TT.d. 267, s.25-26; TKG. KK. TT.d. 88, vr.14a-14b.

⁶³ TKG. KK. TT.d. 88, vr.10b.

⁶⁴ TKG. KK. TT.d. 88, vr.13b.

Yaygın formülün uygulanmasıyla gayrimüslim nüfusu için tabloda görülen tahmini değerler elde edilmiştir. Buna göre gayrimüslim nüfusunda 1530'da yaşanan küçük bir düşüş haricinde genelde bir artış yaşanmıştır. Bu verilerden yola çıkarak gayrimüslim reaya nüfusunda 1519-1530 arası % 3,6'lık bir düşüşün yaşandığı, 1530-1550 arası yaklaşık % 41'lik ve 1550-1572 arası % 33'lük bir artışın yaşandığı tespit edilmektedir. 1572'de dört hane olan Yahudi nüfus ise 20 olarak ortaya çıkmaktadır. Müslüman ve gayrimüslim nüfus artışı arasında bir karşılaştırma yapılacak olursa özellikle 1519-1550 ve 1550-1572 arası dönemlerde gayrimüslim nüfus artış hızının Müslüman nüfusa oranla oldukça düşük seviyelerde kaldığı gözlenmektedir.

SONUÇ

1372'de I. Murad tarafından fethedilen Köstendil, yöneticisi Konstantin'in 1395 Rovine Savaşı'nda Osmanlı saflarında savaşırken hayatını kaybetmesinden kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin bir sancağı haline getirilmiştir. Orta Kol sefer güzergâhında, Filibe'den ikiye ayrılıp Üsküp'e giden ikinci yolda bulunan Köstendil'in alınmasıyla ilerde yapılacak seferlerde üs olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Köstendil, bünyesinde bulunan çok sayıda kaplıca ve hamam nedeniyle Ilıca olarak da anılmıştır. Şehre yapılan iskânlar ve bundan sonra hız kazanan mimari gelişmeler şehri Türk-İslam şehri haline getirmiştir.

XVI. yüzyılda artan nüfusun etkisiyle şehirde birçok yeni mahalle kurulmuştur. 1519 ve 1530'da beş olan mahalle sayısı 1550'de 18 ve 1572'de 22'ye yükselmiştir. Köstendil'deki Müslüman mahallelerinin genelde Türk-İslâm mahalle özelliklerinde olduğu gibi bir mescit ya da caminin etrafında geliştiği anlaşılmaktadır. Mutlaka bir cami ya da mescidin bulunduğu Köstendil Müslüman mahalleleri, bulunduğu mescit ya da caminin adıyla anılmıştır. Bu isimlerin Köstendil'in imarında emeği geçen önemli şahsiyetler olduğu görülmektedir. Hacı Dünder, Kara Mehmed ve Halil Paşa bunlardan bazılarıdır. XVI. yüzyıla ait tahrirler üzerinde yapılan incelemede Müslüman nüfusun gayrimüslimlere oranla çoğunlukta olduğu tespit edilmiştir. Müslüman nüfusun, Ilıca'da toplam nüfusun 1519'da % 86'sını, 1530'da % 87'sini, 1550'de % 85'ini ve 1572'de % 87'sini teşkil ettiği ortaya konulmuştur. Bu artışta XVI. yüzyıl boyunca şehirde süren refahın etkili olduğu gözlenmiştir. Ayrıca ihtida hareketlerinin bu artışa etki ettiği baba adı "Abdullah" olanların sayısındaki artışlardan anlaşılmıştır. Baba adı Abdullah olanlarda 1519'dan 1572'ye kadar dört kattan fazla bir artış yaşanmıştır.

Ilıca'da yaşayan gayrimüslimlerin tek bir isim adı altında "Mahalle-i Gebran" şeklinde kaydedildikleri ve müstakil mahalleler kuramadıkları görülmüştür. Bu durum da nüfus yoğunluklarının fazla olmamasıyla alakalı olmalıdır. Gayrimüslim nüfusunda Müslümanlara oranla önemli bir artış olmamakla birlikte yine de bir yükseliş söz konusu olmuştur. Artan Müslüman nüfusu ile birçok Müslüman mahallesine ayrılan Ilıca'nın, Türk-İslam şehri özelliklerine sahip olduğu anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA**A. Arşiv Kaynakları****Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul):**

MAD.d. 170, MAD.d. 149, MAD.d. 4075, MAD.d. 7219, TT.d. 267, KK.d. 67.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (Ankara):

TT.d. 88, TT.d. 89.

St. Kiril ve Metodiy Milli Kütüphanesi (Sofya) (NBKM):

D. 707, OAK. 214/5, Φ95/23

B. Araştırma ve İnceleme Eserleri

167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) I <Dizin ve Tıpkıbasım>, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 2003.

AMEDOSKİ, Dragan; KATIÇ Tatyana, "Köstendil Kazasının 1581 Tarihli Celepkeşân Defteri (5 belge ile birlikte)", *Belgeler*, C. XXXIII, S. 37, Ankara 2012, ss.1-20.

Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (Kuruluştan 892/1487'ye kadar), Haz. Cihan Çimen, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C.X, İstanbul 1953, ss.1-26.

DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.I (1258-1512), Türkiye Yay., İstanbul 1971.

DOĞRU, Halime, "Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss.165-176.

GRADEVA, Rossitsa, "Orta Balkanlar'da Osmanlı İdari Sistemi ve Taşra İdaresi (XV. Yüzyıl)", *Türkler*, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss.916-925.

İNALCIK, Halil, "Murad I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.31, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, ss.156-164.

İNBAŞI, Mehmet, "Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss.154-164.

-----, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Bulgaristan'daki Yörük Yerleşmeleri", *Uluslararası*

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu (11-13 Mayıs 2005) Bildiriler, Eskişehir 2005, ss.171-187.

KİEL, Machiel, "Köstendil", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), C.26, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, ss.277-279.

-----, "Küstendil", *The Encyclopaedia of Islam*, V, Leiden 1979, ss.534-535.

-----, "Ottoman Kyustendil in the 15th and 16th Centuries", *Turco-Bulgarica Studies On The History Settlement And Historical Demography Of Ottoman Bulgaria*, The Isis Press, İstanbul 2013, ss.193-234.

Mehmed Hemdemi Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, C.I, Haz. Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşrî Tarihi*, C.I, Yay. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, TTK., Ankara 1995.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel Osmanlı Tarihi (1299-1481)*, Haz. Ahmet Ağırakça, İnsan Yay., İstanbul 1995.

MİKHAİLOV, Stamen; SESTRİMSKA, Maria, *The Old School in Kyustendil (Materials from Archaeological Excavations)*, Bulgarski Houdozhnik Publishing House, Sofia 1981.

ORUÇ, Hatice, *Makedonya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997.

SELÇUK, Hava, *Rumeli'de Osmanlı İskan Siyaseti (1299-1481)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2002.

SEZER, Musa, *XVI. Yüzyılda Köstendil İlçası*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2017.

TRANKOVA, Dimana; GEORGİEFF, Anthony; MATANOV, Hristo, *A Guide to Ottoman Bulgaria*, Sofia 2011.

YİĞİT, Ahmet, "İzmir Şer'iyye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, Volume 3/11 Spring 2010, ss.633-648.

Tablo içi dipnot kaynakçası

1 BOA. MAD.d. 170, vr.71a-73a.

2 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) I <Dizin ve Tıpkıbasım>, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 2003, s.217.

3 BOA. TT.d. 267, s.21-25.

4 TKG. KK. TT.d. 88, vr.10a-13b.

5 TKG. KK. TT.d. 89, vr.402a. Bu mahalle ismine 1572 tarihli defterlerin vakıf kayıtları cildinde, Köstendil sancakbeylerinden Mehmed Han Vakfı'na ait iki çeşmeden bahsedilmesi vesilesiyle rastlanmıştır. Mahalle nüfusu ile ilgili bilgi yoktur. Aynı tarihe ait Ilıca mahallelerinden olduğu için tabloya eklenmiştir.

6 BOA. MAD.d. 170, vr.73a.

7 167 Numaralı ... I, s.217; Machiel Kiel, "Ottoman Kyustendil in the 15th and 16th Centuries", *Turco-Bulgarica Studies On The History Settlement And Historical Demography Of Ottoman Bulgaria*, The Isis Press, İstanbul 2013, s.208.

8 BOA. TT.d. 267, s.21-26.

9 TKG. KK. TT.d. 88, vr.10a-14b.

Dr.

Özlem Muraz BUDAKozlem-muraz@hotmail.com

Eser Geçmişi: 29-03-2017 / 05-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.302542

Tanzimat Dönemi Ayıntab'da Bazı Toplumsal Olaylar

Some Social Events in Aintab of the Tanzimat Period

ÖZET

XIX. yüzyıl gerek Osmanlı İmparatorluğu genelinde gerekse Ayıntab özelinde oldukça çalkantılı bir dönemdir. Ancak Tanzimat Dönemi (1839-76) olarak ifade edilen süreçte genel olarak Ayıntab'da asayişin normal olduğu görülmektedir. Bu durum Şer'i Mahkeme kayıtlarından(1839-1876) da anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili incelediğimiz mahkeme kayıtlarında rastladığımız olaylar ve davalar genel anlamda; Koruyucu aile müesseseleri açısından "evlat edinme, vasi veya nazır tayini"; Genel ahlaka aykırı suçlar açısından "hırsızlık, şarap içme ve sarhoşluk, kazf haddi, hırâbe (Yol kesme, Kat-ı tarık) haddi"; Şahıslar aleyhine işlenen suçlar açısından ise "cinayet ve adam yaralama" gibi adi suçlar olarak ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Tanzimat Dönemi, Ayıntab, Toplumsal olaylar

ABSTRACT:

19th century was a highly turbulent period both for the entire Ottoman Empire in general and Aintab province in particular. However, it is observed that public order was normal in Aintab province during the period named as Tanzimat (Reorganization of the Ottoman Empire) period (1839-76). This situation can be understood from the records of the Shari'i Court (1839-1876). The events and cases we found in the court records we examined in general are as follows; "Adoption of children and appointment of guardian or custodian" in terms of protective family unions; "theft, drinking wine and drunkenness, slander of adultery, and highway robbery in terms of crimes committed against public morality"; and ordinary crimes such as "murder and wounding" in terms of crimes committed against individuals.

Key words: Tanzimat period, Aintab, social events

Osmanlı Devleti'nin en uzun yüzyılı olarak adlandırılan XIX. üzyılda, devlet içerde ve dışarda çıkan isyan ve ayaklanmalarla daha da zayıf düşerek büyük sorunlar yaşamış ve çeşitli arayışlar içerisine girmiştir. Tanzimat Fermanı, devletin içerisinde bulunduğu duruma çözüm arayışı bulmak adına önemli bir adım olarak görülmüştür.

Tanzimat, Osmanlı Devleti'nde; Osmanlı tebaasının dil ve din farkı gözetmeksizin eşit sayılması, mahkemelerde temsilcilerinin olması, meclislerde üye bulundurmaları, toplumun birlik ve beraberlik içerisinde hayatlarını devam ettirmelerini sağlamıştır. Gerek etnik yönden gerekse dini yönden karışık olan bu insan topluluğu, birçok mahallede iç içe yaşamakta, yönetimden eşit muamele görmekte, dini ve fikri yönden genel anlamda hoşgörü içinde bulunmakta idiler. Ayıntab kazasındaki nüfusun büyük çoğunluğu da Türklerden ve Müslüman olan diğer gruplardan oluşmaktaydı. Bundan dolayıdır ki kazada - bizim inceleme dönemimizde- büyük boyutlara ulaşan sosyal çalkantıların olmadığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı tarihinin önemli kaynaklarından olan şer'iyye sicilleri, özellikle şehir tarihi çalışmaları bakımından çok önemli bilgiler sunmaktadır. Siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomi gibi birçok alanda mahkeme kayıtları ile ferman ve hüküm ihtiva eden şer'iyye sicilleri, ait oldukları şehir hakkında çok değerli bilgiler vermektedir. Şer'i mahkeme kayıtları, kadılar tarafından tutulurdu. Bu kayıtlar incelendiğinde dava sonuçlarının ve mahkemeye intikal eden her türlü resmi yazıların bu defterlere yazıldığı görülmektedir.

İnceleme yaptığımız 1876-1839 tarih aralığını ihtiva eden 5 adet Ayıntab şer'iyye sicili mahkeme kayıtlarından anlaşıldığı üzere Ayıntab kazasında genel olarak asayişin normal olduğu görülmektedir¹. İncelediğimiz mahkeme kayıtlarında rastladığımız olaylar ve davalar genel anlamda; Koruyucu aile müesseseleri açısından "Evlat edinme, vasi veya Nazır tayini"; Genel ahlaka aykırı suçlar açısından "hırsızlık, şarap içme ve sarhoşluk, kazf haddi, hırâbe (Yol kesme, Kat-ı tarik) haddi"; Şahıslar aleyhine işlenen suçlar açısından ise "cinayet ve adam yaralama" gibi adi suçlardan ibaret olduğu dikkat çekmektedir.

I.Koruyucu Aile Müesseseleri

I.I.Evlat Edinme, Vasi ve Nazır Tayini

Koruyucu aile müessesesi, çocuğa ailesinin bakamadığı veya evlatlık verilmesinin mümkün olmadığı ya da uygun görülmediği durumlarda, çocuğun geçici veya sürekli, ücretli veya gönüllü olarak bakımını gerçekleştirecek ve öz anne-baba yerini tutabilecek aile veya kişiler yanına yerleştirilmesi esasına dayanır. Bu ailelerin yanına yerleştirilen çocuk ile koruyucu aile arasında hiçbir akrabalık bağı oluşmaz, vâris olamaz ve anne-babanın velayeti altına girmezdi². Evlat edinme ise, nesebi belli olsun veya olmasın başkasına ait bir çocuğu

1 Ayıntab Şer'iyye Sicilleri Nr.144,145,146,147,148

2 Abdullah Bay, "Osmanlı Toplumunda Koruyucu Aile Uygulaması", *Hız, Peygamber Döneminden Günümüze Yetimlerin Himaye Edilmesi Koruyucu Aile Olmak*, Ed, Bedriye Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2014, s.60.

kendi çocuğu olarak kabul etmek anlamına gelmektedir³.

Osmanlı Devleti'nde ailelerin parçalanması, savaşlar, afetler ve ölüm gibi nedenlerden dolayı ailesiz kalan çocukları sahiplenmek dinî, ahlaki ve ailevi bir sorumluluk olarak görülmekteydi⁴. Daha çok yakın akrabalar tarafından yerine getirilen bu uygulama ile evlat edinen çocuk, evlat edindiği kimsenin bakım masraflarını üstlenmekteyse de çoğu zaman karşılıksız olarak bu görev yerine getirilmekteydi. Bazen de evlat edinen kişi mahkemeye başvurarak evlat edinilen çocuk için nafaka talep ederdi⁵.

Osmanlıda evlat edinme sebepleri genel olarak beşe ayrılmaktadır. Bunlar; terkedilen kimsesiz çocukları evlat edinme, yetim ve öksüzleri evlat edinme, fakir ve zor durumla olan aile çocuklarını evlat edinme, çocukların ahlakını güzelleştirmek için başka bir aileye evlatlık olarak verilmesi ve küçük mühtedileri (islam dinine geçen) evlat edinmelerdir⁶.

İncelediğimiz dönemde Ayıntab şer'iyye sicillerinde bu türdeki evlat edinmelere rastlanılmaktadır. 15 R 1260/4 Mayıs 1844 tarihinde Ayıntab'ın Ehl-i Cefa Mahallesiinde ikamet etmekteyken vefat eden Ahmet oğlu Ahmet'in küçük oğlu Ahmet için amcası Server günlük on para nafaka alması karşılığında çocuğun bakımını üstlenmiştir⁷. 11 CA 1273/7 Ocak 1857 tarihinde Ayıntab'ın Kurban Cevizlice Mahallesi sâkinelerinden Aişe bakımını üstlendiği torunu Hatice için mahkemeden nafaka talep etmiş, mahkeme günlük bir kuruş nafaka verilmesini onaylamıştır⁸. Yine Tövbe Mahallesiinde ikamet eden Takaüd Kol Ağası Reşid Ağa'nın terbiyesinde bulunan Ramazan oğlu Mehmed için her ay altmış kuruş nafaka verilmekteydi⁹.

Osmanlı toplumunda çocukların başıboş bırakılmamaları imkânlar çerçevesinde çocukların korunmaları ve iyi yetiştirilmeleri esastı. Çocuk yetimse veya babasının vefatı sırasında daha doğmamış ise¹⁰, mahkeme tarafından kendisine ebeveynlerinden kalan mirasını idare etmesi için bir "vasi" tayin edilirdi¹¹. Vasi kelimesi sözlükte, bir kimsenin ölümünden sonra onun adına yapılmasını istediği şeyleri kendisinden talep ettiği kimse

3 Mehmet Âkif Aydın, "Evlât Edinme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1995, 11, s.527.

4 Vehbi Ünal, "Dünden Bugüne Kültürümüzde Koruyucu Aile Hizmetleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *TurkishStudies*, Volume 10/6, Ankara 2015, s.888.

5 AYDIN, "Evlât Edinme", s.528.

6 Abdurrahman Kurt, "Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara 1992, 2, s.549-552.

7 A.Ş.S., 144/196.

8 A.Ş.S., 146/184.

9 A.Ş.S., 148/43.

10 Babasının vefatı sırasında hala anne karnında olan bebeğin cinsiyeti belli olmadığından dolayı Osmanlı hukukuna göre erkek kabul edilip mirası ona göre belirlenirdi, Bebek doğduktan sonra cinsiyetinin kız olması durumunda mirastan aldığı pay tekrar hesaplanırdı, Erkek olması durumunda ise tekrar bir hesaba gidilmeyerek mirastan kendisine ayrılan payı büyüdüğünde vasisi tarafından kendisine verilirdi, Bkz, Mehmet Esat Sarıcaoğlu, "Kadı Sicillerinde Aile Kurumuna Dair Hukuki Uygulamalar (Kırşehir Örneği)", *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Ankara 2016, Volume 11/1, s.168; A.Ş.S., 145/47, 71, 73, 79; A.Ş.S., 147/151, 236.

11 Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜYFD*, XLVIII/I, 2007, s.13.

anlamına gelmektedir¹². Mahkeme tarafından vasi tayin edilen kişilerin samimi, doğru, tanınmış, reşit ve güvenilir olmasına dikkat edilirdi. Vasi, her açıdan üzerine düşen görevi yerine getirmekle mükellefti¹³. Mahkeme tarafından yetimin annesi¹⁴, babası¹⁵, ninesi¹⁶, dedesi¹⁷, amcası¹⁸, dayısı¹⁹ veya kayınpederi²⁰ vasi olarak tayin edildiği gibi çocukla hiçbir akrabalık bağı bulunmayan biri²¹ de vasisi olabilirdi²². İncelediğimiz dönemde Ayıntab'taki cami imamlarının da vasilik görevinde bulunduğu sicillerde yer almaktadır. Örneğin, Tövbe Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Hacı Maho'nun küçük çocukları için Tahtani Camii İmamı Arabdarîzâde Mehmed Efendi vasi olarak tayin edilmiştir²³.

Vasi, vefat eden kişi tarafından tayin edilmişse “vasi-i meyyit, kadı tarafından tayin edilmişse “vasi-i kadı” veya “musa-leh” şeklinde adlandırılırdı. Vefat eden kişi tarafından ölümünden sonra mallarında veya çocuklarının işlerinde tasarruf etmek üzere belirlenen ve kadı tarafından tayin edilen vasiye “vasi-i muhtar”, kadı tarafından belirlenip, tayin olunan vasiye ise “vasi-i mansub” adı verilirdi²⁴. Ayıntab'daki Tövbe Mahallesi'nde ikamet eden Elife binti Mustafa ölmeden önce annesi Fatıma'yı vasi-i muhtar olarak belirlemiş, kadı da tayin etmiştir²⁵. Kurb-ı İbni Şeker Mahallesi sâkinlerinden iken vefat eden Kör Ahmet bin Mehmet bin Halil'in küçük kızı Hatice ve Ayyuşe'ye, kadı tarafından Hüseyin bin Kel Hâcı vasi-i mansub olarak tayin edilmiştir²⁶. Yine Ayıntab'ın Çağdığın Karyesi sâkinlerinden iken vefat eden Ahmed bin Aluş bin Halil'in veraseti için annesi Zeyneb Hatun kadı tarafından vasi-i mansub olarak tayin edilmiştir²⁷.

Şeri'yye sicili kayıtlarında vasi olarak tayin edilen kişilerin yanına bazen de nazırların tayin edildiğini görmekteyiz. Nazır, vasilerin yapacakları tasarrufları kontrol etmekle görevli idi²⁸. Ayıntab'ın Orul Karyesi sakinlerinden iken vefat eden Tehci Mehmed bin Osman'ın varislerine amcası Hasan bin Osman kadı tarafından vasi olarak tayin edilmiştir. Hasan

12 Mustafa Öz, , “Vasî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2012, 42, s.546; PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB, III, İstanbul 1983, s.584.

13 Şeriyye sicillerinde vasi tayin edilecek kişilerin “emânet ile ma'rûfa ve istikâmet ile mevsûfa ve her vecihle vesâyet uhdesinde gelmeğe kâdire ve sağır-i merkûm hakkında minküllî'l-vücûh evveli ve enfi' idüğü zeyl-i rakımda muharrerü'l-esâmi müslimîn ihbarlarıyla lede'ş-şer'u'l-enver zâhir ve mütehakkık” olmasına dikkat edilirdi, Bkz, A.Ş.S., 148/218; Haldun Eroğlu, “19. Yüzyılda Yetim Çocuklara Vasi Tayini: Antalya Örneği”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 2007, 50/4, s.286.

14 A.Ş.S., 144/115, 178, 188; A.Ş.S., 145/9, 30, 32, 47, 55, 57, 58, 59.

15 A.Ş.S., 145/18, 52, 83, 91; A.Ş.S., 147/8, 154.

16 A.Ş.S., 145/12, 109.

17 A.Ş.S., 147/190.

18 A.Ş.S., 145/10, 12.

19 A.Ş.S., 145/48; A.Ş.S., 147/247.

20 A.Ş.S., 145/122.

21 A.Ş.S., 145/21.

22 Yazıcı, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, s.13.

23 A.Ş.S., 145/14.

24 Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, s.584.

25 A.Ş.S., 144/247.

26 A.Ş.S., 146/173.

27 A.Ş.S., 146/289.

28 Yazıcı, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, s.13.

bin Osman'ın tasarruflarını kontrol etmek için de Mehmet bin Molla Mehmet nazır olarak tayin edilmiştir²⁹. Nazır, görevini yerine getirmediğinde kadı tarafından görevden alınır. Ayıntab'ın Tıslaki Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden ve Yılcıoğlu olarak tanınan Ali ibni Mehmet'in çocuklarına kadı tarafından anneleri vasi, amcaları Hacı ise nazır olarak tayin edilmiştir. Fakat amcaları Hacı görevini yerine getirmediğinden azledilerek yerine diğer amcaları Hüseyin tayin edilmiştir³⁰.

Kadı tarafından vasi tayin edilen kişiler, vesayetleri altındaki çocuklar için mahkemelerden nafaka talebinde bulunmaktaydılar. Pereme oğlu Hacı Mahmud'un küçük çocukları Ali ve Şakire'nin üzerlerine anneleri Ayşe Hatun vasi tayin edilerek her bir çocuk için günlük otuz para nafaka verilmiştir³¹. Mahkeme bazen de çocuğun geçimi için çocuğa miras kalan malından nafakasını sağlamıştır. Tarlayı Atik Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Bekreci Ali bin Tütüncü Hüseyin'in küçük kızı Ümmügülsüm'ün işlerini görmek üzere annesi Nesibe vasi tayin edilerek, çocuğun nafakası için malından günlük yirmi para harcamasına izin verilmiştir³².

Ayıntab'da yaşayan ve Müslüman olmayan unsurların çocuklarına da ebeveynlerinin vefatı halinde mahkeme tarafından vasi tayin edilmekteydi. Ayıntab'ın Bey Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Kirkor veledi Oseb'in küçük kızı Manoş ve küçük oğlu Ajik'in bakımları için kardeşleri Giyorgi Ayıntab mahkemesi tarafından vasi olarak tayin edilmiştir³³. Yine Akyol Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Bersom veledi Miraki'nin yasal mirasçıları olan yetişkin oğulları Asfas, Ahor ve küçük oğulları Agob ve Kevork ile yetişkin kızları Ağasa, Dudu, Maryem ve küçük kızları Nosira arasında paylaştırılmak üzere kaydedilen mallarına ait tereke defterinde küçük çocukların vasiliğine Ovidisveledi Karabet tayin edilmiştir³⁴.

İncelediğimiz dönemde Ayıntab şer'iyye sicillerinde, yetim çocukların bakımı ve belli bir yaşa kadar mallarını idare etmekle görevlendirilen vasiler, yerine getirdikleri bu işler için istisnalar hariç herhangi bir ücret talep etmezlerdi³⁵.

II.Genel Ahlaka Aykırı Hareketler

Arapça'da "seciye, tabiat, huy" gibi anlamlara gelen ve "hulk" veya "huluk" kelimelerinin çoğulu olan ahlak, insanların manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koydukları davranışlar bütününe verilen addır³⁶. İslam dinini kabul eden atalarımız yüzyıllar boyunca bu dinin koruyuculuğunu yapmış ve İslam ahlakını benimsemişlerdir. İslam ahlakı, toplumda genel ahlaka uygun hareketlerin yapılmasını, genel ahlaka aykırı olan eylemlerden de kaçınmamızı

29 A.Ş.S., 146/289.

30 A.Ş.S., 144/124.

31 A.Ş.S., 145/2.

32 A.Ş.S., 145/109.

33 A.Ş.S., 145/112.

34 A.Ş.S., 145/24.

35 Haldun Eroğlu, "19. Yüzyılda Yetim Çocuklara Vasi Tayini: Antalya Örneği", s.287.

36 Mustafa Çağrı, "Ahlak", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1989, 2, s.1; Mehmed Salahi Bey, "Ahlak", *Kamus-ı Osmani*, Mahmud Beg Matbbası, İstanbul 1313, 1-2, s.79.

istemektedir³⁷. Suç ise, toplumda genel olarak kabul gören töre ve ahlak kurallarına aykırı davranmak veya toplumda haksız sayılıp, yazılı ya da yazısız kurallarla yasaklanan ve yaptırıma bağlanan eylem demektir³⁸. İslam ceza hukukunda suçlar, haddi gerektiren, kısas veya diyeti icap eden ve ta'ziri gerektiren suçlar olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Had kelimesi sözlükte engel olmak, iki şeyin arasını ayırmak, sınır, engel, tarif ve mana gibi anlamlara gelmektedir. İslam hukukunda ise had, Allah tarafından tayin edilmiş hududa yani şeriatın hükümlerine, emir ve yasaklarına işaret etmektedir. Kadınlı erkek arasındaki gayr-i meşru ilişkiler (zina), iffete iftira, hırsızlık yapma, içki içme, yol kesme, dinden dönme ve isyan etme bu cezayı gerektiren hallerdir³⁹. İnsanların canlarına veya azalarına yönelik şer'an yasaklanmış fiiller, kısas ve diyeti icap eden suçlar olarak tanımlanır. İslam hukukuna göre kasten adam öldürme veya yaralama suçlarında suçlunun işlediği fiile denk bir ceza ile cezalandırılması gerekmektedir⁴⁰. Ta'zir suçu ise, İslam hukukunda had suçları ve cinayetlerdeki gibi belirli cezası bulunmayan suçlara verilecek, miktarı ve uygulanması yöneticiye veya hâkime bırakılmış cezaları ifade etmektedir⁴¹.

Osmanlı Hukukunda had ve kısas cezası gerektiren suçlarda temel olarak İslam Hukuku kuralları uygulandığından, bu suçlarda ilgili kanunnamelerde ve ceza hukuku ile ilgili emir ve fermanlarda ayrıntılı düzenlemelere gidilmemiştir. Fakat suçun unsurlarında veya ispat şartlarında bir eksiklik olması veya başka bir nedenle bu cezaların uygulanmaması durumunda kanunnamelerde yer alan ta'zir cezaları uygulanmıştır⁴².

İncelediğimiz dönemde Ayıntab'da toplumun genel ahlakına aykırı hareket eden çeşitli davalar şeriyye sicillerine kaydedilmiştir. Bu davalar genel olarak hırsızlık, katl, darp, kavga-küfür ve zina olaylarından meydana gelmektedir. Bu olaylar çoğu zaman Ayıntab'da birlik ve beraberlik düzeninin bozulmasına neden olup, sosyal ve ekonomik bakımdan halkın zor durumda kalmasına sebebiyet vermiştir.

II.1.Hırsızlık

Hemen hemen her toplumda görülen hırsızlık, başkasının malını gizlice alma veya çalma anlamına gelmektedir⁴³. İslam hukukuna göre bir olayın hırsızlık davası arasında yer alması için bazı şartları taşıması gerekmektedir. Bu şartlar; çalınan şeyin mal olması ve bir başkasına ait olması, çalınan şeyin gizlice alınmış olması, çalınan malın koruma altında olması, çalınan malın kıymetinin muayyen bir hesaba denk olması, çalınan malın durmakla bozulmayan veya

37 İbrahim Ağâh Çubukçu, "İslâm'da Ahlâk Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1975, XX, s.14.

38 Mehmet Boynukalın, "Suç", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2009,37, s.453.

39 De Vaux, B. Carra "Hadd", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, 5/1 İstanbul 1987, s.41; Ali Bardakoğlu, "Had", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1996, 14, s.547.

40 SCHACHT, J., "Kıyas", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, 6, s.768; Şamil Dağcı, "KİSAS", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2002, 25, s.488.

41 HEFFENİNG, "Ta'zir", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, 12/1, s.71; Tuncay Başoğlu, "Ta'zir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2011,40, s. 198.

42 Esra Yakut, "Tanzimat Dönemi'ne kadar Osmanlı Hukuku'nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2006, S. 2, s.30.

43 Ali Bardakoğlu, "Hırsızlık", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1998, 17, s.384.

kırılmayan bir mal olması ve çalınan malın meşru bir mal olması gerekmektedir⁴⁴. Ayıntab'da görülen hırsızlık olaylarının başında, değerli mallar veya ziynet eşyası hırsızlığı⁴⁵, hayvan hırsızlığı⁴⁶ ve tarım ürünleri⁴⁷ hırsızlıkları gelmektedir.

İncelediğimiz dönemde Ayıntab'da meydana gelen bu şekildeki hırsızlık olaylarına sıkça rastlanmıştır. 27 Receb 1265/18 Haziran 1849'da Ayıntab'ın Kurb-u İbni Şeker Mahallesi sakinlerinden Emine binti Osman, evinde bulunan mallarını çaldığı gerekçesiyle Abdülatif ibni Hafız Mehmet üzerine dava açmıştır. Mahkemede görülen davada Abdülatifibni Hafız Mehmet hapsedilmiş ve evi 800 kuruşa satılarak Emine binti Osman'ın zararı karşılanmıştır⁴⁸. Yine, 23 Zilkade 1285/7 Mart 1869 tarihinde Ayıntab Deavi Meclisi'nde görülen bir davada, Telfar Karyesi ahalisinden Alioğlu Halil, Ceder karyesi sakinlerinden Mehmed kızı Zeyneb aleyhinde ifade verip; Zeyneb'in kızı ve kendisinin de aynı zamanda amcaoğlu olan Fatma binti Halil'in Kaynaroğlu Mezraası'nda yanına gelerek Mecidiye yüzlük altınlarını, İngiliz altınlarını, zincire takılı altınlarını, İslambol altınlarını, Mısır altınlarını vesairesini çaldığını ve annesi Zeyneb'e verdiğini iddia etmesi ve iddiasını da şahitlerle ispatlaması üzerine davacı Zeyneb'in çalınan altınları geri vermesi veya bedelini ödemesine hükmedilmiştir⁴⁹.

Ayıntab'da görülen bir diğer hırsızlık türü hayvan hırsızlığıdır. 24 Muharrem 1282/19 Haziran 1865'te Kilis Kasabası ahalisinden Torun Ali oğlu Hacı Hafız Efendi adına vekili olan Şebekoğlu Mustafa Ağa, Ayıntab Mahkemesi'nde Kurb-ı Kozanlı Mahallesi sakinlerniden Tosun oğlu Hasan aleyhine dava açıp; "Müvekkili Hacı Hafız'ın mülkü olan ve bundan bir ay önce Kilis'e bağlı bağlı Meştel Köyü'nde otlarken çalınan 2000 kuruş kıymetli doru kısrakın ve bu kısraktan doğma 1500 kuruş kıymetli doru tayın davalı Hasan elinde bulunması sebebiyle iade edilmesini talep etmesi üzerine davalı Hasan'ın suçunu itiraf etmesi ve davacı vekili Şebekoğlu Mustafa'nın da iddiasını şahitlerle ispat etmesi sebebiyle mahkeme, çalınan kısrak ve tayın sahibine iadesine karar vermiştir⁵⁰.

Ayıntab'da tarım ürünleri hırsızlığı da sıkça görülmüştür. 21 Recep 1256/18 Eylül 1840'te Kareşeyli taifesinden olup Barak Nahiyesinde ikamet etmekte olan ve hırsızlıkla meşhur olan bir grup, Harar, Zanbur ve Dikmetaş köyleri ahalilerinin beş kile buğdayını çalmaları üzerine ahali Ayıntab Mahkemesi'ne başvurarak şikâyetçi olmuştur. Yapılan duruşmada hırsızlar çaldıkları buğdayları sahiplerine geri vereceklerini ve bir daha böyle bir işe karışmayacaklarını ifade etmişlerdir⁵¹.

44 E. Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yay., İstanbul 2008, s.350-351.

45 A.Ş.S., 144/122; A.Ş.S., 147/15-16; A.Ş.S., 144/180, 288.

46 A.Ş.S., 147/170; A.Ş.S., 144/251, 265; A.Ş.S., 148/218, 224-225, 264.

47 A.Ş.S., 144/207; A.Ş.S., 144/211, 251; A.Ş.S., 145/111; A.Ş.S., 146/300.

48 A.Ş.S., 144/122.

49 A.Ş.S., 147/15-16. Diğer değerli mal ve ziynet eşyası hırsızlıkları için bkz, A.Ş.S., 144/180, 288.

50 A.Ş.S., 147/170, Diğer hayvan hırsızlıkları için bkz, A.Ş.S., 144/251, 265; A.Ş.S., 148/218, 224-225, 264.

51 A.Ş.S., 144/207, Diğer tarım ürünleri hırsızlıkları için bkz, A.Ş.S., 144/211, 251; A.Ş.S., 145/111; A.Ş.S., 146/300.

II.II.Şarap İçme ve Sarhoşluk

Sarhoşluk, kişinin içki veya uyuşturucu madde alması neticesinde ayıldıktan sonra o esnadaki söz ve fiillerini bilemeyecek derecede aklî melekelerinin zaafa uğramasını ifade eder. Birey ve toplum için önemli zararları bulunduğu İslâmiyet'te sarhoş edici içecekler kesin bir şekilde yasaklanmıştır⁵². Bu nedenle bir damla da olsa şarap içen Müslümana hadd cezası uygulanmaktadır. Hadd cezasının uygulanması için iki şahidin buna şahit olması gereklidir⁵³.

Ayıntab'da zaman zaman bazı kimselerin sarhoş olup ahaliyi rahatsız ettikleri mahkeme kayıtlarında görülmüştür. 27 Rebiülâhir 1270/57 Ocak 1854'te Şehreküstü Mahallesi'ne bağlı Suyabatmaz Bölüğü Mahallesi sakinlerinden olan Bostancıoğlu Hüseyin ile Şarkıyan Mahallesi'nden Gümüş Hacı Alioğlu Yahya birlikte meyhanede içki içmişlerdir. Meyhane çıkışı aralarında çıkan tartışma esnasında Bostancıoğlu Hüseyin, bıçakla Gümüş Hacı Alioğlu Yahya'yı öldürdükten sonra firar etmiştir. Daha sonra yakalanan Bostancıoğlu Hüseyin mahkemeye çıkarılmış, yapılan duruşmada suçunun şahitlerle de kesinleşmesi üzerine hapse atılmıştır⁵⁴.

II.III. Kazf Haddi

Herhangi bir şeyi atmak anlamına gelen kazf (kazif) İslam hukukunda haddi gerektiren belirli suçlardan birinin adı olup "*iffetli bir kimseye zina iftirasında bulunmak veya nesebini reddetmek*" şeklinde tanımlanır⁵⁵. İslam hukukuna göre bir kimseye ahlaksızlık ithamında bulunan kişi bu iddiasını dört şahitle ispat etmek zorundaydı. Aksi takdirde seksen sopa ile cezalandırılırdı⁵⁶.

Ayıntab'da 7 Zilhicce 1260/18 Aralık 1844'te Akyol Mahallesi sakinlerinden Aişe hatun muhalaa yolu ile boşanmış olduğu Kocası Mustafa ibni İbrahim'e açtığı davada kocasının kendini haksız yere zina iftirası ile hapsedtiğini mehir, nafaka ve sair taleplerinden feragat etmesi karşılığında kendisini boşamayı teklif ettiğini, ardından yine nikâhına alacağını ifade etmiştir. Aişe hatun, bu durumun zorla meydana geldiğini ve Mustafa ibni İbrahim'in zimmetinde 250 kuruş mehir, 100 kuruş mafaka-i iddet ve sair eşyalarının bulunduğunu ve bunları talep ettiğini ifade etmiştir. Davalı Mustafa ibni İbrahim'in muhalaanın anlaşma ile gerçekleştiğini ve zevcesinin mehir ve nafakadan vazgeçtiğini ifade etmesi ve şahitlerle bu durumu ispatlaması üzerine, mahkeme davacıyı davalı üzerinde baskıdan men etmiştir. Davalıyı haklı bulmuştur⁵⁷.

52 İbrahim Kâfi Dönmez, "Sarhoşluk", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2009, 36, s.141.

53 İkinci, Osmanlı Hukuku, s.349.

54 A.Ş.S., 145/147; Diğer şarap içme ve sarhoşluk vakaları için bkz, A.Ş.S., 146/136.

55 Hamza Aktan, "Kazf", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2002, 25, s.148.

56 Th, W, Juynboll, , "Kazif", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977,6, s.527.

57 A.Ş.S., 144/168.

II.IV. Hırâbe (Yol kesme, Kat-ı tarik) Haddi

İslam memleketlerinde, bir kimsenin, silâh kuvveti ile şehirlerarası yollarda veya şehir içinde yol kesip Müslüman veya gayr-i Müslimlere saldırması, onların mallarına el koyması veya adam öldürmesi hırâbe suçu olarak ifade edilir. Bu suçu işleyenlere kâtı-ı tarik, şaki veya yol kesici denir⁵⁸.

Ticaret yolları üzerinde yer alan Ayıntab'ta yol kesme ve eşkıyalık olayları meydana gelmekteydi. Yol kesen eşkıyalar kimi zaman hapse atılmış kimi zaman ise sürgüne gönderilmişlerdir. 29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840'da Kilis Kürdlerinden Okçu, Azaldinli, Tacirli, Kılıçlı ve Bektaşlı cemaatleri eşkıyaları Ayıntab kazası ahalisine ve hacılara (hüccac-ı müslimine) tecavüz ederek mallarını gasp etmiş ve ahaliden bazı kimseleri katletmişlerdir. Bunun üzerine Ayıntab'taki güvenlik güçleri olaya müdahale ederek gasp edilen malları sahiplerine iade etmişlerdir. Eşkıyalar ise yakalanarak Kıbrıs adasında iskân edilmişlerdir⁵⁹. Olayların artması ve müdahalede bulunulmaması üzerine merkezi idare, yerel idarecilere gönderdikleri fermanlarla bu gibi olayların önüne geçilmesini emretmiştir. Evasıt-ı rebüül evvel 1258/26 Nisan 1842'de Halep ve Rakka valiliği görevinde bulunan Esad Paşa ile Halep ve Rakka eyaletlerinde bulunan kaza naibleri, müfettişler, zabıtlar ve memleket ileri gelenlerine hitaben yazılan fermanla yol kesici eşkıyaların (kat-ı tarik) engellenmesi ve onlara gereken cezanın verilmesi istenmekteydi⁶⁰.

18 Rebi'ul-ahir sene 1291/4 Haziran 1874'te Behisni ahalisinden Mehmed Ağa bin Mustafa yol keserek Hafize binti Davut'a ait katırına zorla el koymuştur. Bunun üzerine Hafize binti Davut Ayıntab Deavi Meclisi'ne başvurarak katırın kendisine ait olduğunu ve Mehmed Ağa bin Mustafa'nın zorla aldığını şahitlerle ispat etmiştir. Duruşma neticesinde mahkeme, katırın Hafize binti Davut'a teslim edilmesine hükmetmiştir⁶¹.

III. Şahıslar Aleyhine İşlenen Suçlar

III.I. Adam Öldürme (Katl, Cinâyâtî'n-nefs) Suçu

Bir canlının bir başka canlıyı öldürmesi anlamına gelen katl (katil) kelimesi, İslâm hukukunda bir kimsenin hukuken can dokunulmazlığı bulunan bir şahsın hayatına haksız yere son verme veya adam öldürme suçunu ifade eder. Bu fiili işleyene katil, öldürülene maktûl denilmektedir⁶². Adam öldürme suçlarında katili cezalandırmak, devlet hâkimiyetinin en mühim tezahürüdür ve Müslümanlarla gayrimüslimlerin can emniyetinin korunması bakımından önemlidir⁶³.

58 İkinci, Osmanlı Hukuku, s.352.

59 C..DH., 24/1184.

60 A.Ş.S., 144/82.

61 A.Ş.S., 148/222-223.

62 J., Schacht, "Katil", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, 6, s.442; Ali Bardakoğlu, "Katil", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2002, 25, s.45.

63 İkinci, Osmanlı Hukuku, s.356.

Ayıntab'da ahali arasında meydana gelen cinayet olaylarında çoğu zaman "müslimun-ı muslihun" denilen arabulucular araya girerek olayların yatışmasını ve daha fazla büyümemesini sağlamışlardır. 7 Şevval 1258/11 Kasım 1842'de Ayıntab'ın Çukur Mahallesi sakinlerinden Çelebi Musa ibni Çelebi Mustafa ibni Mustafa, Ali Nacar Mahallesi sakinlerinden Hayta Mehmet ibni Hacı Beco'dan on sekiz yıl önce babasını katlettiği ve hemen ardından firar ettiği için davacı olmuştur. Müslimun-ı muslihunun aracı olmasıyla üç yüz elli kuruş üzerinde anlaşmışlardır⁶⁴. Mahkeme, davalının istenilen paraya sahip olmaması durumunda taksitlere bölerek vermesini de sağlamıştır. 25 Muharrem 1272/7 Ekim 1855'te Hızır Çavuş Mahallesi sakinlerinden iken katledilen Fatıma binti Ökkeş'in varisleri, Ahmet bin Mehmet Ali üzerine açtıkları davada, kötü niyetle odasına girerek nefsinin kendisine teslim etmesini istediğini ve reddedilince Fatıma binti Ökkeş'i kasten öldürdüğünü ifade ederek gereğinin yapılmasını talep etmişlerdir. Davalı Ahmet bin Mehmet Ali iddiaları inkâr etmiştir. Fakat davacıların şahitlerle durumu ispat etmeleri üzerine mahkeme, Davalı Ahmet bin Mehmet Ali'nin beş bin dirhem diyet parası vermesine hükmetmiştir. Davalının bu parayı ödemeye gücü olmadığı için üç senede vermesi uygun görülmüştür⁶⁵.

Adam öldürme olaylarında bazen yukarıda anlattığımız gibi taraflar para karşılığında anlaşmışlardır. Fakat kısas hükmü verilen davalar da görülmüştür. 28 Şaban 1271/16 Mayıs 1855'te Ayıntab'ın Simboğaz karyesinden katledilen Mehmet'in varisleri, Rişvan aşiretinden ve eşkıya tayfasından olan Ali bin Ömer üzerine açtıkları davada, davalının maktulün mallarını gasp ettiğini ve kasten silahla Mehmet'i öldürdüğünü ifade ederek gereğinin yapılmasını Ayıntab mahkemesinden talep etmişlerdir. Davalı her ne kadar iddiaları reddetmişse de şahitlerin ifadeleriyle mahkeme, Ali bin Ömer'i suçlu bularak hakkında kısasa hükmetmiştir⁶⁶.

Küçük taş, küçük sopa ile döverek veya kuyuya, dağdan, damdan aşağı atarak öldürmek kasten adam öldürmeye (Şibh-i âmd ile katl) girer. Bu gibi durumlarda katile ağır diyet ödetilirdi⁶⁷. 17 Zilkade 1272/20 Temmuz 1856'da Ayıntab'ın Suya Batmaz Mahallesi sakinlerinden Mehmet bin İsmail, bahçesindeki dut ağaçlarını kesip gasp etmesinden dolayı Türkelizâde Hacı Ahmed Ağa ile kavga etmiştir. Kavga esnasında, Hacı Ahmed Ağa ve oğulları Hüseyin ve Mehmet taş ve değnek ile Mehmet bin İsmail'i darp etmişler ve bunun tesirinden Mehmet bin İsmail vefat etmiştir. Bunun üzerine Mehmet bin İsmail'in varisleri mahkemeye başvurmuşlardır. Mahkeme davalıların on bin dirhem diyet ödemesine hükmetmiştir⁶⁸. Yine, 11 Zilkade 1274/23 Haziran 1858'de Ayıntab'ın Mertmenge karyesi sâkinlerinden Mustafa bin Mehmed'in, köy ahali arasında çıkan bir tartışma sırasında ölmesi üzerine abisi Osman bin Mehmet Ayıntab mahkemesine başvurmuştur. Mahkemede kardeşinin olay esnasında taş ve değnek tesirinden yaralandığını ve iki buçuk saat sonra da öldüğünü ifade ederek diyet talep etmiştir. Bunun üzerine aracılardan vasıtasıyla mahkeme 2000 kuruş diyet verilmesine hükmetmiştir⁶⁹.

64 A.Ş.S., 144/93.

65 A.Ş.S., 146/239.

66 A.Ş.S., 146/236.

67 İkinci, Osmanlı Hukuku, s.357.

68 A.Ş.S., 146/257.

69 A.Ş.S., 146/214.

Bir insanın kasıtlı olmaksızın yanlışlıkla veya kazara öldürülmesi “hataenkatl” olarak ifade edilirdi⁷⁰. Cemaziyelâhir 1269/16 Mart 1853'te Orul Boybeyi Hacı Mehmed Ağa'nın oğulları Ahmed ve Süleyman'ın çobanı olan Ahmed bin Asef bin Kasım'ın belindeki tabancanın kazaen ateş alması sonucu öldüğü bildirilmiştir. Bunun üzerine Ahmed bin Asef bin Kasım'ın yasal mirasçuları olan annesi Hatice, erkek kardeşi Ali ve kız kardeşi Fatma'nın huzurunda müteveffanın yaraları incelenmiş ve mirasçılar da olayın kaza sonucu gerçekleştiğini ifade etmişlerdir⁷¹.

Âmden (*taammüden*) *katl*, katilin maktulü, bıçak, tabanca, tüfenk gibi öldürücü bir şeyle bilerek ve isteyerek öldürülmesidir. Ayıntab'ın Göreniz karyesi sakinlerinden Ali bin Mustafa sol bacağı, alını ve sağ kulağının arkasında tüfenk ve taş ile yaralanmış ve bu yaralarından dolayı vefat etmiştir. Bunun üzerine Ali bin Mustafa'nın validesi Ayıntab mahkemesine başvurarak: *Oğlumuz müteveffâ-yı merkumun cârih ve katili gâib-i mezbûr Aluş oğlu Hüseyin'in hizmetkârı olan Behisnili oğlu Mehmed'tir*, şeklinde ifade vermiştir⁷².

III.II. Adam Yaralamak (Cinâyât fi' l-etrafi, Müessir fiil, Cerh ve kat-ı uzv)

Bir kimseyi döverek yaralamak veya vücudunun herhangi bir uzvunu kesmek ya da çalışamaz hale getirmek suçtur. İslam hukukuna göre bu tip suçlarda kısas uygulanırdı. El, ayak, burun, kulak, göz, diş ve baş yaraları için kısas yapılır diğer uzuvlarda kısas yapılmaz yerine diyet ödenirdi. Kısas gereken yaralamalarda, yaralı, kısastan vazgeçip yaralayandan diyet isteyebilirdi⁷³.

Ayıntab'da yaralama olaylarında çoğu zaman kısasa gidilmeyip yerine diyet alınmıştır. 19 Muharrem 1261/28 Ocak 1845'te Ayıntab'da meydana gelen olayda Ahmet bin Ömer'in kardeşi Ahmet, geceleyin Aişe binti Ahmet'in evine girerek kendisini sol böğründen yaralamıştır. Aişe'nin kanlısı ve carih (yaralayıcısı) Ahmet, mahkemede olmadığı halde davası görülmüş ve mahkeme diyet parası olarak 1000 kuruş verilmesine hükmetmiştir⁷⁴. 5 Ramazan 1282/22 Ocak 1866'da Ayıntab Mahkemesi'nde görülen bir davada, Burç karyesinde meydana gelen bir kavgada mahkeme, Mehmed oğlu İsmail'den bilgi istemiştir. Mehmed oğlu İsmail, kavga çıkaran Bozoğlan Mehmedoğlu Ali ve Mustafaoğlu İbrahim'i eliyle mahkeme heyetine göstermiştir. Bunun üzerine Bozoğlan Mehmedoğlu Ali ve Mustafaoğlu İbrahim, Mehmed oğlu İsmail'e saldırarak iki elini sakatlamışlardır. Mehmed oğlu İsmail kendisini yaralayan şahıslardan davacı olmuş, mahkeme Bozoğlan Mehmedoğlu Ali ve Mustafaoğlu İbrahim'in her birinden beşer bin dirhem diyet ödemesine mahkûm etmiştir⁷⁵.

70 İkinci, Osmanlı Hukuku, s.357.

71 A.Ş.S., 145/111.

72 A.Ş.S., 148/53.

73 İkinci, Osmanlı Hukuku, s.358.

74 A.Ş.S., 144/283.

75 A.Ş.S., 147/188.

Sonuç

İncelediğimiz dönemde Ayıntab şer'i mahkeme kayıtlarına yansıyan olaylar, toplumun genel ahlakına aykırı suçlar ve şahıslar aleyhine işlenen suçlar olarak değerlendirilmiştir. Şer'iyeye sicillerinde rastladığımız olaylar ve davalar genel anlamda şöyledir; Koruyucu aile müesseseleri açısından: Evlat edinme, vasi veya Nazır tayini; Genel ahlaka aykırı suçlar açısından ise hırsızlık, şarap içme ve sarhoşluk, kazf haddi, hırâbe (Yol kesme, Kat-ı tarik) haddi; Şahıslar aleyhine işlenen suçlar açısından ise cinayet ve adam yaralama gibi adi suçlardan ibaret olduğu dikkat çekmektedir. Bu toplumsal olaylar doğal olarak her yerde olduğu gibi Ayıntab'ta da birlik ve beraberlik düzenin bozulmasına neden olup, sosyal ve ekonomik bakımdan halkın zor durumda kalmasına sebebiyet vermiş hadiselerdir.

Tanzimat'ın ilanıyla beraber gelişen uygulamalarda Osmanlı tebaasının dil, din farkı gözetmeksizin eşit sayılması, mahkemelerde temsilcilerinin olması, meclislerde üye bulundurmaları, toplumun birlik ve beraberlik içerisinde hayatlarını devam ettirmeleri sağlanmıştır. Osmanlı Devletinde gerek etnik yönden gerekse dini yönden karışık olan bu insan topluluğu, birçok mahallede iç içe yaşamakta, yönetimden eşit muamele görmekte, dini ve fikri yönden genel anlamda hoşgörü içinde bulunmakta idiler. Ayıntab kazasındaki nüfusun büyük çoğunluğunun da Türklerden ve Müslüman olan diğer gruplardan oluştuğu dikkate alındığında, burada büyük boyutlara ulaşan sosyal çalkantıların görülmediğini ifade edebiliriz.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

Ayıntab Şer'iyeye Sicilleri

No. 144, 145, 145, 147, 148

Basbakanlık Osmanlı Arsivi

Cevdet Dahiliye(C.DH.).

Nr. 24/1184

II. KAYNAK VE TELİF ESERLER

Aktan, Hamza, (2002). "Kazf", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., XXV, İstanbul.

AYDIN, Mehmet Âkif, (1995). “Evlât Edinme”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., XI, İstanbul.

BARDAKOĞLU, Ali, (1996). “Had”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., XIV, İstanbul.

Bardakoğlu, Ali, (1998). “Hırsızlık”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., XVII, İstanbul.

Bardakoğlu, Ali, (2002). “Katil”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., XXV, İstanbul.

BAŞOĞLU, Tuncay,(2011). “Ta’zir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., XL, İstanbul.

BAY, Abdullah (2014). “Osmanlı Toplumunda Koruyucu Aile Uygulaması”, *Hız, Peygamber Döneminden Günümüze Yetimlerin Himaye Edilmesi Koruyucu Aile Olmak*, Ed, Bedriye Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.

BOYNUKALIN, Mehmet, (2009). “Suç”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., XXXVII, İstanbul.

ÇAĞRICI, Mustafa, (1989). “Ahlak”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., II, İstanbul.

ÇUBUKÇU, İ. Agâh,(1975). “İslâm’da Ahlâk Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX, Ankara.

DAĞCI, Şamil, (2002). “KISAS”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., XXV, İstanbul.

De VAUX, B. C. (1987). “Hadd”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, V/I , İstanbul.

DÖNMEZ, İbrahim Kâfi,(2009). “Sarhoşluk”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay.,İstanbul, 36, s.141.

EROĞLU, Haldun,(2007). “19. Yüzyılda Yetim Çocuklara Vasi Tayini: Antalya Örneği”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, L/IV.

HEFFENİNG, “Ta’zir”,(1979). *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, XXII/I, İstanbul.

KURT, Abdurrahman,(1992). “Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, T.C, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., II, Ankara.

MEHMED SALAHİ BEY,(1313). “Ahlak”, *Kamus-ı Osmani*, Mahmud Beg Matbaası, I-II, İstanbul.

ÖZ, Mustafa, (2012). "Vasî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., XLII, İstanbul.

PAKALIN, M. Zeki, (1983). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB, III, İstanbul.

SARICAOĞLU, M. Esat, (2016). "Kadı Sicillerinde Aile Kurumuna Dair Hukuki Uygulamalar (Kırşehir Örneği)", *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish/Turkic*, Volume 11/1, Ankara.

SCHACHT, J., (1977). "Kıyas", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, VI, İstanbul.

SCHACHT, J., (1977). "Katil", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, VI, İstanbul.

Th, W, Juynboll, (1977). "Kazif", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, VI, İstanbul.

ÜNAL, Vehbi, (2015). "Dünden Bugüne Kültürümüzde Koruyucu Aile Hizmetleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Turkish Studies*, Volume 10/6, Ankara.

YAZICI, Nesimi, (2007). "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜYFD*, XLVIII/1.

YAKUT, Esra, (2006). "Tanzimat Dönemi'ne kadar Osmanlı Hukuku'nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S.II.

Yrd. Doç. Dr.
Bahattin DEMİRTAŞ

Gazi Üniversitesi, Polatlı Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
bdemirtas2606@gmail.com

Eser Geçmişi: 10-03-2017 / 15-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.297125

Tarih Yazımında Hatırat Ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Örneği

*The Place of Memoirs and Diaries in History Writing and the
Example of the Caucasian Front in the First World War*

ÖZET

XX. yüzyıl başlarında devletlerarasındaki çatışma ortamı, bir dünya savaşın çıkacağına işaret etmiştir. Nihayet 28 Haziran 1914'de Avusturya-Macaristan veliahdı Francis Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesiyle savaşı başlatacak ilk kıvılcım gerçekleşmiştir. Olaydan hemen sonra Avusturya Sırbistan'a 48 saat süreli bir ultimatom vermiştir. Sırların buna olumlu yanıt vermemesi üzerine Avusturya 28 Temmuz 1914'te Belgrat'ı bombalamış ve böylece savaş fiilen Balkan topraklarında başlamıştır. Rusya'nın Sırbistan'ın, Almanya'nın da Avusturya'nın yanında yer alması ve seferberlik durumuna geçmesi ve İngiltere ve Fransa'nın Rusya'yı desteklemesi ile savaştaki bloklar daha net ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına girmesi ve Rusya ile savaşa tutuşması üzerine Ermeniler Türklere ihanet etmişler, Ruslarla işbirliğine girmişler, cephe gerisinde sabotajlar yapmışlar, ayaklanmalar çıkarmışlardır. Bunun üzerine birçok cephede düşman kuvvetleriyle mücadele eden Osmanlı Devleti zor duruma düşmüş ve bazı tedbirler almak zorunda kalmıştır. Savaş bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermeniler buralardan uzaklaştırılarak güney bölgelerine sevk edilmişlerdir.

Bu makalede Binbaşı Larcher'in Büyük Harbde Türk Harbi, Süleymaniyeli Mehmed Emin Bey'in, Harb-i Umûmide Osmânî Cepheleri Vakâîyi, Ahmet Refik Altınay'ın İki Komite İki Kıtal, Cemal Paşa'nın Anılarım (1913-1922), Liman Von Sanders'in Türkiye'de Beş Sene, Eti, Ali Rıza Bey'in Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü (1914-1915), Halil Paşa'nın İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş ve Kazım Karabekir'in Doğunun Kurtuluşu adlı eserleri ile Kafkas Cephesi'nin karşılaştırmalı bir değerlendirmesi sunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: I. Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Ermeni Meselesi, Hatırat ve Günlükler.

ABSTRACT

The atmosphere of conflict among different states at the beginning of the 20th century indicated that a world war was going to erupt. Finally, on June 28th 1914, when the Austria-Hungarian crown prince Francis Ferdinand was killed by a Serbian nationalist in Sarajevo, the first spark to start the war realized. Immediately after the incident, Austria gave Serbia a 48-hour ultimatum. When the Serbs did not give a positive response to this, Austria bombarded Belgrade on July 28th 1914, and in this way the war started on Balkan territory. The blocs in the war became even clearer as Russia sided with Serbia and Germany sided with Austria, as they declared mobilization and as Britain and France supported Russia.

When the Ottoman State attended to the first World War and battled with Russia, the Armenians betrayed the Ottomans by making a cooperation with Russia and sabotaged at the back of the fronts through rebellions. Therefore the Ottoman State, which was struggling with enemy forces, had gone into difficulty and had to take some precautions. The Armenians who were living near the fronts were removed from these regions and impelled to the south of the state.

In this article, a comparative evaluation of the Caucasian Front will be presented, using the works titled "Büyük Harbde Türk Harbi" by Major Larcher, "Harb-i Umûmide Osmânî Cepheleri Vakâyii" by Süleymaniyeli Mehmed Emin Bey, "İki Komite İki Kıtal" by Ahmet Refik Altınay, "Anılarım (1913-1922)" by Cemal Paşa, "Türkiye'de Beş Sene" by Liman Von Sanders, "Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü (1914-1915)" by Ali Rıza Bey, "İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş" by Halil Paşa and "Doğunun Kurtuluşu" by Kazım Karabekir.

Keywords: World War I, the Caucasian Front, Armanien Issue, Memoirs and Diaries

A. GİRİŞ

Kelime olarak Türkçeye Fransızcadan, çoğul şekli de muhafaza edilmek üzere "mémoires"ın karşılığı olarak giren hatırat kavramı edebi bir tür olarak yeni olmakla beraber yazılı en eski metinler arasında sayılabilir. Sezar'ın Gallia Savaşı, Bilge Kağan'ın kendi ifadesiyle kaleme alınmış Göktürk Kitabeleri, Babür Şah'ın Babür-name isimli eserleri devlet adamlarının yazdığı ilk hatırat örnekleri arasında belirtilebilir.¹

XIX. yüzyıldan itibaren, hatırat türünden eserler yayınlanmaya başlanmış, XX. yüzyılın başından itibaren yayınlanan hatırat eserlerin sayısında hızlı bir artış olmuştur.² Özellikle Tanzimat'tan sonra Ziya Paşa (Defter-i Amalim), Namık Kemal (Magosa Hatıraları), Muallim Naci (Ömer'in Çocukluğu), Ahmet Rasim (Falaka) tarafından bu türde çok sayıda eser

- 1 M. Orhan Okay, "Hatırat", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.445.
- 2 Bülent Çukurova, "Milli Mücadele Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, VI/23 (1999), s.321.

verilmiştir. Türk Kurtuluş Savaşı'nı ayrıntılı bir şekilde anlatan ve bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından yazılmış olan *Nutuk*, bu tür anıların Türk literatüründeki en önemli örneklerindedir. Ayrıca, Kazım Karabekir (Cihan Harbine Neden Girdik. Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik?), Ali Fuat Cebesoy (Milli Mücadele Hatıraları), İsmet İnönü (Hatıralar), gibi önemli kumandanların yazmış olduğu hatıratlar da mevcuttur.³

Hatıratlar özellikle Türkiye'de yakın dönem tarih yazıcılığının en çok hassasiyet gerektiren kaynaklarından birini oluşturmaktadır.⁴ Çünkü bu türden metinler son bir asırlık tarihe dair yapılacak araştırmalarda; arşiv, süreli yayınlar ve kitapların yanı sıra dördüncü kaynak grubunu teşkil etmektedir. Özellikle bazı hatıralarda yer alan mektup ve belgeler bu eserlerdeki bilgilerin güvenilirlik derecesini artırmakta ve tarih araştırmaları için değerli bir kanıt olmaktadır.⁵

Tarih bilimi ve öğretimi için olan tüm yararlılıklarına rağmen bu türden metinlerin birçok yerde yanlış usul bilgisiyle kullanıldıkları da dikkati çekmektedir. Her şeyden önce öğretimde kullanılacak hatıratların iyi yazılmış olması şarttır. Bunlar hakikate uygun olmalıdır. Öğrenciler bunlara ders kitabından daha çok inanır. Çünkü bunları yazanlar, hadiseleri bizzat yaşamışlardır.⁶ Diğer taraftan bu türden metinlerin ne olduğu hakkında bilgi azlığı söz konusudur. Bir kere bir metnin önce yazarı iyi tanınmalı ve yazarının hatıralarını hangi nedenlerle yazdığı iyi tespit edilmelidir. Açık veya gizli bir hedefi olup olmadığına dikkat edilmelidir. Bunlara dair metin bir süzgeçten geçirilmeli, irdelenmelidir.⁷

Hatıralar ifade ve üslûp bakımından farklılık gösterir. Örneğin devletin içinde bulunduğu modernleşme süreci, yönetimde meydana gelen değişimler, savaşlar, güç çevreleri ile ilişkiler, gelecekteki ilişkilerin yazılan anılardan olumlu ya da olumsuz etkilenebileceği düşüncesi, hızlı gelişen olay ve olgulara adaptasyon zorluğu çeken bireyleri, uygulamaları konusunda kendini savunmaya, aklamaya yöneltmiş olabilir.⁸ Sanatkârların, özellikle edebiyatçıların hatıralarında ise kişi ve olaylarla beraber hatıra sahibinin intiba, duygu ve sübjektif yorumları üslûba da tesir eden edebî bir dille anlatılmıştır. Askerî şahısların yazdıkları belgelere dayanan, hatta birliklerin harekât şemalarının yer aldığı harp hatıralarında ise daha yalın ve objektif ifadeler

3 Doğanay Eryılmaz, *Ermeni, Fransız ve Türk Literatürlerinde Anı Türü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011, s.38.

4 "Kişilerin anıları yazma nedeni birbirinden çok farklı olabilir. Bu nedenlerden yaygın olanları şunlardır: Unutulma korkusundan kurtulmak, kaybolup gitmesine razı olamayacağı bir gerçeği ortaya koymak, yazma alışkanlığı, birlikte yaşadığı kişilerden kimilerine karşı duyduğu hayranlığı belirtmek, gelecek kuşaklara ders vermek, önemli mevkilerde bulunmuş olanlardan kimisinin icraatlarından daha sonra kendilerine yöneltilebilecek tenkitlere karşı bir savunma bırakmak istemesi, kimisinin de kendi dönemlerinde yaşanan olaylar veya kişilere yönelik olarak o tarihlerde açıktan yapamadıkları tenkitlerinin bir şekilde tarihe not düşülmesi düşüncesi vb. sebeplerle hatıra kaleme aldıkları görülmüştür." Şevket Kamil Akar, İrfan Karakoç, "*Siyasi Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları*", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul, 2004, s.385; Emin Özdemir, "*Anı ve Anı Dilimiz Üzerine*", *Türk Dili*, (Anı Özel Sayısı), Cilt: 25, Sayı: 246, Ankara, 1972, s.398-399.

5 Okay, *a.g.e.*, s.445 ; Mustafa Safran ve Hüseyin Köksal'a göre, "*Hatıralara dayalı tarih öğretiminde öğrenciden istenen şey, anlamlı bir tarihsel metinden kendi yaşantısını ve mantığını kullanarak, tarihsel gerçeği yakalayabilen genellemelere ulaşabilmesidir.*" Bkz. Mustafa Safran, Hüseyin Köksal, "*Tarih Öğretiminde Yazılı Kanıtların Kullanılması*", Tarih Eğitimi Makale ve Bildiriler, Editör: Mustafa Safran, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.

6 Bahri Ata, "*Tarih Derslerinde "Dokümanlarla Öğretim" Yaklaşımı*", Türk Yurdu, 2002, 22 (54), s.80-86.

7 Ali Birinci, "*Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri*", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 41, Temmuz 1998, s.611 vd. ; Ali Altıkulaç, Kürşat Gökkaya, "*Tarih Öğretiminde Hatıratların Kullanımının Tarihsel Empati Becerisine Etkisi*", Turkish Studies, Volume 9/1 Winter 2014, s.25.

8 Çukurova, *a.g.e.*, s.321-322.

söz konusu olabilmektedir.⁹

Bu çalışmanın temelini oluşturan savaş hatıratları, iki türlü yazılabilir. Bunlardan birincisinde tamamen savaş sırasında geçen olaylar anlatılmaktadır. Bu durumda, yazarın fiilen savaşa katılmış birisi olması gerekir. Örneğin, Birinci Dünya Harbi'nde görev alan Türk askerlerinin geride bıraktıkları hatıralar gibi.¹⁰ Savaş anılarının bir diğer şekli de, savaştan doğrudan bahsedilmeden topluma olan etkilerinin aktarılması biçiminde yazılır. Bu durumda, toplumsal hayat merkeze alınmaktadır.¹¹

Hatıra türünün bir alt bölümü olarak düşünülebilecek günlükler ise, hadiselerin gerçekleştiği gün kaydedilmiş yine otobiyografik karakterde notlar görünümündedir. Yalnız prensip olarak hatıratın yayımlanmak amacıyla kaleme alınmasına karşılık günlük genellikle kişinin tamamen şahsî hatta mahrem hayatını, düşünce ve duygularını, çevresindeki insanlar hakkında samimi kanaat ve intibalarını aksettirdiği için daha tabiidir.¹² Günlük ile hatırat arasındaki farklılığı Suut Kemal Yetkin şöyle belirtir: “Günlük ileriye doğru gider, hatıra geriye doğru iner. Biri yaşarken, diğeri yaşadıktan sonra yazılır.”¹³ Aynı konuda Salâh Birsal ise: “Anıları günlüklerden ayırmak gerekir. Günlük, günü gününe saptanan olaylar, düşünceler, duygularla oluşur. Anı ise üstünden uzun yıllar geçmiş olayları dile getirir. Onun için gerçeğe uygunluk bakımından günlüklerin daha inandırıcı olma şansı vardır. Hele geçmişte yapılan konuşmaları aktaran anıcıların, uzun yıllar sonra bunları virgülüne, noktasına dek anlatmaları anıların gerçekliğine iyiden iyiye gölge düşürür. Kimi yazarlar bu yüzden bu konuşmaların simgesel olduğunu, anılarının önsözlerinde açıklamak zorunluluğunu duymuşlardır. Kimi yazarların kafalarına iyice yer eden konuşmalar da vardır. Bunların hemen kuşkuyla karşılanmaması da gerekir. Ama bunlar da, daha küçük cümleler, küçük karşılıklardır.” demektedir.¹⁴

Batı'da XV. yüzyıldan itibaren seyrek olarak ilk örnekleri görülen günlük XIX. yüzyıldan sonra çoğalmış ve yaygınlaşmıştır. Osmanlı merkez teşkilâtında günlük olayların, tevcihlerin ve savaşların görevliler tarafından kaydedildiği şehname, vekâyi'nâme, rûznâme, rûznâmçe adları verilen defterler bir çeşit resmî günlük mahiyetindedir.¹⁵ Günlük kavramı Türk edebiyatına ise, Direktör Âli Bey'in 1885-1888 yıllarına ait Güneydoğu Anadolu, Musul, Bağdat ve Hindistan izlenimlerini anlattığı “Seyahat Journalı” ile girmiştir. Âli Bey, günlük kavramını Türkçe bir kelime karşılamak gereğini duymayarak Fransızca jurnal kelimesini olduğu gibi almıştır. Bu kelime diğer Batı kökenli kelimeler gibi tutunamamış, bu kavram uzun süre ruzname, hatıra defteri gibi kullanımlarla karşılanmıştır. Cumhuriyet devrinde bunların yerine tek kelimelik Türkçe karşılıklar aranmış, Falih Rıfkı Atay iki ayrı yazısında gündem ve gündelik kelimelerini denemiş, daha sonra da günlük sözcüğü bulunarak yaygınlaşmıştır.¹⁶

9 Okay, *a.g.e.*, s.445.

10 Nuri Çevikel, “Çanakkale Muharebelerine Dair Gayriresmi Yeni Bir Belge: “Hâtrât-ı Esâret”, *History Studies*, Volume 2/3 2010, s.86.

11 Eryılmaz, *a.g.e.*, s.38.

12 Okay, *a.g.e.*, s.448.

13 Özdemir, *a.g.m.*, s.400 ; Muzaffer Çandır, “Türk Edebiyatında Hatıra Türü ve Samet Ağaoğlu'nun Hatıra Kitapları”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 9, Konya, 2001, s.59.

14 Salah Birsal, “Anı Üzerine”, Türk Dili, Anı Özel Sayısı, Cilt: XXV, Sayı: 246, 1 Mart 1972, s.378.

15 Okay, *a.g.e.*, s.448.

16 Çandır, *a.g.m.*, s.61.

Lütfi Simavi'nin, "Sultan Mehmet Reşat Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim, I-II" (İstanbul 1340), Ömer Seyfeddin'in çeşitli araştırmalar içinde kısmen yayımlanmış, "Balkan Harbi Ruznâmesi" diye bilinen notları, Mahmut Muhtar Paşa'nın Balkan savaşları harekâtını anlatan "Üçüncü Kolordunun ve İkinci Şark Ordusunun Muharebatı" (İstanbul 1331), Ahmet Refik'in (Altınay) "Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler" (İstanbul 1919), "Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü" (İstanbul 1988), Lütfi Fikri'nin Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü "Daima Muhalefet" (haz. Yücel Demirel, İstanbul 1991) adlı eserleri Cumhuriyet öncesinin önemli günlüklerindedir.¹⁷

B. HATIRAT VE GÜNLÜKLERE GÖRE KAFKAS CEPHESİ

Kafkas Cephesi, 1 Kasım 1914'te Rus ordusunun Türk sınırını geçmesiyle açılan ilk taarruz cephesidir. Kafkas Cephesinin başlıca açılma nedenleri, Rusların Tannenberga Muharebesi'nde Almanlar tarafından büyük bir bozguna uğratılmaları, Odesa ve Batum çıkarmalarının gerçekleşmemesi, Sarıkamış harekâtı öncesi Köprüköy ve Azap muharebelerinin Türk güçleri tarafından kazanılmış olması, Rus istihbarat birimlerinin başarılı olan faaliyetleri sonrasında bölgede Osmanlı Devleti aleyhine gerginleşmiş olan ortam ve harbin Rus topraklarına sürüklenmesi halinde Türk ve Müslüman toplulukların isyan edeceklerinin düşünülmesi olmuştur.¹⁸ Bütün bu sebeplere ilave olarak Osmanlı Devleti bu cephede Rus kuvvetlerinin Basra Körfezine inerek İngiliz birlikleri ile birleşmelerini önlemek, İran üzerinden Hindistan'a gitme ve İngiliz sömürge yollarını denetim altına almak istemiştir. Ayrıca Kafkasya'daki Türklerin Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesini desteklemek, Berlin Antlaşması ile kaybedilen toprakları geri almak, Bakü, Ortadoğu ve Hazar petrollerini kontrol altında tutmak, Bakü petrollerini ele geçirmek, Anadolu'daki Türkler ile Orta Asya'daki Türkleri birleştirmek, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki katliamını önlemek istemiştir.¹⁹

Kafkasya, her ne kadar savaş öncesinde Osmanlı dış politikasında öncelikli yer tutmasa da, kısa sürede önemli hale gelmiştir. Çünkü Osmanlı'nın savaştan galip çıkabilmesi için Kafkasya cephesinde başarılı olması zorunludur. Üstelik bu cephenin açılmasında Almanların da yoğun baskısı olmuştur. Ali Fuat Cebesoy, Moskova'da, Enver Paşa'nın kendisine Sarıkamış taarruzuna ilişkin, "*Almanlar, netice verecek kesin meydan savaşlarına doğru yürürken, bizleri oturmakla itham etmeye başlamışlardı. Bu sebeple, Sarıkamış taarruzu, tamamen askeri bir lüzum üzerine yapılmıştır.*" dediğini yazmaktadır.²⁰ Ancak Kafkas cephesindeki başarısızlık üzerine bütün fatura Almanlar tarafından Türk tarafına ve Enver Paşa'ya kesilecektir. Nitekim Binbaşı M. Larcher, Enver Paşa'nın Sarıkamış'a doğru manevrasının nedenini Rus ordusunu çevirme ve yok etme isteği olarak yorumlar. Larcher'e göre Enver Paşa bu sayede, "*...Kars, Ardahan ve Batum'u geri alacaktı. Tekmil Güney Kafkasya'yı fethedecekti. Rusya Müslümanlarını isyan ettirecek, Türk-Tatarları, yani Hazer, Volga, Batı Sibiryaya, Türkistan ve İran'ı, halifenin nüfuzu altında toplayacaktı.*"²¹ Larcher gibi Enver Paşa'yı harekâtın baş mümessili ve

17 Okay, *a.g.e.*, s.448.

18 Yavuz Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)*, Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, Erzurum 2003, s.222-223. Ayrıca bkz. Şerif İlden, *Sarıkamış*, Yayına Hazırlayan: Sami Onal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

19 Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: V, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1947, s.414.

20 Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2000, s.32.

21 M. Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, Çeviren: Bursalı Mehmed Nihat, Cilt: II, Askeri Matbaa, İstanbul, 1928,

tafaftarı olarak gösteren bir diğere Alman subayı Liman von Sanders'dir. Sanders, 6 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa'nın Sarıkamış harekât planını kendisine anlattığını ancak bu durumun büsbütün imkânsız olmasa bile yapılabilmesinin çok zor olduğunu düşündüğünü yazar. Sanders devamında şunları yazmaktadır: "*Vazifem gereği olarak bu önemli mahzurlara Enver'in dikkatini çektim; ancak bunların hepsinin göz önünde bulundurulduğunu ve bütün yolların keşfedildiğini veya edileceğini iddia etti. Enver, görüşmemizin sonunda tamamıyla hayali fakat dikkate değer görüşler beyan etti ileride Afganistan üzerinden Hindistan üzerine yürümek emelinde bulunduğunu bana söyledi.*"²²

Genelkurmay Başkanı ve Başkomutan Vekilliği görevini yürüten Enver Paşa, Kafkas cephesinin açılmasından sonra derhal bölgeye gelmiştir. Enver Paşa, Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın görevden çekilme isteği üzerine komutayı devralmıştır. Enver Paşa eşi Naciye Sultan'a yazdığı mektupta, Hasan İzzet Paşa'nın "*orduyu bundan böyle yönetmek için kendisinde cesaret göremediğini*" söylemesi üzerine böyle bir duruma müracaat ettiğini dile getirmiştir.²³ 15 Aralık 1914 tarihinde cepheyi gezen Enver Paşa, "*Askerler hepinizi ziyaret ettim. Ayağınızda çarık, sırtınızda paltonuz olmadığını gördüm. Lakin karşınızdaki düşman sizden korkuyor, yakın zamanda Kafkasya'ya gireceğiz. Orada her türlü nimete kavuşacaksınız. Alem-i İslam'ın bütün ümidi sizin hizmetinizde kalmıştır...*" cümleleri ile askere moral aşılama istemiştir.²⁴ Enver Paşa'nın bu sözlerinden sonra bütün imkânsızlıklarına rağmen Türk askerinin gösterdiği azmi 20 Aralık 1914 tarihinde eşine yazdığı mektupta görmek mümkün olmuştur: "*Bir günde mevziler ve askerlerin bir kısmını gördüm. Hepsi hazır ve arzulu; düşmana yine bir gece baskını yapmışlar. Uzaktan Allah Allah seslerini duyunca, siperlerini bırakıp kaçmış düşman. İnşallah bunlar iyiye alamet. Allah büyüktür. İnşallah bütün Moskoflardan intikamımızı aldığımızı gösterecektir...*"²⁵

22 Aralık 1914'te başlayan ve bir hafta devam eden Sarıkamış Harekâtındaki taktik hataları 75.000'e yakın askerinin Sarıkamış'ta şehit olmasına ve bu cephede Türk birliklerinin yenilmesine neden olmuştur. Şunu da belirtmek gerekir ki Türk tarafı harekât başlarken ve harekât sırasında birçok hata yapmıştır. Bu hatalardan ilki; baskın tarzında planlanmış olan harekâtın gösterilen aceleci ve yanlış tutumlar yüzünden gizlilik özelliğini kaybetmiş olmasıdır. Başkumandan Enver Paşa'nın şiddetli istek ve ısrarlarına rağmen X. ve XI. Kolordular ve bu Kolorduların kumandanları arasında olan irtibatsızlık ve hareket birliğinin olmaması, Kolordu kumandanlarında görülen isteksizlik ve motivasyon eksikliği başarısızlıkta etkili olmuştur. Diğer taraftan keşif faaliyetlerinin yetersiz olması, eğitim eksikliği, askerlerin yürüyüşleri sırasında çıkan düzensizlik, arazi ve mevsim şartlarının yeterince dikkate alınmaması²⁶,

s.337-338.

22 Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Çeviren: Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, Yayına Hazırlayan: Mustafa Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, s.59.

23 Enver Paşa, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, Yayına Hazırlayan: Arı İnan, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s.190.

24 Arif Baytın, *İkinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi, Sessiz Ölüm*, Yayına Hazırlayan: İsmail Dervişoğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s.88-89.

25 Enver Paşa, *a.g.e.*, s.191.

26 Ziya Yergök Sarıkamış'ta ağır kış şartları ile ilgili bir anısını şöyle dile getirmektedir: "...Ayaklarımın üşüdüğü bir sırada hem ayaklarımı ısıtmak, hem de ormanlarda olup bitenleri anlamak üzere yakınımızdaki ormana girdim. Keşke girmez olaydım. Dolaştığım yerlerde can çekişmekte olan birçok yaralıya rastladım. Bunlardan bazıları sönmekte olan bir ateşin başında yatıyor, bazıları çamların dibinde ah of ediyor, bazıları da iki üç kişi bir arada pelerinlerine sarılı bir vaziyette son dakikalarını yaşıyorlardı. Beni gördükleri zaman 'Aman efendim sen bilirsin, bizi buradan kaldırt donacağız!' diye sızlanıyor, bazıları bir lokmacık ekmeği istiyorlardı. Yanlarına gittim,

ikmal, yiyecek²⁷ ve sağlık hizmetlerinin yeterince olmaması da burada sayılabilecek diğer etkenlerdir.²⁸

Larcher hareketin önemine rağmen zamanlaması ve taktiğinin yanlış olduğunu şöyle ifade eder: "...Fakat mevsimin başlamış olan şiddeti içinde, dar bir sahaya, her türlü geri muvasalatından, mıntika menabığından mahrum bir mıntıkaya toplanmış, durduğu yerde bile kendisini beslemekten aciz olan bu 100,000 kişilik ordu ile böyle mazlum ve kağıt üzerinde gayet güzel görünen manevrayı yapmalı mı idi, buna mecburiyet var mı idi? Böyle bir mecburiyet kabul edilebilir mi; bilakis kuvvetli bir setr hattı gerisinde orduyu iâşe menabığına göre ve asice bir sahaya taksim ederek kışı geçirmeğe çalışmak, ilkbahara kadar, Ruslar taarruz etmezse, kuvvetimiz muhafaza ve kemalle gayret etmek ve bade hareket-ı cesimeye teşebbüs etmek gerek Kafkas cephesinin vaziyet-i hususiyesi ve gerek cihan harbinin vaziyet-i umumiyesi itibariyle elbet en doğru suret-i hareket olurdu...Sarıkamış manevrasının dahi hakkında daha kısa, daha derli toplu yapılması gibi muhtemelen çıkar yol varken bundan da uzak kalmıştı; netice ister istemez olduğu gibi tahkik edecekti ve Kars demir yolunu bir iki gün kat etmek uğruna bu azim felakete uğramak istirarı olmuştu..."²⁹

Sarıkamış harekâtının baş sorumlusu olarak gösterilen Enver Paşa bütün tenkitleri göğüslemek zorunda kalmıştır. Tabi hayalperest görülen Enver Paşa'yı hedef tahtasına almayan hatıra sahipleri de vardır. General Fahri Belen'e göre, "Sarıkamış'ın 25-26 Aralık gecesi işgal edilememesinden, taarruzu önleyen İhsan Paşa ve Kurmay Başkanı Şerif Bey sorumludur. Bunlar, Rusça yazılan kitapları okumadan hatıralarını yazarak, kendilerini haklı göstermişlerdir."³⁰

Sarıkamış'taki başarısızlıkta her ne olursa olsun ortaya çıkan tablo Kafkas Cephesi'nde olduğu kadar savaşın genel seyrinde de önemli tesirler yapacaktır.³¹ Enver Paşa başarısızlığı İstanbul'a bildirdikten ve facianın saklı tutulmasını istedikten sonra Üçüncü Ordu komutanlığını Hafız Hakkı Paşa'ya devretmiştir. 19 Ocak 1915 tarihinde Bronsart Paşa ve Kazım Bey (Orbay) ile Ulukışla'ya gelen Enver Paşa, amcası Halil Paşa ile birlikte İstanbul'a

yüzlerini okşadım, 'şimdi gider sedyecileri bulur sizi buradan kaldırtırım' gibi kuru teselli sözleri söyledim..." Sami Önal, Tuğgeneral Ziya Yer Gök'ün Anıları/Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920), *Remzi Kitabevi*, İstanbul, 2006, s.116-117.

27 Faik Tonguç bu konu ile ilgili anısını şöyle anlatmaktadır: "Bugünlerin en önemli meselesi, karşımızdaki düşmandan çok, iâşe işi olmaya başladı. Yolların çamur deryası haline gelmesi, taşıtların azlığı yüzünden bölükler ciddi bir açlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu; yüz elli dirheme inmiş olan asker tayını bile verilmez oldu. Subaylara verilen de kuru peksimet, ara sıra gelen bir parçacık etten ibaretti. Bu böyle devam edebilse yine memnun olacaktık, zaman oluyordu ki bunu da bulamıyorduk. Askerin hali pek feci olmaya başladı. Bir gün ihtiyatta bulunduğumuz köyden, ileri hattı teslim almaya giderken, askerin arasında bilinen pancar, yemlik, kuzukulağı gibi otları yemek için her biri bir yana dağılıverdiler. Dağılan askeri toplayıp mevziye götürmek için bir hayli zahmet çektim. Gerçekten ot yemek mecburiyetindeydik. Açlık hiçbir şeye benzemiyordu. Açlık sağlam yapılu bu köylü çocuklarını zayıf cılız bir hale getiriyordu; dayanma güçleri düşüyor, yürürken şurada burada yığılıp kalıyorlardı. Biz takım subaylarının durumu da askerlerden pek farklı değildi." Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, s.47.

28 Özdemir, a.g.e., s.354 ; Karal, a.g.e., s.421-424.

29 Larcher, a.g.e., s.391.

30 Fahri Belen, *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s.224.

31 Türk ordusu savaşı kaybetmiş olsa bile Almanları memnun edecek miktarda Rus kuvvetini Kafkas Cephesi'nde tutmayı başarmıştır. Bu harekât esnasında Rusların da ağır kayıplar vermesine rağmen, 3. Ordunun neredeyse yok olması Anadolu'yu Rus istilasına açık duruma getirmiştir. Bkz. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım I. Dünya Harbi*, C. II, İstanbul, 1990.

dönmüştür. Yolda oldukça yorgun ve kederli görünen Enver Paşa, amcasına; “*Amca, Sarıkamış harekâtı çok kötü bir netice verdi, bu sebeple Kuvvei Seferiye’yi Üçüncü Ordu emrine sevk etmek zarureti doğmuş bulunuyor. Sen yeni teşkil edilecek bir fırka ile İran’a gideceksin.*” Böylece Sarıkamış harekâtından sonra güç durumunda kalan Üçüncü Ordu, Kuvvei Seferiye’nin katılımı ile yeniden harekete geçebilecek bir kuvvet haline gelmiştir.³²

Sarıkamış faciasından sonra Kafkas muharebelerinde Rusya ileri bir harekâtla Muş, Bitlis, Erzurum, Trabzon, Rize, Kars ve Erzincan’ı işgal etmiştir. Ancak Çanakkale Savaşları’nın sona ermesi ile Diyarbakır’a gönderilen 16. Kolordu komutanı Mustafa Kemal’in başarılı girişimleriyle 1916 yılında Muş ve Bitlis geri alınmıştır.³³ 1918 Martında Erzurum ve Erzincan da Ruslardan geri alınırken, Rusya’nın çıkan ihtilal sonrası savaştan çekilmesi ile 3 Mart 1918’de Rusya ile “Brest-Litovsk Antlaşması”³⁴ yapılmıştır. Netice olarak Kafkasya cephesi resmen kapanmış ve Rusya Berlin Anlaşması ile aldığı Kars, Ardahan ve Batum da dâhil olmak üzere savaşta ele geçirdiği Türk topraklarını geri vermiştir.³⁵

Kafkas Cephesi’nde Ruslarla olan mücadelenin yanında çok daha ciddi bir konu bulunmaktaydı. Bu sorun Anadolu Ermenilerinin savaşta takınacakları tavidir. Nitekim 17 Ağustos 1914’te, yani seferberliğin ilanından birkaç gün sonra Andırınlı Müslümanlar Ermeni komitaları tarafından 17 Ağustos 1914’te, yani seferberliğin ilanından birkaç gün sonra Ermeni haydutları tarafından saldırıya uğramıştır. Anadolu’daki Ermeniler açıkça isyana başlamış, vergilerini ödemekten kaçınmış ve asker toplanması konusunda verilen emirlere karşı çıkmışlardır.³⁶ Üstelik Ermeni askerlerinin firar edip Rus ordusuna geçmeleri, firari Ermenilerden kurulan gönüllü birliklerin Osmanlı ordusu ve özellikle sivil halka yönelik saldırıları, Ermenilerin Rus ordusuna kılavuzluk yapması, Osmanlı ordusunun durumu hakkında Ruslara bilgi vermeleri, telgraf hatlarını kesip Osmanlı ordusunun haberleşmesini engellemeye çalışmaları Ermenilere yönelik öfkenin artmasına neden olmuştur. Bu ruh hali Sarıkamış Harekâtı’nda sıhhiye onbaşı olan Ali Rıza Efendi’nin günlüklerinde net olarak görülebilmektedir. Ali Rıza Efendi Ermeni olayları karşısında, “*Harbin sonunda acaba Ermenilere bir şey yapılmayacak mı? Bunların ihanetlerini askerlerde anlamış olacaklar ki*

32 Halil Paşa, *İttihat ve Terakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş*, Hazırlayan: Taylan Sorgun, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997, s.138.

33 “*Rusları ihlâl edip geri çekildikten sonra cepheye suret-i umumiyede Ermenilerden başka kimse kalmamış idi; bunların Ahali-i İslamiyye hakkında fevkalade imhakârâne hareket ettikleri anlaşıldıktan sonra hem Ahali-i İslamiyye’yi himaye hem de asayiş iade maksadıyla bir kısım kuvvetle ilerlemeye karar verildi. 3. Ordu, bu sırada 1. 2. Kafkas Kolordularıyla (Kemah-Tirebolu) hattında; 2. Ordu da 4. Kolordu’dan mâ-adâ bilimun kitaâtıyla Kafkas cephesinden ayrılmış, 4. Kolordu da 3. Ordu’ya merbut olarak 5. Fırkasıyla Bitlis civarında ve 12. Fırkasıyla da Palu şimalinde idi. 8. Fırka ise lağvedilmiş idi.*” Süleymaniyeli Mehmed Emin, *Harb-i Umûmide Osmânî Cepheleri Vakâîyi*, Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul, 1338, s.13-14.

34 Selami Kılıç, “*Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk-Mart 1918- Yankıları Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi*”, Osmanlı, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.631.

35 Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı Kazım Karabekir tarafından 7 Mart 1918 tarihinde Erzurum’daki Ermeni rüesasına gönderilen mektupta şunlar yazılıydı: “*Rusya Cumhuriyetiyle sulh aktedildi. Ruslar bu sulh muahednamesi mucibince 93 seferinde ellerine geçen arazimizi dahi dâhil olmak üzere tek mil memalikimizi tahliyeyi taahhüt ettiler ve ekser aksamını tamamen tahliye ederek çekildiler...Erzurum’da medeniyet ve insaniyete külliyen muhalif olan harekati icradan vazgeçerek nihayet 9 Mart 1918 akşamına kadar Erzurum’u ve sonra da tek mil arazimizi terk ile Kafkasya dahilinde çekilmenizi ihtar ediyorum. Bu ihtarıma tevfiği hareket etmediğiniz takdirde dökülecek kanların pek ağır olacak olan mesuliyeti tamamıyla size raci olacaktır.*” Kazım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, Yayına Hazırlayan: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı, Güner Matbaacılık, Erzurum, 1990, s.124.

36 Talat Paşa, *Talat Paşa’nın Anıları*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s.68-69.

günde her taburdan üç beş Ermeni'yi kazayla vuruyorlar. Böyle giderse, bir haftaya kadar taburlarda bir tek Ermeni kalmaz.” demektedir. Ali Rıza Efendi savaştan sonra Ermeni ve Türklerin dost kalıp kalamayacakları sorusuna, “...*Kendi hesabıma hayır! İntikamımı almak benim için pek kolay. Hastanedeki Ermenilerden üç dördüne süblime içirerek öldüreceğim.*” diye cevap vermiştir. Ali Rıza Efendi her ne kadar böyle yola başvurmasa da hastanede görev yapan Ermeni hademelerine en ağır işleri verdiğini yazmaktadır.³⁷

Kafkas Cephesi'nde yaşanan gelişmeler, düşmanla işbirliği yapmaları ve Türk tarafının uğradığı zulüm ve ihanet zorunlu bir sevk ve iskânı zorunlu kılmıştır. Böylece ordu ve kolordu komutanlarına, isyan eden halkı tek tek ya da topluca başka bölgelere gönderme yetkisi, 27 Mayıs 1915'de Osmanlı Hükümeti tarafından alınan Sevk ve İskân Kanunu ile resmîyet kazanmıştır. Bu kanun Ermeniler tarafından iddia edildiği gibi Türk hükümetinin kendilerine eza-cefa çektirmek istediğinden değil, sivil halkını ve Osmanlı ordusunu Ermeni çetelerine karşı korumak amacı ile hazırlanmıştır. Aslında sürgün, Osmanlılar tarafından bir “İskân ve Kolonizasyon Metodu” olarak kullanılmıştır. 1915 yılında Doğu Anadolu'da, Osmanlı Devleti'ne düşmanca davranan ve Rus ordusuna katılan Ermeniler'e karşı uygulanan politika da sürgün olmuştur.³⁸

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Enver Paşa'dan başka önemli bir İttihat ve Terakki yöneticisi olarak bilinen Talat Paşa, hatıratının önemli bir kısmında Ermeni sorunundan bahsetmiştir. Talat Paşa, hatıralarında Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş sırasında yaptıkları tüm faaliyetleri ayrıntılarıyla anlatmakla beraber, genel karargâhta “Ermenilerin göç ettirilmesi” hakkında bir kanun hazırlanarak nazırlar kuruluna sunulduğunu ve kendisinin ise bu kanunun tamamıyla uygulanmasına karşı olduğunu belirtmiştir. Talat Paşa, “*Jandarmalar tamamen, polisler ise kısmen ordu hizmetine alınmış ve yerlerine milisler konulmuştu. Göçün bu yollarla yapılması durumunda çok çirkin sonuçlar elde edileceğini biliyordum. Dolayısıyla, geleceği düşünerek, bu kanunun uygulanmamasında ısrar ettim ve yürürlüğe girmesini geciktirmeyi de başardım...*” demektedir.³⁹ Talat Paşa, göç ettirme kanununun uygulanmasına karşı çıkmasının nedenini açıklamaya şöyle devam etmiştir: “*Rusların bu savaşta Ermenilerin yanı başında bulunması yüzünden çıkacak olan düzensizliklerin bize karşı kötüye kullanılacağını önceden biliyordum. Bu görüşmeler sırasında meslektaşlarımdan bazıları beni duygusuzluk ve vatana bağlı olmamakla suçlayacak kadar ileri gitti.*”⁴⁰ Rauf Bey ise, Osmanlı Devleti'nin harbe girişiyle ilgili olarak konuşurlarken Talat Paşa'nın kendisine şunları aktardığını belirtmektedir: “*...Bizim yerimizde kim olsa idi, memleketin selameti namına bunu yapmağa mecburdu. Düşünün bir kere; ordularımız, sayıca ve teçhizatça kat kat üstün düşman kuvvetleri karşısında adeta dişle, tırnağıyla bir ölüm kalım savaşı yaparken, vatandaş bildiğimiz Ermeniler, bütün menzil yolları boyunca silahlanıp ayaklanarak, bizi arkadan vurmak maksadıyla düşmanla işbirliği yaptıkları zaman bu unsuru harp bölgeleri dışına sevk etmekten başka bir çare tasavvur edilebilir miydi? Yoktu, başka hiçbir*

37 Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü (1914-1915)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.104, 135.

38 Emin Şikalıyev, “*Ermeni Soykırımının İç Yüzü*”, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Cilt: 14, Sayı: 14, Ankara, 2004, s.233-234.

39 Talat Paşa, *a.g.e.*, s.67.

40 Talat Paşa, *a.g.e.*, s.68.

çare yoktu. Ve bu elbette kolay bir iş de değildi..."⁴¹ Görüldüğü gibi Talat Paşa, yukarıda yer alan ifadelerinden ve itiraflarından da anlaşıldığı kadarıyla sevk ve iskân uygulamasının sorumluluğundan kurtulmaya çalışmıştır. Bu durum Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında İttihatçı hükümetlere yönelik suçlamaların bir sonucu da olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına girmesinden sonra 4.Ordu komutanlığına getirilen bir başka İttihat ve Terakki yöneticisi olan Cemal Paşa, tarafından yazılan hatıratta ise Osmanlı'nın savaşa giriş şekli, Kanal Cephesi, Kafkas Cephesi, Irak Cephesi, İstanbul ve İzmir havalisinin genel durumu hakkında bilgi almak mümkündür. Cemal Paşa, hatıratının son bölümünde "Ermeni Meselesi (Tarihten Birkaç Sayfa)" başlığı altında Ermeni olayları hakkındaki kanaatlerini tarihten örnekler vererek anlatmaktadır. Paşa, Ermenileri ve onların ihtilalcilerini Rumlardan ve Bulgarlardan daha çok sevdiğini belirtmekte ve Ermeni ve Türk unsuru arasındaki düşmanlığın başlıca sebebi olarak Rus siyasetini göstermektedir. 1877-78 Osmanlı-Rus seferinden beş-on yıl öncesine kadar bu iki unsur arasında kesinlikle bir düşmanlığın olmadığını savunmaktadır.⁴²

Cemal Paşa, Ermeni sorununa ilişkin geniş bir tarihi değerlendirme yaptıktan sonra İttihatçıların Ermeni siyasetinin nasıl şekillendiği konusuna girmiş, 1909 Adana Olayları ve Ermeni ıslahatı meselesi ile hatıralarına devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ise 4. Ordu Komutanı olarak Suriye'de bulunduğu o günlerde Doğu Anadolu vilayetlerinde nelerin cereyan ettiğini, Devletin neden dolayı Ermenilerin genel sevkine karar verdiğini bilmediğini yazan Cemal Paşa, "*O sırada İstanbul'da cereyan eden müzakerelere katıyken katılmadığım gibi bu konuda da benim mütalaamı sormadılar. Yalnız günün birinde İçişleri Bakanlığında vilayetlere tebliğ olunan bir geçici Kanun mucibince Ermenilerin Mezopotamya'ya naklettirerek harbin sonuna kadar orda iskân edileceklerini okudum. Başkumandanlık vekâleti de mülkiye memurları vasıtası ile idare edilecek olan bu tehcir esnasında ordu mıntikasından geçecek Ermenilere bir saldırıya meydan verilmemesi tebliğ olunuyordu. Bundan başka hiçbir şeyden haberim yoktu.*"⁴³ satırları ile kanun karşısındaki masumiyetini ifade etmektedir. Ayrıca Cemal Paşa'nın: "...*kamuoyu Ermeni tehcir ve katliamları ile benim zerre kadar alakam olmadığını bilir. Tehcir kararı verildiği zaman müzakerelere katılmadığım katliam yapmadığım gibi de buna engel oldum. Tehcir zamanı ve sonrası muhacirlere azami ölçüde yardımlar yaptım.*"⁴⁴ cümleleri de Talat Paşa'nın hatıratında yer alan ifadelerle oldukça benzemektedir. Savaş sonrasında İttihatçılara yönelik yapılan suçlamalara karşılık, Cemal Paşa'nın da kendini savunduğu, mümkün olduğunca Ermeni sevk ve iskân konusuna karışmadığını aksine göçertmeye tabi tutulan Ermenilere yardımlarda bulunduğunu anlatmaya çalışmıştır. Nitekim Dr. Rıza Nur, Cemal Paşa'nın yaptığı yardımları şu satırlarla anlatmıştır: "...*Cemal'in Tiflis'te vurulduğunu ve öldüğünü işittim. Kendi kendime "Ermeniler yapmıştır" dedim. Fakat bu adam Harb-i Umumide Ermenilere hiçbir fenalık yapmamıştı. Bilakis birçok Ermeni'yi Suriye'ye alıp onları ölümden kurtarmıştı. Laekal elli bin Ermeni'nin canını kurtarmıştı...*"⁴⁵

41 Rauf Orbay, "*Rauf Orbay'ın Hatıraları*", Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Birinci Meşrutiyet'ten Zamanımıza Kadar, Sayı: 3, Cilt: I, 15 Mart 1962, s.81.

42 Cemal Paşa, *Anılarım (1913-1922)*, Hazırlayan: Fahri Parin, İskenderiye Yayınları, İstanbul, 2009, s.313-314.

43 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.362.

44 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.365.

45 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım Atatürk Kavgası*, Cilt: III, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s.252.

Hatıratının en son kısmında sevk ve iskân sırasında meydana gelen vakaları, “*Bunu yukarıda açıkladığım Kürt ve Türk unsurları ile Ermeni unsurları arasında altmış yetmiş seneden beri işlenmiş olan düşmanlık duyguları ve kine atfetmek uygun olur. Asırlardan beraber yaşayan bu üç milleti birbirlerine can düşmanı eden Moskof siyasetinin Allah belasını versin.*”⁴⁶ cümleleri ile tamamlayan Cemal Paşa ortak sorun yani Ruslar karşısında takınılması gereken tavrı şöyle düşünür: “*Sonuç olarak, gerek Güney Kafkas Cumhuriyeti’nin gerek Osmanlı İmparatorluğu’nun tek görevi birbirlerine destek ve yardımcı olarak harap olmuş memleketlerinin imarına ve hükümetlerinin ıslahına ve kalkınmasına mesai harcamaktan ibarettir. Bu dört hükümete düşen diğer bir görev de Moskof felaketinin bir daha olmaması için çalışmaktır. Bunun için bu dört devlet arasında münhasıran Moskof istilasına karşı bir ittifak meydana getirilmesini en öncelikle düşünecekleri şeylerdendir.*”⁴⁷

Ermeni sevk ve iskânının savaş içinde aldığı durum başta Talat ve Cemal Paşalar olmak üzere Maliye Nazırı Cavit Bey, Hüseyin Cahit Yalçın⁴⁸, Halil Menteşe, Mithat Şükrü Bleda gibi birçok İttihat ve Terakki mensubunun kendisini bu konuda aklamak isteğine neden olmuştur. İttihat ve Terakkiye muhalif hatırat yazarları ise Birinci Dünya Savaşı süresince yaşanan olaylar konusunda Ermeni çetelerini ve İttihat ve Terakki mensuplarını suçlamışlardır. Suçlamalar, genellikle de İttihatçı liderlerden Talat, Enver ve Cemal Paşalarla, Bahattin Şakir, Dr. Nazım Bey ve Yakup Cemil gibi önemli kişilerin üzerine yüklenmiştir. Ahmet Rıza⁴⁹, Mevlanzade Rıfat⁵⁰, Galip Vardar⁵¹ ve Hüseyin Kazım Kadri⁵² gibi isimlerin dışında bu söylemler en açık şekilde Ahmet Refik Altınay ve onun “İki Komite İki Kıtıl” adlı eserinde görülmektedir. Ahmet Refik’in 1915 yılında aldığı notlara dayalı olarak yazılan bu esere göre, “İki Komite İki Kıtıl” Osmanlı tarihinin feci sayfalarından biridir. Yazara göre, iyi niyetle başlayan, sonuçta büyük bir devletin yıkılışı ile sonuçlanan bu devir, Osmanlı tarihinin en acı dolu sayfasıdır. Osmanlı Devleti’nin yıkılışında rolü olduğu iddia edilen bu komitelerden ilki İttihat ve Terakki

46 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.366.

47 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.369-370.

48 Hüseyin Cahit Yalçın, Ermenilere yönelik şiddet konusunda Bahattin Şakir’i şu cümlelerle suçlamaktadır: “... göç ettirme sırasında geçen olaylar ikinci üçüncü derecedeki elleri, yerel tutku ve kinlerin, çıkarların sebep olduğu olaylar mıydı? Yoksa plan gereğince hazırlanmış geniş bir tasarının uygulanması mıydı? Karar başka türlü verilmiş, kararlar eylem arasına başka etkiler karışarak uygulama başka bir biçim mi almıştı? Bazen bu yola olasılık tanır gibi oldum. Bahattin Şakir bir aralık doğu illerini dolaşarak valiler ve mutasarrıflarla ve daha başka kimselerle görüşmüş ve yetki sınırlarını aşarak kendi düşüncelerini merkezin ve cemiyetin karar ve isteği biçiminde yerel memurlara aşılabilir gibi görünüyordu. Herhalde Ermeni göç ettirilmesinin aldığı şekle Genel Merkezden Ziya Gökalp, Kemal, Mithat Şükrü karşıydılar. Sözlerinden böyle anlaşılıyordu. Sözüün kısıtı bu nokta da şimdiye değin aydınlatılamamıştır...” Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s.313-314.

49 Hatıratında İttihatçı liderlerden sitemkâr bir şekilde söz eden Ahmet Rıza Bey, çoğu kez İttihatçıların yaptığı işleri doğru bulmadığını ve bunu Talat Paşa’ya iletliğini ancak onun bu uyarılara kulak asmadığını söylemektedir. Talat Paşa için; “...*Merhum fevkalade bir komiteci, bir çete reisi idi. Dâhiliye Nazırı ve Sadrazam olmamalı idi. Vatana daha iyi iş görürdü...*” demiştir. Bkz. Ahmet Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey’in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s.66 vd.

50 II. Meşrutiyet Dönemi’nde İttihatçı muhalifi olarak bilinen Serbesti Gazetesi’nin yazarlarından biri olan Mevlanzade Rıfat, İttihat Terakki ve Ermeni sorunu karşısında hatırat sahibi kişilerden biridir. Ermenilere olan yakınlığı ile bilinen ve Ahrar Fırkası ile ilişkisi olan Mevlanzade, hem Sarıkamış bozgunu hem de Ermeni meselesi karşısında sert ifade ve ithamlarla İttihatçıları suçlamaktadır. Bkz. Mevlanzade Rıfat, *Mevlanzade Rıfat’ın Anıları*, Hazırlayan: Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 1992.

51 Bkz. Galip Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, Yaz., Semih Nafiz Tansu, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1960.

52 Bkz. Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım*, Hazırlayan: İsmail Kara, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Cemiyeti'dir.⁵³ Ahmet Refik, İttihatçıları vatana ihanet ve altı yüz senelik bir devleti uçuruma sürüklemekle suçluyordu. İttihatçıları eşkıya olarak tanımlayan yazara göre; memleket senelerden beri bu eşkıyanın istibdadı altında inlemekteydi.⁵⁴ Ahmet Refik, İttihatçıların İnkılâbı özgürlük söylemleriyle yaptıklarını ancak iktidara geldikten sonra Abdülhamit'in istibdat siyasetinden farklı bir yol izlemediklerini belirtir. Ona göre; hükümet kanun dışı ve gayrimeşruydur. Ülke ise sadece iki kişinin Talat ve Enver Paşaların tahakkümündeydi, Sait Halim Paşa sadece görünürde sadrazamdı.⁵⁵ Ahmet Refik'in, *"...İki kişi Talat ve Enver, nüfuzları istibdatları ve yalanlarıyla koca devleti parmaklarında çevirebiliyorlardı. Memleket sahipsizdi..."*⁵⁶ satırları ilerleyen sayfalarda dozunu daha da artırmıştır. Ona göre, "İttihatçılar, Türkçülük-Turancılık ideolojisi etrafında ülkedeki azınlıkları temizlemek istiyorlardı. Oysa Doğu Anadolu dışında kalan Bursa, Ankara, Eskişehir ve Konya gibi vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin masum olmalarına rağmen sevk ve iskâna tabi tutulmuşlardı."⁵⁷ Nitekim Altınay, Eskişehir'de Ermeniler tarafından boşaltılan evleri gördükten sonra şu duygusal cümleleri kaleme almıştı: *"...Eskişehir'deki zarif Ermeni evleri bomboş, servetiyle, ticaretiyle faikiyet gösteren bu unsur, hükümetin emrine tabi olmuş, evlerini boşaltmış. Eskişehir'in yukarı mahallelerine çekilmiş, şimdi bütün boşalan evler kıymetdar halıları, zarif odaları kapanmış kapılarıyla, adeta firarilerin teşriflerine muntazır."*⁵⁸

Talat Paşa, Ahmet Refik Altınay'ın bu düşünceleri karşısında Ermeniler hakkında alınan tedbirlerin onları imha maksadını taşımadığını her fırsatta ifade etmiştir. Nitekim 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915) tarihinde Hüdavendigar, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Karahisar-ı Sahib, Erzurum ve Kayseri vali ve mutasarrıflarına gönderilen bir şifre telgrafta tehcirin gayesi şu şekilde açıklanmaktadır: "Ermenilerin buldukları yerlerden çıkarılarak tayin edilen mıntıkalara sevklerinden hükümetçe takip edilen gaye, bu unsurun hükümet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını ve bir Ermenistan Hükümeti teşkili hakkındaki millî emellerini takip edemeyecek bir hale getirilmelerini temin esasına matuftur. Bu kimselerin imhası söz konusu olmadığı gibi, sevkîyat esnasında kabilelerin emniyeti sağlanmalı ve muhacirin tahsisatından sarfiyat yapılarak iaşelerine ait her türlü tedbir alınmalıdır. Yerlerinden -çıkarılıp, sevk edilmekte olanlardan başka, yerlerinde kalan Ermeniler bundan sonra yerlerinden çıkarılmamalıdır. Daha önce de tebliğ edildiği gibi asker aileleriyle ihtiyaç nispetinde sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin sevk edilmemesi hükümetçe kesin olarak kararlaştırılmıştır."⁵⁹ Ahmet Refik'in İttihatçı karşıtlığı ile öne sürdüğü fikirlere karşılık Ermenilerin göç tabi oldukları yerler: Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri, Halep vilayetinin merkez kazası hariç Belen, Cısr-i Şuğur ve Antakya dâhilindeki köy ve kasabalar, Maraş şehir merkezi hariç Maraş sancağı, Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket Sancakları olarak belirlenmişti. Üstelik bu tehlike bölgelerinin dışındakiler de sadece suça karıştıkları takdirde sevke tabi tutulacaklardı.⁶⁰

53 Bkz. Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kıtıl*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1919.

54 Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kıtıl*, Hazırlayan: Hamide Koyukan, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994, s.11-12.

55 Altınay, *a.g.e.*, s.21-23.

56 Altınay, *a.g.e.*, s.21.

57 Altınay, *a.g.e.*, s.27.

58 Altınay, *a.g.e.*, s.10.

59 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s.48-49.

60 Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.48-49 vd.

Ahmet Refik, hatıratının ikinci kısmında Osmanlı'yı yıkıma götüren ikinci yapı olarak Ermeni komitelerine yüklemiştir. Ahmet Refik'e göre; İttihatçıları ortadan kaldırmak isteyen, Rus ordularıyla doğuda birleşip Türkleri ortadan kaldırmaya çalışan ve Ermeni halkını da bu yönde kışkırtan komiteler en büyük suçluları ve birçok Ermeni bu çetelerin günahını çekmişti.⁶¹ Altınay'a göre, asırlardan beri birlikte yaşayan Türk ve Ermeni unsurlar artık dostluklarını kaybetmişlerdir. Türk-Ermeni çatışmasının temel nedeni de İttihat ve Terakki ile Ermeni komitelerinin yönlendirmeleridir: *"Akılla, irfanla alakaları olmayan komiteler kanlı ellerini beşeriyetin en talihsiz halkına uzatmışlar, onların ciğerlerini koparmışlar, zaten paçavralar içinde insanlığın zevkenden ve saadetinden hissemed olamayarak yaşayan yüz binlerce mahlûku kan ve ateş içinde boğmuşlardı."*⁶²

*Almanya'nın isteseydi sevk ve iskân sırasında İttihatçılara mani olacağını düşünen Ahmet Refik Altınay, Almanların Ermenilerin Anadolu'dan yok edilmesine seyirci kaldığını ve bunun Almanların çıkarına olduğunu belirtmiştir.*⁶³ Ahmet Refik özellikle *"Alman İmparatoru Wilhelm'in Osmanlı fesini bile giyerim..."* sözüne de değinip bu konu hakkındaki görüşlerini Enver Paşa'nın takip ettiği siyaseti de dahil ederek açıklamıştır. Ancak o yıllarda Osmanlı Devleti'nde görev yapan Alman subaylar bu görüşte değildir. Sanders, kendisine yöneltilen suçlamaları ise şu şekilde cevaplamaktadır: *"Bu kötü iftiraların bana da yöneltmesi, Türkiye'yi bilenler için şaşılacak bir durum değildir. Savaş yenilgiyle sonuçlanınca Levantenlerin her türlü suçu Almanlara yüklemesi olağandır. Türkiye haritasına bakarsanız, benim ordu komutanlığı yaptığım bölgenin Doğu illerinin bin kilometre berisinde ve Türkiye'nin batısında olduğunu hemen görürsünüz. Ermenilerin bulunduğu bölgeye ve hatta onun sınırlarına ayak bile basmamışımdır."*⁶⁴

Rus ordusuyla beraber Anadolu'ya giren Ermenilerin, Rusların engellemeleri sonucu Türklerin üzerine çok fazla gidemediklerini; ancak Rusların Anadolu'dan çekilmeye başlamalarından sonra Türkleri imha etmeye başladıklarını anlatan Ahmet Refik, Rus zabitlerinin de buna engel olamadıklarını belirtmektedir. Rusların geri çekilmeleri sonrasında Ermenilerin Müslüman halka yaptıklarına dair Rus ordusu Kafkas Tümeni yarbaylarından olan ve daha sonraki yıllarda anılarını yazmış olan Turer Dokhledof bu konuda şunları yazmaktadır: *"Ermeni halkları kendilerine her zaman sürekli olarak mazlum kahra uğramış, işkencelere duçar bir cemaat şeklinde göstermekte oldukça başarılı olmuşlardır. Erzincan'da iken Ermenilerin Türk halklarını toplu olarak katlettiklerini bizzat Başkomutanımız Odiselidz'den gelen yazılı emirlerden öğrenmiştim. Oradaki kayıplarda toplu öldürmeler doktor ve müteahhitler tarafından planlı yapılmışlar. Savunmasız kalmış olan köylerdeki 800 kadar Türk'ü öldürmüşler. Yüzerlik her grubu Ermeni askerler soymak işiyle görevlendirilmiş. Sayıları tamamlamak için birbirlerine seslenir, on daha yirmi daha yollayın derlermiş..."*⁶⁵ Talat Paşa'nın hatıralarında da kendisine yer verilen Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevkileri Komutanı Yarbay Tverdo Klebov, Ermenilerin Türk halkına yönelik vahşiliklerini dizginlemeye çalıştıklarını yazmıştır. Erzurum'un kurtarılması sürecini Klebov 29 Nisan 1918 tarihli notlarında şu cümlelerle özetler: *"Kahraman Ermeni piyadeleri gece karanlığından yararlanıp rüzgâr hızıyla*

61 Altınay, a.g.e., s.36.

62 Altınay, a.g.e., s.79.

63 Altınay, a.g.e., s.37-39.

64 Sanders, a.g.e., s.57-58.

65 Altınay, a.g.e., s.123.

Erzurum Kars yolundan kaçmışlardı! Gerçekten de bir fırtına çıkmış olsaydı, Erzurum'u bu kadar kısa bir sürede Ermeni pisliğinden temizleyemezdi...Sokaklardan geçerken karşılaştığım Türkler, hayatlarını kurtarmış olduğum için, en içten şekilde teşekkürlerini bildirdiler...Çünkü bu subaylar olmasaydı, Erzurum'u geri alan Türk kıtaları şehirde hayatta kalmış bir tek Türk bulamayacaklardı.”⁶⁶ Bir Rus subayının bu sözleri aslında bir taraftan zaten olaylardan birinci derece sorumlu olan ve Ermenileri çokça kıskırtmış olan bir ulusun vicdani hesaplaşması olduğu kadar diğer taraftan da kendini aklama ve temize çıkarma uyanıklığıdır.

C. SONUÇ

Tarihi hatıralar, tarihçiler için, siyasî ve askerî tarih kitaplarında bulunmayan eşsiz değerlerde bilgiler içerir. Olayların ayrıntılarına nüfuz etmemizi sağlar, devlet adamlarının, askerlerin hayatları ile ilgili ayrıntılara, tarihimizin karanlıkta kalmış noktalarına ışık tutmaktadır. Ayrıca hatırat sahipleri, yaşadıkları olayları sonradan kaleme alırken aynı zamanda yaşadıklarını yeniden yorumlamakta ve kendilerini suçlayanlara karşı da savunmalarını yapmaktadırlar. Böylece hatıralarda olaylar, yazarın iç dünyasının izlerini taşıdığından nesnellik riski taşımaktadır. Bu özellikleri dikkate alınarak hatıralardan bir belge ve objektif olarak yararlanmak için hatıraları, diğer eserlerle karşılaştırdıktan ve sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra kullanılmalıdır. Örneğin Hakan Erdem'in, "*Gerçek ile Kurmaca Arasında: Torosyan'ın Acayip Hikâyesi*" adıyla yayınlamış olduğu eser bir hatıratın nasıl kurgu hataları taşıyabildiğini ve algı yönetimi sağlamak istediğini gözler önüne sergilemektedir. Bu tür hatıratlara verilebilecek bir başka örnek ise şu eserdir: "*George E. White, Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları, (Tercüme: Cem Târik Yüksel)*"

Hatırat ve günlükler okuyucularına sadece bir savaşın seyrini aktarmaz. Çanakkale, Hicaz-Yemez, Suriye-Filistin, Kanal Cephesi ve Irak Cephesi'nin yanı sıra Kafkas Cephesi ile ilgili meraklı hikâyelerle örülü bilgiler de sunar. Örneğin, Fahrettin Altay, *On Yıl Savaş ve Sonrası*, Dilek Matbaası, İstanbul, 1970; Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Çeviren: Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, Yayına Hazırlayan: Mustafa Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006; Abidin Ege, Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011; Mülazım Mehmet Sinan, *Harp Hatıralarım*, Çanakkale-Irak-Kafkas Cephesi, Hazırlayanlar: Hasan Babacan, Servet Avşar, Muharrem Bayar, Vadi Yayınları, Ankara, 2006.

Savaş ve cepheler ile ilgili genellikle yukarıdan, yönetim ve ordudan sivil-asker üst düzey yöneticilerin daha makro düzeyde değerlendirmelerini içeren, siyasi tarih, diplomasi ve askeri tarihle ilgili hatırat ve günlüklerin yanı sıra harbi cephede sığıcı sığıcıya yaşamış sıradan insanların anlatıları da mevcut bulunmaktadır.⁶⁷ Bu makalede en genel hatları ile hatırat ve günlükler hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Daha sonra Kafkasya cephesi ile ilgili bazı asker ve sivil kişilerin hatırat ve günlüklerine müracaat edilmiştir.

⁶⁶ Talat Paşa, *a.g.e.*, s.112.

⁶⁷ Eti, *a.g.e.*, s.IX.

Makalede incelediğimiz hatıratlarda eser sahiplerinin Kafkas Cephesi ve Ermeni Meselesi ile ilgili algılarının birbirinden çok farklı olduğu saptanmıştır. İlk olarak İttihat ve Terakki mensubu olan ve Doğu Cephesinde yaşanan olaylarda rolü olan kişiler, savaşın kişisel duyguları değil, vatani kurtarma duygusunu ön plana çıkarttığını söylemişler ve hatıralarını savaş sonrasında kendilerine yapılan suçlamaları ve eleştirileri karşılayabilmek adına savunma metni olarak kaleme almışlardır. Birçok İttihatçı hatırat yazarı, özellikle Ermeni sevk ve iskânı hakkında yeterince bilgileri olmadığını belirtmiştir. Gerçekte Kafkas Cephesi'nde Ermenilerin katliamları karşısında sevk ve iskân uygulamasına müracaat edilmesi kendi haliyle aslında bir kabahat değildir. Öyle ki esas olarak askeri bir önlem olan sevk ve iskân kararının uygulanması zorunluluk arz etmiştir. Hâl böyleyken birçok kişinin savaşı kaybetmiş olmanın güçsüzlüğü içinde mevcut tablodan dolayı suçlanabilecekleri korkusuyla hatıratlarında, bu konularla ilgisinin bulunmadığını söylemesi ve suçu bazı şahıslar üzerine atmaları oldukça manidardır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin devlete karşı işgal kuvvetlerinin yanında silah kullanmaları gerçeğini mağduriyet perdesiyle örtterek İttihatçı yazarların savunmalarını yalanlayan bazı hatıratlara da makalede yer verilmiştir. Dönemin muhalifleri tarafından kaleme alınan bu hatıratlar incelendiğinde Doğu Cephesi'nde yaşanan bütün kötü olayların sorumluluğu ittihatçılardadır. Bu kitapların bazılarında açıkça İttihatçıların Ermenileri bir plan doğrultusunda ortadan kaldırmak istedikleri iddia edilirken bazıları Ermeni çetelerini de kabahatli saymaktadır. Bu söylemler özellikle Ahmet Refik Altınay, L. V. Sanders ve Mevlanzade Rifat'ın eserlerinde görülmektedir. Savaş bittikten ve birçok eski İttihatçı ülkeyi terk edip öldürüldükten sonra yazılan ve içinde şüpheyle karşılanabilecek bilgiler içere bu eserlerin iddialarına cevap ancak bilimsel bir anlayış ve geniş bir literatür çalışmasıyla verilebilmektedir. Nitekim Ahmet Refik Altınay, Almanya'nın Ermeni tehcirini önleyebilecek durumda olmasına rağmen bu konuda bir şey yapmamasını eleştirirken, Limon Von Sanders ise, anılarında tehcir konusunda Almanların herhangi bir kabahat sorumluluğunun olmadığını iddia ederek aynı konuda çelişki ve şüpheleri artırmaktadır.

Sonuç olarak, bu makalede faydalanılan hatırat ve günlüklerin yazarlarının tamamına yakını askerdir. Anlatılan konu, savaşa dair konular olduğu için Kazım Karabekir ve Limon Von Sanders, Albay Arif Baytın ve Cemal Paşa'nın hatıralarında olduğu gibi dil ve anlatımlar, askeri deyim ve kavramlarla doludur; harp ve muharebe ile ilgili kavramları, sevk ve idare ile ilgili kavramları, tertiplenme ile ilgili kavramları görmek mümkündür. Bazı hatıratlarda özellikle anlatılan konular belgelendirilmeye çalışılmıştır. Örneğin Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Almanya'ya kaçarak hatıralarını burada kaleme alan Talat Paşa, Ermenilerin Osmanlı Devleti içindeki yıkıcı faaliyetlerinden söz ettikten sonra Ermeni sevk ve iskânının haklı sebeplere dayandığını bazı belgelerle ortaya koymaya çalışmıştır. Ahmet Refik Altınay gibi bazı yazarlar savaşta askerlerin durumlarını vurgulandığı gibi anlatılan yılların oluşturduğu acıları ve gerçekleri de duygusal bir dille aktarılmıştır. Talat ve Cemal Paşa gibi bazı hatıratların sahipleri askerlik dışında önemli devlet kademelerinde görev almış kişiler olduğu için, eserlerde yazarların zaman zaman kendilerini savunma endişesi taşıdıkları gözlenmektedir. Ahmet Rıza, Mevlanzade Rifat, Galip Vardar, Hüseyin Kazım Kadri ve Ahmet Refik Altınay gibi hatırat sahiplerinin dönemin Osmanlı yönetimine ve Doğu Cephesi ve Ermeni meselesi ile ilgili aldıkları kararlara karşı büyük bir tepki içinde olduğu da dikkat çekmektedir.

D. KAYNAKLAR

Ahmet Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988.

Akar, Şevket Kamil-Karakoç, İrfan; “*Siyasi Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları*”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul, 2004.

Altıkulaç, Ali- Gökçaya, Kürşat; “*Tarih Öğretiminde Hatıratların Kullanımının Tarihsel Empati Becerisine Etkisi*”, Turkish Studies, Volume 9/1 Winter 2014.

Altınay, Ahmet Refik; *İki Komite İki Kıtıl*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1919.

Altınay, Ahmet Refik; *İki Komite İki Kıtıl*, Hazırlayan: Hamide Koyukan, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994.

Ata, Bahri; “*Tarih Derslerinde “Dokümanlarla Öğretim” Yaklaşımı*”, Türk Yurdu, 2002.

Baytın, Arif; İkinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi, Sessiz Ölüm, Yayına Hazırlayan: İsmail Dervişoğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

Belen, Fahri; *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

Birinci, Ali; “*Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 41, Temmuz 1998.

Birsel, Salah; “*Anı Üzerine*”, Türk Dili, Anı Özel Sayısı, Cilt: XXV, Sayı: 246, 1 Mart 1972.

Cavit Bey, Irak Seferi ve İttihâd Hükûmetinin Hâyâlât ve Cehâlet-i Siyâsiyyesi, Müdafaa Matbaası, İstanbul, 1334.

Cebesoy, Ali Fuat; *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.

Cemal Paşa, *Anılarım (1913-1922)*, Hazırlayan: Fahri Parin, İskenderiye Yayınları, İstanbul, 2009.

Çandır, Muzaffer; “*Türk Edebiyatında Hatıra Türü ve Samet Ağaoğlu'nun Hatıra Kitapları*”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 9, Konya, 2001.

Çukurova, Bülent; “*Milli Mücadele Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*”, Ankara, Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, VI/23, 1999.

Enver Paşa, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, Yayına Hazırlayan: Arı İnan, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.

Eryılmaz, Doğanay; *Ermeni, Fransız ve Türk Literatürlerinde Anı Türü*, Ankara Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011.

Eti, Ali Rıza; *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü (1914-1915)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Halaçoğlu, Yusuf; *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, Hazırlayan: Taylan Sorgun, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997.

Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, Hazırlayan: İsmail Kara, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

İlden, Şerif; *Sarıkamış*, Yayına Hazırlayan: Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

Karabekir, Kazım; *Doğunun Kurtuluşu*, Yayına Hazırlayan: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı, Güner Matbaacılık, Erzurum 1990.

Karal, Enver Ziya; *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: V, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1947.

Kılıç, Selami; *"Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk-Mart 1918- Yankıları Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi"*, Osmanlı, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

Larcher, M.; *Büyük Harpte Türk Harbi*, Çeviren: Bursalı Mehmed Nihat, Cilt: II, Askeri Matbaa, İstanbul, 1928.

Mevlânâzade Rıfat, *Mevlânâzade Rıfat'ın Anıları*, Hazırlayan: Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 1992.

Muzaffer, Çandır; *"Türk Edebiyatında Hatıra Türü ve Samet Ağaoğlu'nun Hatıra Kitapları"*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 9, Konya 2001.

Mülâzım Mehmet Sinan, *Harp Hatıralarım, Çanakkale-Irak-Kafkas Cephesi*, Hazırlayanlar: Hasan Babacan, Servet Avcı, Muharrem Bayar, Vadi Yayınları, Ankara, 2006.

Rıza Nur; *Hayat ve Hatıratım Atatürk Kavgası*, Cilt: III, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.

Okay, M. Orhan; *"Hatırat"*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.

Orbay, Rauf; *"Rauf Orbay'ın Hatıraları"*, Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Birinci Meşrutiyet'ten Zamanımıza Kadar, Sayı: 3, Cilt: I, 15 Mart 1962.

Özdemir, Emin; “Anı ve Anı Dilimiz Üzerine”, *Türk Dili*, (Anı Özel Sayısı), Cilt: 25, Sayı: 246, Ankara, 1972.

Özdemir, Yavuz; *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekatı)*, Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, Erzurum 2003.

Safran, Mustafa-Köksal, Hüseyin; “Tarih Öğretiminde Yazılı Kanıtların Kullanılması”, Tarih Eğitimi Makale ve Bildiriler, Editör: Mustafa Safran, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.

Önal, Sami; *Tuğgeneral Ziya Yer Gök’ün Anıları/Sarıkamış’tan Esarete (1915-1920)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.

Sanders, Liman Von; *Türkiye’de Beş Sene, Çeviren: Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti*, Yayına Hazırlayan: Mustafa Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006.

Süleymaniyeli Mehmed Emin, *Harb-i Umûmide Osmânlı Cepheleri Vakâîyi*, Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul, 1338.

Şikalıyev, Emin; “Ermeni Soykırımının İç Yüzü”, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Cilt: 14, Sayı: 14, Ankara, 2004.

Talat Paşa, *Talat Paşa’nın Anıları*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

Tonguç, Faik; *Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Yedek Subayın Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

Vardar, Galip; *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, Yaz., Semih Nafiz Tansu, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1960.

Yalçın, Hüseyin Cahit; *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.

Araştırma Görevlisi
İslam KAVAS

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
e-posta: islamkavas@gmail.com

Eser Geçmişi: 22-03-2017 / 19-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.299831

Oğuz Kağan Destanındaki İktidar Yapısı

Structure Of Power in Oghuz Khaghan Saga

ÖZET

Oğuz Kağan Destanı 13. ve 14. yüzyıldan kalma yazılı metinleri ile elimize ulaşmıştır. Daha öncesindeki bir yazılı metin elimizde bulunmamasına rağmen bu destanın Türklerin kadim zamanlarından bu yana anlatıla gelen bir destan olduğu kesindir. İslam'dan sonra bu destana tabii ki İslamî unsurlar da eklenmiştir. Bu destanda bir kahraman ve lider olarak Oğuz Kağan'ın serüveni anlatılırken aynı zamanda da o dönemdeki Türklerin zihinlerindeki iktidar olgusuna ve iktidar yapılanmasına dâir deliller kaçınılmaz olarak ortaya konmuştur. Bu makalenin amacı bu destanın en eski iki metninin tercümelerini esas alarak bu iktidar unsurlarının neler olabileceğine dâir düşüncelerin ortaya konulmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Oğuz Kağan Destanı, İktidar, Türkler.

ABSTRACT

Oghuz Khagan Saga manuscripts have survived today from the thirteenth-fourteenth century. Eventhough we don't have any manuscript it is sure that this saga has been told among Turks since ancient times. The saga tells about, as a hero and leader, Oghuz Khagan's adventure and gives us the traces of the context of power and its application in Turkish mind of that time. This paper aims to reveal what these power elements may be based on the translations of the two earliest manuscript of the saga.

Key Words: Oghuz Khagan Saga, Power, Turks.

İnsan toplumlarının oluşumlarının ilk merhalelerine destanlar mühürlerini vurur. Destanlar iletişimin ve eğitimin son derece kısıtlı olduğu, merkezi otoritenin sağlanamadığı bir dönemde aynı lisanı konuşan insanların hayata, siyasete ve bu hayatın ötesine bakışlarına dair görüşlerini simgelerle bize anlatır. Türklerin Oğuz Kağan Destanı bunlara bir örnektir. Burada Oğuz Kağan Destanı'nın iki aslı versiyonundan hareketle Oğuz Kağan Destanı'ndaki iktidar yapısı ele alınacaktır.

Ünlü Memlüklü tarihçi Ebu Bekr bin Abdullah bin Ay Beg Ed-Devâdârî'nin anlatımına göre, daha 14. yüzyılın başlarında Oğuz Kağan Destanı Türkler arasında yaygın olarak okunan bir kitaptı. Fakat Devâdârî'nin yazdıklarından anladığımız kadarıyla Oğuzlar arasında elden ele dolaşan bu nüsha bizim elimize ulaşmamıştır.¹ Özellikle Oğuzlar gibi göçebe ve coğrafyaları görece sıklıkla değişen bir toplumda destanlar derleyip toparlayıcı metinler olarak önemlidir.²

Oğuzlararasındayaygınolanbu destanın içindeki figürler, anlatımlar ve değindiği konular, İslam öncesi Oğuzların özellikle iktidar üzerine görüşlerini anlamak için pek ehemmiyetlidir. Bu görüşleri anlamak için bu destanın ilk kayıtları olan Uygurca Oğuz Kağan Destanı ile Reşidüddin'in Câmiü't-Tevârihi'ndeki rivayet esas alınacaktır.

* Bu makale İslam Kavas'ın doktora tezi olarak hazırladığı "Normanlar ve Selçuklular'da Taht Verâset Sisteminin Gelişimi (11.-13. YY)" isimli çalışmadan üretilmiştir.

- 1 A. B. Ercilasun, *Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler: İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2002, s. 108.
- 2 F. Çiftçi, "Axel Olrik'in Epik Yasaları Işığında Oğuz Kağan Destanına Bir Bakış," *Turkish Studies*, Sayı: 8, 2013, ss. 515-524.

Oğuz Kağan Destanı, şu ana kadar, iki önemli kaynaktan elimize ulaşmıştır. Birincisi, 1932 senesinde W. Bank ve Reşit Rahmetî Arat tarafından Almanca olarak yayınlanıp akabinde Rahmetî Arat tarafından 1936 senesinde Türkçeye tercüme edilen nüshadır ki; bu nüsha Uygur Türkçesi ile ve bilinmeyen bir tarihte kaleme alınmıştır. Fakat Türkistan'da konuşulan dillerin pek çoğuna hâkim olan Fransız Sineloğu Paul Pelliot bu nüshayı değerlendirdiği kitabını bitirirken, onun 13. yüzyılın sonuna doğru Turfan'da Uygurca olarak yazılıp 15. yüzyılda Kırgız bölgesinde sadece imlâ olarak değiştirildiği sonucuna varır.³ İkincisi, İlhanlı veziri Reşidüddin Fazlullah Hemedâni'nin 13.-14. yüzyılda yazdığı meşhur eseri Câmiü't- Tevârih'te kaydedilen Oğuz Kağan Destanı'dır. Bu iki nüsha bir takım farklılıklar gösterir. Türklerin en mühim destanı olan Oğuz Kağan Destanı'nı konumuz açısından değerlendirmeden önce bu iki nüshanın farklılıklarına değinip hangisinin konumuz açısından daha sağlıklı olduğunu tespit edelim.⁴

Oğuz Kağan Destanı'ndaki iktidar konusuna girmeden önce, bu destana ait nüshaların ikisinin sıralamada önce yazılanı, İslam kültüründen veya başka kültürlerden en az etkilenmiş olanı tespit etmemiz gerekir. Yukarıda verdiğimiz tarihler birbirine yakın tarihler olduğuna ve o dönemde bu iki coğrafya da İslam'ın nüfuzu altında olmasından mütevellit destanların içeriğini incelemek bize daha çok yardımcı olacaktır.

Destanlar okunduğunda aralarındaki orijinallik farkı kendini hemen belli eder.

3 P. Pelliot, *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*. (V. Köken, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, s. 103.

4 Bu iki destanın bir değerlendirmesi için bakınız: İ. Onay, "Türk Kültür Tarihi Açısından Oğuz Kağan Destanı ve Önemi," *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2013, 29-44.

Reşidüddin'in Oğuz Kağan Destanı bâriz bir şekilde semâvî din unsurları taşır. Belli ki, ya Reşidüddin ya da kendilerinden dinlediğini söylediği "Türk tarihçileri ve dili çabuk râvîler"⁵ İslam kültürünün etkisi ile destana eklemelerde bulunmuşlardır. Mesela, Oğuz Kağan'ın Hz. Nuh'un soyundan gelmesi ve ailesi ile tek tanrı inancı sebebiyle savaşa girişmesi ilk bakışta göze çarpan noktalarıdır. Esasen, Reşidüddin'in Yahudi kökenli bir Müslüman olduğu düşünülürse,⁶ bu eklemeler kendisinden de kaynaklanmış ve İslamî unsurları kendisi katmış da olabilir.

Uygurca yazılmış olan nüsha ise muhteviyatında daha otantik unsurlar taşır.⁷ Bu nüshada, kutsal kitaplarda anlatılan kıssalarla veya peygamberlerle herhangi bir bağlantı bulunmaz. Oğuz Kağan herhangi bir şekilde İbrahim peygamberin soyuna dayandırılmaya çalışılmaz. Adı geçen tek kutsal varlık Gök Tanrı'dır ve Oğuz Kağan O'na dua eder. Bir diğer otantik unsur ise Reşidüddin'de bulunmayan, Türklere yol gösteren bozkurt (gök tüylü, gök yeleli) figürüdür.⁸ Türkler göç ederken Onlara bir kurdun yol göstermesi en eski Türk destanlarında sık sık işlenen bir konudur.⁹ Gök Tanrı ise Türklerin bilinen en eski inancı ve tanrısıdır.¹⁰ Bu özellikler Uygurca yazılmış Oğuz Destanı'nın daha özgün olduğunu ortaya koyar.

5 Z. V. Togan, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul : Enderun Kitabevi, 1982, s. 17.

6 O. G. Özgüdenli, "Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî" **TDV İslam Ansiklopedisi** (Cilt 35), 2008, s. 19.

7 M. Ergin, **Oğuz Kağan Destanı (Tercüme, Metin, Sözlük)**, Ankara: Hülbe Basım Yayın, 1988.

8 Pelliott, **age**, s. 95.

9 Türklerde kurt figürü için bakınız: B. Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara: TTK, C. 1, 1993, s. 40-50; B. Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara: TTK, C. 2, 1993, s. 111-124; J. P. Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, (Terc. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005, s. 300-310.

10 F. Bayat, **Türk Mitolojik Sistemi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, C. 1, 2007, s. 212; İ. Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.

Destanların uzunluğu bir diğer farkı oluşturur. Reşidüddin'in metni diğer metne göre daha uzundur. Çünkü Reşidüddin Oğuz Kağan'ın dünyayı fethetmek için çıktığı seferi ve destanın son bölümünü daha ayrıntılı anlatır. Bu yüzden, ana konudan ayrılmadan, farklı bilgiler verip farklı kahraman ve konulardan da bahseder. Hatta her ne kadar Uygurca metin daha otantik olsa da, Reşidüddin'in anlatımının ayrıntılarında da antik Türk kültürüne yönelik unsurlar bulunabilir. Böylelikle olayların ayrıntılı anlatımı ve uzunluk aralarındaki bir başka farkı oluştururken otantiklik açısından ikisinin de kullanılabilir olduğunu söyleyebiliriz.

Destanda Oğuz Kağan'ın evlilikleri, çocukları, kendisinden sonraki görev taksimi ve semboller konumuz açısından ilgi çekicidir. Anlatılana göre, Oğuz Kağan bir gün Tanrı'ya yalvarırken karanlık basar ve gökten çok parlak bir ışık ile birlikte bir kız iner. Kız o kadar güzeldir ki, sanki Gök Tanrı'nın vasıflarını taşıyordur. Oğuz kıza âşık olur ve birlikte olurlar. Bunun sonucunda kız gebe kalır ve üç erkek çocuğu dünyaya getirir: Gün (Güneş), Ay ve Yıldız.

İkinci seferinde Oğuz Kağan ava gider ve bir gölün ortasında bir ağaç görür. Bu ağacın kovuğunda, gözleri gökten güzel, saçları ırmak gibi dalgalı ve inci gibi dişlere sahip olan bir kız oturmaktadır. Oğuz bu kızın da aşk ateşine düşer ve Onunla da birlikte olur. Kız hamile kalır ve bir süre sonra üç erkek çocuğu dünyaya getirir: Gök, Dağ, Deniz.¹¹

Destanın sonunda Oğuz Kağan veziri Uluğ Türk'ün bir rüyasına binaen verdiği tavsiyesine uyar ve büyük oğulları Gün,

11 Oğuz Kağan'ın bir göğü, bir de yeri temsil eden iki eşinin olması, bu eşlerden olan oğulların isimlerini gökten ve yerden almaları Çin geleneksel düşüncesinde var olan şu düşünceyi akla getirmektedir: "Üç (temel) şey Gök, Yer ve insandır ve onları birbirine bağlayan hükümdardır." Bakınız, G. Kırilen, **Eski Çin'in Ötekisi Türkler**, Ankara: Kimlik Yayınevi, 2015, s. S. 69.

Ay ve Yıldız'ı Doğu'ya, sonraki evliliğinden olma küçük oğulları Gök, Dağ ve Denizi de Batı'ya avlanmaları için gönderir. Doğu'ya gidenler altın bir yay bulurlar, batıya gidenler ise üç tane gümüş ok. Her iki yöne giden oğulları da bulduklarını babalarına getirir ve babaları Oğuz Kağan altın yayı üç parçaya ayırıp Gün, Ay ve Yıldız'a verir. Gök, Dağ ve Deniz'e ise buldukları üç gümüş oku paylaşır. Bu paylaşımından sonra ise şöyle vasiyet eder: "Yay verdiklerinin (Bozok) yeri daha üstte olsun ve orduda sağ kolu teşkil etsinler. Kendilerine ok verdiklerinin yeri daha altta olsun ve sol kolu teşkil etsinler. Zira yay padişah gibi hükmeder; ok ise ona tâbî bir elçidir."¹² Hatta İrkıl Hoca namında, Oğuz Kağan'ın güvendiği bir devlet adamı Oğuz'un 24 torununun da kabile isimlerini, tamgalarını, ongunlarını ve bir toy zamanında atın hangi bölgesini yiyeceklerini belirlemiştir. Ta ki, kimse birbirinin payına göz koymasın, düzen bozulmasın.

17. yüzyılda Reşidüddin'in Oğuznamesi esas alınarak Ebu-l Gâzi Bahadır Han tarafından yazılan Şecere-i Terâkime kitabında ise daha kesin ifadeler kullanılmış ve Oğuzların gelecekteki iktidarına kimin sahip olacağı açıkça belirtilmiştir. Bu esere göre Oğuz Han ölmeden önce şöyle vasiyet eder: "Size emrediyorum. Ben ölünce yerime büyük oğlum Gün geçsin ve Onun da yerine geçecek olanlar içlerinde tahta lâyük biri buldukça, daima ve dünya durdukça Bozoklardan seçilsin. Diğer Bozoklar O'nun sağında otursunlar. Üçoklar sol olsunlar ve kıyamet gününe kadar nökerliğe¹³ razı olsunlar."¹⁴

¹² Togan, *age*, s. 48.

¹³ Nöker: "Moğollar'da ve Türk devletlerinde öncelikli görevi askerlik olan kul ve hizmetkâr sınıfı." Bakınız: Z. Günal, "Nöker," *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 33), 2007, s. 216.

¹⁴ E. G. B. Han, *Şecere-i Terâkime*, (R. Nur, Çev.), İstanbul, 1920, 29.

Destanın bahsettiğimiz bu kısmını tahlil ettiğimizde Oğuzlardaki hiyerarşi ve iktidar hakkında bazı temel bilgilere ulaşabiliriz. Oğuzhan'ın ilk evliliğinde eşi gökten bir ışıkla iner ve bu eşinden doğan çocuklarına verilen isimler de dünya dışı ve kutsal sayılabilecek gök cisimlerinden oluşur: Gün (Güneş), Ay ve Yıldız. İkinci karısı ise bir gölün ortasındaki ağaç kovuğunda ortaya çıkar ve Ondan olan oğullarına da dünya dâhilinde kutsal sayılabilecek varlıkların isimlerini verir: Gök, Dağ, Deniz. İlk karısının gökten ikinci karısının yeryüzünden gelmesi; ilk karısından doğan çocuklarının yayı bulup kendilerine bunun verilmesi, ikinci karısından olan çocuklarının okları bulup onlara da okların verilmesi ve ok yaya tâbîdir denilmesi; her daim Bozokların Üçoklara üstün olduğunun söylenmesi Oğuzlardaki hiyerarşi hakkında şöyle tahminler yapmamıza elverir:

Gök de yer de kutsaldır ama Gök önceliklidir.

Yay da ok da hâkimiyet sembolüdür ama ok sahipleri yay sahiplerine tâbîdir.

Doğu yönü batı yönüne üstündür.

Sağ yan sol yana üstündür (Bu duruma bir diğer atıf Uygurca dstandaki sağ yanda bulunan Altın Kağan'ın Oğuz Kağan'a muti olup sol yandaki Urum Kağan'ın ise asi olmasıdır.¹⁵

Oğuzlar arasında düzenin olması için bir nevi kast sistemi oluşturulmuştur. Bu kasta göre tahta Bozoklardan bir lider geçer ve kalan Bozoklar ordunun sağ kolunu oluşturur.

Üçoklar ordunun sol kolunu oluşturur ve Onların görevi Bozokları desteklemektir.

24 adet boy ismi ve bu boyların

¹⁵ Ergin, *age*, s. 17-18.

simgeleri belirlenerek düzen ve kast sistemi bütün topluma yayılıp tahkim edilmiştir.

Toy esnasında hangi boyun nerede oturacağı ve hayvanın neresini yiyeceğinin belirlenmesi muhtemelen boyların savaşımlardan alacağı ganimetin (ülüş) nasıl dağıtılacağına belirlenmesine de bir atıftır.¹⁶

Oğuz Kağan Destanı bir efsane olması ve farklı versiyonlarının bulunması hasebiyle, her ayrıntının doğru olduğunu düşünmemiz tabii ki abesle iştigaldir. Lâkin yukarıdaki gibi genel çıkarımların yapılabileceği bu destanın, sadece bir masal değil aynı zamanda belli bir örgütlenme tarzına da meşrûiyet kazandırma niyeti ile ortaya çıktığı kesindir.

Meselâ, Reşidüddin Oğuznâmesi'nde Bozok ve Üçok ayrımından bahsedip, Bozokların tahtın vârisi olduğu söylenmiştir ve Bozokların en önde gelen boyu da Oğuz Kağan'ın yerine geçen Günhan soyundan gelen ilk boy olan Kayı boyudur. Fakat Kaşgarlı Mahmud'da ise daha farklı bir boy sıralaması vardır ve Üçoklar'dan Kınık ilk sırada gösterilmektedir. Dede Korkut hikâyelerinde de siyasi üstünlüğün Üçoklar'da olduğuna dair bir izlenim alınıyor. Bunun sebebi dönem itibariyle Üçoklar'ın ve Kınık Boyu'nun İslam Ülkelerinde çok etkin olması olabilir diyen Faruk Sümer'e göre Reşidüddin'in sıralaması antik Türk geleneklerine daha muvâfıktır. Zira Oğuz Yabguları en çok Kayı, Yazır, Avşar, Beğdili ve Eymür boylarından çıkmışlardır ki, bunların içinde yalnız Eymür Üçoklara mensuptur.¹⁷ Her hâlükârda boy

sıralamalarının iktidarı meşrulaştırmak için bir yol olduğu düşünülürse, dönemin şartları altında güç kazanan boya göre sıralamanın zaman zaman değişmiş olduğu kesindir.

Buna bariz bir örnek teşkil etmesi cihetiyle, geç bir kaynak olmasına rağmen, Oğuz efsanelerini öğrendiğimiz bir başka kaynak olan Dressden Yazması Dede Korkut Oğuznâmesi'ne bakılabilir. Yazmanın henüz başında, besmele-salvâle ve Korkut Ata'nın kısaca tanıtımından sonra, gönlüne Tanrı'nın ilham verdiği Korkut Ata'dan rivayeti bize taşıyan anlatıcı şöyle der: " 'Ahir zamanda hanlık gerü Kayıya değe. Kimesne ellerinden alamaya, ahir zemân olup kıyamet kopunca.' Bu dedüğü Osman neslidür, işde sürilüb gede yörir." Belli ki bu Oğuznâme Osmanlı Devleti'nin serpilip kendini ispat ettiği bir dönemde yazıya geçirilmiştir ve bu durumu meşrulaştıran rivayetler öne çıkarılmıştır.¹⁸

Siyasi gelişmelerin boylar hiyerarşisini etkileyebildiği tezini tasdik eden bir diğer örnek de Selçuklular örneğidir. Zira Selçukluların mensup olduğu Kınık Boyu kadim gelenekte sonlarda gelmesine rağmen İran fütûhâtından sonra Kayı Boyunun yerine listenin başına taşınmıştır. Hâlbuki Kınıklar kadim Türk Boyları listelemesinde Yiva Boyunun hizmetinde gösterilirler idi.¹⁹

Bahsedilmesi gereken bir diğer mesele de boy sayısı meselesidir.²⁰ Reşidüddin de 24 boydan söz edilir ve isimleri verilir. Kaşgarlı Mahmud'da da 24 boydan söz edilir fakat 22 boy ismi verilir. Fakat Oğuzların esasında 6 boydan müteşekkil olduğu da akla yatkın geliyor. Nitekim her dört boy bir onguna

16 Orun ve üleş meselesinin eski Türkler arasındaki ehemmiyeti için bakınız, Abdulkadir Orun, "Orun ve Üleş Meselesi," *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt 1, s. 121-133, 1931; Osman Gazi Özgüdenli, "Üleş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)", *Türkler*, V, ed. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 249-264.

17 F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkiatı-Destanları*, İstanbul: Ana Yayıncılık, 1980, s. 204-206.

18 Anonim, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, (H. B. Semih Tezcan Ed.), İstanbul: YKY Yayınları, 2012, s. 29.

19 Togan, *age*, s. 124-125.

20 Destandaki sayıların bir değerlendirmesi için bakınız: T. Özcan, "Oğuz Kağan Destanının Halk Anlatılarının Epik Kuralları Bakımından İncelenmesi," *Milli Folklor*, IV, 1996, s. 31-32.

(kutsal kuş, totem) ve bir ülüş kısmına sahiptir. Altı boy halinde ve Barlık Irmağı kenarında yaşayan Oğuzlardan tarihi kayıtlar bizi haberdar ediyor. Fakat 24 sayısının da Oğuzların tarihinde örgütlenme ve teşkilatlanma konularında sık sık kullanıldığı da bir gerçektir.²¹ Binaenaleyh, bilinmeyen ve belli ki totemci dönemde esaslı 6 olan Oğuz boylarının ve teşkilatının daha sonradan 24'e çıkıp bunun da benimsendiği anlaşılıyor.

Destandaki kağanlık kurumu merkezli iktidar yapısı özellikle ilgi çekicidir çünkü Türklerde bulunduğunu düşünülen ortak yönetim anlayışından farklı gibidir.²² Her iki nüshada da açık olan şey şudur: Oğuz Kağan mutlak bir hâkimiyet sahibidir ve bu gücü herhangi bir akrabası ile paylaşmamaktadır. Reşidüddin'in nüshasında bu durum daha belirgindir. Sefere oğulları ile beraber gider ve oğullarından her alanda mutlak itaat bekler; hatta Onların itaatlerini sınar. Bu itaatlerinden dolayı oğullarını ve Onlara bağlı beyleri ödüllendirirken metinde geçen ve oğulları ile beylerinin kendisine cevap mahiyetindeki ifadeleri Oğuz'un mutlak hâkim olduğunu açıkça ortaya koyar: "Bundan sonra oğullarını ve beylerini toplayıp Onlara 'Siz çocuklarıma niçin altın kürsü verip, size hil'at giydirdiğimi biliyor musunuz?' diye sordu. Çocuklar ve beyler şöyle cevap verdiler: "Onu en iyi sen bilirsin, biz ne bilelim."²³ Destanın her iki nüshasında da Oğuz Kağan'ın ülkesi ne parçalı bir yönetime sahiptir ne de idarede Onun bir ortağı vardır. Açıkça bellidir ki bu destan Türklerde merkezi otoritenin sağlandığı güçlü bir kağanın toparlayıcılığındaki bir dönemin hatırasını yansıtmaktadır.²⁴

21 Sümer, *age*, s. 204-210.

22 Türklerdeki çifte idare tarzını reddeden iki görüş için bakınız: O. G. Özgüdenli, 2002; ; S. Divitçioğlu, *Nasıl Bir Tarih: Kök Türkler, Karahanlılar*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992, s. 78-79.

23 Togan, *age*, s. 39.

24 Z. V. Togan'a göre bu destan genel çerçeve itibarı ile Sakalar dönemini yansıtmaktadır (s. 127).

Destandaki iktidar unsurlarına baktığımız zaman, Altay bölgesindeki efsanelerle benzer unsurlar taşıyan²⁵ Oğuz Kağan'ın olağanüstü doğum ve bebekliğinin öncelikle ilahi iktidar diyebileceğimiz kut sahibi olmaya delâlet ettiğini görebiliriz.²⁶ Uygurca nüshaya göre Oğuz'un fiziksel özellikleri güzellikte ve güçlülükte olağanüstü idi. Doğar doğmaz çiğ et, çorba ve şarap istedi. Sadece kırk gün içinde büyüdü ve oynadı.²⁷ Tabii ki bu özellikler Orhun Kitâbeleri'nde kullanıldığı manası ile²⁸ iktidar için seçilmiş olmaya delâlet ederken bu seçilmişlik yani kut tanrının oğlu olma özelliğini de mündemiç olabilir. Zira kut kelimesinin Hun dilindeki en eski kullanımı oğul şeklindedir: Tengri kutu Chanyu.²⁹ Bunun fiziken vurgulanması da sanki bu destanda tanrı oğlu olma özelliğinin ön planda olduğu gibi bir algı yaratıyor. Esasen Oğuz Kağan Destanı'nda kut kelimesi geçmez fakat Türklerde tarih içinde gelişen 'kut' inancı ile bağlantısı âşikardır.

Oğuz Kağan Destanı'nda kelime olarak geçmese de Türk inanışında olan ve Orhun Kitabeleri'nde bulunan diğer iki mefhum aslında Oğuz Kağan için de geçerlidir: *güç*

25 B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993, s. 136-137.

26 A. Duymaz, "Oğuz Kağan Destanı'ndan Dede Korkut Kitabına Kahramanların Beden Tasvirlerinin Sembolik Anlamları Üzerine Değerlendirmeler," *Millî Folklor*, 76, 2007, s. 50-59; Z. Önlü, "Kutadgu Bilig'de Kut Kavramı," Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig, İstanbul Üniversitesi: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009.

27 Ergin, *age*, s. 1.

28 "Tanrı buyurduğu için, kendim devletli (kutlu), olduğum için kağan oturdum= Tengri yarlıkadukın için (ö)züm kutum bar için kağan oturdum." M. Ergin, *Orhun Âbideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989, s. 19, 66. Ayrıca 'kut' saadet, baht, anlamlarına da gelmektedir. Kutadgu Bilig'de bir beyitte şöyle denir: Bayat kime kılşa inâyet basut/ Anıng boldu ajun bolu birdi kut : Tanrı kime inâyet ve yardım ederse, dünya onun olur ve o saadete kavuşur. Bakınız: S. Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 52; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (çev. Reşit Rahmetî Arat, Ankara: TTK, 1985, s. 469 ayrıca s. 19 vs.

29 Kirilen, *age*, s. 72.

ve *ülüş*. Orhun Kitâbeleri'ne göre tanrı Türk Hakanı'na *kut* verir -ki yukarıda bahsettik,- *güç* verir ve *ülüş* (nasip) verir.³⁰ Görünen o ki Oğuz Kağan Destanı'nda da buna benzer bir örgü vardır. Tanrının Oğuz Kağan'a *kut* vermesi olağanüstü doğumu ve fiziki özellikleri ile, *güç* vermesi babasını ve amcalarını (Reşidüddin'in nüshası) veya gergedanı (Uygurca nüsha) yenmesi ile, *ülüş* vermesi de cihan coğrafyasını fethedip halkını zenginleştirmesi ile temsil edilmiş ve ortaya konmuştur. Böylece Türk inancındaki karizmatik iktidarın üç unsuru da tamamlanmıştır. Fakat görülen o ki bu destanı ortaya koyan zihinlerdeki iktidar yapısı sadece ilahi ve siyasi iktidar ile bitmemektedir.³¹

Özellikle Reşidüddin'in Oğuznâme'sinde göze çarpan bir diğer iktidar unsuru Türkçe "koca" sıfatından geldiğini düşünebileceğimiz "hoca" sıfatını hâiz bilgedir. Burada da Orhun Kitâbeleri'ni hatırlarsak bu karakteri vezir Tonyukuk'un muâdili olarak düşünebiliriz.³² Bu karakter bize, Tonyukuk örneğinde olduğu gibi, antik Türk geleneğinde çok sağlam bir vezirlik kurumunun olduğunu göstermektedir. O derece ki, sanki Oğuz Kağan bütün fetihlerini bu "hoca"nın aklına borçludur ve destan boyunca O'nun verdiği akıldan hiç dışarı çıkmaz.

Destandan bu durum genel hatları ile şöyle anlatılır: Oğuz seferi esnasında ordunun gerisinde kalmayı kesinlikle yasaklar ve yaşlıları, kocamışları geride bırakır. Bunlardan birisi de Yuşu Hoca (Yuşu

Koca) nâmında bir bilge kişidir ve oğlu Kara Sülük'ten kendisini de götürmesini ister çünkü bu zorlu yolculukta bilgili ve yaşlı birinin tecrübelerine ihtiyaçları olacaktır. Kara Sülük önce Oğuz Kağan'ın emrine muvafık olmayan bu isteği geri çevirse de daha sonra Onu bir devenin taşıdığı sandığa kilitler. Sefer boyunca defalarca Oğuz Kağan ve ordusu bir takım aksaklıklar ve imkânsızlıklarla karşılaşır. Her defasında Kara Sülük babasına danışır ve Ondan aldığı öğüdü kendi fikriymişçesine Oğuz'a söyler ve her defasından hüsnü kabul görür. Böylelikle Yuşu Hoca'nın akli sayesinde sorunlar çözüle çözüle sefer tamamlanır. Sefer sonunda Kara Sülük gerçeği açıklar ve Oğuz Kağan tarafından Yuşu Hoca da kendisi de hesapsız ödüllendirilir. Kara Sülük "Uluğ Bey" nâmı ile baş vezir yapılı.

Bir bilgenin, hocanın, vezirin etkinliği Oğuz Kağan'dan sonra da devam eder. O'nun vefatından sonra yerine Günhan geçer ve O'na da İrkil Hoca olarak bilinen bilge danışmanlık yapar. Hatta İrkil Hoca Yuşu Hoca'dan da öteye geçmiş Türk devletini ve toplumunu dizayn eden insan durumuna gelmiştir. Devletin ve boyların örgütlenme şekli tamamen O'nun fikridir ve aynen icra edilir.

Destandaki anlatımıyla İrkil Hoca Gün Hâna şöyle tavsiye de bulunmuştur: "Siz altı oğulun Tanrının izniyle her birinizin dörder taneden 24 evladınız var. Olabilir ki Onlar sonradan birbiriyle çekişirler. Bunun çaresi, her birinin rütbesi, mesleği, adı ve lakabı kararlaşsın, her birinin bir nişanı ve tamgası olsun. Bununla bilinip tanınsınlar ve hiçbirinin diğeriyle bir çekişmesi olmasın. Onların evladının da her biri kendi yerini bilsinler. Bunu yapmak devletin devamlılığı ve uruğunuzun iyi nâm kazanmasının gereğidir."³³ İrkil Hoca sadece bu fikrin sahibi değildir aynı zamanda bunu uygulamaya geçirip boyların isimlerini,

30 Ergin, 1989; S. Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı," *Türkler*, C. 2, s. 1448-1455; S. Divitçioğlu, *age*, s. 86.

31 Destandaki Oğuz Kağan ve iktidarına dair farklı bir yaklaşım için lütfen bakınız: E. Ö. Özünel, "Kendine Dönüşen Kahraman: Oğuz Kağan Destanında İktidar ve Kut," *Milli Folklor*, 26, 2014, s. 5-19.

32 Bilge Tonyukuk kendi adına da bir kitabe yazdırılacak kadar söz sahibidir. Devleti yöneten 3 kişiden biridir: Bilge Kağan, Kül Tigin, Vezir Tonyukuk.

33 Togan, *age*, s. 49.

tamgasını ve ongununu da belirleyen kişidir. Bunun yanında toy esnasında ülüşler tespit edilirken hakan ile “milletin büyüğü” aynı paydan yer. “Boyuna yakın olan bir arka kemiği, arkaya yakın olan sırt omurgası ve bir sağ kol padişahın ve milletin büyüğünün hissesi olmuştur.”³⁴ Böylece hocalık veya vezirlik müessesinin, bu destanda geçen hali ile Oğuzlarda ne kadar etkili olduğu açıklığa kavuşur. Bir diğer yandan da bu figürün töreyi temsil ediyor olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

Destanın Uygurca asıllı nüshasında da böyle bir karakterden destanın sonlarına doğru bahsedilir ve diğerine kıyasen çok daha kısıtlı bir etkisi vardır. Burada da Uluğ Türük adındaki vezir rüyasında gün doğusundan gün batımına kadar uzanmış bir yay ve üç gümüş ok görür. Uykudan uyanınca durumu Oğuz Kağan’a anlatır. Onun bu telkini sonucu Oğuz Kağan oğullarını ava gönderir ve Onlar hükümdarlık alâmetleri olan yay ve gümüş okları bulurlar.³⁵

Oğuz Kağan Destanı’ndaki bazı olaylardan Oğuzlardaki taht verasetine dâir de bazı tahminler yapılabilir ve büyük oğulun genellikle tahta vâris olduğu söylenebilir. Destanı Reşidüddin nüshasında geçtiği gibi ele alırsak görürüz ki, tahtın iki defa veraset yolu ile el değiştirmesi söz konusudur. İlkinde Oğuz Kağan’ın dedesi de olan Dhib Yavgu Han’ın oğullarından bahsedilir ve dört oğlunda sırası ile ilk ismi zikredilen Kara Han’dır ve veliaht O olduğu için babasından sonra tahta O geçmiştir. Bu durumda, Kara Han sıralamada ilk anıldığından dolayı en büyük oğul olduğunu ve en büyük oğulun veliaht olduğunu bir sonuç olarak çıkarabiliriz.

Destanın başındaki bu durum destanın sonun da tekrarlanır. Oğuz Kağan’ın ilk

eşinden doğan ilk oğlu Gün Han bizzat Oğuz Han tarafından veliaht olarak tespit edilir ve O öldükten sonra yerini alır. Reşidüddin’in kaleme almış olduğu Oğuzname’nin sonunda zaten Gün Han’ın en büyük oğul olduğu da söylenmiştir.³⁶ Sonuçta destanda ortaya koyulan Oğuz töresinde Kağan’ın büyük oğlunun genellikle veliaht olduğu ortaya çıkar.

Sonuç

Kısacası, elimizde iki temel nüshası bulunan ve her birinin kendine has bilgileri ihtiva ettiğini gördüğümüz Oğuz Kağan Destanları, Oğuzların Müslüman olmadan ve Selçuklulara dönüşmeden önceki iktidar algısı ve devlet teşkilatlanma anlayışı üzerine bazı bilgiler vermektedir. Buna göre Oğuzların destanlarında temsil edilen devlet teşkilatının merkezinde kut, güç ve ülüş sahibi bir devlet başkanı vardır. Bu devletin teşkilatlanması sağ ve üstün kolunu Bozokların, sol ve tâbî kolunu Üçokların oluşturduğu bir yapıya dayanır. Tarihi şartlar ve boyların başarısına göre bu algı değişebilir; yalnız işleyiş de değil teoride de Üçoklardan bazı boylar da içlerinden kağanların çıktığı boylar haline gelebilir. Taht hakkı büyük oğula aittir. Yay ve ok iktidar sembolleridir ve okun yaya tabi olduğu gibi ok ile temsil edilen de yay ile temsil edilene tabiidir. Oğuz Kağan örneğinde gördüğümüz kadarı ile hükümdar yetkilerini kimseyle paylaşmaz ama hocalık müessesesi hükümdarın iktidarının ayrılmaz bir parçasıdır ve idarenin beynidir. Türkler arasından merkezi bir otoritenin var olduğu dönemi yansıtan bu destan cârî olan parçalı iktidar yapısının da ideal değil şartlar gereği olduğuna da delâlet eder. Bunlar Oğuz Kağan Destanı esas alındığında iktidar yapısına dair çıkartılabilecek muhtemel sonuçlardır.

34 Togan, *age*, s. 52.

35 Ergin, *age*, s. 23.

36 Togan, *age*, s. 49.

Kaynakça

- Anonim. (2012). *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, H. B. Semih Tezcan Ed., İstanbul: YKY. (S. Temizcan, Dü.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Başer, S. (1990). Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bayat, F. (2007). Türk Mitolojik Sistemi. İstanbul: Ötüken Neşriyat. C. 1
- Çiftçi, F. (2013). Axel Olrik'in Epik Yasaları Işığında Oğuz Kağan Destanına Bir Bakış. *Turkish Studies*, 8, 515-524.
- Divitçioğlu, S. (1992). Nasıl Bir Tarih: Kök Türkler, Karahanlılar, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Duymaz, A. (2007). Oğuz Kağan Destanı'ndan Dede Korkut Kitabına Kahramanların Beden Tasvirlerinin Sembolik Anlamları Üzerine Değerlendirmeler. *Milli Folklor*(76), 50-59.
- Ercilasun, A. B. (2002). *Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler: İslamiyet Öncesi Türk Destanları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ergin, M. (1988). *Oğuz Kağan Destanı (Tercüme, Metin, Sözlük)*. Ankara: Hülbe Basım Yayın.
- Ergin, M. (1989). Orhun Âbideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- Günel, Z. (2007). "Nöker," TDV İslam Ansiklopedisi (Cilt 33). s. 216.
- Han, E.-G. B. (1920). *Şecere-i Terâkime*. (R. Nur, Çev.) İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1980). Eski Türk Dini. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kırilen, G. (2015). Eski Çin'in Ötekisi Türkler. Ankara: Kimlik Yayınevi.
- Koca, S. (2002). "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı," Türkler, C. 2.
- Onay, İ. (2013). Türk Kültür Tarihi Açısından Oğuz Kağan Destanı ve Önemi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 29-44.
- Orun, A. (1931). Orun ve Ülüş Meselesi . *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 121-133.
- Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi. Cilt 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (1993). Türk Mitolojisi. Ankara: TTK. Cilt 2. 1993. s. 111-124;

Özcan, T. (1996). Oğuz Kağan Destanının Halk Anlatılarının Epik Kuralları Bakımından İncelenmesi. *Milli Folklor*, IV, 31-32.

Özgüdenli, O. G. (2002). Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1064-1038). *Türkler* (Cilt V, s. 249-264). içinde Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Özgüdenli, O. G. (2008). Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, s. 19.

Özünel, E. Ö. (2014). Kendine Dönüşen Kahraman: Oğuz Kağan Destanında İktidar ve Kut. *Milli Folklor*, 26, 5-19.

Pelliot, P. (1995). *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*. (V. Köken, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Roux, J. P. (2005). Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar (Terc. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Sümer, F. (1980). *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkiatı-Destanları*. İstanbul: Ana Yayıncılık.

Togan, Z. V. (1982). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul : Enderun Kitabevi.

Yusuf Has Hâcib. (1985). *Kutadgu Bilig* (çev. Reşit Rahmetî Arat, Ankara: TTK.

Okutman
Mevlüt KAYA

Giresun Üniversitesi Eynesil MYO,
tarihmeltemi@hotmail.com

Eser Geçmişi: 02-03-2017 / 19-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.296029

Eynesil: Tarihçesi ve Ad Menşei

Eynesil: Its History and Origin of The Name

ÖZET

Türkiye’de birçok yerleşim yerinin ad menşei ve tarihçesi az ya da yanlış bilinmektedir. Bu tabloyu oluşturan ana etken, tarihin akışındaki mevcut kronolojik akışı takip etmek yerine ideolojik varsayımlarla birtakım rivayetlerin “kaynak” olarak ön planda tutulmasıdır. Gerçeğe en yakın sonuca ulaşabilmek için, ad menşei araştırılacak olan yerin öncelikli olarak tarihçesinin bilinmesi gerekir. Ardından, söz konusu yerin coğrafi, fiziki ve sosyal karakteristiğinin öğrenilmesi gerekir. Bu çalışmada, tarihçesi az ve ad menşei yanlış bilinen bir yer olan Giresun’un Eynesil ilçesine yönelik inceleme yapılacaktır. Yazılı ve sözlü verilerin kritiğinden sonra, gerçeğe en yakın sonuç ortaya konularak, mevcut eksik ve yanlış bilinenlerin doğrulanması yönünde önerilerde bulunulacaktır. Özellikle yöredeki Türk varlığının 1071 Malazgirt Savaşı sonrasındaki akınlara indirgenmesine yönelik tezlere karşı veriler sunulacaktır. Eski çağlardan itibaren yöreyi Yunan topluluklarının iskan sahası olarak gösteren ve buna dayanarak Eynesil adını Yunanca ile ilişkilendiren tezlere belgesel verilerle yanıt üreten bu çalışma, söz konusu eksiklik ve yanlışlığın giderilmesi amacıyla yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eynesil, Eyne/-sî adı, 1071 Malazgirt, 1461 Trabzon’un fethi.

ABSTRACT

The origins and histories of a lot of sites name in Turkey are known few or wrong. The main effect generating this table is prioritizing ideological assumptions and some rumors as ‘resources’ instead of following existing chronological current in the flow of history. It is required to known the history of the site which will be search its origin of the name to reach the best result of truth, with priority. After that, it is required to learned being talked about site’s geographical, physical and social characteristic feature. In this work, will be research about Eynesil which is a county of Giresun, known few about its history and known

wrong about the origin of its name. After the critical of the written and verbal datas, will be make suggestions about verification of known as missing and wrong by producing the best result of the truth. It will be offer the datas up against the arguments specially about Turkish existence's reduction in the region to invasions after The War of Malazgirt in 1071. This work which is answering with the documental datas to the arguments which shows the region as the residential area of Greek communities and which is associating the name of Eynesil with Greek on this basis from the old ages, is done for removing being talked about the lack and mistake.

Keywords: Eynesil, the name Eyne/-sî, 1071 Malazgirt, the conquest of Trabzon in 1461.

Eyneşil, Giresun'un kıyı ilçelerinden biri olup, Trabzon sınırındadır. Batısında ve güneybatısında Görele, doğusunda ve güneydoğusunda Trabzon-Beşikdüzü ve Şalpazarı, kuzeyinde ise Karadeniz bulunmaktadır. Giresun il merkezine 72 kilometre, Trabzon il merkezine 58 kilometre uzaklıktadır.

1920 yılına dek Trabzon vilayetine bağlı bir ilçe olan Giresun; merkez kaza, Tirebolu ve Görele kazaları ile bunlara bağlı Bulancak, Espiye ve Keşap bucaklarından oluşmaktadır. 1923 yılında Giresun il olmuş, 1960'ta da Eynesil, Görele'den ayrılarak ilçe statüsüne kavuşmuştur¹. 1960'a kadar köy ve nahiye statülerinde Görele'ye bağlı kalan Eynesil'den, Osmanlı arşivlerine dayalı yer adları derlemelerinde² ve tarih belirtilmeksizin seyahatnamelerde "Görele", "Eynesil nahiyesi" veya "Eynesil Köyü" şeklinde bahsedilmektedir.

Eynesil, menşei yanlış bilinen yer adları arasındadır. Aynı zamanda Eynesil'in tarihine ve ad menşeiine dair yazılı kaynaklar sınırlıdır. Osmanlı'nın son dönemlerine dek toplumsal hareketliliğin önemli merkezlerinden biri olagelen Eynesil'de savaş, işgal, kıtlık, salgın hastalıklar, göçler ve bunlardan kaynaklanan toplu ölüm olayları, yörenin tarihini biçimlendiren ve yönlendiren başlıca etkenlerdir.

1.Eynesil'in Tarihçesi

Giresun yöresi, en doğusundaki Eynesil de dâhil olmak üzere, tarihsel süreçte Hititler, Kimmerler, Driller, Frigler, Miletoslular, Makedonlar, Sakalar, Kumanlar, Pontoslar, Romalılar ve Osmanlıların hâkimiyeti altında kalmıştır³. Yörede hâkimiyet kurmuş çoğu uygarlığın, kültürel izlerini taşıyan kalıntılar mevcuttur. Bu kalıntılar hem somut hem de soyut olup; dil, gelenek ve yapı kültürü gibi alanlarda antropolojik dinamiklerini sürdürmektedir.

1 Mustafa Cin, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Giresun'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", Yeşil Giresun Gazetesine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Giresun (Sempozyum Bildirileri), Ümit Ofset, Giresun 2003, s. 165-166.

2 Tahir Sezen, Osmanlı Yer adları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 2006, s.179.

3 İngiliz ajan-gezgin Sheridan, Giresun'un 1924-1925'li yıllarda Giresun'un henüz Roma görüntüsünden uzaklaşmadığını yazmıştır: "... Giresun masmavi bir çerçevenin içine yerleştirilmiş soluk renkli bir ortaçağ İtalyan tablosuna benziyordu"; Clare Sheridan, Sade Türk Kahvesi, Arion yay., İstanbul 2004, s.115.

Milattan önceki dönemlerde Giresun yöresinde Türklerin varlığı, tarihsel bir gerçekliktir. Söz konusu dönemlerde bölgede yaşamış olan Kolhlar, Driller, Mossionikler, Halibler ve Tibarenler gibi toplulukların Yunan asıllı olmadıkları, Doğu Karadeniz'e dair ilk bilgi veren Yunan seyyahların eserleriyle sabittir⁴.

Giresun yöresi, Osmanlıların 1461'de Trabzon Rum Devleti'ni kuşatarak kendine bağlamasından daha önce Türk yurdu haline gelmiştir. 1071'de gerçekleşen Malazgirt Savaşı sonrasında, Anadolu içlerine doğru yoğun Türk akınları başlamıştır. Bu akınların neticesi olarak, Ordu-Ünye'den⁵ Giresun yöresine ve Trabzon içlerine kadar olan kesim, ilk kez Çepni Türkü Kuşdoğan Bey tarafından fethedilmiştir. Kuşdoğan Bey'in yöreyi 1301'den önce fethederek Türk iskânına açtığı bilinse de bu fethin tarihi net olarak bilinmemektedir⁶. Çünkü bölgeyi fetheden Türk boylarında, bu dönemde tahrir tutma geleneği yoktur. Ancak bölgede, Kuşdoğan Bey'e dair önemli kalıntılar vardır. Dereli'deki Kuşdoğan kalesi ve Kuşdoğan köyü (bugünkü Kuşluhan mah.) bu kalıntılara örnektir⁷.

Bijişkyan, 1817-1819 yıllarında bölgeye dair izlenimlerinde, Görele-Eynesil yöresinde Çepni Türklerinin yaşadığını; bunların Türkçe-Farsça karışımı "tuhaf" bir dil kullanan, köse sakallı ve ince bacaklı insanlar olduklarına yer vermiştir⁸. Bölgedeki Çepnilerin dillerine dair bu özelliği, daha önce 17. yüzyıl gezginlerinden Kâtip Çelebi de aynı şekilde bildirmiştir⁹. Bijişkyan'ın aktarımlarına göre; Görele'nin merkezi olan Eleğu kasabasında, sekiz mil ötedeki Şarlı ve Çavuşlu'da ve on mil uzaktaki Dizgine Pazarı'nda Türkler yaşamaktadır. Eynesil-Görele arasındaki Karaburun ise kayalıklardan müteşekkil olduğundan bu yüzyılda eşkiya yatağı durumundadır¹⁰.

Kâmusu'l Alâm'da Eynesil'in de içinde bulunduğu bir kaza olan Görele hakkında şu bilgiler aktarılmıştır: *"Görele: Trabzon vilayet ve sancağında bir kaza olup, şarken Vakfikebir, garben Tirebolu kazalarıyla, şimalen Karadeniz'le, cenuben dahi Gümüşhane sancağıyla mahduddur. 56 karyeden mürekkebe olup, merkezi sahile karib bulunan İlevü karyesidir. Ahalisi 31058 kişi olup, 694'ü Rum, 214'ü Ermeni ve küsuru Müslimdir. Arazisi 156043 dönüm olup, başlıca mahsulatı: mısır, buğday, fındık, üzüm ve saireden ibarettir. Üzümden hayli şarab imal olunur: Ahalisi ince ve kalın keten beziyle şayak ve şal, nesc ve tüfek, tabanca, mitas gibi demirden alet imal ederler. Çam ağacından tahta, şimşirden kaşık dahi yaparlar"*¹¹.

4 Bilgehan Atsız Gökdağ, "M.Ö. 2000'li Yıllardan Günümüze Giresun'daki Türk Varlığı", Giresun Tarihi Sempozyumu Bildirileri (24-25 Mayıs 1996), İstanbul 1997, s. 28; Melek Öksüz, 1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 19.

5 Bahaeddin Yediyıldız, Ordu Tarihinden İzler, Fast Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 39; Veli Saltık, Çepniler ve Güvenç Abdal Ocağı, Özdoğan Matbaası, Ankara 2016, s. 40.

6 Ahmet Gürsoy, "Giresun Kazası'nın Vilayet Oluşu", Yeşilgiresun Gazetesine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Giresun, (Sempozyum Bildirileri), Ümit Ofset, Giresun 2003, s. 98.

7 Necati Demir, "Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Çepni Türkmenleri ile Güvenç Abdal Ocağı'nın Kuruluşu", GÜ. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi, 63 (2012), s. 36; Saltık, a.g.e., s. 40.

8 P. Minas Bijişkyan, Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819), Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1969, s.39

9 Veysel Usta, Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon, Serander yay., Trabzon 1999, s.64.

10 P. Minas Bijişkyan, Pontos Tarihi, Çev. Hrand D. Andreasyan, Çivi Yazıları yay., İstanbul 1998, s. 80

11 Şemseddin Sami, Kâmusu'l Alâm, Cilt: 5, Mihvan Matbaası, İstanbul 1896, s. 3918.

1.1.Trabzon'un Fethine Kadar Eynesil Yöresi

Kuşdoğan Bey tarafından fethedilen Giresun yöresi (Kürtün, Dereli, Tirebolu-Görece-Eynesil), bir süre sonra Trabzon Rum imparatoru I. Aleksis tarafından geri alınmıştır. Sonraki süreçte bölgeye yine Türk akınları başlamış, Giresun yöresinde yoğunlaşan Çepniler¹², Hacı Emiroğlu Süleyman Bey liderliğinde 1397'de yöreyi tekrar fethetmiştir. Bunların bir bölümü, bölgeyi Türkleştirmede önemli faaliyetler yürüten, Moğol istilalarıyla Karadeniz'e çekilen Çepnilerdir¹³. Yöredeki siyasi istikrarsızlık, yüzyıllarca devam etmiştir. Fatih Sultan Mehmed, Trabzon'un fethine çıktığında Tirebolu, Görece ve Giresun kaleleri Rum imparatorunun elindedir. Eynesil, Görece, Kürtün, Dereli ve Giresun kırsalları ise Çepni Türklerinin elindedir¹⁴.

Trabzon, Trabzon Rum İmparatoru'nun kontrolü altındadır. Clavijo, Eynesil Görece yöresinin Trabzon Rum İmparatorluğu'na bağlı olduğu döneme dair bölgeyle ilgili şu bilgileri aktarmıştır: "... Ertesi gün, sahil üzerinde kurulu büyük bir şehir gördük. Burası Tirebolu idi. Trabzon Rum İmparatorluğu'na bağlı ilk yer burasıydı. Biraz daha ilerleyince, Horel¹⁵ adında bir kasaba gördük. Havanın durumu seyahate pek müsait olmadığı halde, buralara uğramayıp, akşama doğru Fol (Vakfikebir) adındaki kaleye uğradık..."¹⁶. Clavijo'nun hava koşulları nedeniyle fazla kalmadığı ve ayrıntılı bilgi alamadığı Trabzon'a bağlı Eynesil-Görece bölgesinde, azımsanamayacak bir Türk nüfus kaza merkezinin hemen arkasında yerleşmiş haldeydi¹⁷. 1461'deki fethin gerçekleşmesinde, yöredeki Çepni beylerinin büyük katkıları olmuştur. Fetihden yüzyıllarca önce Çepniler, Trabzon kalesinin batısından Ordu iline dek kırsal yerleşkeler kurmuşlardır. Bölgede 1071'den sonraki ilk Türk iskânları, 1461'de Trabzon'un fethiyle değil, Osmanlı Devleti daha kurulmadan önce Türkmen beylerinin bağımsız faaliyetleri ve düzensiz iskân politikalarıyla gerçekleşmiştir. Bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlanmasında büyük katkıları olan Çepniler, 1300'lü ve 1400'lü yıllarda Harşit vadisinin yukarı kesimlerine yerleşmişlerdir¹⁸. 1461'den sonra, bölgenin Osmanlı egemenliğine girişiyle de yöre geneline yayılmışlardır. Bilgin'in aktarımına göre, Çepniler Trabzon'un fethinden bir asır önce Eynesil-Görece-Giresun kıyılarına Akçaabat, Yomra ve Sürmene'den Rum aileler getirilerek iskân edilmiştir. Trabzon'dan batıya Rum aileler gönderilirken, doğuya da Çepniler gönderilip iskân edilerek bölgedeki etnik nüfus dengelenmeye çalışılmıştır¹⁹.

Eynesil tarihini, Görece ve Beşikdüzü ile birlikte ele almak gerekir. Bu üç yer, bölgenin etnik kültürünün mayalanmasına önemli katkılarda bulunarak, karakteristik bir kültür havzası oluşturmuştur. 1071'de Malazgirt Savaşı'nın kazanılmasıyla başlayan Türk akınlarının, Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki ilk durağı; en yoğun toplanma ve dağılma merkezi, güneyde Gümüşhane-Kürtün, kuzeyde ise adı geçen, yan yana sıralı üç ilçedir. Doğu Karadeniz'in

12 Çepniler ve yörenin Türkleşmesi konusunda bkz. Mevlüt Kaya, Çepniler Tarihi Serüveni ve Giresun-Espiye Yöresinin Kültür Kökenleri, Togan yay., İstanbul 2011; Faruk Sümer, Çepniler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul 1992.

13 Tufan Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, Bilge yay., Ankara 1997, s. 28.

14 Necmettin Aygün, Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret, Serander yay., Trabzon 2005, s. 14.

15 Tirebolu'nun Körliman mevkiinden Eynesil Trabzon sınırına kadar olan bölge.

16 Ruy Gonzales De Clavijo, Anadolu, Orta Asya ve Timur, Çev. Ö. Rıza Doğrul, Ses yay., İstanbul 1993, s.68.

17 Ömer Akbulut, Trabzon: Cumhuriyetten Önce Tarih ve Valiler, İstiklal Matbaası, Trabzon 1955, s.66-67.

18 Gürsoy, "Giresun Kazası'nın Vilayet Oluşu", s. 98.

19 Mehmet Bilgin, Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan, Serander yay., Trabzon 2002, s.112.

akıncılara açılan en önemli kapıları buralardadır. Etnik değişkenin sürekliliğini en hızlı sağlayan eski işlek yollar, atlı çadırılı yüz binlerce göçer aileyi, yüzyıllar boyu bu havzaya taşımıştır. Akıncı Türk boyları, bu tarihsel yolları ve yollar üzerindeki kilit yerleşim noktalarını ele geçirince, yerel mücadeleler yabancı güçlere uzun süre kapalı kalmış, zamanın meşgalesi iç çekişmelere dönüşmüştür. Anadolu'nun doğusundan ve güneydoğusundan yöreye açılan yollar, yöre tarihinin temel dinamiklerini belirlemiştir.

Başka bir husus da yörenin fiziki coğrafyasının dış etkilere kapalı olmasıdır. Kıyının yanı başından itibaren denizi saran sıradağ kümeleri, art arda katmanlar oluşturduğundan, geçit noktalarını engellemiş bir haldedir. Buna bağlı olarak yörede ulaşımı sağlayan geçit sayısı oldukça azdır. Bu gerçeklik, tarihsel süreçteki nüfus hareketlerini etkileyerek tarihin akışında belirleyici bir etken olmuştur. Eski dönemler için tarihin muhasebesini teknik açıdan yapmak mümkün olmadığından, olguları ve olayları insan gücü üzerinden hesaplamak gerekir.

Doğu Karadeniz Bölgesi'ni olumsuz dış etkilere kapalı kılan fiziki yapısı, tarihi süreçte bölgeyi birçok önemli gelişmenin kapsamından da çıkarmıştır. Yöre, tarihsel çağlarda çoğunlukla bağlı veya yarı bağlı olduğu devletlerin kontrol mekanizmalarının en az işlediği yer olmuştur. Bölgenin, dönemin otoritesine bağlılığı siyasi iltihaktan öteye geçememiştir.

Beşikdüzü, Eynesil ve Görele üçlüsünün iç kesimleri, kendini saran sıradağlarla doğal bir emniyet şeridi sağlamışken, Karadeniz'e bakan kıyıları korunaksız kalmıştır. Kıyıya yaklaşan korsanlar, kasabalarda geçmişte birçok kere yağma hareketinde bulunmuşlardır. Rus Kazaklarının sahilden yaptığı saldırılar da²⁰ Cenevizlilerin bölgedeki limanlara saldırımları da aynı coğrafi koşulların ürünü olarak meydana gelmiştir.

Eski dönemlerden Osmanlı'nın son zamanlarına dek bölgeye yapılan göçlere bakıldığında, birbiriyle ilişkili iki ana nedenin olduğu görülür: Birincisi ekonomik, ikincisi politiktir. Her ikisi de çağlar boyunca, devirli bir nüfus çalkantısına yol açmıştır. Böylelikle, yörede tarihsel süreçteki uzun soluklu bir yerleşik yaşam tarzı, ancak Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayabilmiştir.

1.2.Trabzon'un Fethinden Sonra Eynesil Yöresi

Trabzon'un fethinden sonra, bölgede resmi olarak Osmanlı devlet kimliği hâkim olmaya başlamıştır. Bölgenin Osmanlı'ya iltihakından önce burada Oğuz-Çepni boyu yoğun biçimde yaşam sürmektedir. Çepnilerle birlikte, bazı Türk boyları da bölgede iskân faaliyetlerinde bulunmuştur. Sakaların, Kumanların, Drellerin eski dönemlerden beri bölgede yürüttüğü fetih hareketlerine, 11. yüzyıl itibarıyla başta Çepni olmak üzere; Eymür, Yüreğir, Alayuntlu, Bayındır, Halaçlı, gibi Türk boyları da katılmıştır. Yöredeki Türk varlığı, milattan önceki asırlara dayanmaktadır. Yer adlarında eski ve yeni Türk topluluklarının adlarının olması rastlantı değildir. Dereli'nin Yuva (Yıva) ve Kuşluhan (Kuşdoğan), Bulancak'ın Bayındır, Kuşluhan (Kuşdoğan), Tirebolu'nun Halaçlı, Eymür, Espiye'nin Çepni, Döğer ve Alucra'nın Koman köyleri bu yer adlarına örnektir.

20 Ömer Akbulut, Trabzon: Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler-I, Trabzon 1955, s. 131; Mahmut Goloğlu, Trabzon Tarihi, Ed. Veysel Usta, Trabzon 2000, s. 58; Ayhan Yüksel, Doğu Karadeniz Araştırmaları, Kitabevi yay., İstanbul 2005, s. 7.

1486-1515 yılları arasında Eynesil-Görece yöresinin tımarı Kürtün zeamatine ve Akçaabat kazasına bağılı kalmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon yöresini Osmanlı topraklarına katmasıyla buradaki Türkleşme ve İslamlaşma politikaları hızlanmıştır.

1486'da Eynesil kalesinde (Görece kalesi) 357 kişi oturmaktadır. Bunların 324'ü Hıristiyan, 33'ü Müslüman'dır²¹. Bu kayıtlar, yöredeki toplam nüfusu değil, yalnızca vergi nüfusunu göstermektedir. Türk boyları yöreye geldiklerinde, yaşam tarzları gereği yaylak-kışlak geleneklerini sürdürdüklerinden, kıyı bölgelerde değil, kırsal kesimde yoğunlaşmışlardır. Yaşantıları, hayvancılığa endekslidir. Sanayiden ve kent kültüründen uzak oldukları için, kıyılardaki kalelerde oturmamaları olağan bir durumdur.

1515'e gelindiğinde, Eynesil-Görece yöresinde 781 vergi nüfusu bulunmaktadır. Bunlardan 79'u Müslüman, 702'si Hıristiyan'dır. Eynesil kalesi imamı Mehmet Fakih adında biridir. Tımar olarak Kelete (Deregözü), Manastır, Kızılcainek, Ede ve Kuz köyleri ona verilmiştir. 1583'te yöredeki vergili Müslüman hane sayısı 91'e yükselmiştir. 1682'de Eynesil kalesinde Ali Ferruh adında bir dizdar görevlidir ve kalede 51 de asker vardır. Sonuç olarak, 1486-1583 yılları arasında Hıristiyan nüfus 300'den 800'e yükselirken, 1486'da 9 kale görevlisinden ibaret olan Müslüman nüfus 1583'te 550'ye çıkmıştır²².

1683'te Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği Viyana Kuşatması sırasında askere ihtiyaç duyması nedeniyle devletçe, Doğu Karadeniz'den asker talebinde bulunulmuştur. 1694'te Macaristan seferi için Eynesil-Görece ve Tirebolu'dan 300 askerin toplanarak Edirne'ye gönderilmeleri istenilmiştir²³.

1780-1790'lı yıllarda yörenin voyvodası Kuğuzade Süleyman Ağa namında biridir. Bölgenin siyasi bakımdan en karışık olduğu dönemdir. Padişah ve ayanlar arasında ciddi sorunlar olmaktadır. Bu durum, halk üzerinde bazı olumsuz etkiler bırakmıştır. Öte yandan, 1787'de başlayan Osmanlı-Rus savaşı devam etmektedir. 1793'te Görece voyvodası Kuğuzade Süleyman Ağa'ya saldırarak, onu elli gün esir eden Hacı Şahinzade avanesinden, Eynesil köyünden Dedeoğlu Mehmet, devletçe cezalandırılmıştır²⁴.

1800'de Görece ile Tirebolu arasında "Eynebe" (Eyne Bey) adında bir araziyle ilgili anlaşmazlık yaşanmıştır. 1809'da Batum ve Faş'ın savunmasında, Görece voyvodası Kuğuzade Emin Bey de yer almıştır. 1811'de Görece halâ Kuğuzade'lerin idaresindedir. 19. yüzyılın ilk çeyreğindeki Tuzcuoğulları isyanı Görece-Eynesil yöresini etkisi altına almıştır. Olayların başlamasıyla Sultan İkinci Mahmut, Görece-Elegü'ye iki fırkateyn ile bir korvet göndererek kargaşanın bitmesini sağlamıştır²⁵.

21 Feridun Emecen, "15. ve 16. Asırlarda Giresun ve Yöresine Dair Bazı Bilgiler", OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, 4 (1989), s. 158-159; Yüksel, "Görece: Coğrafyası, Tarihi ve Tarihi Şahsiyetleri", Görece Kültür Sanat Sempozyumu (20 Aralık 2003 Bildiriler), ed. S. Çiçek vd., Melisa Matbaacılık, İstanbul 2005, s. 5-6.

22 Yüksel, "Görece: Coğrafyası, Tarihi", s. 5-6.

23 Yüksel, "Görece: Coğrafyası, Tarihi", s. 7.

24 Yüksel, "Görece: Coğrafyası, Tarihi", s. 8-10.

25 Münir Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyani", Tarih Dergisi, 3/5-6 (1953), s. 27-28; Yüksel, "Görece: Coğrafyası, Tarihi", s. 10.

Eynesil-Görel havzasının da içinde bulunduğu Trabzon sancağı, 19. yüzyılda bir kıyı şehri olmanın avantajlarını yaşıyordu. Batum-Görel-Ordu hattı gelişmiş ve kalkınmış olan Trabzon vilayetine bağlanmıştı. Demircilik, vilayet dâhilinde en gözde sektörlerden biri haline gelmişti. Limanın hareketliliğinin yanı sıra, tarımın verimliliği ve ticaretin yaygınlığı vilayetin prestijini arttırmış, nüfusunu çoğaltmıştı. 1872'deki vilayet salnamesine göre Avrupa'dan ithal edilen soba ve kasaların benzerleri ancak Trabzon sancağında imal edilebiliyordu. Kuyumculuk, marangozluk, şarap, tütün, fındık, ipekli kumaş, keten bezi, mum, zeytinyağı, yemiş, kuşak, tüfek, tabanca, dokuma çarşaf, havlu, tahta işlemler, pamuklu kumaş, **gibi ürünler Trabzon sancağından ülke içine ve dışına satılıyordu. Trabzon limanından yapılan dışsatımın önemli bir kısmını İran transit ticareti oluşturuyordu. Bölgenin karayolu ile Erzurum-İran istikametine bağlantısı olması önemli bir durumdu. Bu yol aracılığıyla İran'a ipek, tütün, kuru üzüm ve halı satılıyor; karşılığında pamuklu dokuma, şeker, çay, cam ve madeni eşya alınıyordu. Bunların dışında; Trabzon-Batum ve Trabzon-Fatsa arasındaki** mıntikalardan sağlanan keten, keten ipliği, meyve, fındık, mısır ve buğday çeşitli yerlere dışsatımı yapılan ürünler arasında başta geliyordu. Bu yıllarda Trabzon vilayetine bağlı olan Giresun yöresi, diğer birçok Anadolu yerleşkeleri gibi voyvodalarca idare edilmekteydi²⁶.

1853-1856 yılları arasında Kırım Savaşı'yla meşgul olan Osmanlı Devleti, ekonomik ihtiyaçların giderilmesi ve ordunun iaşesinin sağlanması için halktan yardım talebinde bulunmuştur. İane-i Cihadiye adlı kampanya dâhilinde, Eynesil-Görel yöresinden 24.000 kuruş bağış toplanmıştır.

Sultan İkinci Abdülhamit döneminde Eynesil-Görel yöresinde asayişin önceki döneme göre daha iyi olduğu anlaşılmaktadır. 1900'lere doğru yörede hastalık ve kötü koku yaymakta olan göller ve kuyular kurutulmaya başlanmıştır. 1906-1907'de Hicaz su yollarının onarımı için, yöreden 1754 kuruş bağış toplanmıştır²⁷.

1911'de Beşikdüzü ilçesine bağlı Oğuz köylüleriyle Eynesil'in Ören köylüleri arasında yayla anlaşmazlıkları çıkmıştır. Ören köyünün temsilcisi Hacı Ahmet Efendi, Oğuzluların yayla zamanı silahlı baskın yapacaklarını ve gerekli önlemlerin alınmasının gerekliliğini yetkililere bildirmiştir²⁸.

Birinci Dünya Savaşı'nın etkileri yörede çok çabuk hissedilmeye başlanmıştır. Yöre halkı, savaşın ilk zamanlarında gıda bulamaz hale gelmiştir. Yetkililer, Ziraat Bankası'nın yöreye 15 ton mısır dağıtmasını talep ettiyse de banka bu yardımı mevzuata aykırı bularak reddetmiştir. Banka yetkilileri, bu talebi ve karşılanamama gerekçesini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir²⁹.

Savaşın ilk yıllarında Trabzon Valiliği, Görel kaymakamlığının muhtaçların iaşesi ve tedavilerine dair talebine, olumsuz cevap vermiştir. Görel kaymakamlığı, aç ve hasta halkın

26 Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1991, s. 29, 365-366.

27 Yüksel, "Görel: Coğrafyası, Tarihi", s. 12-14.

28 Ayhan Yüksel, Giresun Tarihi Yazıları, Kitabevi yay., İstanbul 2000, s. 260-261.

29 Yüksel, "Giresun Tarihi Yazıları", s. 110.

karşısında eli kolu bağlı, yardımsız ve yararsız kalmıştır³⁰. Böylece artık Görele-Eynesil yöresinde yaşam giderek daha da zorlaşmıştır. Kuraklık ve kıtlığın yanı sıra işgal süreci, eşkıya ve muhacir baskınları, iş gücünün kalmaması, artan salgın hastalıklar ve ölümler yörede gündelik yaşamı durma noktasına getirmiştir³¹. Yaşanan facialar, giderek sıradan olaylar haline gelmiştir. Eynesil-Görele yöresinin salgın hastalıklarla ilgili geçmişi, 1796'da çok sayıda insanın ölümüne neden olan büyük veba salgınına dek inmektedir³².

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yılının bitiminde, Rus ordusu tarafından batırılan ve tahrip edilen kayıkların bir kısmı onarılarak Görele limanına getirilmiştir. Erzak taşıyan bu kayıkların birçoğu Eynesil-Görele kayıkçılarına aittir: Eynesilli Mustafabeyoğlu Ali, Eynesilli Mahmut oğlu Mustafa, Aralıklı Seyyid oğlu Mustafa, Eleğülü Ermenek Efendi, Eleğülü Tavacızade Hüseyin Efendi, Eynesilli Dedeoğlu İsmail, Eynesilli Kakatoğlu Ali, Göreleli Haytaoğlu Mustafa ve ortağı Ali, Göreleli Yakupzade Osman ve ortağı Bayram, Köseli köyünden Kahyaoğlu Hacı Ali, Görele Çarşı'dan Cinoğlu Abdullah, Görele Çarşı'dan Raşidzade İbrahim, Eleğülü Pınaroğlu Hacı Salih³³.

1916'da Eynesil-Görele yöresi Rus işgali altında kalmıştır. Ruslar ilerledikçe Türk askeri geri çekilmek zorunda kaldı. Türk askerleri önce Çavuşlu deresine, sonra Görele'ye ve Çanakçı deresine, ardından 21 Ekim 1916'da Harşit'e çekilmiştir. Yöre halkı, bu dönemde Ruslara karşı sivil mücadele vermiş olsa da Rusları durduramamıştır. Halkın büyük bir kısmı muhacir olmuştur³⁴. Muhacirler Eynesil'den çıkıp batıya doğru ilerlerken çoğu açlıktan, hastalıktan ve eşkıya baskınlarından dolayı hayatını kaybetmiştir. Eynesil ve Görele'den hareket eden muhacirler, Tirebolu kırsallarından dolanarak Espiye ve yöresine, Yağlıdere içlerine, Keşap ve Bulancak'ın köylerine yerleşmişlerdir. Eynesil'in Aralık köyünden gidenler, Bulancak'ın Giresun yakasındaki Rum mahallesine yerleşmişlerdir.

Muhacirler, açlık ve açıklık çekmişlerdir. Hiçbir şey üretmeden hayatta kalmaya çalışmış, yiyecek ve giyecek ihtiyacını ancak şans eseri giderebilmişlerdir. Eynesil-Göreleli muhacirlerin dışında, Rusların ilerlemesiyle Giresun'un rahat bölgelerine göçen çoğunluk, genellikle Rize ve Trabzon'dan gelenlerden oluşmuştur. Bunlardan bazıları yörede aç kaldıkça, yerli halkın mallarını gasp etmişlerdir. Bir kısmı ise zorunlu ihtiyaçlarını gidermekten ziyade, eşkıyalığı sektör haline getirmiştir. İnek, koyun, keçi, silah ve para türünden buldukları her şeyi zorla almışlardır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında asker kaçakları da çoktur ve bunlar ellerinde ordudan gasp ettikleri tüfeklerle gezip, eşkıyalık yapmaktadırlar. Kimi muhacirler ölmek için başkasının malından izinsiz kullandıklarında üzülürken, kimileri de eşkıyalık yapmıştır. Devletin kontrol mekanizması zayıfladığından, suç işleyenler tespit edilip cezalandırılmamıştır. Bu ortamda, isteyen istediği suçu işleyebilmektedir³⁵.

İşgal sürecinde Ruslar yörede ilerlemekte, öte yandan meskenleri yakıp yıkarak

30 Yüksel, "Giresun Tarihi Yazıları", s. 111-112.

31 Köseoğlu Osman'ın Hatıratı, Ziya Köse Arşivi, Eynesil 2016, s. 20-80.

32 Sinan Koca, Görele Yöresi Ağızları, Görele Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 7.

33 Yüksel, "Görele: Coğrafyası, Tarihi", s. 16.

34 Yöredeki muhacirlik süreci, Özgenç tarafından romanlaştırılmıştır: Emine Özgenç, Eynesi Ana, Akçağ yay., Ankara 2015.

35 Köseoğlu Osman'ın Hatıratı, Ziya Köse Arşivi, Eynesil 2016, s. 20-80.

halka işkence ve katliam yapmaktadır. Rus askerleri bahçelere, ekinlere ve hayvanlara saldırmışlardır. Bu olayların en önemli tanıklıklarından biri, Göreleli Rüstemezade Abdülhamid Efendi'nin Bağdat'taki esareti sırasında, ailesinin Rusların yaptıklarına dair, kendisine yazdığı mektuplardır³⁶. Ruslar, Türk direnişçileri kurşuna dizerek, yaşlı kadınlara ve çocuklara çeşitli işkenceler yapmışlardır. Yörede Rusların saldırılarına maruz kalan birçok kadın intihar etmiştir. Pek çok kişi, her şeye rağmen muhacir olmayarak, Rus askerlerine karşı direnmiş, dernekler kurarak teşkilatlanıp, işgale karşı mücadele vermiştir.

Rus işgali bölgede iki yıl kadar sürmüştür. 1917 Aralık'ında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Erzincan Ateşkesi'yle, Rus askerleri cepheden çekilmeye başlamıştır. Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi, Rus askerinin yöreden çekilişiyle yakından ilişkilidir. Doğu Karadeniz'de Rusların ulaştıkları en son nokta, Harşit Çayı (Tirebolu) olmuştur. Ancak Ruslar geri çekilirken, doğuda Ermenilerin kendilerini Kürtlerden korumaları gerektiği bahanesiyle onları silahlandırmışlardır. Silahlanan Ermeniler, silahlarını bahaneleri dışında kullanarak ülkenin çeşitli yerlerinde Türklere karşı ayaklanmışlar, işkence ve katliamlar yapmışlardır.

Türk askerleri, 1918 başlarında Rusların çekilişini hızlandırmak ve işgale son vermek için atağa geçmiştir. Giresun ve Tirebolu'dan harekete geçen Türk birlikleri, Rusların üzerine gitmiştir. 13-14 Şubat'ta Görele ve Eynesil³⁷, 15 Şubat 1918'de ise Vakfıkebir işgalden kurtarılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yapılan Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde başlayan işgaller, yöre halkı tarafından protesto edilmiştir³⁸. Ardından başlatılan Milli Mücadele hareketinde ve bu süreçteki savaşlarda yöre halkı, gönüllü birlikler oluşturarak orduya destek vermiştir.

2.Eynesil Adının Menşei

Eynesil adına yönelik, yazılı kaynaklarda farklı görüşler yer almaktadır. Tüm verilerin ve rivayetlerin analiz edilmesiyle, ilçenin adının nereden geldiğine yönelik en gerçekçi yaklaşıma ulaşmak gerekir. Bunun için de ilçenin bilinen başka bir adının olup olmadığını sorgulamak, kaynaklarla bunu doğrulamak, öncelikli girişim olmalıdır. Ardından, Eynesil'in hangi devirlerde, hangi uygarlığın hâkimiyetinde kaldığını, kronolojik olarak öğrenmek gerekir. Kullanılan adın, dünya dilleri arasında hangi dil grubuna ait bir sözcük olduğu ve Türkçede hangi harflerin birbirine dönüşebileceği hususu da göz ardı edilmemelidir.

Yörede tarihsel süreçte Azziler, Muşkiler, Frigler, Miletoslular, Kimmerler, Makedonyalılar, Persler gibi yabancı kavimlerin yanı sıra Sakalar, Driller ve Kumanlar gibi Türk toplulukları da yaşamıştır. Türkler dışında birçok uygarlığın bölgede kültürel mirasının bulunduğunu, bunların çoğunun unutulduğunu, unutulmayanların ise çağlar içinde birbirine karışmış bir kültür yumağına dönüştüğünü söylemek mümkündür.

36 Mevlüt Kaya, "Göreleli Rüstemezade Abdülhamid'in Mektuplarında Askerlik ve Sosyal Hayat", Uluslararası Tarih ve Gelecek Dergisi, 2/3 (2016), s. 117-144.

37 İsmail Hacıfettahoğlu, Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey, Atlas yay., İstanbul 2003, s. 30.

38 Rahmi Doğanay, Milli Mücadele'de Karadeniz, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 2001.

Eynesil adı, 1071'den sonraki Türk akınları sürecinde yöreye konulduğu bilinmektedir. Zaten, Türklerden önceki zamanlara dair kaynaklarda Eynesil'in adı Korolla (Görelle) olarak geçmektedir. Seyahatnamelerde Görelle dâhilindeki Eynesil'den "Görelle", Eynesil Kalesi'nden "Görelle Kale" ve kalenin bulunduğu yerden ise "Görelle Burnu" olarak bahsedilmektedir. M.S. 500'lü yıllarda yazılmış olan Anonim Periplo'da Giresun merkezinin Görelle Burnu'nun 12 kilometre doğusunda yer aldığı görülmektedir³⁹.

16. yüzyılda Halep sancağına bağlı Ravendan nahiyesinde Eyne Hızır adlı bir mezra, Antakya nahiyesinde Eyne Beğ adlı bir mezra ve Eyne Beğ Depesi adında bir tepe, Kuseyr nahiyesinde ise Eyne Beg adlı bir karye bulunmaktadır⁴⁰. 1530 Yılına ait Osmanlı tahrirlerine göre, Simav kazasına bağlı Eynel adlı bir karye, Eğrigöz kazasındaki Hisarcık karyesinde Şeyh Eynel adlı bir çiftlik ve Anadolu'da yeri açıkça belirtilmemiş Şeyh Eynel adlı bir karye bulunmaktadır⁴¹.

19. yüzyıl gezginlerinden Rose Macaulay, Trabzon'dan Giresun'a yaptığı deve yolculuğu sürecinde, Eynesil-Görelle-Tirebolu-Espiye istikametinde kıyı boyu bir yol izlemiş, yöreye dair yalnızca yokuş ve inişleri çok olan arazi koşulları ile mersini⁴² bol dağ eteklerinden söz etmiştir⁴³.

Çağdaş gezginlerden John Freely ise, son yüzyılda gezdiği yöreden şöyle bahsetmektedir: "Görelle'nin on beş kilometre ötesinde Eynesil köyünden geçilir, köyün biraz ötesinde Görelle Burnu denilen burnun üstünde Bizans döneminden kalma dört kale harabesi vardır. Burası antik Korolla'nın bulunduğu yerdir, hisarı da muhtemelen Görelle Kale diye bilinen harabeydi. Korolla klasik çağa tarihlenir ama kale muhtemelen Trabzonlu Büyük Kommenoslardan kalmaz, hisarı ve surları onlar tekrar inşa ettirmişlerdir..."⁴⁴.

Tarihsel sürecin başından Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar Eynesil, Görelle'ye bağlı küçük bir yerleşke olmuştur. 1960'ta ilçe oluncaya dek bu bağlılık köy ve nahiye statülerinde sürmüştür.

Bölgede eski çağlardaki varlığına binaen, antik Yunan mitlerinde geçen, Troyalı prens Ankhises'in oğlu Aineias⁴⁵, "Eynesil" adına telaffuz olarak yakındır. Ancak adın bundan geldiğine, hatta Troyalı Aineias'ın Eynesil yöresinde bulunduğu dair bir kanıt yoktur. Aineias, büyük savaştan sonra hayatta kalanlarla birlikte Ege'den İtalya'ya geçerek Roma'yı kurmuştur⁴⁶. Akdeniz ve Ege havzası dışındaki etkileri bilinmeyen Aineias'la Eynesil adı arasında kökensel bir ilişki kurmaya çalışmak zorlama bir girişim olacaktır.

39 Bilgin, a.g.e., s.30.

40 Enver Çakar, "Halep Sancağında Türkçe Yer Adları", OTAM Dergisi, 11 (2000), s. 96, 99, 101.

41 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri-I (937/1530), Haz. Ahmet Özkılınç vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 1993, s. 20,45,46.

42 Yörede "dal çileği" olarak adlandırılmaktadır.

43 Rose Macaulay, Trabzon Kuleleri, Çev. Billur C. Tiğrek, Tüm Zamanlar yay., İstanbul 1995, s. 182-183.

44 John Freely, Türkiye Uygurliklar Rehberi-2, Yapı Kredi Bankası yay., İstanbul 2000, s. 122.

45 Azra Erhat, Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 20.

46 Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 1993, s. 226.

Başka bir görüşe göre ilçenin adı, eski çağda Yunanca Aya/Agia Eunesin adındaki Trabzon'un koruyucu azizinden gelmektedir. Halk etimolojisinde ise ilçenin adının, "iyi nesil"den geldiği kabul edilmektedir: "*II. Mehmet'in Trabzon Rum imparatorluğunu zapt etmesi üzerine, bu havali de Türk hâkimiyeti altına geçiyor. Bir gün Trabzon'da oturan Türklerden 15-20 kişilik bir kabile, hem bir gezinti, hem de yerli halkın yaşayışını yakından incelemek maksadıyla buraya kadar geliyorlar. O zaman buralar sık ormanlık imiş. Ormanın şurasında, burasında yer yer dumanların çıktığını görüyorlar. Kimlerin bulunduğu ve nelerin yapıldığını anlamak için, ormanı aramağa başlıyorlar. Karşılaştıkları kimseler, "biz de iyi nesildeniz" diyerek, Türk olduklarını bildiriyorlar..."*⁴⁷. Efsaneye göre, bu tarihten sonra buranın adı "İyinesil" olmuştur.

Benzer bir yaygın anlatıya göre, "*Osmanlı ordusu askerleri Eynesil'den geçerken çok yorgun oldukları için mola verdikleri esnada yöredeki halk, gerek komutanlara, gerekse de askerlere hizmet edip yardımda bulunur. Birliğin Eynesil'den ayrılacağı sırada komutan, halkı etrafına toplayarak onlara, 'siz ne kadar iyi bir nesilsiniz' demiş. Bundan sonra yörenin adı 'İyinesil' olur, ancak zamanla söyleyişteki farklılaşma nedeniyle de Eynesil adını alır."*⁴⁸.

Fallmerayer, 1840'ta "Ayenesin" adında bir yerden bahsederken şunları yazmıştır: "*Meliars boğazına götüren at yolu, bulunduğumuz konumun üstünden kaya ve çalılıkların arasından neredeyse dikey olarak geçiyordu. En kısa yoldan yukarıya ulaşma denememiz başarısız olunca içeriye, Ayenesin Deresi'ne doğru giden dolambaçlı bir yola girmek zorunda kaldık..."*⁴⁹. Bunları nakleden araştırmacı Öztürk⁵⁰, Eynesil ile eski Yunanca arasında dilsel ve kültürel bir bağ kurmaya çalışmış ise de, Eynesil adının aziz Aya/Agia Eunesin'den geldiğine, gezgin Fallmerayer'in Karadeniz bölgesinden geçerken rastladığı ve yazdığı Ayenesin deresiyle Eynesil adı arasında bir ilişki olduğuna dair bir kanıt yoktur. Daha önce zikredildiği üzere, Yunan seyyahlarının verdiği bilgiye göre eski çağda yörede yaşamış olan uygarlıklar arasında bir Yunan uygarlığı bulunmamakta, dolayısıyla Yunanca ile Eynesil adı arasında bir bağdan söz edilememektedir.

Sıkça söylenegelen rivayetlerden biri de Eynesil'in adı "eno sur" yani, "birinci kale"den gelmektedir⁵¹. Fakat bu rivayetin gerçeklik payı yoktur. Çünkü "eno", Hint Avrupa dil grubundan olan Slovence "bir" manasına gelmekte ise de bu dil ve kültürün, tarihsel süreçte Eynesil yöresinde bir karşılığı olmamıştır.

Bilge Umar, "Türkiye'deki Tarihsel Adlar" başlıklı kitabında⁵², Eynesil adının kökenine dair yanlış bir saptamada bulunarak şöyle yazmıştır: "*Eynesil. Giresun iline bağlı ilçe merkezi kasaba. Adı, 19. yüzyıl Osmanlı yönetim örgütünde Ayıvasil diye geçiyor (T. Baykara, ATCG, s. 250). Demek ki aslı Hagios (Ayios) Basileos, Ermiş Vasil'dir ve bu ad yerel Türk ağzında önce Ay(a)vasil, sonra Eynesil olmuştur."* Umar'ın yazdıklarındaki ilk yanlış, atıfta bulunduğu Baykara'nın eserinden⁵³ yola çıkarak Giresun-Bulancağ arasındaki Ayvasıl'ı, vilayetin en

47 Özhan Öztürk, Karadeniz Ansiklopedisi-1, Heyamola yay., İstanbul 2005, s. 367-368.

48 İsa Kara, Giresun Üzerine, Karahan Matbaacılık, İstanbul 2008, s. 58.

49 Öztürk, a.g.e., s. 368.

50 Öztürk, a.g.e., s. 368.

51 Kara, a.g.e., s. 58.

52 Bilge Umar, Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993, s. 264.

53 Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara

doğusundaki Eynesil sanmasıdır. Umar'ın ikinci yanlığı, Eynesil'in söz konusu dönemde köy, Ayvasıl'ın ise önce köy sonra nahiye statüsünde olduğunu bilmemesidir. Umar, Eynesil adını araştırırken, bölge haritasını dikkate almamıştır. Baykara'nın eserinde geçen ve Ordu iline bağlı olan Ayvasıl nahiyesi ile Eynesil, Umar'ın eserinde birbirine karıştırılmıştır. Baykara'nın eserine göre, Giresun'un batısı merkez kazadan itibaren Ordu livasına, doğusu ise içinde Eynesil de bulunmak üzere Trabzon livasına bağlıdır. Neticede, Ayavasıl ile Eynesil adları arasında belgelenmiş hiçbir köken ilişkisi bulunmamakla birlikte, fonetik dışında bir benzerlik söz konusu değildir.

Bayrı'nın folklor ve yer adları çalışmalarında "Eynesil" adına dair bir ayrıntıya rastlanmamaktadır⁵⁴. Akbayer da Osmanlı sınırları dâhilinde ve en az nahiye statüsünde bulunan idari birimlerin adlarına dair yaptığı arşiv çalışmasında; Eynesil'i "Ayovasil" olarak nakletmiştir. Ayrıca "Ayovasil" adında Osmanlı kayıtlarındaki bazı yerleri de şöyle aktarmıştır:⁵⁵

Ayovasil: Girit'te karye (Ayavasıl/Ayvasıl/Ayıvasıl).

Ayovasil: Giresun-Trabzon bağlantısındaki nahiye (Giresun-Eynesil).

Eyneada: Edirne'de nahiye (İyneada).

Eynebahtı: Cezayir'de bir yer (İnebahtı).

Eynepazarı: Çanakkale-Biga'da karye.

Akbayer'ın Eynesil adının menşesine dair aktarımı, Umar'ın iddialarıyla aynı doğrultudadır. Ancak her iki çalışmada da Giresun-Bulancak arasındaki Ayvasıl köyü ile Giresun-Eynesil'in birbirine karıştırıldığı görülmektedir. Biri Giresun'un batısında, diğeri doğusunda kalan bu iki yer adı arasında bir bağlantının olmadığı, aslında Akbayer'ın tahrirlerden, "eyne" sözcüğünü içeren birçok yer adını "ine" ile bağdaştırıp, Osmanlıca yazılışı "İynesi-l/İnesi-l" şeklinde olan Eynesil'i "Ayovasil" ile ilişkilendirmesinden anlaşılmaktadır. Ayovasil ve Eynesil sözcükleri ad menşei itibarıyla tamamen ayrı kültürlerin ürünüdürler.

Eynesil'e ait 1515 Osmanlı tahrirlerinde, Eynesî köyünün çiftçi askerleri arasında İnebey adında bir şahsın torunlarının bulunduğu görülmektedir⁵⁶. Ayrıca, 1835 yılına ait Osmanlı nüfus kayıtlarında, Eynesil-Görece yöresinde "Eyneoğlu" adlı bir sülalenin olduğu görülmektedir⁵⁷. Bu sülalenin adı, geçmiş dönemlerde Türklerde sıkça kullanılan "Eyne" ve "Ayna" gibi kişi adlarından gelmektedir. Yörenin geçmişinde ve bugününde aynı adların yer ve sülale adlarında kullanılması rastlantı değildir. Türk boylarının ve boy beylerinin adları çoğu kez yer adlarının esin kaynağı olmuş, yer adlandırma tarzı gelenekselleşmiştir. Bu

1988, s. 250.

54 Mehmet Halit Bayrı, *Yer Adları ve Yer Adlarına Bağlı Folklor Bilgileriyle İstanbul*, Hayat yay., İstanbul 1951; Mehmet Halit Bayrı, "İstanbul İlinde Yer Adları X: Ayazmalar, Kaynaklar", TFA, II (1953),

55 Nuri Akbayer, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 14, 55, 83.

56 Mehmet Fatsa, 15. ve 16. Yüzyıllarda Giresun Kırsalının İdari ve Sosyal Tarihi, Giresun Belediyesi yay., Giresun 2005, s. 212.

57 Feridun Emecen-Ayhan Yüksel, *Görece Kazası Nüfus Defteri (1251/1835)*, Serander yay., Trabzon 2015, s. 207-368.

saiklerle Eynesil adı ile “Eyne/Ayna” isimleri arasında ciddi bir ilişki olduğu açıktır: Eynesî: Eyne'nin yeri. “Eyne”nin sonundaki “-sî”, aidiyet ekidir. Eynesil'e bağlı İshaklı köyünde geçmiş yüzyıllarda varlığı bilinen Eyne Camii ve yöredeki eski yerleşimlerden olan Aşağı Eyne, Yukarı Eyne, Eyne pazarı gibi yer adları bu durumun açıklayıcılarındandır⁵⁸.

Osmanlı'nın kuruluşundan önce, bölgenin Türkleşme sürecinde, tebaasıyla birlikte yöreye gelen ve yörede yurt kuran Çepni komutanı Eyne Bey, buranın kontrolünü ele geçirdiğinden, burası onun adıyla anılmıştır. Geçmiş yüzyıllarda, Anadolu'nun birçok yerinde “eyne/eğne” ile başlayan Türk topluluğu ve adını bu topluluktan alan yer adları bulunmaktadır. Eynellü kazası (Kangrı), Eynecik kasabası (Tekfurdağı sancağı), Eynegöl (Tekfurdağı sancağı), Eynegöl (Hüdavendigar, Aydın)⁵⁹, Eğnecik, Eğneli, Eğnerce, Eyne Beğ köyü, Eyne Beğ kasabası, Eyne Beği köyü, Eyne Gülü köyü, Eyne Hacı Yörükleri, Eyne Kışlası mezarası, Eyne Han köyü, Eyne Mescidi köyü, Eyne Viranı köyü, Eynebeğ Öyüğü köyü, Eynegazi Hanı, Eynegöl Köyü, Eyneller Yörükleri, Eynelü Köyü, Eynesşe Köyü⁶⁰, Eyne Bey Hacılı, Eyne Beylü, Eyneller⁶¹, Eynelü, Eynişellü, Eynesce (ince?) Karasu (Rumeli-Manastır vilayetinde nehir)⁶², Eynesabad (Aydın'da karye), Eynesbazarı (Aydın'da kasaba)⁶³ ve Eynesil bunlara örnektir⁶⁴. Ayrıca, Tirebolu'daki İgnece, Bulancak'taki İnce köyleri de “eyne” kökü ile yakından ilişkilidir. Bu adlar, muhtemelen bu köylerde yaşamış olan “Eyne” adlı, nüfuzlu kimselerden esinlenerek konulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bazı eyaletlerinde, 1514-1556 yılları arasındaki geçen “eyne” ile ilgili yer adları şunlardır⁶⁵:

Eynel k., Yörükân-ı Kocacık: TD 222/24

Eynelfakih k., Varna kz., Silistre l.: TD 370/421

Eynelfakih k., Yörükân-ı Tanrıdağı: TD 230/144

Eynelkuyusu mz., Varna kz., Silistre l.: TD 370/422

Eyneller/Kara Osmanobası k., Dubniçe n., Ilıca kz., Köstendil l.: TD 267/314

Eynelli k., Çatalca n., Çatalca kz., Tırhala l.: TD 101/254

58 Şükrü Çoban, 1953 Kozlu Doğumlu, Öğretmen (Kişisel Görüşme: 01.01.2017).

59 Ahmet Vefik, Lehçe-i Osmanî-I, Matbuat-ı Amire, İstanbul 1293, s. 113.

60 Yusuf Halaçoğlu, Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar-VI, TTK Basımevi, Ankara 2009, s. 2570, 2580-2581.

61 Orhan Sakin, Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler, Toplumsal Dönüşüm yay., İstanbul 2006, s. 161.

62 Ahmet Vefik ve Şemseddin Sami gibi, Ahmet Rifat da çalışma Giresun'daki Eynesil'den bahsetmez, ancak içinde “eyne” geçen yer adlarını naklederler; Ahmet Rifat, Lügat-i Tarihiyye-I, Bab-ı Âli civarında Ebussuud caddesinde 72 numaralı Mahmut Bey'in matbaasında ta'b olundu, İstanbul 1299, s. 337, 338.

63 Ali Cevad, Coğrafya-i Osmanî, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1313, s. 140-141.

64 L. N. Lezina-A. V. Superanskaya, Türk Onomastikası, Çin'den Viyana kaplılarına Kadar Bütün Türk Halkları, Selenge yay., İstanbul 2009, s. 246.

65 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Yer Adları-I (Rumeli Eyaleti: 1514-1550), (Haz. Ahmet Özkılınç vd.), Ankara 2013, s. 264.

Eynelli k., Yörükan-ı Ofçabolı: TD 224/7

Eynelli k., Yörükan-ı Selanik: TD 225/42

Eynelli k., Yörükan-ı Vize: TD 226/10

Eynelobası k., Florina kz., Solkol, Paşa l.: TD 235/103

Eynelobası k., bk. İstonile k., Badracık n., Badracık kz., Tırhala l.

Eynesi k., Edirne n., Edirne kz., Sağkol, Paşa l.: TD 370/11

Buzeyne mz., Mercü'l-Kıblı ve'ş-Şimalı n., Şam l., Arab vt.: TD 401/108⁶⁶

“Eyne”den türemiş pek çok yer adı, Anadolu'nun farklı yerlerinde halen varlığını sürdürmektedir:

Eynehan: Afyon/İhsaniye.

Eyneagzı: Tokat/Niksar.⁶⁷

Eyne Gazi: Kütahya merkez.

Eyne Gazi: Samsun/Bafra.

Eyhehan: Uşak merkez.

Eynekaraca-Samsun/Ladik.

Eynel: Samsun/Ayvacık.

Eynelli: Niğde Çamardı.

Eynelli: Yozgat/Akdağmadeni.

Eynez: Manisa/Soma⁶⁸.

Eynesür: Tokat/Niksar⁶⁹.

66 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Yer Adları-II (Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri 1530-1556 Şam ve Halep dâhil), Haz. Ahmet **Özkılınç** vd., Ankara 2013, s. 282.

67 İçişleri Bakanlığı, Köylerimiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1968, s.219.

68 Yücel Yalman, Köy Köy Türkiye, İki Nokta yay., İstanbul 2003, s. 261.

69 Köyün adı 1950'li yıllarda değiştirilerek Yeşilkaya yapılmıştır. Bu köyü 1800'lerde Giresun-Eynesil ilçesinden gelen göçmenlerin kurulduğu bilinmektedir. Tokat'taki Eynesür köyü ile Giresun'un Eynesil ilçesinin köklü bir tarihsel bağı vardır. Bugün Eynesil ilçesinde ve Niksar'ın Eynesür köyünde birçok sülale kendini Kürtünlü (Gümüşhane) olarak tanımlamakta, Güvenç Abdal Ocağı'na bağlılıklarını bildirmektedirler. Bkz. Coşkun Kökel, “Tokat Bölgesinde Yerleşik Bir Alevi Topluluk: Güvenç Abdal Ocaklıları-Kürtünlüler”, Tokat Tarihi ve Kültürü

Enver Paşa'nın 23 Aralık 1915'te yöreye dair yer adları değişikliği emrindeki listede, Eynesil'le ilgili bir değişiklik öngörülmemiştir⁷⁰.

Eyne, Türklerde Osmanlı öncesinde ve sonrasında sıkça kullanılan bir isimdir. Ahi beylerinin ve ordu komutanlarının içinde Eyne adını kullananlar çok olmuştur. 1389'da Kosova ve 1402'de Bayezit'la birlikte Ankara savaşlarına katılan ve daha sonra Bursa-Osmangazi'de "Merdivenli Medrese"yi yaptıran Osmanlı subaşlarından Eyne Bey bunlardan biridir. Türklerin, Eynesil'in adını buraya gelen Türk beyi Eyne'den esinlenerek verdikleri, gerçeğe en yakın sonuçtur. Eynesil'in adı, bölgedeki ilk tahrirlerden öncesine dayanmaktadır. Bölgeye ait ilk Osmanlı tahriri olan 1486 kayıtlarında, buranın adı "Eynesil" değil, "Eynesi karyesi"⁷¹ olarak geçmektedir. Kısacası adın orijinal hali Eynesi'dir. "Nesil" güzellemesi sonradan ortaya atılmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Eynesil adının menşei konusunda ulaşılabilecek kaynak sayısı oldukça kısıtlıdır. Kaynak eksikliği, rivayetlerin çokluğuna ve çeşitliliğine neden olmuş ise de adın menşeiine dair rivayetleri haklı kılmamaktadır.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde kökeni Türkçe olmayan birçok yer adı bulunduğu malumdur. Ancak bugün anlamlandırılmayan her yer adını, ses benzerliğine dayanarak "yabancı kökenli" şeklinde sınıflandırmamak gerekir. Bununla birlikte, ses benzerliğinden yola çıkılarak, kaynak kısıtlılığının yol açtığı rivayetlere endekslenmesi de yer adlarına dair yanlış bilgilendirmeye neden olmaktadır. Neticede her iki girişimin sonucunda, Türkçe yer adlarında muhafaza edilmiş kültürel imgeler yok olmakla karşı karşıya gelmektedir. Bu durum, Türk tarihinde ciddi hasarlara yol açacağı gibi, okuru kronolojik tarihsellikten ve nesnel bilgiden uzaklaştırmaktadır.

Yer adları araştırılırken, tüm önyargılardan uzak ve şüpheli bir yaklaşımla, öncelikle araştırılacak yerin tarihsel kronolojisine ulaşılmalıdır. Ardından bu yer ve havalisinde yaşayan uygarlık veya topluluğun adı, siyasi liderleri, idari ve siyasi bağlılıkları, mensup oldukları kültür dairesi, sosyal yaşamlarındaki meşgaleleri, kullandıkları dil ve baskın karakteristik özellikleri tespit edilmelidir. Yazılı ve sözlü rivayetlere tanınacak gerçeklik payının, bir yer adının aydınlatılmasında en son hamle olması gerekmektedir.

Sempozyumu (25-26 Eylül 2014) Bildiriler", Cilt: 3, Yay. Haz. Ali Açık vd., Salmat Basım Yayıncılık, Ankara 2015, ss. 47-64; Coşkun Kökel, "Tokat Bölgesinde Yerleşik Bir Alevi Topluluk: Güvenç Abdal Ocaklıları-Kürtünlüler", Alevilik Araştırmaları Dergisi, Sayı: 5 (2013), ss. 129-154.

70 Yüksel, "Doğu Karadeniz Araştırmaları", s. 37.

71 Fatsa, a.g.e., s. 211.

KAYNAKÇA

AKBAYAR, Nuri, Osmanlı Yer Adları Sözlüğü, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

AKBULUT, Ömer, Trabzon: Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler-I, (yayıncı yok), Trabzon 1955.

AKBULUT, Ömer, Trabzon: Cumhuriyetten Önce Tarih ve Valiler, İstiklal Matbaası, Trabzon 1955.

AKTEPE, Münir, "Tuzcuoğulları İsyanı", Tarih Dergisi, 3/5-6 (1953), ss. 21-52.

AYGÜN, Necmettin, Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret, Serander yay., Trabzon 2005.

BAYKARA, Tuncer, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1988.

BAYRI, Mehmet Halit, Yer Adları ve Yer Adlarına Bağlı Folklor Bilgileriyle İstanbul, Hayat yay., İstanbul 1951.

BAYRI, Mehmet Halit, "İstanbul İlinde Yer Adları" (1.-12. Seri), Türk Folklor Araştırmaları, 37-51, (1952-1953).

BIJIŞKYAN, P. Minas, Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul, 1969.

BIJIŞKYAN, P. Minas, Pontos Tarihi, Çev. Hrand D. Andreasyan, Çivi Yazıları yay., İstanbul, 1998.

BİLGİN, Mehmet, Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan, Serander yay., Trabzon, 2002.

CEVAD, Ali, Coğrafya-i Osmanî, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1313.

CİN, Mustafa, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Giresun'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", Yeşil Giresun Gazetesine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Giresun (Sempozyum Bildirileri), Ümit Ofset, Giresun 2003, ss. 165-172.

CLAVİJO, Ruy Gonzales De, Anadolu, Orta Asya ve Timur, Çev. Ö. Rıza Doğrul, Ses yay., İstanbul, 1993.

ÇADIRCI, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1991.

ÇAKAR, Enver, "Halep Sancağında Türkçe Yer Adları", OTAM Dergisi, 11 (2000), ss. 83-107.

ÇOBAN, Şükrü 1953 Kozlu Doğumlu, Öğretmen (Kişisel Görüşme: 01.01.2017).

DEMİR, Necati, "Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Çepni Türkmenleri ile Güvenç Abdal Ocağı'nın Kuruluşu", GÜ. Türk Kültürü ve HBV Dergisi, 63 (2012), ss. 77-111.

DOĞANAY, Rahmi, Milli Mücadele'de Karadeniz, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 2001.

EMECEN, Feridun, "15. ve 16. Asırlarda Giresun ve Yöresine Dair Bazı Bilgiler", OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, 4 (1989), ss. 23-40.

EMECEN, Feridun-Yüksel, Ayhan, Görele Kazası Nüfus Defteri (1251/1835), Serander yay., Trabzon 2015.

ERHAT, Azra, Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.

FATSA, Mehmet, 15. ve 16. Yüzyıllarda Giresun Kırsalının İdari ve Sosyal Tarihi, Giresun Belediyesi yay., Giresun 2005.

FREELY, John, Türkiye Uygarlıklar Rehberi-2, Yapı Kredi Bankası yay., İstanbul 2000.

GOLOĞLU, Mahmut, Trabzon Tarihi, Ed. Veysel Usta, Serander yay., Trabzon 2000.

GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız, "M.Ö. 2000'li Yıllardan Günümüze Giresun'daki Türk Varlığı", Giresun Tarihi Sempozyumu Bildirileri (24-25 Mayıs 1996), İstanbul 1997, ss. 25-49.

GÜNDÜZ, Tufan, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, Bilge yay., Ankara 1997.

GÜRSOY, Ahmet, "Giresun Kazası'nın Vilayet Oluşu", Yeşilgiresun Gazetesine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Giresun, (Sempozyum Bildirileri), Ümit Ofset, Giresun 2003, ss. 97-102.

HACIFETTAHOĞLU, İsmail, Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey, Atlas yay., İstanbul 2003.

HALAÇOĞLU, Yusuf, Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar-VI, TTK Basımevi, Ankara 2009.

İçişleri Bakanlığı, Köylerimiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1968.

KARA, İsa, Giresun Üzerine, Karahan Matbaacılık, İstanbul 2008.

KAYA, Mevlüt, "Göreleli Rüstemezade Abdülhamid'in Mektuplarında Askerlik ve Sosyal Hayat", Uluslararası Tarih ve Gelecek Dergisi, 2/3 (2016), s. 117-144.

KAYA, Mevlüt, Çepniler Tarihi Serüveni ve Giresun-Espiye Yöresinin Kültür Kökenleri, Togan yay., İstanbul 2011.

KOCA, Sinan, Görele Yöresi Ağızları, Görele Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

KÖKEL, Coşkun, "Tokat Bölgesinde Yerleşik Bir Alevi Topluluk: Güvenç Abdal Ocaklıları-Kürtünlüler", Alevilik Araştırmaları Dergisi, 5 (2013), ss. 129-154.

KÖKEL, Coşkun, "Tokat Bölgesinde Yerleşik Bir Alevi Topluluk: Güvenç Abdal Ocaklıları-Kürtünlüler", Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014) Bildiriler, Cilt: 3, Yay. Haz. Ali Açıkl vd., Salmat Basım Yayıncılık, Ankara, 2015, ss. 47-64.

Köseoğlu Osman'ın Hatıratı, Ziya Köse Arşivi, Eynesil 2016.

LEZİNA, L. N.-Superanskaya, A. V., Türk Onomastikası, Çin'den Viyana Kapılarına Kadar Bütün Türk Halkları, Selenge yay., İstanbul 2009.

MACAULAY, Rose, Trabzon Kuleleri, Çev. Billur C. Tiğrek, Tüm Zamanlar yay., İstanbul, 1995.

ÖKSÜZ, Melek, 1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal Ve Ekonomik Hayat, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2004.

ÖZGENÇ, Emine, Eynesi Ana, Akçağ yay., Ankara 2015.

ÖZTÜRK, Özhan, Karadeniz Ansiklopedisi-1, Heyamola yay., İstanbul 2005.

RIFAT, Ahmet, Lügat-i Tarihiyye-I, Bab-ı Âli civarında Ebussuud caddesinde 72 numaralı Mahmut Bey'in matbaasında ta'b olundu, İstanbul 1299.

SAKİN, Orhan, Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler, Toplumsal Dönüşüm yay., İstanbul 2006.

SALTIK, Veli, Çepniler ve Güvenç Abdal Ocağı, Özdoğan Matbaası, Ankara 2016.

SAMİ, Şemseddin, Kâmusu'l Alâm, Cilt: 2, Mihvan Matbaası, İstanbul, 1896.

SAMİ, Şemseddin, Kâmusu'l Alâm, Cilt: 5, Mihvan Matbaası, İstanbul, 1896.

SEZEN, Tahir, Osmanlı Yer adları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 2006.

SHERİDAN, Clare, Sade Türk Kahvesi, Arion yay., İstanbul, 2004.

STRABON, Antik Anadolu Coğrafyası, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 1993.

SÜMER, Faruk, Çepniler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul 1992.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Yer Adları-I (Rumeli Eyaleti: 1514-1550), (Haz. Ahmet **Özkılınç** vd.), Ankara 2013.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Yer Adları-II (Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri 1530-1556 Şam ve Halep dâhil), Haz. Ahmet **Özkılınç** vd., Ankara 2013.

UMAR, Bilge, Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993.

USTA, Veysel, Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon, Serander yay., Trabzon, 1999.

VEFİK, Ahmet, Lehçe-i Osmanî-I, Matbuat-ı Amire, İstanbul 1293.

YALMAN, Yücel, Köy Köy Türkiye, İki Nokta yay., İstanbul, 2003.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, Ordu Tarihinden İzler, Fast Yayıncılık, İstanbul 2000.

YÜKSEL, Ayhan, "Görel: Coğrafyası, Tarihi ve Tarihi Şahsiyetleri", Görel Kültür Sanat Sempozyumu (20 Aralık 2003 Bildiriler), ed. S. Çiçek vd., Melisa Matbaacılık, İstanbul 2005, ss. 1-28.

YÜKSEL, Ayhan, Doğu Karadeniz Araştırmaları, Kitabevi yay., İstanbul 2005.

YÜKSEL, Ayhan, Giresun Tarihi Yazıları, Kitabevi yay., İstanbul, 2000.

438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri-I (937/1530), Haz. Ahmet **Özkılınç** vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 1993.

**Dr.
Mustafa AKBEL**

akbel444@hotmail.com.tr

Eser Geçmişi: 18-02-2017 / 19-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.292828

Osmanlı Başkentinde Kölelerin Durumu Ve Azatları: Galata Örneği (1718-1730)

*The Freedoms And Status Of Slaves In The Ottoman Capital:
Examples Of Galata (1718-1730)*

ÖZET

Köle, hukuk açısından bir şahıs değil, mal sayılan ve hürriyetinden mahrum olan kimsedir. Kölelik tarih içerisinde yer alan toplumların çoğunda bulunduğu gibi, Osmanlı devleti içerisinde de yer edinmiştir. Osmanlı toplumunda ekonomik gücü olan herkes köle satın almakta ve çeşitli işlerde istihdam etmekteydi. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde kölelerin durumlarına bir örnek teşkil eden Osmanlı başkentinin üç büyük kazasında biri olan Galata'da kölelerin durumları ve azatları üzerinde durulmuştur. Araştırmada, mahkeme kayıtlarına konu olan dava kayıtlarına göre köle ve cariyelerin efendi ile ilişkisi, alım-satımları, milliyetleri ve azatları değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, İstanbul, Galata, Köle, Azat.

ABSTRACT

The Slavery, is not a person legally, but is deprived of freedom of and goods counted. The slavery found in most of the communities located within the deadline and it has appeared in the Ottoman Empire. In the Ottoman society, everybody who was economically powerful bought slaves and employed them in various jobs. In this study, focused on state and freeing of the slave one of three major accidents in the Ottoman capital, in Galata, the status of the slave of exemplary in the Ottoman Empire. In this research, was evaluated in purchase and sale, nation and freedoms, the relationship between master of slaves and concubines in according subject to case records to the court records.

Keywords: Ottoman, İstanbul, Galata, Slavery, Freedom.

GİRİŞ

"Venedik'ten Napoliye gidiyorduk Türk Gemileri Yolumuzu kesti. Biz topu topu üç gemiydik, onların ise sisin içinden çıkan kadirgalarının arkası gelmiyordu bir türlü. Gemimizde bir anda korku ve telâş başladı; çoğunluğu Türk Mağripli olan kürekçilerimiz sevinç çığlıkları atıyordu; sinirlerimiz bozuldu. Gemimiz burnunu öteki iki gemi gibi, karaya, batıya çevirdi, ama öteki gemiler gibi hızlanamadık biz. Esir düşerse cezalandırılmaktan korkan kaptanımız kürek kölelerini şiddetle kırbaçlatmak için bir türlü emir vermiyordu. Sonraları, bütün hayatımın kaptanın bu korkaklığı yüzünden değiştiğini çok düşündüm...."¹ Orhan Pamuk'un romanın girişinde betimlemiş olduğu bu esir düşme hikâyesi aslında köleliğin yaygın hikâyelerinden biriydi.² Bir şekilde esir düşüp köle haline gelen insanların hikâyesi aynı olsa da yaşantılarının devamı veya bitişleri aynı olmaya biliyordu. Şanslı olanları iyi bir efendi tarafından alınıp belli bir müddet yanlarında kaldıktan sonra azat edilmekte ve yine kimi bir şekilde kaçarak hayatını kurtarabilmekteydi. Bunlar gibi talihleri yaver gitmeyenler ise, hayatlarının sonuna kadar bir efendiye bağlı yaşamakta veya bir eşya gibi sürekli el değiştirilerek efendilerine hizmet etmekteydiler.

Mahkeme kayıtlarından yola çıkarak yapılan bu çalışma, aslında kölelerin seslerinin mahkemeye yansıyabildiği veya yansıtılabildiği kadarı ile ele alınmıştır. Çünkü Osmanlı devletinde kölelik ile alakalı olarak belli anlatımlar yok denecek kadar azdır.³ Bu sebeple şer'iyeye sicilleri bu araştırmalar için önemli bir kaynak oluşturmaktadır.⁴ Meselenin aydınlatılabilmesi amacıyla, Galata şer'iyeye sicillerinden 1718-1731 yılları arası kayıtlarını içeren defterler, 242.numaradan itibaren 272. numaraya kadar kölelik terminolojisi açısından taranmıştır. Çalışma hüccet kayıtlarına dayandığı için kölelik ve cariyelik ile ilgili tereke kayıtları araştırma sınırlarının dışında tutulmuştur. Öncelikli olarak çalışma Osmanlı başkentindeki üç önemli kazadan biri olan Galata Mahkeme kayıtlarına dayanmaktadır. Bunun dışında döneme ait arşiv kayıtları, kronik ve konu üzerine yapılan inceleme eserlerden faydalanılmıştır. Bu kayıtların değerlendirilmesinde öncelikli olarak titiz davranılmış ve genel yorumlardan kaçınılmıştır. Mahkeme kayıtlarının ve resmi belgelere dayanmış olan çalışmanın tamamen gerçekleri yansıttığını iddia etmek, yanlış olacaktır. Bu kayıtlar belli bir süzgeçten geçtikten sonra ortaya çıkan bilgilerdir.

Çalışma konusu olan Galata, İstanbul'un diğer semtlerinden hatta Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerinden farklı olarak kendine özgü bir nüfus, etnik ve dini kimlikli bir yapıda olmuştur. Galata Kazası'nda gayrimüslimler, nüfusun neredeyse yarısını oluşturmaktaydı. Bu açıdan çalışmada gayrimüslimlerin köleler ile olan ilişkilerini değerlendirme imkânı bulunmaktadır. Burası aynı zamanda ilk dönemlerden itibaren seyyahların ve tüccarların uğrak yerlerinden biri olmuştur. Bu durum canlı bir ticaret ağının bulunduğunu göstermektedir.

1 Orhan Pamuk, *Beyaz Kale*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 11.

2 Örneklerinden biri, Brettenli Michael Heberer, *Osmanlıda Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

3 Bu eserlerden biri., Hasan Ferit Ertuğ, "*Musahib-i Sani Hazret-i Şehr-Yari Nadir Ağa'nın Hatıratı-I*", Toplumsal Tarih, S.49, Ekim 1998, s.7-15; Brettenli Michael Heberer, *Osmanlıda Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, Çev., Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

4 Şer'iyeye kayıtlarına göre yapılan bazı çalışmalar için bkz., Leslie Peirce, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, Çev., Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005. İzzet Sak, *Konya'da Köleler (16. Yüzyılın Sonu- 17. yüzyıl)*, Osmanlı Araştırmaları, S.IX, İstanbul 1989, s.159-197. Nurcan Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması(17.Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.181. İbrahim Ethem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550- 1684", *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.36, Konya 2014, s.201-216. İbrahim Ethem Çakır, *16. Yüzyılda Ayntab Şehri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Değerlendirmeye alınan dönemde Osmanlı Devletinin durumuna bakıldığı zaman savaşlar, göç, ekonomik krizler ve özellikle kırsalda isyanlar ile çalkantıların yaşandığı bir dönemdi. Devlet kentte göçler ve sosyo-ekonomik sebeplerden ötürü kontrolü sağlamak için halk üzerinde ki baskısını artırmıştır.⁵ 18. yüzyıl ile birlikte Akdeniz’inde eski önemini kaybetmesi ve ticaret yollarındaki değişim Osmanlı devletini de büyük ölçüde etkilemiştir.⁶ Bu dönemin başlarında başlayan, ıslahatlar sınırlı bir değişimdi ve duraksamalı bir ilerleme kaydetmiştir. Bu yüzden 18. yüzyılda ıslahat hareketleri inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Aynı zamanda, yenilikçilerin büyük çoğunluğu, elde ettikleri başarıların meyvesini toplayamadan bu teşebbüslerini hayatlarıyla ödemek zorunda kalmışlardır.⁷ Ele alınan dönemin kölelik ile doğrudan bir bağlantısı bulunmaktadır. Yapılan savaşlar, siyasi mücadeleler ve dönemin sosyo-ekonomik durumu; kölenin menşei, sahip olma durumu gibi faktörleri etkilemiştir.

Köleleştirme aslında kaldırılıncaya kadar evrensel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸ Kölelik tarih içerisinde yer alan toplumların çoğunda bulunmuş ve 19. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Toplumların çoğunda olduğu gibi üç Semavi dine sahip olan toplumlarda da kölelik var olan uygulamalardan biri olmuştur.⁹ Köleliğin ortaya çıkmasında ev işleri ve çalışacak insan ihtiyacı önemli etkenlerden biri olmuştur. Köleler 15. yüzyıla kadar genel olarak tarım alanlarında çalıştırılmışlardır.¹⁰ Köle ticaretinde, 11. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa pazarı için Venedik kolonileri, Kıbrıs, daha sonra Girit ve Sicilya önemli merkezler olmuşlardır. Kölelik 10-13. yüzyıllar arasında Akdeniz medeniyetleri arasında bulunan Kıbrıs ve Girit adaları, Balkanlar, Karadeniz, Suriye, Filistin Venedik ve Cenevizliler arasında yeni bir ivme kazanmıştır. Kölelik bu dönemde yeniden tanımlanmış ve özellikle Slavlar tarafından geliştirilmiştir. 14. yüzyılda kölelerin çoğunluğu siyah kölelerden çok kuzeydoğu Avrupa, Balkan, Grek menşeli küçük Asya ve çoğu Müslüman kökenli kuzey Afrika’dan temin edilmiştir.¹¹ 15. yüzyılda Portekiz şeker üretimi için Atlantik’e açılmış ve köle ticaretini başlatmıştır. Lizbon ve Seviya adalarının bunda önemli bir etkinliklerinin olduğu gözlemlenmektedir.¹² Bu durum ile birlikte Ortaçağ Avrupa’sında olduğu gibi Atlantik’te de köle ticareti yayılmıştır.¹³ Kölelik Amerika’nın sömürge haline getirilmesi ile birlikte farklı bir boyut kazanmış ve köle ticareti bir endüstri haline gelmiştir. Kölelik, bu dönem ile birlikte Avrupa-Amerika’da tarım ve sanayide dinamo görevini üstlenmiştir.¹⁴

5 Zarinebaf, Fariba, *Crime and Punishment in Istanbul 1700–1800*, University Of California Press, California 2010. s.3.

6 Ayrıntılı bilgi bkz. Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi –Tarihsel Bir Yaklaşım*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

7 Ariel Salzman, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Reime’i*, Çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.25 bkz., İlber Ortaylı, “Bir Kabuk Değiştirme Dönemi”, Yay. Haz: Mustafa Armağan, *İstanbul Armağanı 4 Lâle Devri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s. 61-73., Devletin bu dönemde içerisinde bulunduğu yapı ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz., Rifaat Ali Abouel Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York Press, Albany 1991. Oral Sander, *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918’e*, İmge Yayınları, Ankara 2007. Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, Versus Kitap, İstanbul 2011.

8 Ahmed Akgündüz, *Tüm Yönleriyle Osmanlıda Harem*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 47.

9 Uluçay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 11.

10 Herbert S. Klein, *African Slavery in Latin America and the Caribbean*, Oxford University Press, New York 1986, s. 1-4.

11 Klein, *African Slavery in Latin...*, s. 8.

12 Klein, *African Slavery in Latin...*, s. 16.

13 Klein, *African Slavery in Latin...*, s. 10.

14 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz., S. D. Smith, *Slavery, Family, and Gentry Capitalism in the British Atlantic The World of the Lascelles, 1648–1834*, Cambridge University Press, New York 2006. Watson, J. L. (ed.) *Asian and African Systems of Slavery*, Oxford 1980.

Köle, ekonomik olarak iyi durumda bulunanlar arasında temel bir ihtiyaç gibi görülmekteydi. Kölecilik, dinsel merhamet ve acıma konusundaki büyük harekete rağmen Akdeniz toplumunun bir gerçeği olmuştur.¹⁵ Kölenin sahibi tarafından kullanılması İslami hukuk içerisinde alınabilir, satılabilir, kiraya verilebilir, müstakil veya müşterek mülkiyete konu olabilirdi.¹⁶ Kölenin tanımına bakacak olursak; eski zaman muharebelerinde esir edilen veya bir şekilde ele geçirilip satın alınan erkeklere “köle”, kadınlara ise “cariye” denilmiştir.¹⁷ Osmanlı belgelerinde kölelik pek çok sözcükle ifade edilmekteydi. “Rıkkıyet, Rık, Rakik...” gibi isimlendirmeler bunlardan birkaçıydı.¹⁸

Osmanlı Devleti kurulduktan sonra kölelik Anadolu ve Balkanlardan genç gayrimüslimlerin devşirilmesi ile başlamıştır. Bunlara padişahın kulları anlamına gelen “gulamlar, kullar veya kapı kulları” denilmiştir.¹⁹ Bunlar yeteneklerine göre devlet kademelerinde yükselmişlerdir. Bunların içerisinde yetenekli olanlar Veziriazamlık görevine kadar yükselmişlerdir. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde asker yapılmak amacıyla köleleştirilenler mevcut olmuştur.²⁰ Osmanlı ekonomik sosyal politik ve kültürel yaşamında kölelik çok önemli bir yere sahipti. Kırsalda ve Anadolu'da tarım işçisi olarak ise yok denecek kadar az köle çalıştırılmıştır. Osmanlıdaki kul ve harem sistemi ise köleliğin daha çok politik tarafını göstermektedir.²¹

Osmanlı klasik döneminde kölelik üzerine Halil İnalıcık tarafından yapılan çalışmalarda köleliğin Osmanlı toplumsal ve ekonomik hayatındaki durumları değerlendirilmiştir. Bu çerçevede İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği* makalesinde²² ve *Ekonomik ve sosyal Tarihi* kitabında ise kölelerin kullanım yerleri üzerinde durmuştur.²³ Osmanlıda kölelik üzerine yapılan diğer çalışmalar ise daha çok kölenin kullanıldığı alanlar, kölenin menşei ve köleye sahip olma ile ilgili olmuştur.²⁴ Çalışmaların bir kısmı ise azad etme üzerinde durmuştur. Avrupa'da azad etme ile ilgili pek çok çalışma yapılmıştır.²⁵

15 Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990, s.71.

16 Aydın, *Osmanlı Devletinde Hukuk ve Adalet...*,s.169

17 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s.300-302. Mehmet Akif Aydın, “Köle”, DİA, Cilt 26, İslam Araştırmaları Merkezi, 2002, s. 237. İslamın ilk dönemlerinde kölelik ile ilgili bkz., Patricia Crone, *Slaves On Horses The Evolution Of The Islamic Polity*, Cambridge University Press, New York 1980.

18 Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 10-11.

19 Ehud R. Toledano, *Suskun ve Yokmuşcasına, İslam Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 22-23.

20 Madeline C. Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York 2010, s. 101; Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 15.

21 Ehud R. Toledano, “Representing the Slave's Body in Ottoman Society”, *Between Ancient And Modern*, s. 58-59.

22 Halil İnalıcık, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği”, *Doğu Batı: Makaleler II*, Doğu Batı, Ankara 2009, s. 123-153.

23 Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, I, ed. Halil İnalıcık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 341.

24 İzzet Sak, “Şer'iyye Sicillerine göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17.ve 18. Yüzyıllar)”, Ph.D. Diss., Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992. İsmail Parlatur, “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, *Belleten*, 187 (1983), 805-829.

25 Brian J. Peterson, “Slave Emancipation, Trans-Local Social Processes and the Spread of Islam in French Colonial Buguni (Southern Mali), 1893-1914”, *The Journal of African History*, XLV/3 (2004), Cambridge University Press, pp. 421-444; Philip A. Igbafe, “Slavery and Emancipation in Benin, 1897-1945”, *The Journal of African History*, XVI/3 (1975), Cambridge University Press, pp. 409-429; Stefano Fenoaltea, *Slavery and Supervision in Comparative Perspective: A Model*, *The Journal Of Economic History* Volume Xliv September 1984 Number 3,

I.Köle-Efendi İlişkisi

Köleler, zorunlu ve oldukça güç yolculuklarından sonra yeni sahipleri ile tanışmış olurlardı. Köleler bilmedikleri veya oldukça zorlandıkları coğrafya da özellikle Amerika köleliğinde sahiplerinin insafına göre hayatlarını sürdürürlerdi.²⁶ Köle ile efendi arasında sınırlar zaten ilk günden itibaren çizilmeye başlar, daha doğrusu efendi bunu belirler ve bu doğrultuda devam ederdi. Köleler bu aradaki bağların kuvvetli olmaması durumunda ve hayatlarını devam ettirmelerinin zorlaştığı durumlarda kaçmaya çalışabilir veya efendinin kendisini başka birine satması için onu zorlayacak hareketlerde bulunabilirdi. Bu tür durumlar efendi ve köle arasındaki ilişkiyle bağlantılıydı. Bu ilişki hakkında bilgiler verecek önemli kaynaklardan biri mahkeme kayıtlarıdır. Bu çalışmada, köle efendi arasındaki ilişki mahkeme kayıtlarındaki örnekler ile değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Osmanlıda ise kölenin durumunu belirleyen temel etken şer'i hukuk olmuştur.²⁷ İslam hukukunu temel olarak Osmanlıda efendinin görevlerinden biri kölelerin bakımlarını ve ihtiyaçlarını karşılamaktır. Kölelere giydiklerinden giydirmek ve yediklerinden yedirmek önemli şiarlardan biriydi. Bu yapılmadığı durumlarda mahkemeye gidilmiş ve bazı şikâyetler olmuştur. Bunun her zaman böyle olduğunu söylemek hayalcilik olacaktır. Ancak buna bazı köleler muvaffak olabilmişlerdir. Galata Kuloğlu Mahallesi'nden Mustafa beşe b. Halil sahip olduğu acem asıllı cariyesi Zeynep maraz hastalığına düştüğünden dolayı bakıma muhtaç hale gelmiştir. Bunun karşılanması amacı ile mahkemeye başvurmuştur. Ancak nasıl bir karar verildiği ile ilgili olarak herhangi bir bilgi verilmemiştir.²⁸ Yine bir başka davada Osmanlı ülkesine gelmiş olan Lehli Hatima kendisinden kölesini giyindirmek için satın alınan kumaşların ücretinin ödenmesini istemiştir.²⁹

Şer'i hukuka göre kaçan kölenin yakalanıp sahibine geri verilmesi gerekirdi. Kaçak köle belgelerde "abık" olarak geçmektedir.³⁰ Osmanlıda kölelerin kaçmaları sık rastlanılan durumlardan biri olmuştur. Bunlarla ilgili olarak devlet coğrafyasının pek çok yerinde tutulan mahkeme kayıtları önemli bir delil oluşturmaktadır.³¹ Firar etme olaylarından biri, Galata'da sakin olan Yusuf ağa b. Abdullah'ın cariyelerindendir. Yusuf Ağa Galata voyvodası Fahrü'l-kûran Ahmed Ağa'ya başvurarak cariyesinin bulunmasını istemiştir. Cariyesini ise şöyle tarif etmiştir: "uzun boylu, açık kaşlı, ela gözlü ve Rus asıllı Müslüman olmuş olan Espağı bt. Abdullah..." böyle tarif edilen cariyenin bir gün önce kaçtığı ve gelmemek için ayak dirediği belirtilmiştir.³² Yine Ahmed Ağa'ya aid zenci cariyelerden biri olan uzun boylu, açık kaşlı Müslüman Fatma bt. Abdullah firar etmiştir. Firar eden cariyeyi bulması amacı ile vekili Ahmed b. İbrahim vasıtası ile voyvodaya başvurmuştur. Cariyenin İstanbul'da bulunan İşpirci isimli birinin denetimi altına girdiği tespit edilmiş ve efendisine dönmek konusunda ayak dirediği

pp.635-668.

26 18.yüzyılda Afrika'dan Amerika'ya getirilen yaklaşık 10-15 milyon içerisinde köleden 1-2 milyonu zorlu yol koşullarından hayatını kaybetmiştir. Herbert S. Klein, *African Slavery in Latin America and the Caribbean*, Oxford University Press, New York 1986, s. 140.

27 Şer'i hukuk ile ilgili bkz., Mehmet Akif Aydın, *Türk hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, 8.baskı, İstanbul 2010, s. 233-237. Halil İnalçık, *Osmanlıda hukuk...*, s. ., Judith E. Tucker, *Women, Family, and Gender in Islamic Law*, Cambridge University Press 2008, s.33.

28 G.Ş.S., 270/87C.

29 BAO, AE.SAMD.II, 4/331.

30 Kaçak kölelerin tanımlaması ile ilgili bkz., 250/73D, 266/9A.

31 Kaçak köleler ile ilgili bkz., G.Ş.S., 266/47C.

32 G.Ş.S., 253/1D.

belirtmiştir. Bundan dolayı da cariyenin gelmediği her gün için 2 akçe vermesine karar verilmiştir.³³ Ahmed ağanın köleleri ile olan ilişkisinin pek iyi olmadığı gözlemlenmektedir. Cariyelerin firar etmesi kötü muamele, şiddet gibi sebeplerden kaynaklanıyor olabilir; ancak mahkeme kaydında bunun ile ilgili olarak herhangi bir bilgi verilmemiştir. Mahkeme kayıtlarında hâkimlerin toplumun önde gelen kişileri hakkında oldukça kapalı bir dil kullandıkları anlaşılmaktadır. Peirce, Ahlak Oyunları adlı eserinde Osmanlıda kadıların korumacı bir tutum ile davalarda ayrıntılara pek girmediklerini belirtmektedir.³⁴

Bir başka davada yine köle sahibi Ömer b. Abdullah Galata Voyvodasına şikâyetle bulunarak “orta boylu, açık kaşlı, siyah gözlü” Müslüman Hadice bt. Abdullah’ın bir gün önce kaçtığını ve gelmemek için ayak dirediğini belirtmektedir. Cariyenin ayak diremesi ve gelmek istememesi karşılaşılan durumlardan biri olmuştur. Cariye hiçbir şekilde zorla götürülmemiştir. Cariyeye ne gibi bir muamelenin yapıldığı ile ilgili olarak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.³⁵

Müslümanlar gibi gayrimüslimlerinde köle ve cariyeye edinebilme hakları bulunmaktaydı. Bu konudaki tek kural cariyeye veya kölenin Müslüman olmamasıydı. Galata nüfusunun önemli bir kısmının gayrimüslim olması dolayısıyla pek çoğunun köle ve cariyeye sahibi oldukları tespit edilmiştir. Mesela; Gürcü Nikol v. Yorgi orta boylu, açık kaşlı, sarı ela gözlü Rus köle Batet v. Covan isimli köleyi dört yüz kuruş karşılığında El-hac Ahmed Kapudan b. El-hac Davud’tan almıştır.³⁶ Gayrimüslimler tarafından alınan köle veya cariyelerin isimlerini genel olarak değiştirmedikleri görülmektedir. Müslüman cariyeye veya kölelerin gayrimüslimlere satılması durumunda devlet müdahalede bulunmaktaydı. Örneğin; Esirci İvaz isimli birinin gayrimüslimlere Müslüman cariyeye sattığı tespit edilmiştir. Bu konuda net bir tavır sergileyen devlet esirci İvaz’ın bundan men edilmesini buyurmuştur.³⁷ Cariyelerin pek çok hakkı olmasına rağmen bazen cinsel amaçlı kullandıkları görülmektedir. Bunlardan bazıları efendileri tarafından fuhuş’a dahi zorlanmıştır. Ancak bunların oldukça az olduğunu belirtmek gerekir.³⁸ Özellikle Rus, Gürcü, Çerkez ve Balkan menşeli cariyeler olmuştur. Müşteriler arasında Yeniçeriler, Denizciler Medrese öğrencileri ve diğerleri bekar odalarında kalanlar yer almıştır. Mesela; 1700 yılında Kasımpaşa’da bir imam ve öğrencileri buldukları evi fuhuş yapma yerine çevirmiştir. Bunu öğrenen bostancı başının baskını ile imam Anadolu Kalesi’ne hapsedilmiştir. Bu ilginç fuhuş olaylarından biridir. Çünkü bunu yapan toplumda dini hassasiyetleri ile hoş görülen bir imam ve öğrencileri olmuştur.³⁹

Köle ve efendi arasında güven her ikisi açısından önemli durumlardan biri olmuştur. Efendilerinden memnun olmayan köleler başka bir efendiye sığınma ve kaçma yolunu da bazı durumlarda seçebilmekteydiler. Bu olaylardan biri Eyüb Kazasına bağlı Çekmece-i Kebir nahiyesine bağlı Kalakartepe karyesinde mukim olan İsmail Ağa b. İbrahim’in evine gelmiş olan Luyizo veled-i Feraşerho isimli gayrimüslim Mora asıllı cariyesini ayarlayıp yanından kaçırmıştır. Bunun üzerine İsmail Ağa mahkemeye başvurarak beş yüz kuruş kıymetli

33 G.Ş.S., 267/76E.

34 Peirce, *Ahlak Oyunları...*, s.35.

35 G.Ş.S., 266/21D.

36 G.Ş.S., 244/43B.

37 BOA, Cevdet Belediye, Dosya No. 127, Gömlek No: 6350.

38 Mehrdad Kia, *Daily life in the Ottoman Empire*, The Greenwood Press, California 2011, s. 205.

39 Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment...*, 96-104.

cariyesinin bedelini Luyizo'nun vermesini istemiştir. Luyizo suçlamayı kabul edip cariyeyi Venedik Kilisesi'nde bulunan rahiplere teslim ettiğini itiraf etmiştir. Cariyenin bedeli olan beş yüz kuruşu vermeyi de kabul etmiştir. Davada Luyizo'nun neden İsmail Ağa'nın evine gidip üç gün kaldığı ile alakalı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ticaret amacı ile mi gitmişti; yoksa İsmail Ağa ile bir arkadaşlığı mı vardı belli değil. Cariyeyi nasıl ayarttığıyla alakalı herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak belgeden anlaşılın, gayrimüslimin Müslüman birinin evinde kalacak kadar aralarında ilişkinin olduğudur. Luyizo'nun cariyeyi Venedik kilisesi rahiplerine teslim etmesinde dini kaygılar veya aynı dinden olmanın verdiği duygusallık etkili olmuş olabilir. Bunun dışında cariyeye ile aralarında nasıl bir ilişkinin olduğu ile alakalı bilgi olmamasından dolayı, cariyenin Luyizo'yu nasıl ayarttığı ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen ticaret ile uğraşan bu kişi cariyenin bedeli olan parayı da hemen vermeyi kabul etmiştir. Parayı vermeyi hemen kabul etmesi maddi olarak durumunun oldukça iyi olduğunu göstermektedir.⁴⁰ Kölenin kaçmasını teşvik etmek veya ona yardım etmek şer'i hukuka göre önemli suçlardan biri olmuştur. Bu davada cariyenin kaçmasını teşvik eden Luyizo'nun, cariyenin bedelini vermesi sonucunda serbest kalması hafif bir ceza ile kurtulduğunu göstermektedir.⁴¹

Devlet, İslam hukukunun dışında bir muamele olmadığı müddetçe köle ile efendi arasındaki ilişkiye çokta müdahalede bulunmamıştır. Ancak merkezi yerlerdeki uygunsuz ve kölenin toplum düzenini bozan hırsızlık, fuhuş gibi alanlarda kullanılmasından kaynaklı olarak müdahalede bulunmaktadır.⁴² Köleler bazı durumlarda efendilerinden dolayı suça karışmışlardır. Burada kölelerin efendilerinin iradesi üzerine hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Mesela; Tophane Sakabaşı Mahallesi'nde sakin olan Emine bt. İbrahim cariyeler ile birlikte evine gelen Meryem hanımı darp etmişlerdir. Meryem şikâyetçi olmuş; ancak mahkeme önünde ispatlayamadığından dolayı dava düşmüştür.⁴³ Daha ileri gidip suç işlemeleri için baskı yapanlar da bulunmaktadır. Bir başka olayda ise Esirci Bitli Ömer yanındaki cariyeleri gündüzleri bazı evlere ve hamamlara yollayarak eşya çaldırtmıştır. Bundan dolayı da Bursa'ya sürgün edilmiştir. Ancak Esirci Ömer orada durmayarak yeniden İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a döndükten sonra da yine aynı şekilde Arap cariyeye Ayşe ile hırsızlık işini devam ettirdiğinden dolayı Limni'ye sürgün edilmiştir.⁴⁴

Osmanlıda köleler efendilerinin izni ile evlenebilmekteydiler. Kölelerin evlenmelerinde efendileri yardım edebilir veya onları hürriyetine kavuşturabilirdi. Tophane Ebu'l-fasıl

40 “Havâss-ı Refî'a kazâsı muzâfâtından Çekmece-i kebîr nâhiyyesine tâbi' Kalakaratebe(?) nâm karye sâkinlerinden işbu râfi'ü'l-kitâb İsmâ'îl Ağa b. İbrâhîm nâm kimesne meclis-i şer'de, Luyizo veled-i Feraşerho nâm zimmî muvâcehesinde üzerine da'vâ ve takrîr-i kelâm idüp, “Luyizo târih-i kitâbdan üç gün mukaddem zikr olunun Kalakaratebe karyesinde vâkı' sâkin olduğum menzilden beş yüz guruş kıymetli Moraviyyetü'l-asl, ma'lûmü'l-evsâf Mariveze nâm câriye-i memlûkemi ayardub tagayyüb itmeğîn, sù'âl olunup takrîri tahrîr ve müceb-i şer 'îsi edâ olunmak matlûbumdur.” didikde gibbe's-sû'âl, merküm Luyizo cevâbında, “müdde'î-i mezbûr İsmâ'îl Ağa'nın karye-i mezbûrede vâkı' sâkin olduğu menzilden ber-vech-i muharrer üç gün mukaddem Moraviyyetü'l-asl Mariveze nâm câriye-i memlûkesini ayardub Galata'da Venedikkinîfasında olan râhiblere teslîm eylediğini tâyî'an ikrâr ve i'tirâf” itmeğîn, mücebiyle câriye-i mezbûre mevcûd ise aynı, müstehlek ise ba'de'l-beyân kıymet-i şer'isini müdde'î-i mezbûr İsmâ'îl Ağa'ya teslîme merküm Luyizo'ya tenbîh birle, mâ hüve'l-vâkı' bi'l-ibtiga ketb olundu. Fi'l-yevmi's-sânî aşer min şehri Şa'bâni'l-mu'azzam li-sene 1137” G.Ş.S., 259/22B.

41 Uriel Heyd, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, Çev: Ferhat Koca, Ankara okulu Yayınları, Ankara 2002, s.57

42 . Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s.33.

43 G.Ş.S., 245/131B.

44 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Zabtiye, Dosya No.89, Gömlek No. 4444.

Mahallesi'nde mukim olan Mustafa beşe b. Mehmed cariyesi Saliha bt. Abdullah'ı 1001 akçe mehr-i müeccel ile nikâh eylemiştir. Bu durumda Saliha efendisi ile evlenmenin yanında özgürlüğüne de kavuşmuştur.⁴⁵

Efendileri ile anlaşabilen şanslı kölelere efendileri belli mallar veya haklar tanıyabiliyordu. Bunlar bu hakları verilmediğinde mahkemeye başvurarak haklarını elde etmeye çalışmışlardır. Galata'ya bağlı Fındıklı Pürtelâş Hasan Mahallesi sakinlerinden olan Salih Çelebi b. Abdullah; "üç köhne minder, bir köhne yemeni yorgan, köhne yemeni döşek, 1 köhne yasdık, 2 köhne alaca kilim, 2 köhne yüz keçesi, sağır ve kebir 5 tencere, 1 sağır sahan, 2 sağır tebsi, 2 sağır tabak, 1 sağır leğen 1 sağır ibriği cariyeye Meryem bt. Abdullah'a teslim etmiştir. Bu malları herhangi bir şekilde eline geçirmeyi düşünmemiş ve iade ettiğine dair kayıt tutmuştur.⁴⁶

Efendi ve köle arasındaki önemli konulardan biri köle veya cariyenin alınma sebebi olmuştur. Çünkü efendi ona göre cariyeyi işlerinde kullanmaktaydı. Osmanlı genel olarak kişisel işlerde kullanılan köleler, özellikle Bursa gibi bazı merkezlerde ipek imalatında kullanılmışlardır.⁴⁷ Köleler çeşitli mesleklerde çalışmaktaydı. Bunlar el sanatların da iş gücü olarak, evde temizleme işlerinde ve İnalçık, kölelerin Bursa da ipek işçiliğinde kullanıldığını belirtmektedir. Cariyeler bazen sütanne olarak tutulmaktaydı buna "hızanat hakkı" denilmektedir. Süt nafakası alınabilmekteydi.⁴⁸ Seçkin hanelerde ev içi hizmet yapmaktaydılar. Seçkin evlerde yer alanlar cinsel köleleştirme içerisinde yer alabilirdi.⁴⁹ Değerlendirmeye alınan belgelerde kölenin veya cariyenin çalışma alanı ve alınma sebebi ile ilgili olarak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

II. KÖLELERİN SATIŞLARI VE MİLLİYETİ

Mahkeme kayıtları içerisinde ön plana çıkan kayıtlardan biri de kölelerin satışı ile ilgili olmuştur. İslam hukuku Müslümanlara, hür doğmuş kendi statülerini ihmal etmeyen zimmileri köleleştirmeyi yasakladığından, azad etme vakalarının çok olması ve köle üretme gibi bir durumun olmaması ihtiyaç duyulan kölelerin dışarıdan getirilmesini zorunlu kılmıştır. Köle sahibi olmak ekonomik durumla doğrudan bağlantılıydı. Genel olarak az orta gelirli ve zengin olanların köle sahibi oldukları tespit edilmektedir.⁵⁰

Kölelik ile ilgili araştırmaların çoğunluğunu Amerika, Karayip ve Brezilya köleliği kapsamaktadır. Bu köle ticaretine yoğunlaşmada önemli sebeplerden biri ekonomik faktörler olmuştur. Köle ticareti ve bu bölgede kölelerin yapmış olduğu faaliyetlerin büyük bir etkisi gözlemlenmektedir.⁵¹ Osmanlıda ise köle ticareti daha çok büyük kentlerde yoğunlaşmıştı.

45 G.Ş.S., 245/120B.

46 G.Ş.S., 272/62E.

47 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s.108-111.

48 Zilfi, *Women and Slavery...*s.108-111; Kölelerin çalışma alanları ile ilgili bkz., Erdem, *Osmanlıda...*, s. 26-32.

49 Toledano, *Suskun ve Yokmuşcasına...*, s. 12-14.

50 Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 12-19.

51 Toledano, *Suskun ve Yokmuşcasına...*, s. 43.

İstanbul, Edirne, Bursa, Halep, Sofya, Erzurum, Belgrad, Şam, Kahire gibi şehirler köle ticaretinin yapıldığı merkezler olmuştur.⁵²

Osmanlıda köle pazarı “esir pazarı” olarak adlandırılmıştır. Devletin şehirlerinde ve çoğu kazada bu pazarlar bulunmaktaydı. Bazı yerlerde ise kölelerin satıldığı esir hanları bulunmaktaydı. İstanbul’un başkent olmasından dolayı köle ticaretinin yoğun olduğu yerlerden biri olmuştur.⁵³ Kölelerin çoğu İstanbul’da satılmaktaydı, bunların oldukça az bir kısmı iç pazara gitmişlerdir.⁵⁴ İstanbul, bir Osmanlı kenti olmadan çok önce, Kafkasya köle ticareti açısından gelişen bir pazar ve durak noktasıydı. Ortaçağ boyunca Kırım’dan ve Kırım Yarımadası’ndaki liman kentlerinden, köle tacirlerinin en iyi müşterisi olan Mısır Memlûklerine gönderilmek üzere köle satın alındığını da görmekteyiz. Papa köle ticaretine karşı ferman çıkarmış ve köle tacirlerine aforozla gözdağı vermiş olduğu halde Venedik, Ceneviz ve Floransa bu yoldan zenginleşmişlerdir.⁵⁵

Köle satışı bir malın satışı ile ilgili hassasiyetleri içerisinde barındırmış ve bir satış sözleşmesi ile yapılmıştır. Örneğin, Bereketzade Mahallesi’nde mukim olan Ahmet Kapudan b. El-hac Davud, Rus asıllı Balet v. Covan isimli kölesini 400 kuruşa Gürcü Nikol v. Yorgi’ye satmıştır. Satış da bir Müslüman’ın gayrimüslim birine satış yaptığı görülmektedir. Bu durum aralarında alış verişin olduğunu gösteren önemli delillerden biridir.⁵⁶

Kölelerin satışında ailenin bölüneceği endişesi köle aileler için çok büyük dramlardan biriydi. Yeni kıta Amerika’sında bu endişe o kadar yükselmişti ki, köle aileler bundan dolayı bazı isyanlara girişmişlerdir. Osmanlıda bu ölçüde bir durumun olduğunu gösteren belgeler olmasa da, bazı endişelerin olduğunu gösteren kayıtlar bulunmaktadır. Bunlardan biri Ortaköy’de sakin olan Ali reis b. Mehmed isimindeki köle sahibine Saliha bt. Orhan başvurarak kızı 6 yaşındaki cariyeyi almak istemiştir. Yapılan anlaşma sonucunda Zeynep isimindeki kızını 6 kuruş karşılığında almayı başarmıştır. İsmihan’ın daha önce satıldığı ve efendisi aracılığı ile kızını alma olasılığı yüksek olsa da bunu kanıtlayacak bilgi bulunmamaktadır.⁵⁷

Satış sonucunda taraflar arasında paranın verilmemesinden dolayı bazı anlaşmazlıklar olmuştur. Bunlardan biri Tophane Süheyl Bey Mahallesi’nden İbrahim Ağa b. Ali, Mora asıllı Nikola isimindeki kölesini 130 kuruşa Nikola v. Kostantin’e satmıştır. Kostantin 70 kuruşunu vermiş ve geriye kalan 60 kuruşu vermemiştir.⁵⁸ Köle satışında alıcı bazı durumlarda kölenin kendisi olabiliyordu. Cam-i Kebir Mahallesi’nde sakin olan Ahmed Ağa b. Mustafa’nın kölesi

52 W. Fisher Alan, “The Sale of Slaves In The Ottoman Empire: Markets And State Taxes On Slave Sales, Some Preliminary Considerations”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, S.6, İstanbul 1978, s.149.

53 Ebru Boyar-Kate Fleet, *A Social History Of Ottoman Istanbul*, Cambridge University Press, New York 2010, s.158.

54 İstanbul’daki köle pazarı ile ilgili seyyahların verdiği bilgiler ile ilgili bkz., Lady Montagu, *Doğu Mektupları*, Çev: Murat Aykaç Erginöz, Ark Kitapları, İstanbul 2004, s. 85. Hrand Der Andreasyan, *Polanyalı Simeon’un Seyahatnamesi*, Everest Yayınları, İstanbul 2013, s. 13. Jean Chesneau, *D’aramon Seyahatnamesi*, çev: Işıl Erverdi, Dergah Yayınları, İstanbul 2012, s. 28. Julia Pardoe, *Sulatanlar Şehri İstanbul*, çev: Banu Büyükkal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s.527. Cosimo Comidas De Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, çev: Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s.65.

55 Davis, Osmanlı Hanımı...s. 115.

56 G.Ş.S., 244/43B.

57 G.Ş.S., 245/19C.

58 G.Ş.S., 245/32F.

Gürcü İvaz b. Abdullah 240 kuruş karşılığında hürriyetine kavuşmuştur.⁵⁹ Yine Yolcuzade Mahallesi sakinlerinden olan El-hac İbrahim b. Ali'nin Rus asıllı kölesi 160 kuruş karşılığında özgürlüğünü elde etmiştir. Bu durum belki çoğu köle için mümkün olmasa da çok azı için böyle bir durumun olduğunu belirtmektedir.⁶⁰

Osmanlıda köle ticaretinde bir malın alış verişindeki hassasiyetin gözetildiği görülmektedir. Alınan kölenin bedeni bir rahatsızlığının veya hastalığının belirtilmesi gerekirdi. Yoksa alıcı konumunda olan kişinin iade etme hakkı bulunmaktaydı. Cariyenin ayıplı olması onun sahibine iadesi için bir gerekçe olabilmekteydi, bu sebeple mahkemeye bazı müracaatların olduğu görülmektedir. Galata Camii Cedid Mahallesi'nde oturan Ahmed b. Mehmed, Mavroka isimli cariyeyi Tunuslu Ramazan adındaki köle tüccarından 82 kuruşa satın almıştır. Ancak Mavroka'nın hasta olduğu ortaya çıkmış ve efendisi de bunu anlamış olduğu için esir tüccarına geri vermek istemiştir. Tüccar başka bir yere gittiğinden geri dönünceye kadar Mavroka, Bedreddin Bey Mahallesi'nden Hadice bt. Abdullah'ın yanında emanet olarak bırakılmıştır. Daha sonra Tunuslu Ramazan'ın gelmesi ile Mavroka, Hassa tabiplerinden Mehmed Efendi b. Abdullah ve Ahmed Efendi b. Abdullah tarafından muayene edilmiştir. Talihsiz Mavroka'nun akciğer ve dalaklarından marazı olduğu ve bu yüzden ayaklarının su topladığı anlaşılmıştır. Bu rahatsızlığın en az otuz günden önce ortaya çıktığı belirtilip durum kayıd altına alınmış ve cariyeye geri verilmiştir. Davanın işleyişi Osmanlıdaki ticaretin ne kadar güvenilir ve sağlam olduğunu da göstermektedir. Cariyenin hasta olduğunu anlayan Ahmed'in bunu ispatlaması gerekilmekteydi ve bu ispat profesyonel bir şekilde yapılmıştır.⁶¹ Ayıplı alan cariyenin fiyatı düşmekte ve alıcı olan kişiye hastalığın ne olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Cariyelerde genel olarak görülen hastalıklardan biri cinsel bir hastalık olan "Frenk marazı" olmuştur.⁶²

Köle, kişinin kendisine ait özel mülkü olduğu için istediği tasarrufta bulunma hakkı bulunmaktaydı. Hediye olarak veya başka bir ihtiyacı karşılığında verebilirdi. Bunlardan biri olan Es-seyyid Mustafa Reis boşadığı eşi Rukiye hatuna yüz kuruş mehir ve nafaka karşılığı

59 G.Ş.S., 245/10B.

60 G.Ş.S., 245/125B. Amerika ve Avrupa kölelik anlayışında da kölenin özgürlüğüne kavuşma durumu bulunmaktaydı. Katolik kilisesine göre köle ile ilgili tüm garantiler sahibine verilmiştir. Kilise 16. yüzyılda kölelere bazı haklar vermiştir. Hıristiyan doktrininde kölelerin kilise de iyi bir Hıristiyan olarak hayatlarını ikame etmelerinin karşılığı olarak özgürlüklerini kazanmaktaydı. Herbert S. Klein, *African Slavery in Latin America and the Caribbean*, Oxford University Press, New York 1986, s.189-214.

61 "Mahrûsa-i Galata'da Câmî-i cedid mahallesinde sâkin işbu râfi'ü'l-vesika Ahmed b. Mehmed nâm kimesne meclis-i şer' de, takrîr-i kelâm ve tebyîn anî'l-merâm idüp, "işbu mu'âyene olunan orta boylu, açık kaşlı, kara gözlü, zenciyyetü'l-asl, müslimetü'l-mille, Mavroka nâm câriyeyi cemî'-i uyûbdan sâlîme olmak üzre târih-i kitâbdan yigirmi iki gün mukaddem Tunuslu Ramazân nâm tüccârdan seksen iki gurusu semen-i makbûza iştirâ ve tesellüm eylemişidim, lâkin târih-i mezbûrdan üç gün mürûrunda câriye-i mezbûrenin rûyunda müceb-i ayb-ı kadîmine muttali olup câriye-i merkûmeyi mezbûr Ramazân'a redd murâd eylediğimde, mezbûr Ramazân diyâr-ı âhara gitmekle ben dahi câriye-i mezbûreyi mahrûsa-i mezbûre hâricinde Bedreddinbeg mahallesinde sâkine Hadice bt. Abdullâh nâm hâtûna emânet vaz' itmîşidim. Hâlâ câriye-i mezbûre etibbâ'a irâ'et olunup zararları tahrîr ve kibel-i şer' den yedime hüccet-i mu'tebere i'tâ olunmak matlûbumdur." didikde câriye-i mezbûre hâssa tabîblerinden Mehmed Efendi b. Abdullâh ve Ahmed Efendi b. Abdullâh nâm tabîblere irâ'et olundukda, "fi'l-hakika câriye-i mezbûre sedd-i kebd ve tihâl marazlarına mübtelât olup ve ayaklarında olan şiş istiskayı lahmî mukaddimesidir ve maraz-ı mezbûr otuz günden ekallde hâdis olur degildir" deyü mezbûrândan her biri keyfiyyet-i muharrereyi alâ-tarîki's-şehâde haber virmegîn, işbu sahîfe-i sahîha li-eclî's-sened ketb olunup mezbûr Ahmed'in yedine vaz olundu. Fi'l-yevmi'r-râbi' min Şevvâli'l-mükerrerem sene seb'a ve selâsîn ve mi'ete ve elf."G.Ş.S., 259/24D.

62 Mehmet Günay, "Manisa'da Köle ve Cariyeler" Manisa Şehri Bilgi Şöleni, Manisa 2006, s.297.

olarak 10 yaşında olan acem cariyesini vermiştir.⁶³ Davada olduğu gibi efendi kölesini mehrine ve nafakasına karşılık olarak vermiştir. Cariyeler genel olarak hanımlar tarafından alınmakta ve ev hizmetlerinde kullanılmaktaydı. Hali vakti yerinde olan hanımlar iş yüklerini azaltmak için cariye satın almışlardır.

Tablo 1. Galata'da Köle ve Cariyelerin Etnik Kökenleri ve Sayıları (1718-1730)

Etnik Kökeni	Köle ve Cariye
Yahudi	1
Rus	21
Tatar	1
Macar	1
Abaza	3
Karaçay	1
Miyobe	2
Zenci	5
Gürcü	19
Katalonya	1
Çerkez	5
Moritanya	4
Etiyopya	1
Rum	1
Venedik	1
Roman	1
Arap	2
Ermeni	2

Köleler ile ilgili mahkeme kayıtlarında, milliyetleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Köle ticareti ile doğrudan bir ilişkisi bulunan kölelerin menşei hakkında, köle tanımlanırken bilgi verilmekteydi. Belgelerde kölelerin milliyeti ile ilgili olarak Abaza, Gürcü, Rus, Çerkez, Tatar, Macar, Zenci, Karaçay, Miyobe, Romen, Venedik, Moritanya, Katalonya, Etiyopya, Rum, Arap, Hint, Ermeni menşei olanların bulunduğu tespit edilmiştir. Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu dönemdeki savaş ya da barış yoluyla ilişkide olduğu devletleri de göstermesi açısından önemlidir. Etnik kökenleri itibari ile Rus ve Gürcü kölelerin çoğunlukta

63 "...Mustafâ Re 'îs Acem esîrelerinden tahmînen on yaşında ma'lûmetü'l-avsâf câriye-i memlûkesini kızım müvekkile-i merkûme Rukıyye Hâtûn'a def'ü teslîm eyledikde..." G.Ş.S., 259/57D.

olduğu görülmektedir. Rus ve Gürcü asıllı kölelerin fazla olmasında bu dönemde Kırım Hanlığı'nın Osmanlıya köle temin etmesinin önemli bir etkisi olmuştur.⁶⁴ Bu dönemde dünya ticaretinde ise Afrikalı siyah kölelerin ağırlıkta olduğu gözlemlenmektedir.⁶⁵

İncelenen belgelerde köle ve cariyelerin fiyatları ile ilgili bilgilere ulaşma imkânı vardır. Bir köle veya cariyenin ortalama fiyatı 242 kuruştur. Kölelerin fiyatı kadın cariyelere göre daha fazladır. Değerlendirilen belgelerde en pahalı köle Katalonya menşeli İncipetir'dir. Kölenin fiyatı 600 kuruştur.⁶⁶ Yine pahalı olan diğer köleler ise 450 kuruş ile Tatar ve 400 kuruş fiyatı ile Rus köle gelmektedir. Bunların dışında yine fiyat miktarı Gürcü, Karaçay ve Macar olarak devam etmektedir.⁶⁷

Mahkeme kayıtlarında kölelerin durumlarını ve özellikleri ile ilgili olarak bazı bilgiler bulunmaktadır. Kölelerin ismi verilmeden önce genel olarak fiziksel özellikleri, dini ve milliyeti hakkında bilgi verilmektedir. Mesela; Galata haricinde Şâhkulu Mahallesi'nde ikamet eden Hadîce bt. Cafer "*alçak boylu, açık kaşlı, sarı elâ gözlü, Çerkesiyetü'l-asl, müslimetü'l-mille, râfi'atü'l-kabâle Gülistân bt. Abdullâh*" şeklinde verdiği bilgiler ile azat etmiştir. Bu bilgiler bize kölenin durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁶⁸

Köle ve cariyelerin çeşitli isimler kullanmışlardır. Müslüman olan cariyelerin çoğunluğunun isimleri değişmiştir.⁶⁹ İyi bir muamele görme ve azad edilme arzusu ile din değiştirme yoluna gitmişlerdir. Kullanılan köle isimleri şunlardır: Hasan, Yusuf, Ali, Hüseyin, Ahmed, Süleyman, Abdi, Esya, Abdullah, Mustafa; gayrimüslim kölelerde ise Katır Vasil, Lakole Envam, Enyadi, Hamalde Enkaleti, Yuvan, Minaki, Minvalaki isimleri kullanılmıştır. Müslüman cariyelerde yaygın olarak kullanılan isimler Emine, Gülviye, Hanife, Şehbaz, Belkıs, Saliha, Hanife, Hadice, Hanım, Rahime, Hanım, Gülbûy, Gülistân, Fâtıma, Belkıs, Sünbül, Gülbahar Ümmügülsüm ve Üzre; gayrimüslim cariyelerde ise Kayzı, Mariya, Katarina, Tahime, Anna, Mariya, Elena, Ana, Eleniye, Kile, Panayete, Veleran ve Kemareke isimleri kullanılmıştır.

II. Azad

Mahkeme kayıtlarında azadlık ile ilgili pek çok kayıt geçmektedir. Bunların kimi azad etme ile ilgili belgeler iken kimi ise azadı şarta bağlayan belgeler olmuştur. Bunun dışında azad olduğunu ispatlamaya yönelik belgelerin bulunduğunu belirtmek gerekir.⁷⁰ Mahkeme kayıtları içerisinde en çok karşılaşılan kayıtlar kölelerin azad edilmeleri ile ilgili olmuştur. Kadıların görevleri arasında köle azadı ve terekelerin taksimi gibi hukuki işlemlerin de bulunması,

64 Zübeyde Güneş Yağcı, "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", Karadeniz Araştırmaları, S.VIII, 2008, s. 12-30

65 Klein, *African Slavery...*, s. 145-146.

66 G.Ş.S., 267/37B.

67 G.Ş.S., 244/43B, 244/66E, 245/25C, 245/32F, 245/40B, 245/53C, 245/19C, 267/9A, 259/24D, 266/2B, 267/37B, 270/83D.

68 G.Ş.S., 259/48F.

69 Madeline C. Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York 2010, s. 125.

70 Mahkeme kayıtlarının İstanbul için yine en çok karşılaşılan davaların azat edilmesi ile ilgili bkz., Edi: Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, Cilt:1, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 36-37. Yenidünyada kölelik sürekli olmasının tersine, Osmanlı devletinde bu statü farklıydı. Madeline C. Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York 2010, s. 121.

ser'iyeye sicillerini bu konuda ana kaynak haline getirmiştir.⁷¹ Azad etme gerekçelerinin başında Allah rızası gelmekteydi. Kuran-ı Kerim'de bunun teşvik edildiğini görmekteyiz.⁷² Hüccetlerin pek çoğunda kölelerin karşılık beklenmeden sadece Allah rızasını kazanmak ve Peygamberin tavsiyelerinin yerine getirilmesi amaçlanarak azad edildiği görülmektedir. Müslümanlar bunu genel olarak şöyle ifade ederek "hasbeten lillâhi te 'âlâ ve haseneten li-rûhi Resûlühü'l-mu'allâ mâlından tahrîr ü i'tâk ve kayd-ı rıkkıyyetden ihrâc u ıtlâk eyledi" azat etmişlerdir. Burada Allah rızasının gözetildiği ve köleyi hürriyetine kavuşturdukları anlaşılmaktadır.⁷³ Peki, bunda amaç neydi? Neden böyle bir yola gidilmişti? gibi bazı sorular akla gelmektedir. Belgelerin bazılarında sadece kölenin azat edildiği belirtilirken bazılarında dini hassasiyetler gözetilerek bu karar alınmaktadır.⁷⁴ Osmanlı köleliği üzerine yapılan çalışmalarda, köle azadı meselesinin dinî sebebi, İslamiyet'in, bir kölenin azat edilmesini dindarlığın getirdiği övgüye değer bir hareket olarak teşvik ettiği ve bazen de köle sahiplerinin bu konuda yükümlü tutuldukları tespitiyle ortaya konulur. Köleyi azat eden kişi bu azatın'dan geri dönemez ve azat edilen köle yeniden köle olarak alınmazdı.⁷⁵

Köle ve efendi arasındaki herhangi bir anlaşmazlıkta bu kayıtlara başvurulurdu. Köleler hürlerle eşit sayılır. Evlenir, mal mülk edinir, sosyal çevresinde iktisadî hayata dâhil olur, toplumsallaşır. Bütün bunlar elbette, azatlı köle ile toplum arasında karşılıklı işleyen bir tecrübeyle zaman içinde oluşur. Azatlı köle, hayatını normal statüde devam ettirme gayreti içinde olmakla birlikte, çevresindeki toplumun da bu durumu kabul edip kendisini hür insan statüsünün gerektirdiği hüviyette görmesi beklenir. Osmanlı toplumunun bu hususta son derece müsamahakâr ve kabul edici tutum sergilediğini Şer'iyeye sicillerinden tespit etmek mümkündür.⁷⁶

Kölelik ile ilgili olarak kişi belli bazı insiyatifler de bulunabilirdi. Köle sahibi olanlar kölelerine iyi veya kötü davranabilirdi. Bunun dışında kölesini azat edebilirdi. Köle azatı Osmanlıda yedi ve on sene arasında değişmiştir. Bu kölelik ile ilgili olan temel olguları Osmanlı ile sınırlamak gerekir. Osmanlıda köleliğin Avrupa ve Amerika'ya göre daha iyi şartların olduğu olgusunun ispatlanmayan bir görüş olduğu söylenebilir,⁷⁷ Y. Hakan Erdem, Müslüman toplumlarda azat edilen kölelerin oranının genellikle yüksek olmasının sebebinin burada ifade edilen tespate bağlar.⁷⁸

71 M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul 2009, s. 712.

72 Bir Müslüman'ın iyilik yapması tanımlanırken Kuranda; "Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Sonra babaya, anaya, akrabanıza, öksüzlere, yoksullara, yakını ve uzak komşuya, arkadaşına, yolda kalmışa ve ellerinizin altında bulunan hizmetçilere iyilik edin. Şüphesiz ki Allah, böbürlenip öğünenlerin hiç birisini sevmez" Nisa suresinin mealinde verilen hizmetçilere iyilik edin emrinin ne kadar köle sahibi tarafından uyulduğu muallâk olan konulardan biridir. Diğer ayetler için bkz., Kur'an-ı Kerim, Bakara-2:177; Nur- 24:33; Mücadele-58:3; Meryem-19:13.

73 G.Ş.S., 245/41B, 245/44E, 245/47C, 245/79B

74 Aydın, *Türk hukuk...*, s. 240.

75 Celal Dönmez, Köle azadı...,s.711. M.De M. Dohsson, *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf Ve Adetler*, Dr. Zehran Yüksel tercüman 1001 Temel Eser 3, s.154-155.

76 Dönmez, Köle azadı...,s.711.

77 Toledano, *Suskun ve Yokmuşcasına...*, s. 17-19.

78 Yusuf Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s.191.

Kölelik çeşitli biçimlerde sona ermekteydi. Köle bir bedel karşılığında, bir suçun kefareti veya karşılıksız olarak özgürlüğüne kavuşabilmekteydi.⁷⁹ Kölenin azat edilmesi İslâm hukuk literatüründe “ıtk, tahrîr, fek” gibi tabirlerle ifade edilmiştir.⁸⁰ Çoğu azat etme belgeleri doğrudan serbest bırakış ilanları, normal itâknâmeler şeklinde olmuştur. Burada amaç özgür kişilerin köleleştirmelerini engellemektir.⁸¹ Kölelerin özgür kılınması sadece İslamiyet’de değil Hıristiyanlık ve Musevilikte de azat edilmeleri ve iyi davranılması teşvik edilmektedir.⁸²

Köle azat etme konusunda karşılaşılan en çok dava karşılıksız olarak kölenin azat edilmesi olmuştur. İncelenen belgelerdeki davaların önemli bir kısmı bu şekilde gerçekleşmiştir. Karşılıksız olarak azat edilmeden gözetilen önemli unsurlardan biri dini hassasiyetler olmuştur. Örneğin; Müeyyedzade Mahallesi’nde sakin olan Ahmed Kapudan b. Mehmed “ahrâr-ı asîlîn gibi hür olup üzerinde velâ-i şer’îden gayrı hakkım kalmamışdır.” didikte gıbbe’t- tasdîki’ş-şer,î mâ-hüve’l-vâkı” şeklinde ifade ederek kölesi Gürcü asıllı Ali b. Abdullah’ı özgür bıraktığını belirtmektedir. Bu belge kölenin özgür bırakıldığını gösteren “ıtk-name” olarak ifade edilen hür olmanın deliliydi.⁸³ Bu belge ile artık köle özgürlüğüne kavuşmuş oluyordu. İstedığı yere yolculuk edebilir, istediği işe girişebilirdi. Dinin bu yönde telkini oldukça etkili olsa da köleye artık bakamama veya başka sebeplerden dolayı da bu karar alınmış olabilir.

Kayıtlar arasında geçen bazı davalar göstermektedir ki köleler azat edildiğini ispat etmeye çalışmış ve kölelikten kurtulduklarını belirtmişlerdir. Bunlardan biri Mü’eyyedzâde Mahallesi’nde iken vefat eden Hadice bt. Kara Mehmed b. Abdullah’ın mirası oğlu İsmail Kapudan ve Eşi Mehmed Çelebi b. Abdulkadir’e kalmıştır. Kalan mirasın içerisinde “orta boylu, açık kaşlı, kara gözlü zenci asıllı Müslüman Rahime bt. Abdullah’ın olduğu da belirtilmiştir. Bundan dolayı da Rahime köle olarak tekrar alınmak istemiştir. Rahime köle olmadığını ve sahibi Hatice hatunun ölmeden dört ay evvel kendisinin azat ettiğini belirtmiştir. Hatce’nin mirasçısı olan kocası bunu inkâr etmiş ve eşinin azat etmediğini belirtmiştir. Kadı kimin doğru söylediğini ispatlamak amacı ile mahallenin ileri gelenlerinden Cefer beşe b. Ali ve Hasan beşe b. Mehmed’i şahitlik yapmaları amacı ile mahkemeye çağırıştır. Şahitler Hatice hatunun ölmeden dört ay önce huzurlarında cariyeye Rahimeyi azat ettiğini belirtmişlerdir. Şahitlerin bu ifadelerinden sonra kadı Rahime’nin hür olduğunu belirtmiştir. Rahime’nin talihi yaver girmiş ve hür olduğunu söyleyecek şahitler bulabilmiştir. Rahime’nin hür olduğuna şahitlik

79 Çoşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2011, s.105.

80 Aydın, köle...s.240.

81 Madeline C. Zilfi, “Osmanlı’da Kölelik Ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler”, Ed. Güler Eren, Osmanlılar Ansiklopedisi, Cilt 5, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, s.474.

82 “Yahudi kökenli olmayanlara farklı hükümler uygulandığı görülmüştür. Köleler İbrani soyundan olanlar ile olmayanlar diye ikiye kendilerini satanlardır. Bunlar bedellerini ödeyerek veya altı hizmet yılının sonunda; ayrıca Yubile (elli senede bir genel af)’de özgürlüğüne kavuşabilirler. İbrani olmayanların köleliği ömür boyudur. Efendiler köleyi te’dip edebilir, fakat öldüremezler. Döverken sakatlanan köle hür olur. Yabancı köleler, savaş esirleri, borçlarını ödeyemeyenler, çaldığını ödeyemeyen hırsız ve kölelerin çocuklarından oluşur. Tanah, Yahudilere yabancı milletlerle yapılan savaşlardan elde edilen esirler ve satın alma vasıtasıyla köle elde edilmesini ve çocuklarına miras bırakılmasını emretmiştir. Yabancıya köle satmak yasaklanmıştır Talmud’a göre Yahudiliğe giren bir kölenin Yahudi olmayan birine satılması durumunda, köleyi satan Yahudi, kölenin değerinin 10 katı para cezasına çaptırılır” Hamza Üzümlü, “Tanah Ve Talmut’ta Kölelik” *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* S.12 2013, s.80-81.

83 G.Ş.S., 244/64F.

edecek kişiler olmasaydı, Rahime zor kurtulmuş olduğu esir hayatına geri dönecekti.⁸⁴

Köleler içerisinde para kazanma imkânı olan veya onlara yardım edecek birinin olması durumunda efendilerinden kendilerini satın almışlardır. Bunlardan biri Gürcü asıllı İvaz b. Abdullah olmuştur. İvaz, Cami Kebir Mahallesi'nde sakin olan efendisinden 240 kuruş karşılığında hürriyetini aldığını mahkemede kayıt altına almıştır.⁸⁵ Bir başka davada ise Tophane Cihangir Mahallesi'nden gemi kaptanlarından olan El-hac Ali b. Mehmed'in, yine Gürcü asıllı kölesi olan Hasan b. Abdullah 200 kuruş karşılığında özgürlüğüne kavuşmuştur. Bu kölelerin özgürlüklerini hangi para ile aldıklarına dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Efendilerinin hizmetinde olan bu kişilerin hürriyetlerini almak için efendilerinden belli bir para aldıkları veya belli bir mühletin para karşılığı olarak bunu elde ettikleri düşünülebilir. Efendileri genel olarak kölelerden daha çok faydalanmak ve çalışmalarını teşvik etmek amacı ile böyle bir yola gitmiş olabilirler.⁸⁶

Kölelerin hürriyetlerine kavuştuğu bir diğer durum ise efendileri ile yapmış oldukları anlaşma olmuştur. Anlaşmada belli bir süre efendisine hizmet etmesinin karşılığı olarak özgürlüğüne kavuşmuştur.⁸⁷ Osmanlıda sanayi köleliği olduğu yerler merkez konumundaydı. Edirne, Ankara, Konya ve bunlardan daha önemli bir dokuma merkezi olan Bursa idi. Dokuma tezgâhlarında kölelerin kullanıldığı bilinmektedir. Kölenin belli şartlar altında özgürlüğünün verileceğinin garanti altına alınması onun çalışmasını teşvik etmekte ve efendinin daha çok yararlanmasına olanak sağlamaktaydı. Mütakebe, köle sahibinin dindarlığından çok, kölenin kendi kuvvetiyle yani çalışmasıyla kendini satın almasıydı. Köle sahiplerinin azat ettiklerinin yerine hemen yeni köleler alırlardı. Azat olan köleler özgür bir birey olarak ya işlerinde çalışmaktaydı ya da kendi işlerini kurmaktaydılar.⁸⁸ Kölelerin sanayide kullanılmaları oldukça zor olan uygulamalardan biri olmuştur. Çünkü oldukça pahalı bir maliyeti olmuştur. Osmanlı gibi seri üretimin olmadığı bir yere de kölelerin bu alanda çokça kullanıldığını söylemek yanlış olacaktır.⁸⁹ Kölelerin Galata'da faydalandığı yer genel olarak ev hizmetleri ve yine çeşitli işler olmuştur. Müslüman ve Gayrimüslimler arasında bunun yaygın olduğu görülmektedir. Mesela; Karaköy Balık Pazarı'nda bulunan Kostantin v. Dimitri, kölesi Enyadi v. Yani'yi kendisine dört sene hizmet etmesinin karşılığı olarak azat edeceğinin belirtmiştir. Muhtemelen balıkçılık ile uğraşan Kostantin'in kölesinin balık işlerinde kendisine daha çok çalışması için bu yola gittiği görülmektedir.⁹⁰ Bir başka davada ise yine gayrimüslimlerden biri olan Ayaki v. Musir isimli Yahudi vekili Mustafa Çelebi ibn. Receb aracılığı ile cariyesi Üzre bt. Yevan'ın sekiz sene kendisine hizmet etmesi karşılığında azat edeceğini beyan etmiştir.⁹¹

84 G.Ş.S., 259/14D.

85 G.Ş.S., 245/10B.

86 G.Ş.S., 259/2F.

87 Bu anlaşma Mukâtepe ya da mükâtebe olarak ifade edilmiştir. Sahibiyle azaldığı hususunda bir bedel veya hizmet süresi karşılığı anlaşmadır. Aydın, *Türk Hukuk...*, s. 241.

88 Osmanlıda özgürlüğe kavuşan bir köle sosyo-ekonomik hayata hemen dâhil olabiliyorken Amerika kıtasında ise bir köle özgür dahi olsa renginden dolayı ırkçılığa maruz kalmakta ve özgür bir birey konumunda bulunması pek kabul görmemekteydi. Klein, *African Slavery...*, s. 242.

89 Erdem, *Osmanlıda Köleliğin...*, s. 30-32.

90 G.Ş.S., 256/12B.

91 G.Ş.S., 272/51C. Hizmet etme ile ilgili olarak bkz., G.Ş.S., 266/68B

Müslümanlarda özellikle kölenin azat edilmesi durumundan biri de efendinin vefatı itibarıyla kölesini hür bırakacağına dair vadi olmuştur. Efendi vefat etmeden önce kölesini azat edeceğine dair beyan verebiliyordu. Burada tedbir adı verilen bir sözleşme ve müdebber kılma durumu söz konusudur. Bunlardan biri Galata haricinde Şahkulu Mahallesi'nden Hatice bt. Cafer Çerkez asıllı Gülistan bt. Abdullah isimli cariyesini “*vefâtımdan kırk gün mukaddem azâd olmak üzere tedbîr-i mutlak ile tedbîr eylediğim de ol dahi ber-vech-i muharrer kabûl eyledi*” diyerek vefatından 40 gün sonra serbest kalacağını şahitlerin huzurunda belirtilmiştir. Hatice hatun aynı zamanda cariyesinin sonraki hayatını daim ettirmesi için bir minder, iki yastık, iki yorgan, bir kese, iki sahan ve bir tencere verilmesini de vasiyet etmiştir. Burada efendi ile köle arasındaki ilişki bağlarının kuvvetli olduğu ve cariyenin efendiyi memnun ettiği anlaşılmaktadır.⁹² Bazı gayrimüslimlerin de Müslümanlar gibi vefat ettikten sonra kölelerinin hür olacağı yönünde beyanda buldukları olmuştur. Bunlardan biri olan Beşiktaş Sinan Paşa-i Kebir Mahallesi'nde mukim olan Sultan'e bt. Sakar isimli Ermeni kadın Rus asıllı cariyesi olan Anna bt. Keto'nun vefatına kadar kendisine hizmet etmesinden sonra özgür olacağını şahitler huzurunda beyan etmiştir. Bu beyan Anna'nın hürriyetinin garantisi olan belge anlamına gelmektedir. Burada efendi ile aralarında kurulan ilişkinin ne kadar önemli olduğu görülmektedir.⁹³

Cariye'nin özgürlüğünü kazanmasında diğer bir yolu ise İslam hukukunun hak olarak vermiş olduğu efendisinden çocuk sahibi olması sonucunda olmuştur.⁹⁴ Efendisinden çocuk sahibi olan cariye belgelerde “ümmü'l-veled” olarak tanımlanmıştır. Esircilik yapan Yusuf beyin cariyesi Emine bt. Abdullah mahkemeye giderek vefat eden Yusuf Bey'den çocuk sahibi olduğunu belirtip mirasından payına düşen 1140 kuruşu Rahime bt. Abdullah'tan talep etmiştir.⁹⁵ Yine Galata haricinde Tuz Koparan Mahallesi'nde mukim olan Mustafa Çelebi ibn. Ali'nin mirasçıları arasında ümmü'l-veled cariyesi Hadice bt. Abdullah'da bulunmaktadır.⁹⁶ Davalarda da görüldüğü gibi cariyenin efendisinden çocuk sahibi olması pek çok hakkı kazanmasını sağlamaktadır. Hürriyetini ve efendisinin mirasçısı olması en önemli kazançları olmuştur. Efendisinden çocuk sahibi olan cariye genel olarak “odalık” diye tarif edilen kişiler olmuştur. Osmanlı toplumunda bu olgunun yaygın olduğu üzerinde duran oryantalist bakış açısı doğru bir anlayış değildir. Çünkü toplumun sosyo-ekonomik durumu buna müsait bulunmamaktaydı. Osmanlıdaki evlilik oranları da bunu göstermektedir.

Köle veya cariye azad edilirken veya satılırken en büyük endişelerinden biri ailesinden ve çocuklarından ayrı düşmesidir. Özellikle Amerika köleliğinde böyle pek çok vaka olmuştur. Bu köleliğin diğer bir insani uygulamalarından biriydi. Fındıklı Selime Hatun Mahallesi'nde mukim olan el-hac Ömer b. Süleyman, Rus Gülbay ismindeki cariyesini ve yedi yaşındaki oğlu Abdullah b. Abdulmennan'ı azad ettiğini bildirmiştir. Burada görüldüğü gibi bazı durumlarda efendinin insafı ve aynı zamanda efendi ile köle arasındaki ilişkinin olumlu durumuna da bağlıdır.⁹⁷

92 G.Ş.S., 259/48F.

93 G.Ş.S., 259/53E.

94 Madeline C. Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York 2010, s.109.

95 G.Ş.S., 267/46D.

96 G.Ş.S., 250/10C.

97 “...itk-ı âti sudûruna değin bana rıkkıyyetini mu'arrefe olan orta boylu, açık kaşlı, elâ gözlü, Rusiyyetü'l-asl,

Azat edilen kölelerin karşılaştıkları önemli sorunlardan biri de sosyo-ekonomik hayatın içerisine karışıp hayatlarını devam ettirmeleri olmuştur. Çocukluğundan veya gençliğinden beri efendisinin yanında olan bir kölenin belli bir yaştan sonra yeniden hayatın içersine karışıp ekonomik hayatını kazanması oldukça zor olmuştur. İslam hukukunda köle ile efendi arasındaki ilişki azat edildikten sonra da devam etmekteydi. Bu ilişki “vela” ismi adı altında ele alınmıştır. Vela köle sahibi ile köle arasındaki miras ilişkilerini belirlemektedir.⁹⁸

Kölelerin ekonomik durumları hakkında bir izlenim vermesi amacı ile bir kölenin mal ve eşyalarını vermesi için bir örneği zikretmekte yarar olacaktır. Fındıklı Süheyil Bey Mahallesi’nde ikamet eden Köle Süleyman’ın bir 575 akçe değerinde Müstağmel cuka dolama, yine 660 akçe değerinde turuncu dolama, 600 akçe değerinde cuka nebasi, 460 akçe değerinde uçkur, köhne sade 99 akçe, müstağmel sarık 240 akçe, köhne sarık 60 akçe, köhne entari 60 akçe, köhne kurt kürk 200 akçe ve köhne sepet sandık 55 akçe fiyatında bulunmaktadır. Toplam terekesi 2910 akçe olan Süleyman’ın 855 akçe cenaze masraflarının dışında borcu bulunmamaktadır. Mirasçısı bulunmayan Köle Süleyman’ın mirası beytülmale kalmıştır. İncelenen tereke kaydı da göstermektedir ki azad edilen kölelerin ekonomik durumları pek iyi olmamış, ancak hayatlarını ikame edecek kadar malları olmuştur.

Sonuç

Bu çalışmada daha önce kölelik ile ilgili yapılan çalışmalardan farklı olarak Osmanlı başkentinde önemli kazalardan biri olan Galata kazasındaki köle efendi ilişkisi ve azatları üzerinde durmuştur. Özellikle köle azatları üzerinde durarak bunun sebepleri somut mahkeme kaydı örnekleri verilerek değerlendirilmeye çalışılmıştır. Kölelik ilk çağlardan itibaren bütün dünyada yaşanan bir gerçek olmuştur. Özellikle Amerika’nın keşfi ile birlikte kölelik klasik tanımlamasının dışına çıkarak endüstrinin vazgeçilmezlerinden biri olmuştur. Sanayi devriminin başlamasında köleliğin önemli bir etkisi olmuştur. Bu durum özellikle Avrupa ve Amerika kıtası için geçerli olmuştur. Osmanlıda kölelik 18. yüzyılda klasik yapısını koruyarak devam etmiş ve genel olarak ev hizmetlerinde kullanılmışlardır. Osmanlı başkentinde kölelerin ticari amaçlar ile alınıp satıldığı ve azad edildikleri görülmektedir. Köle veya cariye azad edilmesinde Müslümanlar kadar olmasa da gayrimüslimlerinde karşılık beklemeden kölelerini azad ettikleri anlaşılmaktadır.

Mahkeme kayıtlarına yansıdığı kadarı ile Galata Kazası’nda kölelerin durumları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada Müslim ve Gayrimüslimlerin köleler ile ilgili çok farklı uygulamalara girmedikleri ve çoğu yönde örtüşen kararlar verdikleri anlaşılmaktadır. Köle ve efendi arasındaki ilişki kölenin geleceğini önemli bir ölçüde etkilemiştir. Özgür kalmada efendi hiçbir karşılık beklemeden sadece dini kaygılar ile bu işlemi yapmakta iken bazı durumlarda ise efendi ile yapılan belli bir yıl hizmet etmesi karşılığında özgür kalabilmekteydi. Kölelerin fiyatları ve milliyetler farklılık göstermiştir. Kölenin fiyatı üzerinde daha çok fiziksel özellikleri ve milleti belirleyici olmaktadır. Milliyetlerine bakıldığı zaman Osmanlı Devleti’nin savaş içerisinde bulunduğu ülke ve çeşitli ilişkileri bulunduğu devletlerden olduğu anlaşılmaktadır.

kâfîretü’l-mille, râfi’atü’l-kabâle Gülbûy nâm câriye-i memlûkem ile sadrî sagire oğlu olup (...) açık kaşlı, elâ gözlü Rusiyyü’l-asl, müslimü’l-mille, tahminen yedi yaşında Abdullâh b. Abdulmennân nâm ...G.Ş.S., 259/23A.

98 Aydın, *Osmanlı Hukuk...*, s.301-304.

KAYNAKLAR**a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri**

AE.SAMD.II, Dosya No. 4, Gömlek No. 331.

Cevdet Belediye, Dosya No. 127, Gömlek No. 6350.

Cevdet Zabtiye, Dosya No.89, Gömlek No. 4444.

b. Galata Şer'i Sicil Defterleri

242 Numaralı defter (1130-1131), 78 s.

244 Numaralı defter (1131), 95 s.

245 Numaralı defter (1130-1132), 152 s.

250 Numaralı defter (1134), 98 s.

253 Numaralı defter (1134-1135), 99 s.

254 Numaralı defter (1133-1136), 85 s.

256 Numaralı defter (1135-1137), 96 s.

257 Numaralı defter (1136-1137), 151s.

259 Numaralı defter (1137-1138), 73s.

266 Numaralı defter (1139-1140), 98 s.

267 Numaralı defter (1140-1141), 95 s.

270 Numaralı defter (1141-1142), 145 s.

272 Numaralı defter (1143-1144), 93 s.

c. Basılı Kaynaklar

Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması(17.Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Abouel Haj, Rifaat Ali, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York Press, Albany 1991.

Akgündüz, Ahmed, *Tüm Yönleriyle Osmanlıda Harem*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.

Alan, W. Fisher, "The Sale of Slaves In The Ottoman Empire: Markets And State Taxes On Slave Sales, Some Preliminary Considerations", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, S.6, İstanbul 1978, s.149.

Andreasyan, Hrand Der, *Polanyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, Everest Yayınları, İstanbul 2013.

Aydın, Mehmet Âkif, "Köle", *DİA*, Cilt 26, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 2002.

Aydın, Mehmet Akif, *Türk hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, 8.baskı, İstanbul 2010.

Barkey, Karen, *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, Versus Kitap, İstanbul 2011.

Bernal, Martin, *Kara Atena-Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985*, Çev. Özcan Buze, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

Beydilli, Kemal, *DİA*, Cilt 22, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 2000, s. 181-186.

Boratav, P. N. "Türk Folklorunda Zenciler ve Türkiye'de Zenci Folkloru Üzerine" *Folklor ve Edebiyat II*, *Bağlam Yayınları*, İstanbul 1982.

Boyar, Ebru -Fleet, Kate, *A Social History Of Ottoman Istanbul*, Cambridge University Press, New York 2010.

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990.

Carbognano, Cosimo Comidas De, *18.Yüzyılın Sonunda İstanbul*, çev: Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

Crone, Patricia, *Slaves On Horses The Evolution Of The Islamic Polity*, Cambridge University Press, New York 1980.

Çakır, İbrahim Ethem, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550- 1684", *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.36, Konya 2014, s.201-216.

Çakır, İbrahim Ethem, *16. Yüzyılda Ayntab Şehri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Çağatay Uluçay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

Davis, Fanny, *Osmanlı Hanımı*, Çev. Bahar Tırnakçı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Dohsson, De M., *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf Ve Adetler*, Dr. Zehran Yüksel tercüman 1001 Temel Eser 3.

Engin, Nihat, "Köle", *DİA*, Cilt 26, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 2002, s. 246-

248.

Erdem, Y. Hakan, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

Erdönmez, Celâl, Tanzimat Devri'nde Kıbrıs'ta Azat Edilmiş Kölelerin Hukuki ve Sosyal Ekonomik Durumları (1839-1876), S. 282, *Bellekten*, Ankara 2014, s. 699-755.

Ertuğ, Hasan Ferit, "Musahib-i Sani Hazret-i Şehr-Yari Nadir Ağa'nın Hatıratı-I", *Toplumsal Tarih*, S.49, Ekim 1998, s.7-15.

Faroqhi, Suraiya, "From the Slave Market to Arafat: Biographies of Bursa Women in the LateFifteenth Century" *Turkish Studies Association Bulletin*, 24, 2000, 3-20.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

Fenoaltea, Stefano, "Slavery and Supervision in Comparative Perspective: A Model", *The Journal Of Economic History*, Volume XIIV September 1984 Number 3, s.635-668.

Günay, Mehmet, "Manisa'da Köle ve Câriyeler" *Manisa Şehri Bilgi Şöleni*, Manisa 2006, s. 293-306.

Heberer, Brettenli Michael, *Osmanlıda Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, Çev. Turkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

Heyd, Uriel, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, Çev: Ferhat Koca, Ankara okulu Yayınları, Ankara 2002.

Igbafe, Philip A., "Slavery and Emancipation in Benin, 1897-1945", *The Journal of African History*, XVI/3 (1975), *Cambridge University Press*, s. 409-429,

İnalçık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Makaleler II, Doğu Batı*, Ankara 2009, s. 123-153.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Cilt I, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

Jean Chesneau, *D'aramon Seyehatnamesi*, çev: Işıl Erverdi, Dergah Yayınları, İstanbul 2012.

Karay, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 13-21.

Kia, Mehrdad, *Daily life in the Ottoman Empire*, The Greenwood Press, California 2011.

Klein, Herbert S., *African Slavery in Latin America and the Caribbean*, Oxford University Press, New York 1986.

Kur'an-ı Kerim Bakara-2:177; Nur- 24:33; Mücadele-58:3; Meryem-19:13.

Kuran, Timur, *Mahkeme kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, Cilt:1, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.

Martal, Abdullah, "19. Yüzyılda Kölelik ve Köle Ticareti" *Tarih ve Toplum* 121, İstanbul 1994, 13-22.

Montagu, Lady, *Doğu Mektupları*, Çev: Murat Aykaç Erginöz, Ark Kitapları, İstanbul 2004

Oğuzoğlu, Yusuf "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ordusunun Durumu", *Osmanlı Araştırmaları*, S.XX, İstanbul 2000, s. 295-303.

Ortaylı, İlber, "Bir Kabuk Değişirme Dönemi", Haz: Mustafa Armağan, *İstanbul Armağanı 4 Lâle Devri*, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s. 61-73.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

Pamuk, Orhan, *Beyaz Kale*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara 2000.

Pardoe, Julia, *Sulatanlar Şehri İstanbul*, çev: Banu Büyükkal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Parlatır, İsmail, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", *Belleten*, S. 187, Ankara 1983, s. 805-829.

Peirce, Leslie, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, Çev., Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.

Peterson, Brian J., "Slave Emancipation, Trans-Local Social Processes and the Spread of Islam in French Colonial Buguni (Southern Mali), 1893-1914, *The Journal of African History*, XLV/3 (2004) Cambridge University Press, s. 421-44.

Sahillioğlu, Halil, "Onbeşinci Yüzyılda Bursa'da Dokumacı Köleler" *Atatürk Konferansları 1975-76*, c. 8. Ankara, 1983, 217-229.

Sak, İzzet, *Konya'da Köleler (16. Yüzyılın Sonu- 17. yüzyıl)*, Osmanlı Araştırmaları, S.IX, İstanbul 1989, s.159-197.

Sak, İzzet, *Şer'iyye Sicillerine göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17.ve 18. Yüzyıllar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya1992.

Salzmann, Ariel, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Reime'i*, Çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e*, İmge Yayınları, Ankara 2007

Smith, S. D., *Slavery, Family, and Gentry Capitalism in the British Atlantic The World of the Lascelles, 1648-1834*, Cambridge University Press, New York 2006.

Şen, Ömer, "Osmanlı Devleti'nde Kafkas Asıllı Kölelerin Ekonomik Değeri (1817-1872)", *Toplumsal Tarih*, 36 (1994), 36-41.

Tabak, Faruk, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi -Tarihsel Bir Yaklaşım*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Toledano, Ehud R., *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

Toledano, Ehud R., *Suskun ve Yokmuşçasına, İslam Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

Toledano, Ehud R., "Representing the Slave's Body in Ottoman Society", *Between Ancient And Modern*, 2002 s. 58-59.

Tucker, Judith E., *Women, Family, and Gender in Islamic Law*, Cambridge University Press 2008.

Üçok, Çoşkun -Mumcu, Ahmet -Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2011.

Üzüm, Hamza, "Tanah Ve Talmut'ta Kölelik" *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi* S.12 2013, s.80-81.

Watson, J. L, *Asian and African Systems of Slavery*, Oxford 1980.

Yağcı, Zübeyde Güneş, "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları*, S.VIII, (2005).s. 12-30.

Zarinebaf, Fariba, *Crime and Punishment in Istanbul 1700-1800*, University Of California Press, California 2010.

Zılfi, Madeline C., *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York 2010.

Zılfi, Madeline C., "Osmanlı'da Kölelik Ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler", Ed. Güler Eren, *Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt 5, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, s.474.

Ek 1: Galata'da Köle ve Cariye Satışları (1718-1730)

Defter no	sayfano	Köle sahibi	Alıcı	Kölenin Adı	Kölenin Tanımı	Fiyatı Kuruş	Kölenin Menşei	Dini
244	43B	Elhaç Ahmed Kapudan b. Alhac Davud	Gürcü Nikol v. Yorgi	Batet veledi Covan	orta boylu, açık kaşlı, sarı ela gözlü,	400	Rus	Gayrimüslim
244	66E	Hüseyin beşe b. Mehmed	Gürsu v. Fakri	Simon	orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü	420	Tatar	Gayrimüslim
245	25C	Fatma bt. Abdülkerim b. Abdullah	El-hac İbrahim b. Mustafa	Hadice bt. Abdullah	uzun boylu, açık kaşlı, ela gözlü,	100	Macar	Müslüman
245	32F	İbrahim ağa b. Ali	Nikola veledi Kostantin	Nikola	Uzun boylu, açık kaşlı, ela gözlü,	130	Rus	Gayrimüslim
245	40B	Gürcü Yusuf b. Abdullah	Sarı Mehmed	Berkis	Uzun boylu, açık kaşlı, kara gözlü	150	Abaza	Müslüman
245	53C	Kaptan kasım kapudan b. Kasım	Aguston veledi Yulakori	Agusto kuret veledi	Uzun boylu, açık kaşlı, sarı ela gözlü	240	Karaçay	Gayrimüslim
245	19C	Ali reis b. Mehmed	Saliha bt. Abdullah	İsmihan bt. Orhan	6 yaşında olan cariyesi zeyneb nam sağıre cariye	6		Müslüman
267	9A	Ahmed b. Abdullah	Bali veledi sonan	Meryem bt. Verhan		225	Miyobe	Hristiyan
259	24D	Ahmed b. Mehmed	Hadice bt. Abdullâh	Mavroka	orta boylu, açık kaşlı, kara gözlü,	82	Zenci	Müslüman
266	2B	Hasan b. İbrahim	El-hac Hasan b. Mehmed	Hatice bt. Abdullah	orta boylu, açık kaşlı, kara gözlü,	65	Gürcü	Müslüman
267	37B	Mehmed b. Abdş	Elena bt. Raliyi	İncipetir	orta boylu, açık kaşlı, küçük ela gözlü	600	Katolonya	Gayrimüslim
270	83D	Katerina bt. Caku	Tercüman Minvalaki v. Minval	Mariya	orta boylu, açık kaşlı, ela göz	250	Gürcü	Gayrimüslim

Ek 2: Galata'da Köle ve Cariye Azatı İle ilgili Belgeler(1718-1730)

	Köle Sahibi	Kölenin Adı	Kölenin Tanımı	Menşei	Dini	Azat sebebi
244 19C	Hanife bt. Ahmed	Hasan b. Abbas	orta, boylu açık kaşlı, sarı ela gözlü	Gürcü		Dini
244 39D	Sofya Hatun bt. Merhum Ahmed Efendi	Kayzı bt. Abdullah	orta boylu, açık kaşlı, kara gözlü	Çerkez		Dini
244 40B	Basi Veledi Niyot	Nokol veledi Nevan	orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü	Gürcü		Hizmet Sonucu
244 41B	El-hac Hüseyin b. Ali b. Abdulkadir	Yusuf b. Abdullah	Orta boylu, açık kaşlı, pamuk gözlü, kara kaşlı			Dini
244 50A	Ahmed Reis b. Mustafa	Emine bt. Abdullah	orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü	Abaza		Dini
244 61D	Mustafa b. Halil	Hasan b. Abdullah	Orta Boylu, çatık kaşlı, sarı ela gözlü	Gürcü		Dini
244 64F	El-hac Ahmed Kapudan b. Mehmed	Ali b. Abdullah	orta boylu açık kaşlı ela gözlü	Gürcü		Dini
244 65D	Osman kapudan b. Abdullah		orta boylu açık kaşlı ela gözlü	Belli değil		Dini
244 66G	Elhac Süleyman Efendi	Ali b. Abdullah	orta boylu açık kaşlı ela gözlü	Zenci		Dini
244 69D	Berdas v. Bakaz	Mariya	Uzun boylu, açık kaşlı, gök ela gözlü	Rus		Dini
244 20C	Kor v. Bederos	Katrina bt. Maniko	orta boylu açık kaşlı ela gözlü			Dini
244 32B	Mehmed b. Abdullah	Gülviye bt. Abdullah	alçak boylu, açık kaşlı, sarı ela gözlü			Dini
244 50A	Ahmed Reis b. Mustafa	Emine bt. Abdullah	uzun boylu, açık kaşlı, ela gözlü	Abaza		Dini
244 75B	Emine bt. Abdullah	El-hac Hüseyin b. Mehmed	Uzun boylu kara kaşlı, kara gözlü			Dini
244 75C	Emine Hanım bt. Abdullah	Hanife bt. Abdullah	uzun boylu, açık kaşlı, kara gözlü	Rus		Dini
244 86C	Kapudan b. Hüseyin	Şehbaz bt. Abdullah	uzun boylu, açık kaşlı, sarı ela gözlü	Rus		Dini
245 38B	Mehmed Efendi b. Salih	Ahmed b. Abdullah	Orta boylu, çatık kaşlı, ela gözlü	Gürcü		Dini
245 41B	Kaptan Mehmed beşe b. Mustafa	Süleyman b. Abdullah	Orta boylu, açık kaşlı, gök ela gözlü	Çerkez		Dini
245 44E	İbrahim Efendi b. Fazıl	Tahime bt. Abdullh	uzun boylu, açık kaşlı, kara gözlü			Dini
245 47C	Abdullah b. Abdulkerim	Yusuf b. Abdullah	Orta boylu, çatık kaşlı, ela gözlü	Gürcü		Dini
245 79B	Azat	Abdi b. Abdullah	Uzun boylu, açık kaşlı, kara gözlü	Rus		Hizmet Sonucu

245	79C	Azat	Hasan b. Abdullah	Alçak boylu, açık kaşlı, gök gözlü	Rus	Hizmet Sonucu
245		Mehmed Reis b. Mehmed	Kara Hasan	Uzun boylu, kara gözlü	Zenci	Dini
245	11D	Mariya bt. Corci	Anna bt. Kukili	Uzun boylu, açık kaşlı, ela gözlü	Gürcü	Dini
245		Tarca v. Takes	Mariya bt. Yuvan		Rus	Dini
245	15D	Fatma bt. Abdullah Saliha bt. Göçek	Esya v. Yosef			Dini
245	99B	Mehmed Kapdan ibn. Mehmed	Belkis bt. Abdullah	orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü	Rus	Dini
245		Fatma bt. Abdullah Mustafa Beşe b.	Mevlana Ahmed b. Abdullah			Dini
245		Mehmed	Saliha bt. Abdullah	orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü		Ümmü'l veled
250	27E	Mehmed b. Mehmed	Abdullah b. Abdullah	orta boylu, açık kaşlı, gök ela gözlü	Gürcü	Dini
250	7B	Mahmud Ağa b. İbrahim	Katır Vasil v. Marko		Rum	Hizmet Sonucu
250	20B	Mustafa Çelebi b. El-hac Ali	Hanife bt. Abdullah		Çerkez	Dini
250	13C	Mustafa Çelebi ibn. Ali	Hadice bt. Abdullah			
253	30H	Saliha bt. Mustafa b. Abdülkerim	Hanım bt. Abdullah	Uzun boylu, kara kaşlı, kara gözlü	Gürcü	Dini
253	56D	Tuhman v. serkes v. Markos	Mariya bt. İsa	Orta boylu, açık kaşlı, sarı ela gözlü	Miyobe	Dini
253	63G	Musa v. İnram	Maruye bt. Yuvan	Orta boylu, açık kaşlı ela gözlü	Gürcü	Dini
253	65C	Selamon v. Esbak	Lakole Envam	Orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü	Rus	Üç Yıl Hizmet
256	12B	Kostantin v. Dimitri	Enyadi v. Yani	Orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü		Hizmet Sonucu
256	47D	El-hac Mustafa b. Ali	Hasan b. Abdullah	Uzun boylu, açık kaşlı, kara gözlü	Çerkez	Dini
256	47E	Tercüman	Hamalde veledi El-kale	Uzun boylu, açık kaşlı, ela gözlü	Rus	Dini
256	47G	Tercüman London v. Yazaner	Enkaleti veledi Yani	Uzun boylu, çatık kaşlı, kara gözlü		Dini
256	47H	Tercüman london veledi Yazaner	Mariya bt. Yuvan	Uzun boylu, açık kaşlı, gök ela gözlü	Rus	Dini
256	19C	Ernam v. Kosatantin	Elena bt. Torno	orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü		Dini
256	24D	El-hac Mehmed b. Yusuf	Rahime bt. Abdullah	orta boylu, açık kaşlı, kara gözlü	Zenci	Dini
259	14D	Mehmed Çelebi b. el-Hâc Abdulkadir	Rahime bt. Abdullah	orta boylu, açık kaşlı, kara gözlü	Zenci	Dini
259	2F		Hasan b. Abdullah	orta boylu, açık kaşlı, kara gözlü	Gürcü	Dini

259	5D	İngiliz Baştercemâni Yukagi v. Kriskov Aminê Hanım bt.	Ana bt. Andreyâ	orta boylu, açuk kaşlı, gök gözlü,	Rus	Dini
259	8G	Ahmed Paşa b. Mehmed el-Hâc Ömer b.	Hanım bt. Abdullâh	orta boylu, açuk kaşlı, kara gözlü	Çerkez	Dini
259	23A	Süleymân	Gülbûy	orta boylu, açuk kaşlı, elâ gözlü	Rus	Dini
259	42F	Şahen v. İlya	Eleniye bt. Nikola	orta boylu, açuk kaşlı, kara gözlü		Dini
259	48F	Hadice bt. Cafer	Gülistân bt. Abdullâh	âlçak boylu, açuk kaşlı, sarı elâ gözlü,	Çerkez	Hizmet Sonucu
259	53D	Osmân Beşe b. Mehmed	Fâtıma bt. Abdullâh	orta boylu, açuk kaşlı, kara gözlü	Zenci	Dini
259	53E	Sultana bt. Sakar	Anna bt. Ketü	orta boylu, açuk kaşlı, kara gözlü	Rus	Hizmet Sonucu
266	5E	Antuan v. Hecaver Mahmud Reis b.	Kile bt. Kirkor	Orta boylu, çatık kaşlı, kara gözlü	Roman	Dini
266	34D	Mehmed		Orta boylu açuk kaşlı, elâ gözlü	Rus ve Arap	
266	47B	Osman Reis b. Mehmed	Belkıs bt. Abdullah	Orta boylu, açuk kaşlı, kara gözlü	Rus	Dini
266	5E	Arton v. Hacader Sarrâf Minval v.	Kile bt. Kirdar	orta boylu, açuk kaşlı, kara gözlü	Ermeni	Dini
266	68B	Emmiya	Enna bt. Esader	orta boylu, açuk kaşlı, elâ gözlü	Ermeni	Beş sene Hizmet
266	82D	Yani v. Hristo	Panayete bt. Dimitri	orta boylu, açuk kaşlı	Rus	Dini
267	39C	Meryem bt. Yusuf b. Abdullah ve eşi	Sünbül bt. Abdullah	uzun boylu, açuk kaşlı, sarı elâ gözlü	Rus	Dini
267	46D	Emine ibnt-i Abdullah	Rahime bint-i Abdullah			Ümmü'l veled
267	75D	Hasan b. Ahmed	Emine bt. Abdullah	uzun boylu, açuk kaşlı, ala gözlü	Gürcü	Dini
267	44A	El-hac Mehmed b. Ali	Yuvan v. Kaliyos	Orta boylu, açuk kaşlı, sarı elâ gözlü	Rus	Dini
270	83E	Tercüman Maniyor v. Mariyor	Mariya bt. Maniko	Orta boylu, açuk kaşlı, gök elâ gözlü	Gürcü	Dini
270	85E	Mehmet Efendi b. Ömer	Süleyman b. Abdullah	Uzun boylu, açuk kaşlı, gök elâ gözlü	Gürcü	Dini
270		Mehmed Ağa b. Abdullah b. Abdullah	Gülbahar bt. Abdullah	Orta boylu açuk kaşlı, kara gözlü		Dini
270	51G	El-hac Mehmed b. Ali	Veleran bt. Abdullah	orta boylu açuk kaşlı, sarı elâ gözlü	Rus	Dini
270		Katerina bt. Covali	Minaki v. Menu	uzun boylu, açuk kaşlı, kara gözlü		Dini
270	132I	Kaniyye bt. Civali v. Maranko	Minvalaki v. Minval	âlçak boylu, çatık kaşlı, elâ gözlü		Dini

272	47D	Hadice bt. Abdullah b.Abdulmenan	Ümmü gülsüm bt. Abdullah	orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü			Dini
272	51C	Ayaki v. Musir	Üzre bt. Yevan	orta boylu, açık kaşlı, sarı ela gözlü	Yahudi	Musevi	Hizmet Sonucu
272	10F	El-hac Mehmed ağa b. Cafer	Hasan b. Abdullah	Orta boylu, açık kaşlı, sarı ela gözlü	Rus		Dini
272	13C	Mehmed Çelebi b. Ahmed	Süleyman b. Abdullah	Uzun boylu, açık kaşlı, ela gözlü	Gürcü		Dini
272	50A	Elhac Halil Kapudan b. El-hac Mehmed	Mustafa b. Abdullah	Orta boylu, açık kaşlı, ela gözlü	Gürcü		Dini
272	51D	İshak Çelebi	Kemareke bt. Yuvan	Orta boylu, açık kaşlı, kara gözlü	Gürcü		Dini

**Yrd. Doç. Dr.
Hüseyin KAYHAN**

*Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
hukaturk@hotmail.com*

Eser Geçmişi:

DOI: 10.21551/jhf.296484

Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı

Fall of the İldenizids Atabeys of Azerbaijan

ÖZET

Irak Selçukluları Devleti'nin içinden çıkan ve bir bakıma onun devamı sayılabilecek Atabey İldeniz'in kurduğu Azerbaycan Atabeyliği, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Batı İran ve Kafkaslarda oluşan boşluğu doldurmuştu. Bu devletin son hükümdarı Atabey Özbek, kendisinden önceki atabeyler kadar başarılı bir yönetim ortaya koyamadı. Bu başarısızlığında, şahsi eksikliklerinin yanında bölgedeki bitmek tükenmek bilmeyen iç çekişmelerin de rolü olmuştu. Her şeye rağmen ülkesini bir bütün olarak ayakta tutmayı başarmış, ama Moğol istilasının getirdiği yeni siyasi durum diğer devletler gibi onu da pençesine almakta gecikmemişti. Onun 1225 yılında ölümü ile birlikte bir dönem sona ermiş ve bütün Ortadoğu Moğol hâkimiyetine girmişti.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, İldenizliler, Harezmsahlar Devleti, Gürcüler, Moğollar.

ABSTRACT

The Atabey of Azerbaijan founded by Atabey İldeniz was established from within the Iraqi Seljuk Sultanate and it could be considered as this sultanate's successor. This state filled in the vacuum formed in Western Iran and Caucasia after the fall of the Seljuk Empire. Atabey Özbek, the last ruler of this state, could not rule the country as successfully as his predecessors did. Alongside his own personal insufficiencies, the inner strife in the region that never ended also contributed greatly for Atabey Özbek's failure. Despite everything, he managed to keep his country undivided, but the new political situation brought by the Mongol invasion also affected his state as happened to the other states. Following Atabey Özbek's death in the year 1225, this period came to an end and the entire Middle East fell under Mongol rule.

Keywords: Azerbaijan, İldenizids, Khwarazmshah Empire, Georgians, Mongols.

Giriş

1140'lı yılların başlarından itibaren Irak Selçukluları Devleti'nde adından bahsettirmeğe başlayan Azerbaycan Atabeyi İldeniz, 1160'da üvey oğlu Sultan Arslanşah'ı tahta geçirdikten sonra tek başına devletin hâkimi oldu. 1175'de öldüğü zamana kadar Arslanşah'ın adına devleti yönetti ve Azerbaycan'ı kendisi ve oğulları için merkez haline getirdi. Onun ölümünden sonra büyük oğlu Cihan Pehlivan, Arslanşah'ı öldürerek tahta oturttuğu oğlu Sultan II. Tuğrul'un adına ülkeyi on yıl boyunca istikrarlı bir şekilde yönetti. Onun 1186'da ölmesi ile birlikte kardeşi Kızıl Arslan devleti kontrolü altına almak isteyince Sultan II. Tuğrul ile arası bozuldu. Uzun savaşlardan sonra II. Tuğrul'u asfiye ederek kendisi Irak Selçukluları Devleti'nin başına geçti ise de eşi tarafından zehirletilerek öldürüldü. II. Tuğrul tekrar saltanatı eline geçirdi, fakat o da 1194'de Harizmşahlar karşısında yenilerek hem devletini hem de hayatını kaybetti. Onun ölümü ile Irak Selçukluları Devleti sona erdi.¹ Cihan Pehlivan'ın oğlu Atabey Ebubekir, Azerbaycan'da kontrolü eline geçirdikten sonra 1211 yılında öldüğü zamana kadar bütün iç ve dış tehditleri ortadan kaldırarak belli bir istikrar ortamı oluşturdu ve başarılı denebilecek bir şekilde Azerbaycan Atabeyliği'ni yönetti.²

1. Atabey Özbek'in Atabeyliğin Başına Geçmesi

Irak Selçukluları Devleti'nin çöküşünde önemli rol oynayan gulâmlıktan yetişme emîrlere, 1194'ten sonra bölgeyi ellerine geçirmiş bulunan güçlü Harezmsahların taraflarına geçmişler, kısa zamanda onları da kendilerine benzeterek, birlikte yerli halkı soymağa ve yağmalamağa başlamışlardı. İran'da Bunlar yaşanırken Azerbaycan Atabeyliği'ni yöneten Atabey Ebubekir'in içki ve eğlenceyle geçen atabeylik dönemi 607/1210-11 tarihinde ölümüyle birlikte sona erince yönetimin başına kardeşi Muzaffereddin Özbek geçti.³ Kaynaklarımızda onun atabeyliğinin ilk yıllarındaki faaliyetleri hakkında fazla bilgi mevcut değilken, merkezi otoritenin yok olması sebebiyle belli bir zamandır Irak-ı Acem'de komutanlar arasında yaşanan hâkimiyet mücadeleleri alevlenerek yayılmaya başladı.

2. İç Meseleler

a. Aydoğmuş'un Mengli'ye Yenilerek Bağdad'a Kaçması ve Öldürülmesi

Irak Selçukluları Devleti, 1120 yılında Sultan Sancar tarafından kurulduğu andan itibaren gittikçe artan bir şekilde gulâm ve Türkmen beylerinden oluşan komutanlarının baskı ve tedhişine maruz kaldı. Özellikle 1152'de Sultan Mesud'un ölümü ile birlikte devlet tamamen bu komutanların kontrolüne girdi. Sultan Arslanşah'ı (1160-1176) tahta geçiren Azerbaycan atabeyi İldeniz, devleti tamamen kontrolüne alarak 1175'te öldüğü ana kadar yönetti. Onun Selçuklu komutanlarını baskı altında tutması ve gerektiğinde cezalandırması

1 Irak Selçukluları Devleti için bkz. H. Kayhan, *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*, Konya, 2001.

2 Azerbaycan Atabeyleri İldenizliler hakkında şu araştırmaya bkz. H. Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri İldenizliler (1141-1225)", *Yeni Türkiye* 72, *Kafkaslar Özel Sayısı – II*, Ankara, 2015, 769-787.

3 Hamdullah Mustevfi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, Nşr. E. G. Browne, I, London, 1910, I, 478; Fasîh Ahmed Havafi, *Mucmel-i Fasihî*, Nşr: Mahmud Ferruh, Meşhed, 1339, II, 285; Yahya b. Abdullatif el-Huseynî el-Kazvîni, *Kitâb-ı Lubbu't-Tevârih*, Nşr. Seyyid Celâleddin Tehrânî, Tahran, 1315 h.ş., 124. Atabey Ebubekir zamanında Azerbaycan'daki siyasi gelişmeler için bkz. H. Kayhan, "Selçukluların yıkılışından sonra Irak ve Azerbaycan'ın durumu", *Belleten*, LXXI/262 (Aralık 2007), 891-908.

sonucu bu onbeş yıllık dönemde merkezi otorite varlığını güçlü bir şekilde devam ettirdi. İldeniz'in ölümünden sonra oğulları Atabey Pehlivan'ın (1175-1186) onbir yıllık, peşinden de kardeşi Atabey Kızıl Arslan'ın (1186-1191) beş yıllık güçlü vesayet dönemlerinde Irak Selçukluları Devletinin başında Arslanşah'ın oğlu II. Tuğrul vardı. Bu Selçuklu sultanı ancak son üç yılında (1191-1194) atabeylerin baskısı olmadan gerçek bir hükümdar gibi devleti yönetebilmişti.

1194'te yaşanan Harezmşah istilası ile tehlike içine giren Batı İran (Irak-ı Acem-Cibal) ve Azerbaycan'daki İldenizliler'in hâkimiyeti Atabey Pehlivan'ın oğlu Ebubekir tarafından yeniden oluşturulmaya çalışılmış ise de bu atabeyin şahsiyetinden kaynaklanan zafiyetler sebebiyle başarıya ulaşamamıştı. Anlaşıldığı kadarıyla, Atabey Özbek de bu konuda yeterli olamayınca eski Selçuklu komutanları kontrolü ele geçirmeye başlamışlardı. Bu cümleden olarak, Atabey Pehlivan'ın adamlarını çevresine toplayan gulâmlardan Mengli adındaki komutan isyan ederek başka bir gulâm Aydoğmuş'a ait şehirleri eline geçirdi (1211-1212). Yenilen Aydoğmuş ailesiyle birlikte Bağdad'a kaçmış ve halife sığınmıştı.⁴

Bu olaydan az sonra Mengli, oğlu Muhammed'i Bağdad'a yollayarak, halifenin ona askeri yardımlarda bulunmasını önlemeğe çalıştı. Muhammed, halife tarafından gayet iyi karşılandı ve kendisine hil'atler giydirildikten sonra tıpkı Aydoğmuş'a yapıldığı gibi izzet ve ikramlarda bulunuldu (Haziran 1212).⁵ Halife kendisine hil'atler giydirerek komutanlık alâmeti olarak kôs ve benzeri bando aletleriyle, ihtiyaç duyacağı şeyler vermişti. O, halife ile vardıkları anlaşma uyarınca Kasım 1212 tarihinde Bağdad'dan ayrılarak Hemedan'a gitmiş ve Yıva Türkmenlerinin beyi Süleyman b. Tercem'in hâkimiyeti altındaki yerlere giderek onunla buluşup, kendisine gönderilecek askerleri beklemeye başlamıştı. Tam bu sırada halife Süleyman b. Tercem'i komutanlıktan azlederek, yerine onun küçük kardeşini tayin etmişti. Herhalde bu azlin Aydoğmuş'un isteği doğrultusunda gerçekleştiğini sanan Süleyman, Mengli'ye haber yollayarak onunla anlaşmış ve Aydoğmuş'u yakalatarak öldürtüp, cesedini de Mengli'ye göndermişti. Aydoğmuş'un ölümü üzerine çevresinde bulunan adamları dağıldılar. Bu olay Bağdad'da duyulduğu zaman halife üzülmüş ve hemen Mengli'ye bir mektup yazarak, yaptıklarından dolayı onu kınamıştı. Aydoğmuş'a ait bütün şehirlere hâkim olarak bir hayli güçlenen Mengli, bu mektuba oldukça kaba bir cevap vermişti.⁶

b. Mengli'nin Öldürülmesi ve Yerine Oğulmuş'ın⁷ Geçmesi

Aydoğmuş'un öldürülmesinden sonra Cibal bölgesinde prestiji bir hayli yükselen Mengli, arkadaşı olan Atabey Özbek'i de aldatmış ve onu tehdit eder duruma gelmişti. Mengli'nin hilâfet devletinin çıkarları doğrultusunda hareket etmemesi, dik başlılığı ve kabalığı halifenin ona karşı cephe almasına sebep olmuştu. Bunun üzerine halife Atabey Özbek'e bir mektup

4 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. A. Özaydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi*, İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, İstanbul, 1987, XII, 253.

5 İbnu'l-Esîr, XII, 256.

6 İbnu'l-Esîr, XII, 257.

7 Bu isim değişik şekillerde okunmaktadır. F. Sümer bu ismi yukarıda belirttiğimiz şekilde okumakta ve “**şifa bulmuş, iyileşmiş, iyi olmuş**” anlamlarını vermektedir (*Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul, 1999, II, 81-83). Kutadgu Bilig'de **Ogalgufiili** vardır ve “**nazlı, asil**” anlamlarına gelmektedir (Nşr. R. R. Arat, Metin, Ankara, 1979, I, 77, 1426, 3395). Bu fiilden yola çıkarak **Oglamış** (asilleşmiş, nazlılaşmış) ismini türetmek de mümkündür

yazarak, gittikçe güçlenen bu Türk komutanının Azerbaycan için bir tehdit olduğu yolunda uyarıda bulunarak onu Mengli'ye karşı kışkırttı ve kendisine yardımlarda bulunmayı vadetti. Halife bununla da kalmayarak Alamut ve çevresindeki diğer kalelere sahip olan İsmâiliyye mezhebi lideri Celâleddin'e haber göndererek, Atabey Özbek'e yardım etmesini istedi. Böylece Mengli'ye karşı aralarında üçlü bir ittifak oluşturuldu. Varılan anlaşmaya göre, Mengli ortadan kaldırılacak ve toprakları taraflar arasında paylaşılacaktı. Bu şekilde bir ittifak anlaşması hazırlandıktan sonra halife büyük bir ordu hazırlattı ve komutanlarından Muzaffereddin Sungur komutasında bölgeye yolladı. Halife müttefiklerin güçlerinin daha da artması için Erbil hâkimi Muzaffereddin Gökbörü'ye de haber yollayarak onu da yardıma çağırdı ve müttefik ordularının başına geçmesini teklif etti. Gökbörü, bu teklife sıcak bakarak askerleriyle birlikte birleşik orduya katılmıştı. Ayrıca Musul, Cezîre ve Haleb bölgelerinin askerleri de bu orduya katıldılar. Böylece oldukça büyük bir güç haline gelen müttefik ordusu Hemedan'a doğru harekete geçti. Durumdan haberdar olan Mengli, bu büyük orduyla baş edemeyeceğini anlayarak askerleriyle dağlara çekildi. Onu takip eden müttefikler bir müddet sonra yiyecek ve hayvan yemleri konusunda sıkıntıya düşmeye başladılar. Fakat sığındığı dağın zirvelerinde onların yiyecek ve erzaklarının tükenmesini bekleyecek yerde bir taktik hatası yapan Mengli aşağıya inerek Atabey Özbek'e karşı saldırıya geçti. Fazla direnemeyen Özbek yenildi, fakat Mengli durumdan istifade edecek yerde tekrar dağın zirvelerine doğru geri çekildi. Ertesi gün tekrar saldırıya geçti ise de oldukça çetin geçen bir savaştan sonra yenildi ve tekrar dağın zirvelerine çekildi. Bir müddet sonra da bir deveye binerek yanında küçük bir gurup askerıyla birlikte firar etti. Başsız kalan askerleri ise çevreye dağıldı ve yakalanarak esir edildi. Savaştan sonra Mengli'ye ait şehirler yapılan anlaşma gereğince taraflar arasında paylaştırıldı. Kendisinin payına düşen şehirleri, kardeşinin azatlı kölesi Ogulmuş'un yönetimine bırakan Özbek, daha sonra Azerbaycan'a geri döndü (1215-1216).⁸

3. Dış Meseleler

a. Moğollarla İlişkiler

Cengiz Han'ın orduları Asya'da büyük başarılar kazanıp bir sel gibi önüne gelen her şeyi yakıp yıkarak ilerlerken en son 1220'de İslâm dünyasının setti Harezmsahlar Devleti'nin ordularını yenilgiye uğratarak İran'a girmişlerdi. Rey'e kadar ilerlemişler, burayı ele geçirip tahrip ettikten sonra Harezmsah Muhammed'in peşinden Hemedan'a yönelmişlerdi. Bu şehrin halkının Rey'in akıbetine uğramamak için aman istemeleri, paralar ve hediyeler takdim etmeleri üzerine Moğollar burayı tahrip etmekten vazgeçip Zencan'a yönelmiş, burayı da tahrip ettikten sonra Kazvin'e yürümüşlerdi. Bu şehrin halkının büyük bir direniş göstererek, uzun süre şehirlerini savunmalarına rağmen burası da Moğollar tarafından ele geçirildi ve tahrip olmaktan kurtulamadı. Bu sırada kış mevsimi şiddetli kar yağışı ve soğukla birlikte bastırıldığı için Moğollar Cibal harekâtını ertelemek zorunda kalmışlar, buradan daha ılık bir bölge olan Azerbaycan'a yönelmişlerdi. Etrafı yakıp, yıkarak ve yağmalayarak başşehir Tebriz önlerine

8 İbnü'l-Esir, XII, 262-263; Cuveynî, *Târih-i Cihan Guşa*, çev. M. Öztürk, Ankara, 1988, III, 561; V. Minorsky, "Özbek", İA, İstanbul, ۱۹۶۴, IX, 489. Bu olayın 511/1214-15 yılında cereyan ettiğini belirten Cuveynî, Özbek ve yanında misafir olarak bulunan Celâleddin'in Mengli'nin Irak'tan uzaklaştırılması konusunda halifeye ve Suriye'deki Türk meliklerine mektuplar yazdıklarından bahsetmektedir. Ortak düşman hüviyetindeki Mengli'nin ortadan kaldırılması için taraflar arasında karşılıklı mektuplaşmalar olmuştur. Halife Nâsır Lidînillah, bu amaçla Evhadeddîn-i Kirmânî'yi elçi olarak bir mektupla birlikte Atabeg Özbek'e göndermişti (Bkz. *Menâkib-nâme-i Şeyh Evhadeddîn-i Kirmânî*, Haz. İ. H. Mercan, Erciyes Ün. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1990, 158-161).

kadar gelmişlerdi. Atabey Özbek, Moğollara karşı koyma yerine, ara vermeksizin eğlencelerine devam etmiş ve onlara mal, erzak, hayvanlar ve yiyecekler yollayarak aman dilemişti. Bir an evvel sıcak deniz sahiline inerek kışı burada geçirmekten başka bir düşünceleri olmayan Moğollar yollarına devam etmişler ve Gürcistan'a girip on bin kişilik bir gürcü ordusunu bozguna uğratmışlardı. Yenilgiye uğrayan Gürcüler, durumun ciddiyetini kavrayarak, Atabey Özbek'e haber yollayıp Moğollara karşı ittifak oluşturmayı teklif etmişlerdi. Teklifi olumlu bulan Özbek, kış mevsiminin bitmesiyle birlikte güçlerini birleştirerek Moğollara karşı harekete geçmek üzere Gürcülerle bir anlaşma imzalamıştı. Ayrıca Ahlat ve el-Cezîre hâkimi Eyyûbî meliki Eşref'e de haber yollayarak bu ittifaka katılmasını istediler. Onların tahminlerine göre Moğollar bütün kış boyunca yerlerinden ayrılmayıp, harekete geçmek için baharı bekleyeceklerdi. Onların bu tahminleri gerçekleşmedi, zira Moğollar hemen Gürcüler üzerine yürüdüler. Bu arada Atabey Özbek'in memlûklarından Akkuş adında bir komutan Cibal ve çevresindeki bölgelerden topladığı askerlerle birlikte Moğollara katıldı. Moğollar, Komutan Akkuş öncülüğünde her tarafı yakıp-yıkarak Tiflis yakınlarına kadar geldiler. Burada Akkuş'un komutasındaki Moğol öncüleriyle Gürcüler arasında şiddetli bir savaş oldu ve yenilen Gürcüler kaçtılar (Ocak 1221). Bunun üzerine Moğollar bütün Gürcistan'ı yağmalayıp, her tarafı tahrip ettiler. Gürcistan'ın son derece sarp ve daracık geçitlerden meydana gelmesi onların burada kalmalarını ve savaşmalarını güçleştirmişti. Bu yüzden 618 yılı başlarında (Şubat-Mart 1221) burayı tek ederek Tebriz'e yöneldiler.⁹

Tebriz halkı Moğollara değerli eşyalar, erzak, kumaşlar ve atlar vererek şehre dokunmaları önlenmiş. Buradan Merâğa'ya yönelip, Ruvindiz kalesinde ikâmet eden bir kadın nâibe tarafından yönetilen bu şehri kuşatarak ele geçirdiler (30 Mart 1221). Kendilerine direnen halkı kılıçtan geçirip, şehri tahrip ettikten sonra Erbil'e doğru hareket ettiler. Bu durum karşısında Erbil hâkimi Atabey Gökbörü hemen gerekli tedbirleri almağa başladı. Bu arada halifeden de kendisine yardımcı kuvvetler gönderildi. Dakûka'da ordusunu toplayan Gökbörü, Moğolların üzerine gitmekten çekindi. Zaten Moğollar da Müslüman askerlerinin kendilerine karşı harekete geçmek üzere toplandıklarını haber almışlar ve daha ileriye gitmekten çekinip, geriye dönerek Hemedan üzerine yönelmişlerdi. Burada kendi adlarına şehri yöneten bir şahneleri bulunuyor ve bunun denetiminde halkı soyup soğana çeviriyorlardı. Moğol ordusu şehir yakınlarında konakladıktan sonra bu şahneye haber göndererek kendileri adına halktan para, mal ve elbise toplamasını istediler. Hemedan halkı artık verecek hiçbir şeyleri kalmadığı için Moğolların bu isteğine karşı geldiler. Bunun üzerine şehri kuşatan Moğol ordusu şehre saldırınca halk kendisini savundu. Yerli milislerin huruç hareketleri sonucunda oldukça zayıf veren Moğollar Ağustos-Eylül 1221 tarihinde şehre girdiler. Şehirde bulunan bütün Müslüman halk kılıçtan geçirildi ve şehir ateşe verilerek baştan sona yakıldı. Buradan Azerbaycan Atabeyliği topraklarına yöneldiler.¹⁰

Moğolların Azerbaycan Atabeyliği topraklarına girdikten sonra uğradıkları ilk şehir Erdebil oldu. Burayı ele geçirdikten sonra halkını kılıçtan geçirip, şehrin büyük bir kısmını harebeye çevirdiler. Buradan Tebriz üzerine yürüdüler. Onlar ulaşmadan önce Atabey Özbek ailesini Hoy taraflarına gönderip, kendisi de Nahçivân'a gitmek suretiyle başkentini kaderiyle baş başa bırakmıştı. Sahipsiz kalan şehrin yönetimi Şemseddin et-Tuğraî adındaki bir komutanın eline geçmişti. Tuğraî, halkı örgütleyerek, onlardan milisler oluşturdu. Surları

9 İbnu'l-Esîr, XII, 332-334, 336.

10 İbnu'l-Esîr, XII, 336-341.

güçlendirdi ve halkın mâneviyatını güçlendirerek şehri savunmaya çalıştı. Moğollar şehre saldırmadan önce halktan değerli mallar ve eşyalar istediler. Taraflar arasında ödenecek miktar yönünde anlaşma sağlanınca alacaklarını alıp şehre dokunmadan Sarav tarafına yöneldiler. Burayı ele geçirip, yağmaladıktan sonra halkının büyük bir kısmını kılıçtan geçirip Arran bölgesine hareket ettiler. Burada ilkin Beylekân ele geçirildi ve aynı kötü akıbete uğratıldı (Ekim-Kasım 1221). Arran'da bulunan bütün küçüklü büyüklü yerler aynı tahribata uğradılar. Moğollar bölgenin en büyük ve müstahkem şehri olan Gence'ye yöneldiler. Burayı saldırarak kolayca ele geçiremeyeceklerini gördükleri için şehrin sakinleriyle anlaşarak kararlaştırılan miktarda para ve mal karşılığında şehre dokunmadan komşu Gürcistan topraklarına girdiler. Bütün Gürcistan ve peşinden Şirvanşahlar ülkesi de aynı kötü akıbete uğratıldı.¹¹

Ülkeleri Moğollar tarafından işgal edilen Kıpçaklardan büyük bir gurup Şirvanşahlar ülkesine girerek Derbend'e kadar gelmiş ve buranın komutanı Reşid'e bir mektup yollayarak durumlarını arz edip, kendilerine görev verilmesi karşılığında bölgeye yerleşmek istediklerini bildirmişlerdi. Reşid, onlara güvenmediği için tekliflerini reddetmişti. Fakat onlar gidecek yerleri olmadığı için bölgeyi terk etmeyip, sonunda hile ile şehri ele geçirmişler, Reşid ise son anda kaçmayı başarmıştı. Kıpçaklar Derbend'i ele geçirdikten sonra ilk iş olarak Gürcistan topraklarına girip Kiblekalesini kuşatmışlardı. Reşid, bölgeden ayrılmayıp onların hareketlerini gözetlediği için Kıpçakların şehirden ayrılmalarından sonra Derbend kalesine girmiş ve ele geçirmişti. Bunun üzerine Kıpçakların bir kısmı Azerbaycan Atabeyliği'ne ait Arran bölgesine girdiler. Gence Komutanı Kûşhâre onlarla temasa geçerek, Atabey Özbek'in hizmetinde kalmak şartıyla bölgeye yerleşmelerine müsaade etmişti. Durum Özbek'e bildirilmiş ve onun da onayı ile Kıpçaklar Gürcistan sınırında bulunan Galakun Dağı yakınlarına getirilerek burada konaklamaları sağlandıktan sonra beylerine hil'atler gönderilmişti. Kıpçakların Arran'a yerleştirilmeleri Gürcüleri bir hayli endişelendirmiş ve askerlerini toparlayarak bunların üzerine bir baskın yapmak üzere hazırlanmaya başlamışlardı. Durumdan haberdar olan Kûşhâre, Kıpçakları uyardı ve onların ileri gelen beylerinden birisinin komutasında bir birliği Gürcülerin üzerine sevk ederek onları ağır bir yenilgiye uğrattı.

Kıpçak beylerinden bir başkası, arkadaşının kazandığı zaferi tekrarlamak amacıyla Kûşhâre'den izin almaksızın Gürcistan topraklarına girdi ve Gürcülerin ani bir baskını sonrasında mağlup olarak geriye döndü. Bunun üzerine Kıpçaklar Kûşhâre'ye başvurarak, intikamlarının alınması için kendilerine askerleriyle birlikte yardımda bulunmasını istemişlerse de, o bunu kabul etmemişti. Daha sonra taraflar arasında bir gerginlik yaşanmış ve Kıpçaklar buldukları yeri terk ederek Şirvanşahların arazisine çekilmişlerdi. Burada da tutunamayan bu Kıpçak gurubu, çevreden yapılan saldırılar sonucunda perişan olmuşlardı.¹²

Doğudan gelen Moğol orduları Rey şehrine saldırıp, tahrip ettikten sonra Sâve, Kâşan ve Kum şehirlerini de aynı akıbete uğrattı. Buradan Cibal'e geçen Moğollar daha önceki saldırıdan sonra yaralarını sarmağa çalışan Hemedan halkına saldırdılar. Burayı ikinci bir defa tahrip ve kıyıma tâbi tuttuktan sonra Rey'de ellerinden kaçarak Azerbaycan'a sığınmış olan Harezmi bir gurup askerin peşinden Tebriz'e kadar geldiler ve Atabey Özbek'e haber göndererek bu

11 İbnu'l-Esîr, XII, 341-344. Yâkût, 618/1121-22'deki bu kuşatmada, Tebriz halkının Moğollara kurtuluşları karşılığı olarak siyâbabaî, sekalaton ve Hataî atlas, Tebriz'de üretilmeyen doğuya ve batıya ait dokumalar verdiği belirtilir (Yâkût, II, 15).

12 İbnu'l-Esîr, XII, 366-371.

askerleri kendilerine teslim etmesini, aksi halde şehre saldıracaklarını bildirdiler. Sayıları yaklaşık üç bin atlı civarında olan bu Moğol ordusunun birkaç katı askeri güce sahip olan Özbek, onlarla savaşa cesaret edemediği için sayıları altı bine ulaşan Harezmi askerlere saldırarak onların çoğunu öldürüp, başlarını zengin hediyelerle birlikte Moğollara sundu. Böylece sakinleşen Moğollar Tebriz'e saldırmaktan vazgeçerek Horasan'a geri döndüler (1224).¹³

b. Gürcülerle İlişkiler

Gürcü Kralı IV. David (1089-1125), Kafkaslarda ele geçirdiği yerleri elinde tutabilmek ve daha fazla toprak alabilmek için yeterli güce sahip olmadığını görüp, kalabalık ve oldukça savaşçı olan Kıpçak Türklerinden faydalanmaya karar vermişti. Kendisi, daha önceden, Kıpçak başbuğlarının en güçlülerinden birisi olan Şara Han'ın oğlu Atrak'ın güzelliği dillere destan olan kızı Guran-Duht ile evlenmiş ve onlarla akrabalık kurmuştu. Buna güvenerek, kayınpederine bir elçi gönderip, ona ve emrindeki bütün Kıpçaklara yardım etmeği ve ittifak kurmayı önermişti. Bu sırada, Rus Knezi Vladimir Monomah (1113-1125) tarafından baskıya alınmış olan Atrak, damadının bu teklifini kabul ederek, emrindeki bütün Don-Kuban Kıpçaklarıyla birlikte Gürcistan'a gitti. Kral, Gürcistan'ın en iyi bölgelerine yerleştirdiği bu Kıpçaklardan, 40 bin süvarilik seçkin bir ordu ve ayrıca 5 bin kişilik hassa ordusu oluşturdu.¹⁴ Kral David'in komutasında birleşen Gürcü ve Kıpçak kuvvetleri, Türklere karşı savaş ve istilâlara girişerek büyük başarılar kazanmışlardı. Gürcü-Kıpçak saldırıları bütün XII. yüzyıl boyunca ve XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde de devam etmiş, bunlar Azerbaycan, Arranâ, Şirvan, Doğu Anadolu ve Irak-ı Acem'e kadar akınlar yapıp, korku ve dehşet saçmışlardı.

Moğolların saldırıları sonucunda bir hayli zarar gören Arran bölgesindeki Beylekân şehri, çevreye dağılan halkının geriye dönmesinden sonra yeniden onarılmıştı. Onların bu meşguliyetlerinden istifade eden Gürcüler ani bir saldırı ile şehre girdiler ve ele geçirdiler. Moğolların yarım bıraktığı işi tamamladılar ve halkın tamamını kılıçtan geçirip, şehri tahrip ettiler (Ekim-Kasım 1122). Bütün bu işler olurken Atabey Özbek Tebriz'de zevk ve eğlenceyle dolu günler geçirmekte, olaylara seyirci kalmaktaydı.¹⁵

Anonim Gürcü Vekayi-nâmesi'nin belirttiğine göre, Gürcü Kralı IV. Giorgi (1212-1223), Gencililerin kendi hâkimiyetine karşı ayaklanarak, ödedikleri yıllık vergiyi kesmeleri üzerine bizzat buraya bir sefer düzenleyerek, halkını itaate mecbur etti.¹⁶

Anlaşıldığı kadarıyla, Gence halkı IV. Giorgi'nin ölümünden bir müddet sonra tekrar ayaklanmışlardı. Bunun üzerine, Gürcüler 1225 yılında bir sefer yaparak şehri tekrar kuşattılar. Gence oldukça müstahkem bir kaleye sahipti ve halkı Gürcülerle yapılan uzun süreli savaşlar neticesinde oldukça tecrübe kazanmış olduğundan, bu ani Gürcü hücumunu yaptıkları çıkış hareketleriyle başarısızlığa uğrattılar. Şehri ele geçirmenin ve Gence halkı ile

13 İbnu'l-Esîr, XII, 379-380; Ebû'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, İstanbul, 1286, II, 230.

14 H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 82 vd.

15 İbnu'l-Esîr 1987, XII, 371.

16 Anonim Gürcü Vekayi-nâmesi, çev. H. D. Andreasyan, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Ankara, 2003, 426.

savaşmanın imkânsız olduğunu gören Gürcüler, ağır zayıtlar vererek geri çekildiler.¹⁷

Gence yenilgisinden sonra Gürcüler daha büyük bir ordu ile Azerbaycan'a saldırdılar. Amaçları Atabey Özbek'in elinde bulunan bütün şehirleri ele geçirmektir. Birer kişilik sıra halinde geçilebilecek kadar dar olan bir dağ geçidinden geçerken, daha önceden burada pusu kurmuş bulunan Atabey Özbek'in askerlerinin ani saldırısı ile Gürcü ordusu bozguna uğratıldı. Bunların büyük bir kısmı bu geçitte telef oldular. Ancak çok az bir asker kaçıp, canını kurtarabildi (1225). Bu büyük yenilgi Gürcülere oldukça dokunmuş ve Türkleri Azerbaycan'dan kovmak için daha ciddi bir şekilde hazırlanmağa başlamışlardı. Tam bu sıralarda Moğolların önünden kaçan Harezşah Celâeddin Mengüberti'nin ordusuyla Merâğa'ya ulaştığı haberinin gelmesi üzerine büyük bir tehlikenin kapılarına dayanmış olduğunu gören Gürcüler, Atabey Özbek'e haber göndererek Harezşahlara karşı koyabilmek için güçlerini birleştirmeye teklif ettiler. Ancak durumdan haberi olan Harezşah, taraflar arasında bir ittifak anlaşması yapılmadan önce bölgeye vararak, taraflarla tek tek hesaplaşmayı çıkarlarına daha uygun buldu.¹⁸

c. Harezşahlarla İlişkiler

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra onun bıraktığı boşluğu doldurmak için çaba sarfeden Harezşahlar Devleti, bu emeline ulaşabilmek için bir yandan dağılmış Türkmen gurupları, Türk beyleri ve emîrleriyle uğraşırken, bir yandan da Atabey İldeniz ve oğlu Atabey Pehlivan'ın kuvvetli yönetimi altında hayatını devam ettiren Irak Selçukluları Devleti ile nüfuz mücadelesi yapıyordu. Atabey Kızıl Arslan'ın kontrolsüz ve bilinçsiz politikaları¹⁹ güç dengesinin Harezşahlar Devleti lehine değişmesine sebep oldu ve sonuçta 1194'de Irak Selçukluları Devleti ortadan kalktı. Irak Selçukluları Devletinin merkezi Batı İran'a (Cibal) hâkim olan Harezşahlar, burada kontrolü sağlamada başarılı olamadılar. Bölge Harezşah ve Selçuklu komutanları ile Ortadoğu'da uzun bir süredir kaybettiği siyasi hâkimiyeti tekrar kurmak için mücadele eden Abbasi Halifelerinin nüfuz mücadelelerine sahne oldu.

Böyle bir siyasi istikrarsızlığın hüküm sürdüğü dönemde komutanlardan Ogulmuş Cibal'de Harezşahlar Devleti adına hutbe okutmaktaydı. Onun Batınîler tarafından öldürülmesinden sonra bu bölgenin denetimini elinden çıkarmak istemeyen Harezşah Muhammed, hemen bir ordu hazırlayarak bu bölgeyi ele geçirmek için harekete geçti. Önce Rey şehrine gelerek burayı ele geçirdi. Ogulmuş'un ölüm haberi sadece Harezşah'ı değil, aynı zamanda Fars Atabeyleri Salgurluların hükümdarı Sa'd b. Dekle'yi de harekete geçirmişti. Tamamen korumasız kalan bu bölgeyi kontrol altına almak için ordusuyla sefere çıkan Sa'd, ilkin İsfahân'ı itaat altına aldı ve buradan Rey üzerine yürüdü. Şehre yaklaştığı sırada Harezşah Muhammed'in öncü birlikleriyle karşılaştı ve bunları bölgedeki milis kuvvetler sandığı için savaşa tutuştu. Ardından da sultanın ordusuyla karşılaştı ve yenilerek teslim oldu. Harezşah Muhammed onu bağışladı, kendisine itaat edeceğine dair yemin aldıktan sonra onunla elindeki toprakların bir kısmını kendisine bırakmasını sağlayacak anlaşma yaptı. Bu anlaşmanın şartlarının yerine getirilmesi için de yanına bir miktar asker vererek ülkesine gönderdi. Sa'd, Fars'a döndüğü zaman bir sürprizle karşılaşmış ve büyük oğlunun yönetimi

¹⁷ İbnü'l-Esîr, XII, 385.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, XII, 391.

¹⁹ Bu konuda bkz. H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 293-307.

eline geçirdiğini görmüştü. Bunun üzerine oğluyla mücadeleye girişerek tekrar yönetimi eline geçirmiş ve Harezmsahlar adına hutbe okutmağa başlamıştı. Böylece Salgurluların Cibal'de hâkimiyet kurmasını önleyen Harezmsah Muhammed, Rey'den sonra Sâve'ye yürüdü ve burayı da ele geçirdi. İleri harekâta devam ederek Kazvin, Zencan, Ebher, Hemedan, İsfahân, Kum ve Kâşân'ı aynı şekilde ele geçirdi ve komutanlarına iktâ etti. Cuveynî'nin anlattığına göre, Atabey Özbek de Cibal bölgesini eline geçirmek için büyük bir istek duymaktaydı. Bu karışıklık döneminden istifade ederek bir ordu ile Hemedan üzerine yürümüş, fakat kısa süren bir savaş sonucunda Harezmsah'ın öncülerine yenilerek geri çekilmişti.²⁰ Azerbaycan sınırına dayanan Harezim tehlikesinin kuvvet yoluyla ortadan kaldırılmasının imkânsızlığını gören Atabey Özbek, Sultan Muhammed ile bir anlaşma yaparak Harezmsahlar Devleti'nin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı (1217-1218).²¹

1220'de Moğollara yenildikten sonra bir müddet mücadele ederek batıya doğru çekilen Harezmsah Muhammed'in oğlu Celâleddin Mengüberti'nin Azerbaycan sınırına yaklaşması üzerine gelen tehdidin büyüklüğünü gören Atabey Özbek hemen harekete geçti. Gelen Harezmsah ordusunu durduramayacağını gördüğü için elçi göndererek sultana tâbi olacağını beyan edip, bunun gerekleri olarak hutbe ve onun adını anıp, her yıl düzenli vergi vermeği vadetti. Bunu kabul etmeyen sultan Azerbaycan'a girerek Merâga'yı ele geçirdi ve buraya yerleşti. Ancak bu sırada üvey kardeşi Gıyâseddin'in dayısı Yıgan Tayısı'nın isyan ederek Mengüberti'nin Merâga'ya varmasından iki gün önce Hemedan'a gidip şehri ele geçirdiğinin haberi gelmişti. Yıgan Tayısı, beş bin süvariden oluşan bir orduyla Azerbaycan'a girmiş ve her tarafı yağmaladıktan sonra kışı geçirmek üzere ılık iklime sahip Arran'a gitmişti. Baharla birlikte Halife Nâsir Lidinillah'ın kendisine yolladığı bir mektupla Hemedan ve çevresini kendisine iktâ ettiğini bildirip, oraya gitmesini istemesi üzerine buraya hareket etti. Hemedan'a giderken yolunun üzerinde bulunan Azerbaycan şehirlerine saldırarak ikinci defa yağmaladı. Sultan Celâleddin durumdan haberdar olunca süratle Yıgan Tayısı'nın peşine düştü ve geceleyin onun karargâhına ulaştıktan sonra kuşatma altına aldı. Yıgan Tayısı, sabahleyin sultanı karşısında görünce eşini göndererek ondan aman diledi. Onu affeden Sultan Celâleddin, askerlerini kendi ordusuna kattı ve kendisini askersiz bıraktı. Bu işlerin halledilmesinden sonra Merâga'ya geri döndü (1225).²²

Bu sırada Atabey Özbek, Sultan Celâleddin'in korkusundan Tebriz'den ayrılıp Gence'ye gitti. Bunun üzerine Sultan Celâleddin, şehre dokunmayacağına söz verince Tebriz halkı kendisine itaat ettiler ve Harezim ordusunun bütün ihtiyaçları para karşılığı buranın halkından tedarik edilmeğe başlandı. Sultan, daha sonra buraya kendi adına şehri idare etmesi için bir şahne gönderdi. Halkın bu şahnedenden şikâyetlerde bulunması üzerine, onun gereksiz isteklerinin yerine getirilmemesini emretti. Bir müddet sonra da gelip şehri kuşattı ve beş günlük bir mücadeleden sonra şehre girip, kendisiyle mücadele eden halka aman verdi. Ayrıca

20 Cuveynî, II, 312.

21 İbnu'l-Esîr, XII, 272-274; Cuveynî, II, 312; Vassâf el-Hazre, *Târîh-i Vassâf el-Hazre*, Nşr. M. Mehdî, Tahran, 1338 hş., 153; Kadî Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, Nşr. B. Mîrzâ Kerîmî, Tehran, 1313/1934 hş., 87.

22 İbnu'l-Esîr, XII, 391-392; Nesevî, *Sîretu's-Sultan Celâleddîn Mengüberti*, Nşr. H. A. Hamdî, Kahire, 1953, 194-196; A. Taneri, *Celâleddin Harezmsah ve Zamanı*, Ankara, 1977, 38; H. Alyârî, *Azerbaycan Atabeyleri, İldeniz Oğulları (1146-1225)*, (İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul, 1966, 108. Nesevî'ye göre, Celâleddin Harezmsah'ın kardeşi GıyâseddinPirşah'ı bertaraf ederek saltanatı ele geçirmesi üzerine, Pirşah'ın dayısı YıganTayısı Azerbaycan'a çekilip, mücadeleyi buradan sürdürmeğe karar vermişti. Bu amaçla Atabeg Özbek ile ittifak kurmuş ve birlikte CelâleddinHarezmsah'a karşı harekete geçmişlerdi. Yıgan Tayısı'nın gayelerinden birisi de Celâleddin'in boş bıraktığı Irak'ı ele geçirmektir.

halkın istekleri doğrultusunda Hoy şehri ve çevresine dokunulmamasını emretti (25 Temmuz 1225). Kendisini bırakıp kaçan kocası Atabey Özbek'e çok kırılan İnanç Hâtun, Celâleddin Harezmsâh'ın artık durdurulamayacağını da anlamış olduğundan, ona bir elçi yollayarak kocasıyla olan nikâhının düştüğünü, bu yüzden artık serbest olduğunu beyan edip kendisiyle evlenmek istediğini bildirdi. Bunun üzerine Celâleddin ona bir nişan yüzüğü yollayarak, bu teklifini kabul etti. Daha sonra yanına bir miktar asker katarak onu Hoy şehrine gönderdi. Sultan Celâleddin, Tebriz çevresindeki şehirleri de kendisine bağladıktan sonra Gürcistan üzerine yürüdü.²³

O Gürcistan'da mücadele ederken, Tebriz'de veziri Şerefü'l-Mülk'ü yerine vekil olarak bırakmıştı. Bölgenin ileri gelen şahsiyetlerinden olan Şemseddin et-Tuğraî ile Tebriz reisi ve bunların etrafında toplanan diğer ileri gelen kişiler Sultan Celâleddin'e karşı isyan etme konusunda bir ittifak meydana getirmişlerdi. Planları şuydu: Celâleddin Gürcistan'da meşgul iken Atabey Özbek'i davet edecekler, bunu işiten sultan hemen geri dönecek, bu sırada mücadele ettiği Gürcüler ise onun peşinden gelecekler ve böylece Harezmsâh Azerbaycan Atabeyliği ve Gürcü kuvvetleri karşısında dayanamayarak yenilecek ve bölgeyi terk edecekti. Celâleddin Harezmsâh durumdan haberdar olduktan sonra gönderdiği adamları vasıtasıyla vezirine durumu anlatmıştı. Celâleddin bu haberi çok gizli tutmuş, fakat Gürcülere karşı yapmayı düşündüğü mücadeleyi ertelemeyerek, onları yenilgiye uğrattıktan sonra adamlarına durumu anlatıp, Gürcistan içerisindeki fetihlerine devam etmelerini emretmişti. Fethedilen yerler ile ele geçirilecek diğer bütün toprakları kardeşi Gıyâseddin'e iktâ edip, kendisi de Tebriz'e geri dönmüş, isyancıların elebaşlarını yakalatıp idam ettirmişti. Böylece bu isyan girişimi daha başlamadan bastırılmış, Celâleddin Harezmsâh'ın Azerbaycan'daki hâkimiyeti pekiştirilmiş oluyordu. Celâleddin Harezmsâh, bu olaydan sonra Nahcivan'da İnanç Hâtun ile evlendi. Bir müddet sonra Özbek'in sığındığı Gence üzerine bir ordu gönderdi ve şehrin dış kalesini ele geçirdi. Atabey Özbek iç kaleye kapandı. O burada iken, Harezmsâhın askerlerinin dış kalede bulunan halkın evlerini ve mallarını yağmalamaları üzerine Sultan Celâleddin'e bir mektup göndererek durumu şikâyet etti ve bunun önlenmesini istedi. Bunun üzerine Celâleddin Harezmsâh, Gence'yi ve çevresini saldırılardan korumak için bir müfreze görevlendirdi (1225).²⁴

d. Musul Atabeyliği İle İlişkiler

İmâdeddin Zengi'nin Irak Selçukluları Devletinin gulâm komutanlarından birisi iken 1127'de tayin edildiği Musul'da kurduğu Atabeylik, XII. yüzyıl boyunca Haçlı devletleri ile yaptığı mücadeleler ve Yakın-doğu'daki siyasi ilişkilerde adından sıkça bahsettirmişti. Her ne kadar 1174'te Nureddin Mahmud'un ölümü ile birlikte hâkimiyet Salâheddin Eyyûbî'nin eline

23 İbnu'l-Esîr, XII, 392-394; Cuveynî, II, 352; Nesevî, 196; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zeman fi Târîhi'l-A'yân*, Haydarabad, 1951-52, II, 632; Ebû'l-Fidâ, II, 231; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, Nşr. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Beyrut, 1998, 621-630 Yıllarını İhtiva Eden Cild, 9-10; Devletşah Semerkandî, *Tezkîre-i Devletşah*, çev. N. Lugal, 4 cild, İstanbul, 1990, I, 237; A. Taneri, *Celâleddin Harezmsâh ve Zamânı*, Ankara, 1977, 43; V. Minorsky, "Tebriz", İA, İstanbul, 1988, XII/2, 85. Devletşah, Batı İran'da yaşayan halkın Moğol zulmünden bıktıkları için Harezmsâh Celâleddin'i bir kurtarıcı gibi karşıladıklarından ve şehirlerinde bulunan Moğol memurlarını öldürdüklerinden bahsetmekte, dolayısıyla de halkın duygularına tercüman olmaktadır.

24 İbnu'l-Esîr, XII, 396-398; Cuveynî, II, 353; Nesevî, 196-207; İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, Dimaşk, 1954, III, 202; Ebû'l-Fidâ, II, 231; Zehebî, 10; H. Alyârî 1966, 111-112. Cuveynî, Celâleddin Harezmsâh'ın Nahcivân'da evlendiğini yazarken, Nesevî ise bunun Hoy'da gerçekleştiğini ve sultanın karısına burayı, Selmas ve Urmiye'yi iktâ ettiğini yazmaktadır.

geçmiş ise de, bu atabeylik Kuzey Irak'ta varlığını devam ettirmişti. Musul Atabeyi I. Nureddin Arslanşah'ın oğlu İmâdeddin Zengi, devletin idaresini nâib sıfatıyla elinde bulunduran vezir Bedreddin Lülü'nün baskısından kaçarak Azerbaycan'a gelmiş ve Atabey Özbek'in himâyesine girmişti. Bunun için de kendi hâkimiyetinde bulunan topraklardan bir kısmını Özbek'e vererek, bir müddet onun yanında kaldı. Bu sırada onun yokluğundan yararlanan vezir Bedreddin Lülü, Zengi'ye ait Şûş kalesini kuşattı ve uzun bir mücadeleden sonra ele geçirdi (1222).²⁵

e. Batinîlerle İlişkiler

Nizârî-İsmâîlî Devleti'nin kurucusu İranlı Hasan Sabbah (1090-1124)'ın İran'da Alamut'ta başlattığı Oniki İmam Şiîliğini Orta-doğu'da yayma mücadelesi, onun ölümünden sonra da takipçileri tarafından devam ettirilmişti. Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları onlarla mücadele etmiş iseler de ciddi bir başarı elde edememişlerdi. Sonunda, onları tehlikeli bir mezhep ve tedhiş örgütü olarak görme politikasını bırakarak Orta-doğu'daki diğer devletler gibi kabul ederek siyasi ilişkiler geliştirdiler. Hatta aralarında şahsi dostluklar da oluştu. Bu cümleden olarak, Atabey Özbek'in Alamut hâkimi Celâleddin Hasan ile sıkı bir dostlukları vardı. Celâleddin Hasan zaman zaman kendi topraklarına da saldıran Nureddin Mengli'ye karşı birlikte hareket etmek için Azerbaycan'a giderek orada bir buçuk yıl kaldı. Bu zaman zarfında Özbek kendisine büyük ilgi ve yakınlık gösterdiği için aralarında güçlü bir dostluk kuruldu. Özbek, Celâleddin'e ve yakınlarına kıymetli hediyeler ile hil'atler verdiği gibi, askerlerine de maaş bağlayıp, ulûfe dağıttı. Celâleddin'in günlük masraflarının karşılanması için her gün onun hazinesine bin altın gönderdi. Özbek ve Celâleddin bir süre Beylakan'da ikamet ettiler. Burada iken Halife Nâsir Lidinillah'a ve Suriye'de bulunan Musul Atabeyliği ile Eyyûbîler'e elçiler göndererek, Mengli'yi Irak-ı Acem'den kovmaları için yardım istediler. Mengli'nin ortadan kaldırılmasından sonra yerine getirilen Seyfeddin Ogulmuş'a Irak-ı Acem'in yönetimi ile Ebher ve Zencan bırakılmış, bu şehirler bir müddet Celâleddin'in memurları tarafından yönetilmişti.²⁶

4. Atabey Özbek'in Ölümü ve Azerbaycan Atabeyliği'nin Sona Ermesi

Karısı İnanç Hâtun'un gönül rızası ile Celâleddin Harezmsah'ın karısı olması, Gence'den Nahcivan'ın doğusunda bulunan Alıncak kalesine kaçan Atabey Özbek'i son derece üzmüş ve aynı gün kederinden vefat etmişti (1225).²⁷

Kaynakların ittifakla belirttiğine göre, Özbek içki, kumar ve her türlü eğlenceden başka bir şey düşünmeyen, yöneticilik vasıflarından çok uzak, zorluklar karşısında mücadele etme cesaretinden yoksun, zayıf karakterli bir insandı.²⁸ Bu haliyle, dedesi Şemseddin İldeniz'in

25 İbnu'l-Esîr, XII, 372.

26 Cuveynî, III, 560-561; B. Lewis, *Haşîşiler*, çev. Ali Aktan, İstanbul, 1995, 67-68.

27 Cuveynî, III, 561; Nesevî, 207; Hüseyinî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, çev. N. Lügal, Ankara, 1943, 138; Yahya b. Abdullatif el-Huseynî el-Kazvîni, 125; H. Alyârî 1966, 111-112; V. Minorsky 1964, 490. Nesevî, Özbek'in hummadan, Yahya b. Abdullatif el-Huseynî el-Kazvîni de kulunç hastalığından öldüğünü, Huseynî ise, Özbek'in Alıncak Kalesi'ne hapsedildiğini ve orada öldüğünü kaydetmekte, ama nasıl öldüğünü belirtmemektedir.

28 İbnu'l-Esîr, XII, 395; Ebû'l-Fidâ, II, 231.

büyük mücadelelerle kurduğu ve yerleştirdiği, bu uğurda Irak Selçukluları Devleti'nin bütün imkânlarını seferber ettiği Azerbaycan Atabeyliği Devleti'ni, onun ölümünden elli yıl sonra, şahsi hataları sonucunda çökertti. Irak Selçukluları Devleti'nin son hükümdarı Sultan II. Tuğrul'un kızı İnanç Hatun ile evli olan Özbek, devlet işlerinden elini eteğini çekerek, yönetimi tamamen eşinin ellerine teslim etmişti.²⁹ 1220'de Urmiye'ye gelen Yâkût el-Hamevî, Atabey Özbek'in oldukça tembel bir hayat sürdüğünü belirterek, vaktini şehirlerinin birinden diğerine gidip-gelerek geçirdiğini yazar.³⁰

Atabey Özbek, diğer atabeyler gibi bilginleri, şairleri korumuş ve desteklemiştir. Nasîreddin Tûsî'nin öğrencilerinden âlim ve şair Hemedanlı Esîreddin Emânî onun için methiyeler yazmıştır.³¹

Tebriz'de inşa ettirdiği mükemmel köşkü için hiç bir harcamadan kaçınmamıştı. Bu köşk, önünde güzel bahçeleri olan, oldukça güzel bir manzaraya sahip mükemmel bir mimari eserdi.³²

Gürcü, Moğol ve Harezmsahların saldırılarına karşı koymak için hiçbir tedbir almadığı gibi, eğlence alışkanlığından taviz vermedi. Tehlikelerden kurtulmak için müstevlilere tâbi olup, onlara değerli hediyeler göndererek saldırılarını engellemeğe çalışmıştı.

Özbek'in, İnanç Hâtun'dan 1197-98 yılında Tuğrul adında bir oğlu olmuştu. Bunu kutlamak için günlerce bayram yapılmış, bu amaçla şehirdeki bütün mahalleler süslenmişti.³³ Cuveynî bu çocuğu doğuştan sağır ve dilsiz olduğu için Atabey Hâmûş ismiyle anmaktadır.³⁴

29 İbnu'l-Esîr, XII, 393.

30 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Tah. Ferîdûn Abdulazîz el-Cundî, 5 cild, Beyrut, tarihsiz, I, 190.

31 Devletşah, I, 269-271.

32 İbnu'l-Esîr, XII, 394. Celâleddin Harezmsah Tebriz'i ele geçirdikten sonra bu köşke gelmiş ve onun ihtişamını görerek : "Burası tembellerin mekânıdır, bize pek yaramaz." demişti.

33 Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, çev., A. Ateş, Ankara, 1957-60, II, 362-363.

34 Cuveynî, II, 412. Cuveynî, bu zatin çocuğu olarak da, Göyük Han tarafından Tebriz ve Azerbaycan'ın emîr-i tümenliği görevine getirilen Atabey Nusreteddin'den bahsetmektedir. Ögle görünmektedir ki, Harezmsah Celâleddin'den sonra bölgeye hâkim olan Moğollar, Atabeg Özbek'in oğlunu ve daha sonra torununu hizmetlerine almışlar, bunlar da atalarına nisbetle atabey ünvanını taşımışlardı.

Atabey Özbek'in bastırıldığı belli-başlı paraları³⁵ şunlardır:

No: 1. Bakır, basıldığı yer yok, yıl yok, 9,54 gr., Ø 24 mm.

Ön yüzü

Çevresinde: el-Nâsir lidinillah

Ortada: Emîru'l-mu'minîn

Arka yüzü

A'zam Özbek

No: 2. Bakır, basıldığı yer ve yıl yok.

Ön yüzü

³⁵ H. Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri İldenizlilerin paraları", *Yeni Türkiye* 72, *Kafkaslar Özel Sayısı – II*, Ankara, 2015, 814.

Üstte: Allah

Ortada: en-Nâsir lidinillah

Emîru'l-Mu'minîn

No: 3. Dirhem, basıldığı yer yok, tarih 612, 16,53 gr

Ön yüzü

Üstte: Duribe sene 612

Ortada: (Çift şeritli kare içinde)

Atabeku'l-a'zam

Muizzi'd-dunyave'd-dîn Özbek b. Muhammed b. ...

Arka yüzü

Ortada: (Çift şeritli kare içinde)

Lâ ilahe illallah

Muhammedenrasulullah

Nâsir lidinillah

Emîru'l-mu'minîn

Görüldüğü üzere, Atabey Özbek bastırduğu paralarda "Atabeku'l-a'zam" ünvanını kullanmaktadır.

Sonuç

Selçukluların son zamanlarında çalkantılı bir dönemde başarılı sayılabilecek üç çeyrek asırlık bir tarih yaşayan Azerbaycan Atabeyliği, Özbek'in Atabeyliği ile sona erdi. Atabey Özbek, hanedanın diğer temsilcilerine göre parlak bir performans ortaya koyamadı. Hıristiyan Gürcü Krallığı'nın sık sık tekrarladığı saldırıları önleyemedi. Harezmsahların, Abbasi Halifeliği'nin ve Moğolların saldırılarını durduramadı. Aydoğmuş, Mengli ve Ogulmuş gibi Türk asıllı komutanların Azerbaycan'da yarattıkları tedhişleri ortadan kaldırmada çok zorlandı. Bütün bunlar Atabey Özbek'in hanesine yazılacak başarısızlıklardı. Harezmsahlar Devleti, 1194'te nasıl ki Irak Selçukluları Devleti'ni yıkmış ise, 1225'te Atabey Özbek'in tahtını elinden alıp, temsil ettiği Azerbaycan Atabeyliği'ni de yıkarak Selçukluların son kalıntısını ortadan kaldırmıştı.

Bibliyografya

Alyârî, H., *Azerbaycan Atabeyleri, İldeniz Oğulları (1146-1225)*, (İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul, 1966.

Anonim Gürcü Vekayi-nâmesi, çev. H. D. Andreasyan, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Ankara, 2003.

Bunyadov, Z. M., *A History of The Khorezmian State Under The Anushteginids 1097-1231*, Samarkand, 2015.

Bunyadov, Z. M., *Azerbaycan Atabeyleri Devleti 1136-1225*, Baku, 2007.

Cuveynî, *Târîh-i Cihan Guşa*, çev. M. Öztürk, 3 cild, Ankara, 1988.

Devletşah Semerkandî, *Tezkîre-i Devletşah*, çev. N. Lugal, 4 cild, İstanbul, 1990.

Ebû'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, 3 cild, İstanbul, 1286.

Fasîh Ahmed Havafî, *Mucmel-i Fasihî*, Nşr. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1339.

Hamdullah Mustevfî Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, Nşr. E. G. Browne, I, London, 1910.

Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, çev. N. Lugal, Ankara, 1943.

İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, 3 cild, Dimaşk, 1954.

İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. A. Özeydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 12 cild, İstanbul, 1987.

Kadı Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, Nşr. B. Mîrzâ Kerîmî, Tehran, 1313/1934 hş.

Kayhan, H., "Azerbaycan Atabegleri İldenizliler (1141-1225)", *Yeni Türkiye* 72, *Kafkaslar Özel Sayısı – II*, Ankara, 2015, 769-787.

Kayhan, H., "Azerbaycan Atabegleri İldenizlilerin paraları", *Yeni Türkiye* 72, *Kafkaslar Özel Sayısı – II*, Ankara, 2015, 793-816.

Kayhan, H., *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*, Konya, 2001.

Kayhan, H., "Selçukluların yıkılışından sonra Irak ve Azerbaycan'ın durumu", *Belleten*, LXXI/262 (Aralık 2007), 891-908.

Kouymjian, D. K., *A Numismatic History of Southeastern Caucasia and Adhazbayjan based on the İslamic Coinage of the 5th/11th to the 7th/13th Centuries*, Columbia University, Ph. D. 1969.

Lewis, B., *Haşîşiler*, çev. Ali Aktan, İstanbul, 1995.

Menâkib-nâme-i Şeyh Evhadeddîn-i Kirmânî, Haz. İ. H. Mercan, Erciyes Ün. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1990.

Minorsky, V., "Özbek", İA, İstanbul, 1964, IX, 488-490.

Minorsky, V., "Tebriz", İA, İstanbul, 1988, XII/2, 82-98.

Nesevî, *Sîretu's-Sultan Celâleddin Mengübirti*, Nşr. H. A. Hamdî, Kahire, 1953.

Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, çev., A. Ateş, 2 cild, Ankara, 1957-60.

Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zeman fi Târîhi'l-A'yân*, 2 cild, Haydarabad, 1951-52.

Sümer, F., *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, 2 cild, İstanbul, 1999.

Taneri, A., *Celâleddin Harezmsah ve Zamanı*, Ankara, 1977.

Vassâf el-Hazre, *Târîh-i Vassâf el-Hazre*, Nşr. M. Mehdî, Tahran, 1338 hş.

Yahya b. Abdullatîf el-Huseynî el-Kazvinî, *Kitâb-ı Lubbu't-Tevârih*, Nşr. Seyyid Celâleddin Tehrânî, Tahran, 1315 h.ş.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Tah. Ferîdûn Abdulazîz el-Cundî, 5 cild, Beyrut, tarihsiz.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig, Metin*, Nşr. R. R. Arat, Ankara, 1979.

Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhîrve'l-A'lâm*, Nşr. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Beyrut, 1998, 621-630 Yıllarını İhtiva Eden Cild.

**Dr. Öğretmen
Hakan AKKÖZ**

nakah27@hotmail.com

Eser Geçmişi: 10-04-2017 / 19-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.305366

XIX. Yüzyılda Halep Vilayetinin Etnik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme*

An Evaluation on the ethnic Structure of Aleppo Vilayet in The nineteenth Century

ÖZET

Halep 1516 yılında Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti topraklarına katılmıştır. Halep, yüzyıllardır farklı medeniyetlere ev sahipliği yaptığı için içinde çok değişik etnik yapıları barındırmaktadır. Halep Osmanlı idaresine geçtikten sonra XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında Kafkaslardan gelen Çerkezlerin yerleştirilmesi dışında etnik yapısında önemli bir değişiklik olmamıştır. Halep, Hicaz Yemen ticaret yolu üzerinde olması ve liman ticaretinin yoğun olması sebebiyle hep batılı devletler için önemli bir bölge olmuştur. Özellikle, İngilizler bölgeyi ve bölgedeki etnik yapıları tanımaya ayrı bir önem göstermiştir ki bunu Halep İngiliz konsoloslugu raporlarından anlamaktayız. İngiliz konsoloslugu Türkmenler, Kürtler, Ermeniler, Çerkezler ve Araplar hakkında raporlar tutmuştur.

Anahtar kelimeler: Halep, Türkmen, Arap, XIX. Yüzyıl, Osmanlı

ABSTRACT

Aleppo was conquered by Ottoman Empire in the era of The Sultan Yavuz Selim in 1516. Aleppo has different ethnics throughout the history because There has been many different civilization in Aleppo. There were no change of Aleppo's ethnics except the Circassians till the second half of Eighteenth century after Ottoman had begun to govern Aleppo.

Aleppo has been an important central for Western Countries . Especially, As it has been on the way of hijaz and Halep's harbour trade had been very active. We understand these from English Consulate of Aleppo's records. English Consulate had been reported about Turcomans, Kurdish, Armenian,Circassians and Arabics.

Key Words: Aleppo, Arabic, Nineteenth Century, Ottoman, Turcoman

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için hareketli ve zorlu bir dönemdir. Değişimin zorunluluk haline geldiği bir dönemdir. Bu değişimleri zorunlu kılan ana sebepler geleneksel kurumlarda görülen bozulmalar, merkezi otoriteyi tehdit eden yerel ve azınlık güçleri, iç ayaklanmalar, ekonomik bağımlılığın artması, dış müdahalelerin sıklık kazanması, eğitim ve bilimde gerilemeler, genel olarak tüm sahalarda zamanın gerisinde kalmak olarak sayılabilir. Bu duruma rağmen Osmanlı Devleti XIX. yüzyıla girerken üç kıtada toprağı olan, çok sayıda geniş etnik ve dini farklılıklar gösteren halkları barındıran, merkezi ve taşra teşkilatları ile geniş bir yapı arz eden durumdadır¹

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için batılı anlamda yeniliklerin yapıldığı ekonomik ve sosyo-kültürel anlamda değişikliklerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Yenilikler Sultan II. Mahmut ile başlayıp 1908 II. meşrutiyetin ilanına kadar devam etmiştir. Özellikle 1808 yılında Ayanlarla imzalanan Sened-i İttifak anlaşması vilayet yönetiminde ve yeniden düzenlenmesinde etkili olmuştur². Osmanlı'da XIX. Yüzyılda yaşanan yenilikler imparatorluğun her yerini etkilemiştir. Doğal olarak Halep vilayeti de bu değişikliklerden etkilenmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vilayetler yeniden düzenlenmeye başlamıştı. Cevdet Paşa'nın 1866 yılında tesis ettiği Halep vilayeti, Halep, Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa ve Zor sancağı olmak üzere 7 sancaktan oluşmuştur. Sonraki yıllarda yapılan düzenlemeler ile Halep vilayeti, Halep, Maraş ve Urfa sancağı olarak 3 sancak ve 24 kazadan teşkil etmiş ve vilayet merkezi de Halep olmuştur³.

XIX. Yüzyılda Halep Osmanlı devleti ve batılı devletler için önemli bir ticaret merkeziydi çünkü Osmanlı Devleti, Avrupalı Devletler ile yaptığı ticaret anlaşmalarının gereği olarak, ithalat vergilerini iyice düşürmüştü. Bu durumu fırsat olarak gören Avrupalı Devletler, Orta Doğu'ya açılmayı düşündüler. Vergilerin önemli kısmının iç piyasadaki yerli tüccarlar tarafından ödenmesi Avrupalı tüccarlar için kârlı bir durum iken yerli tüccarlar için pek de kârlı bir durum değildi. Avrupalılar bu avantajı sonuna kadar kullanmışlardır. Bu duruma önlem alınmaması ve ticaret anlaşmalarının etkisi Halep ve çevresindeki ticari hayatta ciddi bir şekilde görülmüştü. Halep'te faaliyet gösteren dokuma tezgâhlarının sayısı 1500'e kadar gerilemişti. Şam'daki dokuma tezgâhı sayısı ise bine kadar düşmüştü. Oysaki dokuma tezgâhlarının sayısı, Halep'te ve Şam'da toplam olarak 12000 idi. Tezgâhların azalması Anadolu'daki farklı yerleri de etkilemişti⁴.

* XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Halep Vilayeti'nin Ekonomik Ve Sosyo-Kültürel Durumu (İngiliz-Amerikan Kaynaklarına göre) adlı Doktora tezinden geliştirilerek üretilmiştir.

- 1 Bayram Kodaman, ,2007, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2007, Sayı:16, ss. 1-24.
- 2 Hakan Akköz,2016, Xıx. Yüzyılın Son Çeyreğinde Halep Vilayetinin Ekonomik Ve Sosyo-Kültürel Durumu (İngiliz - Amerikan Kaynaklarına Göre), Yayınlanmamış Doktora Tezi, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, s,6
- 3 Adem Tutar,2000, Xıx. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Şehrinin Kültürel Yapısı, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15:2 (2010), SS.79-89.
- 4 Akköz,a.g.e,2016,s,133

1. Türkler (Türkmenler)

Türkmenlerin Halep bölgesinden haberdar olmaları ilk kez Tolunoğulları ve İhşidler döneminde olmuştur, bunda Türklerin Fethedilen yerlere vali olarak atanması önemli bir etkidir. Özellikle Tolunoğlu Ahmet Bey Mısır'a vali olarak atanması gerçekleşikten sonra Bizans'ı bahane ederek Halep ve bölgesini fethedip (877) bağımsızlık ilan etmiştir. Bir dönem Abbasilerin eline geçse de tekrar Türk yöneticilerin hâkimiyetine giren Türkmenler olmuştur⁵.

Halep merkez sancağı ve çevresi Anadolu'dan önce Türkleşmiş bir bölge olarak bilinmektedir çünkü buraya Türk göçleri X. yüzyılda başlamıştır. Anadolu'nun fethinden çok önce Türkmenler bölgeye yerleşmişlerdi. Bu göç hareketinin Asya'dan ki anayurtlarıdır, buralara kadar gelme sebepleri bilinmemektedir⁶. Bu göç dalgasının sonucu olarak Halep'te yoğun bir Türkmen nüfus vardır⁷. Donald Quataert'a göre, Türkmenlerin çoğunluğunun Baykal Gölü çevresinden Ortadoğu'ya göç ettiği düşünülmektedir⁸. Halep Salnamelerine göre; Halep ve çevresinde 200 bin, Lazkiye bölgesinde 150 bin, Telkere civarında 50 bin, Keunaeytra (Golan) bölgesinde 100 bin ve diğer bölgelerde 300 bin civarında Türkmen yaşamaktadır. Halep'te halen birçok Türk mimarisinin örnekleri mevcuttur. Halep'te en çok konuşulan dil Türkçe'dir. Günümüzde; Halep merkezde Türkmenlerin yoğunlukta olduğu mahalleler; Hüllük, Kadı Asker, Hayderriye, Eşreffiye mahalleleridir. Kurdağı, Azez, Bab, Münbiç, Carabulus, gibi ilçelerle birlikte 145 Türkmen köyü mevcuttur⁹.

Türkmen kelimesi XI. yüzyıldan sonra Oğuzlara verilen addır. Seyhan nehri etrafında yaşayan Oğuzlar arasında X. yüzyıldan itibaren İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte Maveraünnehir bölgesinde yaşayan yerli halk, Müslüman olan Oğuzlarla Müslüman olmayan Oğuzları ayırt etmek adına Müslüman Türk anlamına gelen Türkmen kullanılmıştır. Türkmen kelimesiyle ilgili iki iddia daha mevcuttur ki birincisi Fars da "men" "manend" ekinin kullanıldığı ve Türkmen tani Türk'e benzeyen anlamına geldiğini iddia etmektedir. İddiada yanılma olduğu bellidir çünkü Anadolu'ya gelen ve halen yaşayan Türkmenlerin Oğuz Boylarından olduklarını bilmektedir. Bir diğer görüş ise iman etmiş Türk anlamındadır ki görüşün sahibi İbn-i Kesir'in bu fikrini XV. yüzyılda Osmanlı Tarihçisi Mehmet Neşri de kabul etmiştir¹⁰.

Halep Türkmenlerinin bir kısmı Halep Sancağı'nın doğu taraflarına, bir kısmı da Şam, Antep, Birecik, A'zaz, Hama Sürüc, Ravendan, Menbiç. Rum-kala, Gündüzlü, Bakras, Behisni, Kınık ve Malatya'ya kadar yayılmışlardı. Hatta doğuda başta Diyarbakır bölgesi olmak üzere, Mardin'in güneyindeki Deyr-i Zor'a kadar uzanan çöl bölgesi ile Erzurum'a bağlı muhtelif

5 Mehmet Erol, 2012, Halep Türkmenleri, Grafiker Ofset yayıncılık Ltd. Şti, Ankara, s, 24.

6 Donald Quataert, 2000, The Ottoman Empire 1700-1922, Cambridge University press, Cambridge, p, 4.

7 Hakan Akköz, 2016, Xı. Yüzyılın Son Çeyreğinde Halep Vilayetinin Ekonomik Ve Sosyo-Kültürel Durumu (İngiliz - Amerikan Kaynaklarına Göre), Yayınlanmamış Doktora Tezi, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, s, 73.

8 Quataert, 2000, ibid, p, 15.

9 Turhan Çetin, 2014, "Suriye Türkmenleri", Türk Yurdu Dergisi, S, Ocak-317, ss, 35-37.

10 Faruk Sümer, 2012, "Türkmenler", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, C, 41, ss, 607-611.

yerlerde sakin olan Boz-ulus Türkmenleri arasında dahi Halep Türkmenlerine rastlanıyordu¹¹.

Suriye ve çevresine Türkmenlerin ilk yerleşimi aslında Selçuklular döneminden daha önceki dönemlere rast gelmiştir. Horasan'dan çıkıp Ön Asya'ya gelen Türkmenlerin ilk vatan tuttıkları bölgeler günümüzde Suriye ve Irak olarak adlandırdığımız bölgelerdir. Özellikle Orta Asya'dan başlayan göçler neticesinde Türkmenlerin paralı asker olarak Abbasi halifesinin ordusuna alınması Türkmenlerin bu bölgelere gelmesinde etkili olmuştur¹².

Suriye' nin kuzeyinde ve çoğunlukla Halep ile etrafına yerleşik olan Türkmen boy ve oymaklar topluluğu XI. yüzyılda Selçuklularla birlikte ayrıca XIII. yüzyılda da Moğol istilası nedeniyle Türkistan ve Horasan'dan göç ederek gelmişlerdir. Türkmenler genellikle kış aylarını Halep ve çevresinde geçirirken yaz aylarını ise genellikle Uzun Yayla'da ve Sivas'ın güneyindeki yaylalarda geçirmişlerdir. Bu boy ve oymaklar, Beydilli, Çepni, Harbendelu, Bayat, İnallu, Avşar, Karkın, Kızık, Peçenek, Uç, Acurlu, Kaçılı, Döğer, Kınık, Eymür, Bahadrlu, Karakoyunlu'dur. Bu topluluktan bahseden tek kaynak "et- Teksif" olmakta beraber maalesef bu kaynak kaybolmuştur. Memlük devlet adamlarına bilgi vermek için XIV. yüzyılda yazılan bu eserde Avşarlardan Halep, Türkmenlerine bağlı bir boy olarak bahsedilmiştir. Katip Çelebi'nin "Cihannüma" (1732) adlı eserinde "Türkman-i Haleb" başlığı altında 8 ve 11 maddelik, boy ve oymakları gösteren iki liste hazırlanmıştır¹³.

Zamanla Halep Türkmen toplulukları siyasal ve ekonomik nedenlerle buldukları yerlerden göç etmek ya da yerleşik hayata geçmek zorunda kalmışlardır. Diyarbakır'ın Bozulus kolundaki bazı toplulukların eskiden Halep Türkmenlerine dahil oldukları tespit edilmiştir. Bozulus ve Yeni İl topluluklarıyla birlikte tüm Halep Türkmenleri Resm-i Kışlak, Adet-i Çobanbegi ve Resm-i Yaylak olmak üzere üç tür vergi vermişlerdir. Ayrıca devşirme usulünün kalktığı ve asker sıkıntısı yaşandığı dönemde askerlik yapmışlardır¹⁴.

Osmanlılar XVII. yüzyıl çeyreğinde Halep Türkmenlerini bazı bölgelerde iskâna zorlamışlardır. Dulkadirli topluluğuna ait bazı oymaklar, başka boy ve oymaklarla birlikte Yozgat civarına yerleştirilmişlerdir. Sivas'ın güneyine yerleşenler ise Yeni İl'i kurmuşlardır. Burada yaşayanlara Üsküdar Türkmen'i denilmiştir. Bunların Halep Türkmenlerinden gelen koluna da kış aylarında Halep' e indikleri için Yaban Er'i denilmiştir.

Halep Türkmenleri Hama ve Humus arasındaki bölgeye yerleştirilmişlerdir. Fakat bir yıl sonra, bir kısmı Anadolu içlerine doğru ilerlemiş, kalanlarsa Trablus Şam bölgesinde yaşamaya devam etmişlerdir. Yalnız bazı Arap kabileleri Halep Türkmenleri olmak üzere bazı boy ve oymakları haraca bağlayıp kervanları soyuyor ve rahatsızlık vermiştir. Bu durumu önlemek isteyen Osmanlı Hükümeti bu topluluğu Belih Irmağı'nın Akçakale ile Rakka arasındaki kıyıya, Urfa'nın doğusundaki Colab Irmağı'nın kıyılarına ve çevresine yerleştirmiştir. Fakat 1692'de bu oymakların büyük çoğunluğu eski yurtlarına geri dönmüşler fakat devlet tarafından geldikleri bölgeye geri sürülmüşlerdir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ise Anadolu'ya dağılıp çeşitli

11 Mustafa Ertuğrul Çeker, 2010, Suriye Türkleri Ve Türkiye-Suriye İlişkileri (Osmanlı Dönemi), Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi, Kahramanmaraş, s,106.

12 Erol, 2012, a.g.e, s, 24.

13 Philip W. Goetz 1988,"Halep, Halep Türkmenleri", Ana Britannica, Ana Yayıncılık, İstanbul, C,10,ss, 292-293.

14 Goetzs 1988, a.g.m, C,10, ss, 292-293.

bölgelere yerleşmiş, köyler, kasabalar kurmuş yerleşik hayata temelli geçmişlerdir¹⁵. Halep'te bulunan diğer bir Türkmen gurubu ise Kolan Türkmenleridir. Kolan Türkmenleri bölgeye XVI. yüzyılda yerleşmişlerdir¹⁶.

Günümüzde ise Kolan Türkmenlerinde çift eşlilik yoktur. Bu gibi evlilikler çok nadir görülür. Evlilik yaşı Kolan Türkmenlerinde 22-23 tür. 18 yaşından önce evlenmeleri mümkün değildir. Kolan Türkmen'i olarak Şam'a yerleşmiş Bayır-Bucak ve Halep Türkmenleri arasında akrabalık kurabilmektedir. Fakat bu duruma sık rastlanmamaktadır. Kolan Türkmenlerinde evlendirilmek istenen kızların görüşleri alınır. Evlilik öncesi birbirlerini tanımaları için zaman verilir eğer ki kızın görüşü olumsuz ise bu evliliğin gerçekleşmesi olanaksızdır¹⁷.

Kolan Türkmenlerinde başlık parası baş vergisi olarak geçer. Yaygın ve ağır şartları olan bir baş vergisi uygulaması yoktur. Evliliğin istenmesine göre baş vergisinde değişimler görülür. Baş vergisi 500 dolar gibi bir miktar da olabilir isteyen damadın melez olması ya da evliliğin istenmemesi dâhilinde bu miktarın 10.000 dolara kadar çıkması olanaktır¹⁸.

Türkmenler de beşik kertmesi denen bir uygulama yoktur. Yakın akraba evliliklerine rastlanılmaz makbul olarak kabul edilmez. Yasak yoktur ama istenilen uygulama biçimlerinden değildir.

Uygulamaya göre dışarıdan biri kızına talip olur ise öncelikle kızın dayılarına ve amcaoğullarına sorulur öncelik onlara tanınır. Onların bu haklarından vazgeçmesi durumunda görücüye gelenlerin kızı alma şansı doğar. Dışarıdan kız alma maddi açıdan biraz sıkıntılı bir iştir. Bu durum Azerbaycan ve Anadolu Türk kültür coğrafyalarında da farklı değildir.

Konu içerisinde çelişkiye düşen durumlar var. Denen şu ki Türkmenler arasında yakın akraba evliliklerinden kaçınılmaktadır bu uygulama makbul sayılmamaktadır. Fakat dışarıdan istenilme durumunda kızın dayıları ve amcaoğullarına öncelik tanındığı bu haklarından vazgeçtiklerinde görücüye kızı alma şansının doğduğu söylenilmektedir¹⁹.

Bölgedeki sayısal üstünlük Ermeniler ve Kürtler dışında Türklerde'dir ve kayıtlara göre 500.000 civarındadır (konsolosluk görevlileri bu sayıyı Osmanlı kayıtlarından aldıklarını belirtmişlerdir)²⁰. İngiliz sefaret raporunun devamında bu Türklerin Osmanlı Devleti'ni kuran Oğuzlar ya da Hunların torunları olduğunu ve Süleyman Şah önderliğinde XIII. yüzyılda Ermenistan bölgesine geldiklerini daha sonra torunu Osman ya da Atman tarafından kurulduğunu anlatılmıştır²¹. Ayrıca bölgedeki Kürtler ve Araplar Sünni'dir diyerek Türklerin çoğunluğunun Bektaşi olduğunu anlatmaya çalışmışlardır. İngiliz sefaret görevlisi gözlemlerime dayanarak diye devam ettiği raporda sınır bölgelerinde yaşayan topluluklar

15 Goetzs 1988, a.g.m, C,10, ss, 292-293.

16 Sakr Abu Fakhr, (Summer) 2000, "Voice From The Golan", Journal Of Palastine Studies xxix, Washington D.C, USA, S,4,pp, 5-36,

17 Mustafa Kalafat, 2014, "Suriye Türk Halk Kültüründen Kesitler", Türk Yurdu Dergisi, S,Ocak-137,ss,30-34.

18 Kalafat,2014,a.g.m,s,30

19 Mustafa Kalafat, 2014, "Suriye Türk Halk Kültüründen Kesitler", Türk Yurdu Dergisi, S,Ocak-137,ss,30-34.

20 PRO, F,O 424/107/E23032/p,356

21 PRO, F,O 424/107/E23032/p,356

arasında en üstün olan topluluk Türklerdir²². Hatta sağlık, fiziksel görünüm ve güç bakımından bölgenin en güzel ırkı olduğunu anlamaktayız. Devleti kuran ve yöneten sınıftan olduklarının farkındadırlar. Bölgede konuştukları Türk köylülerinin gayet medeni oldukları belirtilmiştir²³. Ermeni köylüleri ile karşılaştırma yapıldığında Türk köylülerinin kişilik ve yaşam yönünden onlardan çok daha üstün oldukları görülmüştür²⁴.

Ayrıca hoşgörü açısından da bir huzur durumundan bahsedilebilir çünkü meclislerde Türkler ve Hıristiyan vatandaşlarını yan yana görmek mümkünmüş. Fakat Türk köylülerinin en az Hıristiyan köylüler kadar inatçı olduğundan ve özellikle din konusunda fanatik, körü körüne bağlı ve şüphesiz bir inanç bağlılığından söz edilmiştir²⁵. Türklere büyük kentlerin ve ilçelerin her yerinde karşılaşmak mümkündür. Hatta Kürt bölgesinde dahi çoğunlukla Fırat nehrinin batısında çoğunlukta oldukları görülmüştür. Eski feodal beyler de çoğunlukla Kürt idiler ve bunlara padişah tarafından beylik ve askeri görev verilmişti. Fakat Tanzimat'la birlikte birçok haklarını kaybettiler. Türkler şehirlerde ve ilçelerde tarım ile yaşamlarını devam ettirmekte idiler fakat Türklerin birçoğunun evleri savaşımlardan dolayı zarar görmüştü bunun yanı sıra her evde para kazanan sayısı bir kişiye kadar düşmüştü çünkü Türk erkeklerinin birçoğu savaşımlardan geri dönememişti²⁶. Antakya ve Ayıntab Türkmenleri, göçebe yaşayan müthiş bir ırktır ve Aynı boydandır. Çoğunlukla Amanos dağlarını tutmuşlardır ve Güneybatıya doğru taşmışlardır yani Kilis sınırına kadar olan alan Türkmenlerin kontrolü altındadır²⁷.

Fakat XIX. yüzyılda durum biraz farklılaşmıştır. Tanzimat reformları Halep'te olumsuz bir ortam oluşturmuştu. Etnik ve dini gruplar arasında siyasi ve ekonomik denge bozulmuştu. Bunun en büyük nedeni ise, milliyetçi ve ayrılıkçı gruplar. Böyle bir ortamda kendilerine uygun hareket ortamı oluşturmuşlardı. Tanzimat döneminde Halep'te otorite mahalli güçlerin eline geçmişti. Göçebe toplulukların asayiş ile ilgili sorunları artmıştı. Halep'te hem Arap aşiretleri hem de Türkmen aşiretleri devlete karşı saldırılarını arttırmıştı. Diğer taşra bölgelerindeki ve Halep'teki bu gibi düzensizlikler 1864 "Vilayet Nizamnamesi" yayınlanmasını zorunlu kılmıştı.

XIX. yüzyıldan itibaren devlet baskısının azalmasıyla ve bununla birlikte Arap aşiretlerinin baskılarının artmasıyla Türkmen aşiretleri Anadolu'ya doğru göç etmeye başlamışlardı²⁸.

2. Kürtler

Kürtlerin tarihi ile ilgili resmi bir tarih anlayışı olmamakla beraber bu konuda yapılmış çalışmaların çoğunluğu batı çıkışlıdır. Bu çalışmalar çoğunlukla Suriye ve Irak bölgesinde yaşayan aşiretlerin durumunu devlet içerisindeki konumunu bildirir niteliktedir. Halep

22 PRO, F,O 424/107/E23032/p,356

23 Akköz, a.g.e. s, 75.

24 PRO, F,O 424/107/E23032/p,356

25 PRO, F,O 424/107/E23032/p,356

26 PRO, F,O 424/107/E23032/p,356

27 John Murray, 1864, Rambles In The Deserts Of Syria And Among The Turkomans And Bedaweens, Printed By Spotiswoobe And Co., Albemarle Street, Hetv-Steet Sqtaee, London,pp,70-71.

28 Ahmet Emin dağ,2015, Emevilerden Arap Baharına Halep Türkmenleri, Taş Mektep yay, İstanbul, ss,53-54.

Konsoloslugu belgelerinde de coğunlukla sosyal yasantilarından ve devletle olan iliskilerinden çok diger etnik yapılarla olan iliskilerinden bahsedilmektedir.

Stefan Winter'in soylemleri bizi Kurtlerin tarihi ile ilgili olarak XVI. yuzyıla kadar goturmektedir. 1514 yılında Bedirhan kardeşler olarak bilinen bir Kurt Aşireti'nin, bir beylik kurduğundan bahsetmekle beraber, bu aşiretin özerk bir beylik olduğunu da eklemekte ve bu beyliğin Botan Aşireti'nden Cizre Emiri Gazirat İbn-ül Umar'a bağlı olarak Şam'da ve Beyrut'ta bulunduğunu belirtmiştir. 1516'da Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı Sultanına tabii olmuş ve Şii Safevilere karşı savaşmışlardır. Bedirhan kardeşlerin iddiasına göre Azizan, Şerefhan ve Botan aşiretleri aynı soydan gelmektedirler. Ayrıca Hakan Özoğlu ise XIX. yüzyılda bölgede olan "Bedir Beg" namıyla bilinen kişinin Emir Bedirhan olduğunu ve aynı soydan yani Bedir Kardeşler soyundan geldiğini iddia etmiştir²⁹.

1834 yılında Mehmet Reşid Paşa Suriye bölgesini Mehmet Ali Paşa'nın elinden geri alabilmek için tekrar bölgedeki Kurt aşiretleriyle irtibata geçmiştir. Bahdınan ve Soran aşiretlerini kendi tarafına çekmiştir³⁰. Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Kurtler çoğunlukla Osmanlı Sultanlarına biat etmişler. XIX. yüzyılda ise birçok savaş ve isyanda Osmanlı Devleti'nin emrinde olmuşlar.

Sosyo-kültürel açıdan baktığımızda Kurtler sadece Müslüman tebaa değildir. Yezidilerin de Kurt kökenli olduğunu bilmekteyiz çünkü birçok kaynakta Yezidilerin tarihi anlatılırken kullandıkları dilin Kurtçe olduğu belirtilmiştir, Joseph Isya, "The American Journal of Semitic Languages and Literatures" adlı dergideki Yezidıs Text adlı makalesinde Yezidileri anlatırken Marşlarını ve ilahilerini Kurtçe söylediklerini ve Haçlı Seferi Kahramanı Selahaddin Eyyubi'nin Kurt bir lider olduğuna inanmışlar³¹. Modern Kurtler ilk defa Osmanlı yönetimi altına 1514 yılında Yavuz Sultan Selim'in, Şah İsmail'e karşı yürüttüğü başarılı propaganda sonucu girmişlerdir³². Şah İsmail'in Diyarbekir ve Kurt bölgesine saldırısı üzerine Yavuz Sultan Selim tarafından desteklenmiştir. Daha sonra yönetimi İdris'i Bitlisi'ye bırakılmıştır³³. Buradaki kurtlerin çoğunluğu çevre kırsala ve değişik bölgeler yayılmıştır. Kurt aşiretler Türk sınırlarını koruma karşılığında süresiz vergi muafiyeti almışlardır (Yavuz Sultan Selim dönemi). Hakkâri Kurtleri ve Mamakanlı Aşireti hariç diğer Kurtler Osmanlı topraklarına Erzurum ve Van bölgesinden yayılmışlardır. Bu dağılmanın sebebi aynı yüzyılda Rusların ve Pers kökenlilerin bölgeye doğru ilerlemelerinden dolayı olmuştur³⁴. Modern zamanlarda durum farklılaşmıştır ve Türk Devleti'nin kontrolünden çıkmışlardır. 1834'de Bağdat'ın İstanbul ile kontrolü kopmuş hatta imparatorluğun birçok yeri ile bağlantı kopmuştur³⁵. İç kısımdaki bazı büyükşehirler hariç küçük kasabalarda özellikle Ankara'dan aşağı kısımlarda Güneydoğuda Diyarbakır, Pers bölgesi Arap bölgesi verimli tarımdan dolayı zenginleşmiş ve

29 Hakan Özoğlu, 2004, Kurdish Notables and the Ottoman State, New York University Press, USA, p,88

30 Stefan Winter, 2006, The Other "Nahdah": The Bedirxans, The Millis And The Tribal Roots Of Kurdish Nationalism In Syria, Oriente Moderno 25 (86).3 (2006),pp, 461-74.

31 PRO, F.O. 424/E2032/107/201/347.

32 PRO, F.O.424/E2032/107/201/347.

33 PRO, F.O.424/E2032/107/201/347.

34 PRO, F.O.424/E2032/107/201/347

35 PRO, F.O. 424/E2032/107/201/348

Kürt Aşiret reislerinin kontrolüne girmiştir³⁶.

1834'de Reşit Mehmet Paşa durumu Osmanlı Hükümeti'ne bildirmiştir. Paşa, 20.000 kişilik bir kuvvetle bölgeye bir hareket düzenlemiş ve kontrolü tekrar sağlamıştır³⁷. Raporunda, durum günümüze kadar gelmiştir (1880) diye ifade edilmiştir. Kürtler 1880'li yıllarda da koyunlar için ödedikleri vergi hariç vergi ödememişler fakat savaş dönemlerinde askerlik yükümlülükleri olmuştur. Anadolu sınırlarında 1 milyon Kürt yaşadığı tahmin edilmiştir. Fakat Türkiye ve İran sınırları toplamı 2 ya da 3 milyon olarak tahmin edilmiştir. Çünkü konunun geçtiği belgelerde bahsedilen rakamların kesin olmadığı belirtilmiştir. Kürtler dillerine ve inançlarına göre birçok sınıflandırmaya tabi olabilirler. Bunlar Kurmançî, Zaza, Alevi Kürt, Sünnî Kürt, Aşiret halinde yaşayanlar, Müstakil yaşayanlar vs. gibidir³⁸.

Kürtlerin büyük çoğunluğu Kurmançî dili konuşmuşlardır. Diğerleri ise Zaza şivesi kullanmışlar. Bu iki dil Farsça'ya benzemekteymiş. Fakat Zazaca Farsça'ya daha az benzemekteymiş. Zazalar şehirlerden çok dağ eteklerinde ya da dağlık bölgelerde yaşamıştır³⁹. Zazaların Halep dışında Şam'da Heyyu'l Ekrad [Kürtler Mahallesi]'da yaşadıklarına dair kayıtlar mevcuttur⁴⁰

1834 yılında yayınlanan "Saturday Magazine" dergisinin Ocak ayı 105. sayısında Kürtler ile ilgili geniş bir makale yayınlanmıştır. Makalede öncelikle Kürtlerin yaşadığı bölgeleri tanımlamayla başlamıştır. Kürtlerin, merkez Asya denilen Kürt bölgesi olarak adlandırılan bölgede yaşamaktadırlar ve sınırlarının bir bölümü Türkiye'de bir bölümü Fars yani İran bölgesindeydi. Kuzeyinde Ermenistan, Batısında Dicle nehri, doğusunda İran, Irak, Azerbaycan Güneyinde ise Türkiye ve Bağdat bulunmaktaydı⁴¹. Bu Kürt bölgesi olarak adlandırılan bölgenin dışında da dağınık biçimde yaşayan Kürtler mevcuttu. Kürt bölgesi olarak adlandırılan bölgenin fiziksel özelliklerinden XIX. yüzyılın başında çoğunlukla bozkır ovaların olduğu küçük tepelerin bulunduğu iklim olarak da soğuk olan bir bölgedir⁴². Bölgedeki insanların karakteristik özelliğinden bahsedilecek olursa, Clarke; bağımsızlık konusunda güçlü bir bağımsızlık istekleri olduğunu fakat nerdeyse 23 yüzyıldır bunu gerçekleştiremediklerini, bölgenin güney ve batısındaki aşiretlerin Türkiye yönetiminde olmak istediği doğusundaki ve kuzeyindeki aşiretlerin ise İran krallığı yönetiminde olmak istediklerinden bahsetmektedir. Bölgede yaşayan Kürt aşiretlerinin en göze çarpan özelliklerinden birisi, her bölgenin bir aşiret reisinin olması ve bu aşiret reisinin bölgede kayıtsız şartsız her konuda yetkili olmasıdır. Sir John Malcolm bu konuda en güçlü ve en geniş Kürt Aşiretleri'nin Pers (İran) topraklarında olduğunu 1810'da yazdığı bir raporla bildirmiştir⁴³. Bu aşiretlerin en zengini Ardelen Aşireti'dir çünkü Ardelen Aşireti reisi ve özellikle aşiret reisinin oğlu lüks içinde yaşamıştır

36 PRO, F.O. 424/E2032/107/201/348

37 PRO, F.O. 424/E2032/107/201/348

38 PRO, F.O. 424/E2032/107/201/348

39 PRO, F.O. 424/E2032/107/201/348

40 Bkz. Ercan Çağlayan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 64.

41 E.D Clarke, 1834, SOME ACCOUNT OF KOORDISTAN, AND ITS INHABITANT, Saturday magazine, 4:105 1834:Feb. p.68.

42 Clarke, 1834, a.g.m, p, 68.

43 Clarke, 1834, a.g.m, p, 68.

fakat elimizdeki kaynaklarda Ardelan Aşireti'nin aşiret reisinin adı bilinmemektedir.

3. Ermeniler

Ermenilerin çoğunluğu Ermeni Krallığından gelmiştir ve Hristiyandırlar. Atalarına, dillerine bağlıdırlar⁴⁴. Son Hayguin Krallığı'ndan kalmışlardır. Bunlar ilk Ermeni Hanedanı'dır Danius ve Pers Krallığının düşmanıdır. M.Ö. 322'de yok olmuştur.

Ermeni topluluğu XIX. yüzyıl dâhil olmak üzere Osmanlı topraklarında yerleşik oldukları her bölgede kültürlerini, inançlarını rahat bir biçimde yaşamış, bağlı oldukları devletin ayrıcalıklarından faydalanmışlardır. Azmi Süslü, İngilizlerin Mavi kitabında dahi Osmanlı'nın Ermenilere diğer milletlere tanımadığı ayrıcalığı tanımlamıştır ifadesine yer vererek bu kitabın Ermenileri destekleyen bir kitap olduğunu ifade etmektedir⁴⁵. Azmi Süslü İngilizce olarak yayınladığı "*Armenians And The 1915 Events Of Displacement*" adlı kitabında coğrafik olarak yapılan araştırmalar sonucunda Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nde endüstri, ticaret, finans ve entelektüel hayatın önemli bir kısmını ellerinde bulundurdıklarını, köylerde yaşayanların genellikle tarımla, çiftçilikle, zanaatkârlıkla ve şehirde yaşayanların ise çoğunlukla ticaret, ithalat-ihracat, bankerlik gibi işlerle uğraştıklarını belirtmiştir⁴⁶.

Ermenileri destekleyen politikaların en önemli adımını Fatih Sultan Mehmet' in İstanbul' u fethettikten sonra (1461) Ermeni Patrikliği kurması olmuştur. Patrikler, Ermeni topluluğunun dini ve toplumsal faaliyetlerini düzenleme ve inceleme, ayrıca bu millete ait malların idare ve gelirlerinin toplanması işlerinin yapmışlardır. Bu makam Ermenilerin yabancılara karşı milli ve siyasi bağımsızlıklarının küçük bir sembolü olmakla beraber ileride ortaya çıkacak Ermeni sorununun köklerini oluşturmuştur⁴⁷.

Ermeniler tarafından XIX. yüzyıl başlarında "Amira" adı verilen ve bankerlerden, tüccarlardan, devlet memurlarından oluşan kendini geliştirmiş kesim tarafından okullar, matbaalar, kütüphaneler açılmıştır⁴⁸.

Yukarıda bahsedildiği gibi Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın ilanından sonra kurulmaya başlanan Ermenilere ait hayır kurumlarının ve cemiyetlerin, okulların sayısı artmaya başlamıştır. Bu kuruluşların amaçları; okullar, yurtlar, yetimhaneler, hastaneler ve spor tesisleri açarak Ermeni cemaatinin kültürel gelişimini, sağlık sorunlarını gidermeyi ve sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı sağlamak olmuştur⁴⁹. Bu faaliyetler, Ermenilerin Osmanlı Hükümdarlığı sınırları içerisinde refah içinde yaşamalarına ve kendilerini geliştirmelerine böylece önemli makamlara gelmelerine sebep olmuştur.

44 PRO. F.O. 424/106-E2032,p,352-353

45 Azmi Süslü,1994, *Armenians And The 1915 Events Of Displacement*, Sistem ofset, Ankara, s,19.

46 Süslü, a.g.e,1994, ss, 19-20.

47 Esat Uras,1976, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, s,149.

48 Uras, 1976,a.g.e, s,149-150.

49 Nejla Günay,2012, *Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler Ve Komitelerin Maraş Ve Çevresindeki Faaliyetleri*, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, YIL 16, S:3, Aralık, Berikan Matbaacılık, Ankara, s,22.

Ermenilerin ilk cemiyeti, Kilikya'da bağımsız bir Ermeni devleti kurmak amacıyla olan, 1851 yılında İstanbul'dan Kilikya'ya gönderilen Mıgırdıç Kırımian tarafından kurulan "Ser (Aşk)" dir. Bu cemiyet Patrik Varyebatyan tarafından da desteklenince Zeytun, Haçin ve Göksun'da şubeleri açılmış ve zamanla sadece Zeytun ve Kilikya Ermenilerinin değil tüm Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığı için çalışmaya başlamıştır⁵⁰.

1860'ta İstanbul'da faaliyete başlayan "Hayırseverler Cemiyeti (Benevolent Union) de Ermenileri ekonomik ve sosyal açıdan kalkındırmak ve Kilikya'da açılan Ermeni okullarının finansını sağlamak amacıyla kurulmuştur. Başkanlığını Rusya'dan gelen Mikail Nalbandian'ın yaptığı bu cemiyet, doğrudan isyan girişiminde bulunmamıştır⁵¹. Harekete geçmek için en uygun zamanın Osmanlı Devleti'nin savaşa girdiği zaman olduğunu düşündüklerini Nalbandian'ın kendisi ifade etmiştir⁵² ama üyelerinden Hasip Şişmanyan ile Mıgırdıç Beşiktaşyan'ın 1862 yılında Zeytun'da çıkan isyanda etkileri olmuştur.

Ermenilerin kurduğu diğer cemiyetlerden bazıları şunlardır: Cemiyet-i Tedrisiye Cemiyeti, Ermeni Cemiyet-i Vataniyesi, Vatanperveran Cemiyeti en önemli ve en faal cemiyetlerdir⁵³. 1870- 1880 arasında Van'da "Ararat", Muş'ta "Okul Sevenler", "Şarklı" ve "Ermenistan'a Doğru", Adana'da "Kilikya" cemiyeti, ayrıca ihtilalci amaçlarla kurulan cemiyetler, 1872'de, Van'da, Rusya'nın desteğiyle "İttihad ve Halas" ve 1878'de "Kara Haç" cemiyetleri, 1881'de Erzurum'da "Şurây-ı Âli" cemiyetidir (daha sonra "Müdafi Vatandaşlar" olarak adı değişmiştir)⁵⁴. Bu kadar eğitim kurumunun varlığına rağmen Ermenilerin çok medeni bir toplum olduğu söylenemez.

Ermenilerin yaşadıkları bölgelere göre farklı çoğu zaman pek barışçı davranışlar sergilemediklerine en güzel örnek olarak; 1879 yılında bir grup Ermeni'nin Van'dan Halep'e doğru seyahat ettiği Van Konsülü Mr. Marinik tarafından İngiliz Hükümet başkanına bildirilmiş fakat bu Ermenilerin ne amaçla Halep'e gittikleri bilinmemektedir. Bu kişilerin takibi yapılmıştır. Halep'e yolculuk eden Ermeniler 'den 30'u yolda tutuklanmış ve birkaçı da yaralanmıştır. Muhtemelen yolda karşılaştıkları Türk ve Kürt köylerinde sorun çıkardıkları için tutuklanmışlardır. Çünkü çevrelerine zalimce davranmışlardır ifadesi raporda geçmektedir⁵⁵. Bir diğer raporda Yüzbaşı Clayton, Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilere ne kadar yeni haklar verirse versin Ermenilerin bu durumdan memnun olmayıp eninde sonunda Anadolu'yu karıştırıp bağımsızlık isteyecekleri, asla büyük Ermenistan İmparatorluğu idealinden vazgeçmeyecekleri kanaatini belirtmiştir. Hatta Osmanlı'nın Gayrimüslimler için özellikle de Ermeniler için yaptıkları reformların Osmanlı Devleti'ne zaman kaybettirmekten başka bir işe yaramayacağını, Ermenilerin içine karıştıkları Anadolu halkları arasında sorun çıkaracağı kanaatini Yüzbaşı Clayton özellikle bastırarak belirtmiştir⁵⁶. Bölgedeki Ermenilerin ciddi bir

50 Günay, 2012,a.g.m, s,22.

51 Günay, 2012,a.g.m, s,22.

52 Sevilya Aslanova,2008, 20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, s,163.

53 Cahit Külekçi,2010, "Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemiyetleri (1875-1925 YILLARI ARASI)", İstem Dergisi Yıl:8, S,15,ss, 143- 157.

54 Günay, 2012,a.g.m, s,23.

55 PRO, FO,424-106/180.

56 PRO, FO,424-106/p,35

eğitim programı ile düzgün bir toplum haline gemesinin mümkün olacağı, iyi birer vatandaş haline gelebileceklerinin belirtildiği de gözden kaçmamaktadır. Eğer bu yapılırsa durumun düzeleceğini çünkü fanatik Müslümanların bile bazı geleneklerinden dolayı Hristiyan topluluklara iyi davrandıkları belirtilmiştir⁵⁷.

Ermenilerin XIX. yüzyılda göç hareketlerini değerlendirdiğimizde, ciddiye alınacak bir göç hareketi olduğunu görmemekteyiz. Birçok kaynakta XIX. yüzyılda yaşanan Ermeni göçleri şöyle ifade edilmektedir; "XIX. yüzyılda Ermeniler arasında ilk kitlesel göç hareketi yaşanmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının ardından Bâbiâli, savaşın yol açtığı zafiyet ve özellikle Katolik devletlerin (Fransa, Avusturya, İspanya) arka çıkması neticesinde Katolik Ermeniler için genel af çıkarmış ve bunları müstakil bir millet olarak resmen tanımıştır (1830). Aynı şekilde 1850'de özellikle İngiltere'nin baskılarıyla Protestan Ermeniler de müstakil bir millet kabul edilmiştir. Böylece Ermeni Ulusu, büyük devlet politikalarının ve onların araçları şeklinde hizmet veren misyonerlerin etkinlikleri sonunda birbirinden nefret eden üç ayrı cemaate bölünmüştür. Fakat İngiliz belgelerinde Halep bölgesindeki Ermeniler hakkında kitlesel bir göç hareketiyle ilgili bilgiye rastlanmamıştır⁵⁸. Ermeniler Doğu Anadolu bölgesinden ve İran çevresinden Karabağ bölgesine bir Rus politikası olarak göç ettirilmiştir.

1887 yılında göç etmeyipte Osmanlı hâkimiyetinde yaşamaya devam eden Ermeniler Taşnaksutyun terör örgütünü ve 1890'da ise Hınçak terör örgütünü kurmuşlardır. Bu örgütlerin çoğunlukla faaliyette bulunduğu yerler, Erzurum, Merzifon, Sason, Zeytun, Van, Trabzon, Gümüşhane, Erzincan, Diyarbakir, Halep, Urfa, Muş, Bitlis, Harput, Ayıntap, Kayseri, Sivas, Birecik gibi yerlerdi. Özellikle II. Meşrutiyetten sonraki dönemde faaliyetlerini arttırmış hatta Cuma selamlığı sonrası Sultan II. Adülhamid'e bombalı suikast girişiminde bile bulunmuşlardır (21 Temmuz 1906)⁵⁹.

XIX. yüzyılda Ermeni nüfusunun dağılımına bakacak olursak; 1882 yılında Ermeni Patrikhanesinin istatistiğine göre Halep, Antep' in Kuzeyi, Urfa, Kilis ve Maraş gibi yerleşim bölgelerinde 100.000 Ermeni bulunmaktadır. 1893- 1897 yılları arasında Suriye' nin genel nüfusu 918.409 iken, 413 Ermeni nüfus, 247 Katolik Ermeni ve 1.873 Protestan olup, ayrıca Halep' te 667.790 genel nüfus içerisinde de 35.104 Ermeni, 5.739 Ermeni Katolik ve 8.643 Protestan yaşamıştır⁶⁰.

Görüldüğü gibi Osmanlı idaresindeki Ermeni nüfusu ciddi bir çoğunluk olmamasına rağmen diğer azınlıklara kıyasla adım adım örgütlendiği ve direnişin temelini iyi attıkları ortadadır. Fakat Fransızların Sarı kitabında 1897 yılı rakamları, 14.856.118 olan Anadolu nüfusunun 1.475.011 kişisi Ermeni'dir. Yine tarihçi Stanford J. Shaw çalışmalarında 1890 Osmanlı kayıtlarına göre 1.139.053 olduğunu söylemektedir⁶¹. Fakat İngiliz Konsolosluk raporlarında bildirilen rakamlar çok daha farklıdır.

Halep İngiliz Konsolosluğu'na göre, Kürtlerden sonra Osmanlı Devleti'ndeki en

57 PRO, FO,424-106/pp,35-36

58 Kemal Beydilli, ,1995, "Tehcir", İslam Ansiklopedisi, Diyanet Yayınları, Ankara, C,40,s,320,

59 Beydilli,1995, a.g.m, s,320.

60 Uras,1976,a.g.e, s,139,141-143.

61 Süslü, 1994, a.g.e,s, 23.

çok azınlık nüfus (Her ne kadar İngiliz konsoloslugu raporlarında Kürtler için azınlık demiş olsa Kürtler Osmanlı devletinde hiç azınlık olmamıştır.) olan Ermeniler 600.000–700.000 civarındadır. Ermeniler IX. yüzyılın ortalarından itibaren hep büyük devletlerin hâkimiyeti altında yaşamışlardır⁶². Bizanslılar, Persler ve Tatarlar tarafından istila edilmiş ve yönetilmişlerdir. Halep Vilayetinde yaşayan Ermeniler arasında da mezhep farklılıkları ve anlaşmazlıklar olduğunu Halep İngiliz Konsoloslugu'nun 2 Ağustos 1851 tarihli yazdığı bir rapordan; anlaşılmaktadır ki; Antakya ve Lazkiye arasında bulunan Hessale köyündeki Ermenilerin Protestan ayini yaptıkları için çevredeki diğer Ermenilerden baskı görmüşlerdir⁶³. Ermenilerin Halep Vilayeti'nde sahip olduğu okullardan bahsedecek olursak Ayıntab'ta 9 okul ve bu okullarda 898 erkek öğrenci, 708 kız öğrenci, 58 öğretmen mevcuttur. Hatay'da 10 okul ve bu okullarda 440 erkek öğrenci, 47 kız öğrenci, 10 öğretmen vardı. Halep merkezde 2 okul ve bu iki okulda 438 erkek, 249 kız ve 18 öğretmen vardı. Hacı, Süleymanlı, Sis çevresinde 21 okul ve bu okullarda ise 1589 erkek öğrenci, 319 kız öğrenci, 93 öğretmen mevcuttu⁶⁴.

4. Çerkezler Ve Çeçenler

İngiliz belgelerinde Çeçenler ve Çerkezlerden çok az bahsetmektedir. Çeçenler, Kafkasya'dan Mezopotamya bölgesine ve Halep vilayetine on altı yıl önce gelmişlerdir, rapor 1880 yılında tutulduğuna göre Çeçenler bölgeye 1864 yılında gelmişlerdir. Sayıları yirmi bin civarındadır. Önceleri Mardin'in batısına yerleşmişlerdir fakat hükümetin gayretiyle Halep Eyaleti, Zor Bölgesi'ne yerleştirilmişlerdir. Çeçenler, bölgedeki herkesle karşı karşıya gelmişlerdir. Aslında, buraya yerleştirilmelerinin sebebi Araplara karşı bariyer oluşturmaktır⁶⁵. Genelde, Osmanlı Devleti, bir politika olarak sınır boylarına Türkmenleri yerleştirirdi fakat burada Çerkezleri ve Çeçenleri tercih etmesinin sebebi Halep ve çevresinde Türklerin, Arapların ve Kürtlerin iç içe girmiş olmalarıdır. Çeçenlerin bölgedeki sayıları beş bine kadar düşmüştür çünkü birçoğu Diyarbakır'a sevk edilerek zabtiye olarak görevlendirilmişlerdir. Osmanlı Devleti, Çerkezleri çoğunlukla güvenlik alanında değerlendirmiştir. İngiliz raporlarında Henry Trotter, Çerkezler ve Çeçenler için yakışıklı, iyi görünümlü ve zeki bir ırk diye bahsetmektedir⁶⁶. Güvenlik alanında görevlendirmelerinin sebebi de büyük oranda buna bağlıdır⁶⁷.

5. Araplar

Araplar, günümüzde de var olan bir topluluk olarak tarihi geçmişleri oldukça eskidir. Köken olarak Sami ırkına mensup olan Araplar, Sami dil ailesinden olan Arapça konuşmaktadırlar ve geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır.

Arap kelimesinin anlamı üzerinde dil bilimcilerin farklı görüşleri mevcuttur. Bazı dil bilimcilere göre Arap kelimesi Batı anlamındadır. Bu anlamı mezopotanyalılar firat nehrinin batısında yaşayanları kastetmek için kullanmışlardır. Bir başka görüş ise, Arap kelimesini

62 PRO. F.O. 424/106-E2032,p,352–353

63 Komisyon, 2004, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, BOA yayınları, Ankara, CI, s,8.

64 Süslü, 1994, a.g.e, s,48.

65 PRO. F.O. 424/106/E 2032/p, 360.

66 PRO. F.O. 424/106/E 2032/p, 360

67 Akköz,a.g.e,2016,s,82.

Kara ülkesi ya da bozkır anlamına gelen İbranice kökenli Arapha kelimesine bağlanmaktadır. Yine İbranice olan göçebe anlamına gelen Erephe kelimesine bağlayanlar olduğu gibi, çölde yaşayan kimse anlamına geldiğini iddia edenlerde vardır⁶⁸.

XIX. yüzyılda, Halep'te yaşayan Araplar birçok kabileye ayrılmış haldeydiler, özellikle Anezi Kabilesi çok çeşitli kollara ayrılmıştı; Fedan, Sebaa, Erfuddi, Ibn Haddal, Amarat, Veled Ali, Ben-i Saçar gibi. Daha küçük olduklarını düşündüğümüz; Aghedat, Soçni, Aghel (Aghel için İngilizce yazılımı kullanılmıştır) kolları ise Palmira ve Fırat nehri arasındaki bölgede yaşamışlardır⁶⁹. Halep ve Birecik arasındaki bölge yalın, verimli, çok nüfuslu bir yerleşime sahiptir. Burada yaşayanlar Arapça konuşan Türkmenlerden oluşmuştur. Ayrıca burada yerli Araplarda mevcuttur⁷⁰. Fakat demografik ya da bölgesel değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklerin sebebi ise açlık, kıtlık, sel, deprem gibi doğal afetlerdir⁷¹. Bu bölgede yaşayan Araplar genellikle, soda imalatı yapıp çevre köylere satmaktadırlar, Bazıları ise Halepli tüccarların yanında komisyonculuk yapmışlardır⁷².

Osmanlıda ilk defa Arap ulusu ve Arapçılık bilinci XVIII. doğmuştur. Bu görüş Arap seçkinleri arasında gelişerek bir Arap milleti ve Arapçılık bilinci oluşturmuşsa da siyasal eyleme ve bağımsızlık idealine ulaşmadan Araplar Osmanlı İmparatorluğu dışında kalmıştır⁷³

SONUÇ

Tarih boyunca Halep farklı medeniyetlere ev sahipliği yaptığı için hem sosyo-kültürel yapısı hem de etnik yapısı çok renklilik göstermektedir. Halep, Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden çok önce Türk yurdu olmaya başlamıştır. Halep Türkmenleri Memlüklerin, Selçukluların ve Osmanlıların hâkimiyeti altında varlıklarını sürdürmüş ve 145 Türkmen köyü ile Halep'te etkin olarak varlığını hissettirmiş bir topluluktur. Halep İngiliz konsolosluğu kayıtlarında dahi Halep'teki en düzgün topluluğun Türkmenler olduğundan bahsedilmiştir.

Bölgedeki diğer bir Müslüman topluluk olan Kürtler Osmanlı Devleti hâkimiyetine girdikten sonra da yaşamlarına eskisi gibi devam etmiş ve genellikle Türkmen köylere komşu olarak köylerinde tarımla uğraşmış ve Müslüman tebaa ile ortak hareket etmişlerdir. Gelenek ve görenek olarak Halep Türkmenleriyle benzerlik göstermektedir. Bu durum çoğunlukla aynı toprakları paylaşan topluluklarda görünen bir durumdur.

Halep'te Müslüman topluluklar Türkler, Kürtler, Araplar, Çerkesler tarım ile uğraşmaktadır. Ticaretle ve sanat ile uğraşanlar çoğunlukla gayrimüslim tebaa'dır. Halep'te

68 Hakkı Dursun Yıldız,1991, "Arap", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV yayınları, İstanbul, C,3,s,272

69 John Murray,1864, Rambles In The Deserts Of Syria And Among The Turkomans And Bedaweens, Printed By Spotiswoobe And Co., Albemarle Street, Hetv-Steeet Sqtaae, London,p,11.

70 Akköz,2016,a.g.e, s, 50.

71 Yaron Ayalon, 2008, Famines, Earthquakes, Plagues: Natural Disasters In Ottoman Syria In The Writings Of Visitors, Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Xxxıı, İstanbul.

72 Murray, 1864a.g.e,s, 11.

73 İlber Ortaylı,2012, Yakın Tarihin Gerçekleri, Osmanlı'nın Küllerinden doğan Cumhuriyet,Timaş Yayınları,İstanbul, s,

kırsal kesimde yaşayan Ermeniler çiftçilik yaparken diğer Hristiyan ve Yahudi topluluklar ticaretle uğraşmışlardır.

XIX. yüzyılda bu etnik grupların göç hareketliliğine baktığımızda Türkmenlerin bölgeye 1020'li yıllarda geldiğini görüyoruz. Ermenilerin M.Ö. 322 Hayguin Krallığı'ndan beri bölgede olduğu iddiaları mevcuttur. Ermeniler arasında ilk kitlesel göç hareketi XIX. yüzyılda yaşanmıştır. Çerkesler ise Halep'e 1864 yılında gelmiştir. Sayıları 20.000 civarındadır ve bölgede etkili bir topluluk değildir. Arapların ise Halapa Krallığı'ndan beri bölgede buldukları iddiaları mevcuttur.

Halep'teki Müslüman topluluklar gelenekler açısından benzerlikler göstermektedir (düğünler, kutlamalar vs.) etnik ayrılıkların getirdiği farklılıklar çok keskin değildir. Yaşadıkları evler, ev yaşamları, komşuluk ilişkileri dahi benzerlik göstermektedir.

Siyasi açıdan değerlendirdiğimizde, bölgedeki Müslüman topluluklar Osmanlı Hâkimiyetine karşı düşmanca bir tavır içerisinde olmamıştır. Araplar arasında Arapçılık düşüncesi XVIII. Yüzyıldan itibaren görülmeye başlasa da 1918'e kadar eyleme dönüşmemiştir. Gayrimüslim olan Ermeniler ise Halep'e bağlı Maraş sancağında başlayan Zeytun isyanıyla heveslenmiş iseler de bir sonuca ulaşamamışlardır. Türkmenler ve çerkezler Osmanlı Devletine bağlılıklarını sürdürmüşlerdir.

Kaynakça

Akköz, H. (2016). XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Halep Vilayetinin Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Yapısı (İngiliz ve Amerikan Kaynaklarına göre). *KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış Doktora Tezi*. Kahramanmaraş.

Aslanova, S. (2008). 20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917). *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir.

Beydilli, K. (1995). "Tehcir". *İslam Ansiklopedisi*, 40, 320. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Clarke, E. (1834, Feb.). SOME ACCOUNT OF KOORDISTAN, AND ITS INHABITANT. *Saturday Magazine*, 4(105), 68.

Çağlayan, E., (2016), *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı.

Çeker, M. E. (2010). *Suriye Türkleri Ve Türkiye-Suriye İlişkileri(Osmanlı Dönemi)*,. Kahramanmaraş: KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çetin, T. (2014). Suriye Türkmenleri. *Türk Yurdu Dergisi*, Ocak(317).

Dağ, A. E. (2015). *Emevilerden Arap Baharına Halep Türkmenleri*. İstanbul: Taş Mektep

yay.

Erol, M. (2012). *Halep Türkmenleri*. Ankara: Grafiker Ofset yayıncılık Ltd.şti.

Goetz, P. W. (1988). *"Halep, Halep Türkmenleri"*. İstanbul: Ana Britannica, Ana Yayıncılık, İstanbul, C,10,ss, 292-293.

Günay, N. (2012, Aralık). Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler Ve Komitelerin Maraş Ve Çevresindeki Faaliyetleri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16, 22-32.

Isya, J. (1909, JANUARY). "Yezıdııs Text". *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*(XXV), 218-254.

Kalafat, M. (2014). "Suriye Türk Halk Kültüründen Kesitler". *Türk Yurdu Dergisi*, 137(Ocak), 30-34.

Küleççi, C. (2010). "Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemiyetleri (1875-1925 YILLARI ARASI). *İstem Dergisi*(15), 143- 157.

Murray, J. (1864). *Rambles In The Deserts Of Syria And Among The Turkomans And Bedaweens*. London: Printed By Spotiswoobe And Co.Albemarle Street, Hetv-Steeet Sqttae.

Ortaylı, İ. (2012). *Yakın Tarihin Gerçekleri, Osmanlının Küllerinden Doğan Cumhuriyet*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Özoğlu, H. (2004). *Kurdish Notables and the Ottoman State*. New York, USA: New York University Press.

PRO, F,O 424/107/E23032/p,356.

PRO, F.O. 424/E2032/107/201/347.

PRO, F.O. 424/E2032/107/201/348.

PRO, FO,424-106/180.

PRO, FO,424-106/p,35.

PRO, FO,424-106/pp,35-36.

PRO. F.O. 424/106/E 2032/p, 360.

PRO. F.O. 424/106-E2032,p,352-353.

Quataert, D. (2000). *The Ottoman Empire 1700-1922*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sakr Abu Fakhr. (2000(Summer)). " Voice From The Golan". *Journal Of Palastine Studies* xxix(4), 5-36.

Sümer, F. (2012). Türkmenler. TDV. Ansiklopedisi içinde, *TDV Yayınları*. İstanbul.

Süslü, A. (1994). *Armenians And The 1915 Events Of Displacement*. Ankara: Sistem Ofset.

Tutar, A. (2000). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Şehrinin Kültürel Yapısı. *Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 79-89.

Uras, E. (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.

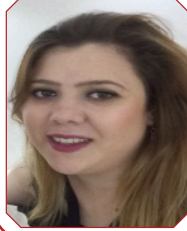
Winter, S. (2006, 3). The Other "Nahdah": The Bedırxans, The Millîs And The Tribal Roots Of Kurdish Nationalism In Syria. *Oriente Moderno*, 25 (86).3, 461-74.

Yıldız, H. D. (1991). " Arap". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3, s. 272.

Doktora Öğrencisi
Alev DURAN

*Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
Kayseri/Türkiye,
E-mektup: alvdrn@gmail.com.*

Doktora Öğrencisi
Fatma Çalık ORHUN

*Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
Edirne/ Türkiye,
E-mektup: ftmcalik@gmail.com.*

Eser Geçmişi: 01-04-2017 / 19-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.303318

Türk - Macar İlişkilerine Dair Türkçe Makaleler Kaynakça Denemesi

*A Bibliography Attempt Of Turkish Articles Written On The Turkish-
Hungarian Relationship*

ÖZET

Bu çalışmada, Macar ve Türk ilişkileri ile ilgili kaleme alınmış Türkçe makaleleri kapsamakta olup hatıratlar, yüksek lisans ve doktora tezleri ile araştırma eserleri kapsam dışında bırakılmıştır. Yazar soyadlarının alfabetik olarak sıralandığı kaynakça, Türkçe süreli yayınlar, çeşitli bildiri kitapları ve veri tabanları taranarak oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk-Macar İlişkileri, Bibliyografya, Macaristan

ABSTRACT

This study covers articles in Turkish written about the Turkish- Hungarian relationship, but the master and doctorate theses were excluded from the scope of there search. The bibliography where author sare listed alphabetically by surname are formed by surveyig periodicals, various report boks and other databases.

Keywords: Turco-Hungary Relations, Bibliography, Hungary

Bilimsel bir araştırmada, bir konu üzerinde çalışmaya başlamadan önce, o konuyla ilgili olarak yapılan çalışmaların tespit edilmesi ilk adım olmakla birlikte olmazsa olmaz bir aşamayı ifade eder. Çalışılan konunun bilimsel bir yapıya sahip olması için, bu ilk aşamada yeterli malzemenin ortaya konulması gereklidir.

Hazırlanacak alışma öncesi bilgi arama ve toplama sürecinde tarihçiler arasında genelde ilgili konuda yayınlanmış kitap ve makalelerdeki dipnotların takibi en çok tercih edilen yöntem olmakla birlikte basılı bibliyografya ve toplu kataloglar da kullanılmaktadır.¹ Birçok tarihçi çalışma alanlarıyla ilgili toplu bibliyografyalar eksik olduğu ve de bilgiye ve kaynaklara ulaşmada görülen zorluklar nedeniyle kendi knyeye çalışmalarını yapmakta, kendi kütüphane ve arşivini oluşturma çabasını içerisine girmektedir.

Hakkında bibliyografik çalışmalar yapılmamış kaynaklara erişim çoğu zaman tesadüfi olmaktadır. Bu yüzden bibliyografya çalışmaları araştırmacılara kolaylıklar sağladığı gibi, araştırılmayan konuların ortaya çıkarılmasına katkı da sağlamaktadır.

Günümüzde zamanın son derece önemli olduğu göz önüne alındığında, araştırmacıların çok fazla zaman alan bir süreçten, yani kaynak tarama sürecinden tasarruf etmelerine neden olmaktadır. Zaten bilgiye ulaşmanın birçok zorlukları hatırlandığında, en azından kaynak taraması sürecinde tasarruf, araştırmacının esas dikkatini vermesi gereken analiz, sentez ve tahlil aşamalarına daha fazla zaman ayırmaları açısından önemli olacaktır.

Geniş anlamıyla bibliyografyayı tanımlayacak olursak eğer, her biçimdeki materyalin listesi olarak tanımlamak mümkündür. Bibliyografyanın ilk işlevi ise, kayıtlı bilgiyi tek tek listelemek; amacı ise bilginin varlığından haberdar etmektir. Bir bibliyografya, belirli bir ülkede, yayımlanmış, belirli bir konuda, belirli bir biçimde ya da içeriği birçok başka faktörle sınırlandırılabilen materyalleri listeleyebilir. Bibliyografyalar basılı ya da bilgisayar veri tabanları şeklinde olabilir.²

Çalışmamızın konusuna gelecek olursak, Macar tarihi, Türk tarihinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.V. Yüzyıldan itibaren temasta olduğumuzve 1526 Mohaç zaferi ile Osmanlının Macaristan'ayerleşmesiyle uzun süre Türk egemenliğinde kalan Macarlar ve Türkler arasındaki ilişkiler tarih boyunca süregelmiş ve her iki taraf için de önemli bir araştırma alanı olmuştur. Batılı kaynakların Macarlardan başlarda Türk olarak bahsetmesi ve Macar tarihinde bir Hun-Macar akrabalığı efsanesi bulunması, özellikle 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başı romantik milliyetilerinde (hem Macaristan'da, hem de Türkiye'de) Türklerle Macarların akraba oldukları inanişini doğurmuştur.

Bu inanişlar, yüzyıllardan süregelen ilişkiler, Macarların kendi köken ve dillerine dair merakları ve çeşitli teoriler vasıtasıyla hem Macarlar hem de Türkler bu iki millet arası ilişkileri araştırmış ve araştırmaya devam edecektir. Bu alışmamızda tükenmez bir

1 Hatice Gülşen Birinci, Tarih Alanındaki Kullanıcıların Bilgi Gereksinimleri ve Bilgi Kullanım zellikleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s.37.

2 "Bibliyografik Denetim", <http://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=397>

araştırma sahası olan Macar ve Türk ilişkilerinin tarihi sürecine ışık tutmaya çalışan Türkçe olan çalışmaları derlemeye çalıştık. Bunu yaparken, tez ve araştırma eserlerini çalışmamız dışında bırakıp, sadece makaleleri derledik. Dolayısıyla bu kaynakça, ileride yapılacak yeni çalışmalara kolaylık sağlayacaktır. Bu konu üzerinde bugüne kadar bir bibliyografya çalışması yapılmadığını da vurgulamak çalışmanın hususiyeti açısından önemli olacaktır.

Türk-Macar çalışmalarına küçük de olsa bir katkıda bulunabilmek en büyük temennimizdir.

ÁGOSTON, Gábor; “ Siyaset ve Histografi: Macaristan’da Türk ve Balkan Çalışmalarının Gelişimi ve İstanbul’daki Macar Araştırma Enstitüsü”, **Türkler**, Cilt: 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.92-98.

_____; “XVI. Yüzyılda Macaristan’da Osmanlı Barut Üretimi: Budin Baruthanesi”, **Bellekten**, Cilt:67, Sayı:249, Yıl:2003, ss.541-552.

AKIN, Hicran; “ Németh’e Göre En Eski Türk-Macar Münasebetleri”, **Ankara Üniversitesi Dilve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt:XXX, Sayı:1-2, Yıl:1982, s. 1-6.

AKSEL, Sevgi Can Yağcı; “Türk Basınında 1956 Macar İhtilali: Hürriyet, Cumhuriyet, Ulus ve Zafer’de Haber Sunumuna İlişkin Uzlaşma ve Ayrışmalar”, **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, Sayı: 39 / Güz 2014, s. 90-112.

ALTAYLI, Yasemin; “VasárnapiUjság Örneğinde Macar Basınında I. Dünya Savaşı’nın İlk Yansımaları ve Osmanlı Devleti’nin Savaşa Girmesi”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, Y. 13, S. 19 (Güz 2015) , s.65-91.

_____; “ Budin Paşalarının Macar Dilinin Teşviki ve Dini Hoşgörüsü”, **2023**, S.59, Mart 2016, s. 64-69.

ATABAY Mithat; “Atatürk’ün Ankara’ya Davet Ettiği Macar Profesör AntalRehly’nin Türkiye’deki Çalışmaları”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılapTarihi Enstitüsü Dergisi- Atatürk Yolu**, C.8, Yıl.15, Sayı.29-30, Kasım-2002, s.1-14.

_____; “Galiçya Cephesi’nde Türk Askeri ve Türk Şehitlikleri”, **Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası 6-8 Kasım 2014 Bildiriler**, C. 1, Hilal Çetin ve Lokman Erdemir (ed.), Çanakkale Valiliği Yayınları, 2015, s.525-536.

BALKAYA, İhsan Sabri;“Türk- Macar Diplomatik Ziyaretlerinin Türk Basınına Yansımaları (1930-1931)”,**Karadeniz Araştırmaları**, S. 20, Kış 2009, s. 97-115.

BAŞTAV, Şerif; “ Macar TürkoloğuNémeth (1890-1976), **Türk Kültürü**,S. 173, Mart 1977, s.296-300.

_____; “ Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel’in Macaristan Çıkarması (5-7 Eylül 1994)”, **Türk Kültürü**, S. 32, Aralık 1994, s.737-740.

_____; “ Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in Macaristan’a Giderken Havaalanında Yaptığı Konuşma 5 Eylül 1994”, **Türk Kültürü**, S. 32, Aralık 1994, s.741-742.

_____; “ Ankara’da Türkolog Bir Büyükelçi”, **Türk Kültürü**,S. 378, Ekim 1994, s. 582-587.

_____; “Tarihte Türk-Macar Münasebetleri ve Macar-Türk Akrabalığı”, **Tarih ve Toplum**, C. 36, S. 125, 2001, s.59-65.

_____; “II. FerencRákóczi’nin 300. Doğum Yıldönümü”, Türk-Macar Münasebetleri,**Türk-Macar Dostluk Derneği Yayınları**, Ankara 2005, s. 93-97.

_____; “Türk Kültürüne Hizmet Eden Macarlar ÁrminVámbéry (1832- 1913)”, **Makaleler 3**, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 417-424.

_____; “Türk Kültürüne Hizmet Eden Macar Türkologlar”, **2023**, Mart 2006, Sayı:59, s. 4-13.

BİLGE, Mustafa; “ Tekirdağ’da Bir Macar Prensi/ Prens II. FerencRakoczi”, **Macar Kardeşler**, (Editör Yeliz Okay), Doğu Kitabevi, İstanbul 2012, s.61-72.

BİLGE, Sadık Müfit; “ Macaristan’da Osmanlı Hâkimiyeti ve İdari Teşkilatın Kuruluşu ve Gelişmesi”, **Otam**,S.11, 2000, s.33-81.

_____; “ Evliya Çelebi Macaristan’da”, **Türk Edebiyatı**, S. 39, Haziran 2011, s.40-42.

BİRİNCİ, Ali; “ Türk-Macar İlişkilerinde Kıymetli Bir İsim Sadrettin Karatay”, **Macar Kardeşler**, (Editör Yeliz Okay), Doğu Kitabevi, İstanbul 2012, ss.91-98.

BİROL, Nil: “ Macaristan’da Osmanlı Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:8, Sayı:15, Yıl:2004, ss.473-512.

CİHANGİR, Erol; “ Türk-Macar Buluşmaları Macar Turancılığı”, **Turan**, S. 1, 2005, s.43-54.

_____“ Türk-Macar Münasebetleri Bağlamında Jeopolitik Bir Tez Olarak Turancılık”, **Turan**, S. 20, 2013, s.1-18.

ÇAMBEL, Leyla; “Atatürk ve Macarlar”, **Siyah Beyaz**, S. 10945, 20 Şubat 1997.

ÇALIK; Fatma; “ Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-Macaristan İlişkileri”, **Balkan Araştırmaları Dergisi**, C. 4, S. 2, Aralık 2015, s.33-60.

ÇEÇEN, Anıl; “ Türkiye ve Macaristan”, **2023**, S.59, Mart 2006, s. 36-41.

ÇERİ, Bahriye, “ AhmedVefik Paşa ve Macar Mültecilere Dair Bazı Belgeler” **Macar**

Kardeşler, (Editör Yeliz Okay), Doğu Kitabevi, İstanbul 2012, s.43-52.

ÇOBAN, Erdal; “ Kopan Sancağı'nın (Macaristan) 16. Yüzyıldaki Ekonomik Gelişmesi Üzerine”, **Otam**, Sayı:17, Yıl:1991, ss.61-83.

_____ “ Macaristan'da Protestanlığın Gelişmesi ve Osmanlı Hâkimiyeti”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 7, 1996, s.99-112.

_____ “ Türkiye’de Bir Macar Türkolog: TiborHalasi-Kun” **DTCF Dergisi**, Cilt:56, Sayı:2, ss.413-439.

ÇOLAK, Melek; “Atatürk Döneminde Kültürel, Siyasi ve Ekonomik Bakımdan Türk-Macar İlişkileri (1919-1938)”,**Muğla Üniversitesi SBE Dergisi**, Güz 2000 C.1, S.2, s.61-72.

_____; “ 19. Yüzyılın Sonu- 20. Yüzyıl Başlarında Türk-Macar Yakınlaşması”, **Toplumsal Tarih**, S.89, Mayıs 2001,s.4-10.

_____; “ Türk İnkılâbı'nın Macaristan'daki Yankıları (1923-1938)”, **Araştırmalar İnsan Bilimleri Araştırmaları**, S. 7-8, 2002, s.153-159.

_____; “ Atatürk'ün Vefatı ve Macaristan'daki Yankıları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S. 57 Kasım 2003, s.1009-1016.

_____; “Atatürk Döneminde Türkiye- Macaristan İlişkileri (1923-1938)”, Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2004, **Genelkurmay Askeri ve Tarihi Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları**, S. 31, Ankara 2004, s.87-93.

_____;“Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türk Eğitim Yaşamında Macar Eğitimcilerin Yeri”,**Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S. 58, C. 20, Mart 2004, s.231-243.

_____; “ Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye- Macaristan İktisadi İlişkileri”,**Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Yıl:2, S. 4, Ağustos 2004, s.47-54.

_____; “Macaristan'da Revizyonizm ve Balkan Paketi Çerçevesinde Türkiye-Macaristan İlişkileri (1923-1939)”,Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, S. 8, 2005, s. 1-14.

_____; “ Muğla ve Çevresinde Macarlar”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yıl. 5, S.10, 2006, s.27-43.

_____; “ Bir Macar Çocuğun Anılarında Atatürk”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, 2006, s.95-105.

_____; “ Macar GyulaGermanus'un Çanakkale Savaşı ile İlgili Anıları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XXIII, S. 67-68-69, (Mart-Temmuz-Kasım 2007), s.133-144.

_____; “ Atatürk’ün Macar Bahçıvanı JanosMathe’nin Anılarında Ankara”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl.4, S. 7, Bahar 2008, s. 181-193.

_____; “ Macar Etnograf IstvánGyörffy ve Kuzey Marmara Bölgesi İnceleme Gezisi (1918)”, **Bellekten**, C. LXXII, S. 265, Aralık 2008, s. 943-953.

_____; “ Türk -Macar İlişkileri ve Macaristan’ın Türk İnkılâbına Bakışı (1919-1938)”, **Türk - Macar Tarihi İlişkilerinden Kesitler**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Milli Saraylar Daire Başkanlığı, İstanbul 2009, s. 27-45.

_____; “ Atatürk Dönemi Türkiyesi’nde Bir Macar Meteorolog: Aksakallı HavabakanAntalRethly (Macar Kaynaklara Göre), **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl. 5, S. 9, Bahar 2009, s.113-136.

_____; “İstanbul Macar Bilim Enstitüsü (1916 - 1918)”, **Karadeniz**, S. 3, Yaz 2009, s. 91-105.

_____; “ Atatürk ve Macar Başbakanı GyulaGömbös”, **Erdem**,S. 55, Aralık 2009, s.33-55.

_____; “Macar Kaynaklarına Göre Türk-Macar Askeri İlişkileri (1912-1918)”, **Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu, On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildiriler I**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009 s.395-411

_____; “ II. Dünya Savaşı Yıllarında Macar Yahudileri ve Türkiye”, **Karadeniz Araştırmaları, Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi**, C. 7, S. 27, Güz 2010, s.77-87.

_____; “ Atatürk, Macarlar ve Türk Tarih Tezi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 27, Bahar 2010, s.371-402.

_____; “ GyulaNemeth’in Atatürk’e Yazdığı Mektup”, **Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi**,S. 287, Kasım 2010, s.16-18.

_____; “ Macar Turancıları ve Atatürk (Macar Kaynaklara Göre)”, **Türk Yurdu**,C. 31, S. 21, Güz 2010, s.77-87.

_____; “Macar Kaynaklarında Çanakkale Savaşı”,**95’inci Yıl Dönümünde Çanakkale Muharebeleri ve Atatürk Sempozyumu, Genelkurmay Başkanlığı-Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 16 (Ağustos 2010), Özel Sayı, s. 419-447.

_____; “ Macar Kaynaklarına Göre GyulaAndrássy ve Osmanlı- Macar İlişkileri (1875-1878)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVI, S.1, İzmir 2011, s. 51-65.

_____; “ Macar Kaynaklarında Türk Kültürü ve Türkler (XIX. Yüzyıl Sonları-XX.Yüzyıl Başları)”, **Erdem**, S. 59, Bahar, 2011, s. 107-120.

_____ ; “Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde Macar Türkolojisi ve Ugor-Türk Savaşı”, **IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Muğla 22-24 Aralık 2011, Bildiriler, C. I**, Ankara 2012, s.527,52.

_____ ; “ Atatürk ve Macarlar (1914-1938)”, **Turan**, S. 20, Yıl. 2013, s.71-80.

ÇOLAK, Melek, Sezgin Topal Mızrak, “ Macar Gençlik Heyetinin İstanbul Ziyareti (1877), **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. XVI, S. 33, Güz-2016, s.5-24.

ÇORUHLU, Tülin; “ Askeri Kültür Varlıklarında Türk-Macar İlişkileri”, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Fen Edebiyat Dergisi**, Sayı:11, Yıl. 2009, s.130-145.

ÇULPAN,Cevdet; “Macaristan’daki Türk Kitabeleri”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı:41, Yıl:1971, ss.88-90.

CSÁKi, Éva; “ Macarların Eski Tarihine, Eski-Türk Macar İlişkilerine Dair”,**Türk Kültürü veHacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, C. IX, S. 30, Ankara 2004, s.187-191.

DAVİD, Géza; “Araştırmaların İlk Evreleriyle Macaristan’da Osmanlı Tarihi”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Cilt:36, Sayı.215, Yıl:2001,ss.303-305.

_____ ;“Budapeşte LorándEötvös Üniversitesi Türkoloji Bölümü”, **Türk-Macar Tarihi İlişkilerinden Kesitler**, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, İstanbul 2009, s.19-25.

_____ ; “Arşiv Belgelerinde Macaristan’ın Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’yle İlişkileri”, **Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu**, Yonca Köksal ve Mehmet Polatel (ed.), Ankara, VEKAM Yayınları Araştırma Dizisi II, s.133-148.

_____ ; “Macaristan’da Yönetici Osmanlı Aileleri”, **Otam**, Sayı:38, Yıl:2015, s.13-30.

_____ ; “Osmanlı Kültürünün Macaristan’daki Yayılışı ve Etkisi”, **Bilig**, Sayı. 20, Kış 2002.

DEMİR, Necati; “ Türkiye’de Hun-Macar İzleri ve Yerleşimleri”, **Turan**, S.20, Yıl. 2013, s.65-70.

DEVELİOĞLU, Sunahan; “ Bir Macar Mülteci Öyküsü”, **Tarih ve Toplum**, Cilt:36, Sayı:215, Yıl:2001, ss.19-24.

DOĞAN, İsmail, “Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi”, **Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**,C.47, S.2, 2007, s.1-12.

DOĞRU, Halime; “Macarlar ve Macaristan’a Dair Bir Layiha”, **AnadoluÜniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 3, S. 1,1991,ss. 171-195.

ERDOĞAN, Meryem Kaçan; “ Mülteci Bir Macar Prensi ve Terekesi RakocziJozsef”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:23,

Yıl:2011, ss81-102.

EREN, Hasan, "Geçmişine Bakan Yalnız Bir Ulus: Macarlar", **Tarih ve Toplum**, C. 36, S. 215, Kasım 2001, s. 76-87.

_____;"Balkan Ülkelerinde ve Macaristan'da Türkoloji *Çalışmaları*","**Dünyada Türklük Araştırmaları ve Türkiye Sempozyumu (29-30 Eylül1986)**, Fatih Yayınevi, İstanbul-1987, s. 72-83.

_____;"GyörgyGyörff (1917-2001)", **Türk Dili**,S. 611, Kasım 2002, s. 961-964.

FODOR, Pál, "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Macar Reform Hareketleri ve -1848 49 Devrimi", **Doğumunun 200. Yıldönümünde LajosKossuth 1848-49 Macar Özgürlük Mücadelesi ve Osmanlı-Macar İlişkileri Sempozyumu**, Dumlupınar Üniversitesi, Celal İnal-Naciye Güngörmüş (der.), 15 Mart 2002, Kütahya, 2002, s. 45-53.

FEHÉR, Géza; " Kanuni'nin Macaristan'la İlgili İki Yazıtı",**Önasya Aylık Milliyetçi Fikir ve Sanat Dergisi**,S. 5, Yıl. Ekim 1969.

_____;" Macar San'atında Türk Etkisi", **Önasya**,Sayı:41, Ocak 1969, s.7-8.

_____;" Macar San'atında Türk Etkisi", **Önasya**, Sayı:42, Şubat 1969, s.7-9.

_____;" Macaristan'ın XVI-XVII Yüzyıllardaki Türk Zanaatları ve Bunların Tesiri"
Önasya, S. 43, Mart 1969, s.8-9.

_____;" Macaristan'ın XVI-XVII Yüzyıllardaki Türk Zanaatları ve Bunların Tesiri"
Önasya,Sayı:44, Nisan 1969, s.8-9.

_____;"Macaristan'da XVI.-XVII. Yüzyıl'dan Kalma Türk Mimarî Anıtları",**Önasya**, Sayı:45 (Mayıs 1969), s.20-22.

_____;"Balkanlardaki Kuyumculuğa Türk Tesiri", **Önasya**, Sayı:53-54, (Ocak-Şubat 1970).

_____;"Osmanlı-Türk Kuyumculuğunun Balkanlar'a Tesiri", **Önasya**, Sayı:56 (Nisan 1970), s.14-15.

_____;"Macar Milli Müzesi'nin Yeni Bir Eseri: XVI. Yüzyıl Başından Kalma Türk Deri Kaftanı", **Önasya**, S.57 (Mayıs 1970), s.14.

_____;"Osmanlı-Türk Kuyumculuğunun Balkanlar'a Tesiri", **Önasya**, S.56 (Nisan 1970), s.14-15.

FEKETE, Lajos; "Osmanlı Türkleri ve Macarlar (1366-1699)", **Bellekten**, C. XIII, S. 52, Yıl. Ekim 1949, s. 663-743.

GÜLEN, Yılmaz; "CsokJasa!", **Tarih ve Toplum**, C. 36, S. 215, Yıl, Kasım 2001, s. 4-7.

GÜLBOY, Pınar Ekrem; " 1956 Macar Ayaklanmasının Türkiye Basınında Yansımaları", **Macar Kardeşler**, (Editör Yeliz Okay), Doğu Kitabevi, İstanbul 2012, s.99-122.

GÖKBİLGİN, Tayyib; "Macaristan'daki Türk Hâkimiyeti Devrine Ait Bazı Notlar", **Türkiyat Mecmuası**, S. 7-8, 1942, s.200-211.

_____ ; " Osmanlı Tarihinde Türk-Macar Yakınlığı", **Yeni Tarih Dünyası**, C. 2, S. 12, 1950, s.503-505.

_____ ; " Macaristan'daki Türk Hatıraları", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, S. 221-222, 1960, s.3-5.

_____ ; " 19. Asır Sonlarında Türk-Macar Münasebetleri ve Yakınlığı", **Nemeth Armağanı**, Yay. Haz. JanosEckmann, Ağâh Sırrı Levend, Mecdut Mansuroğlu, TTK Yay. Ankara 1962, s.171-182.

_____ ; "Rákóczi Ferenc II. Ve Osmanlı Devleti Himayesinde Macar Mültecileri", **Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II.Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs- 3 Haziran 1976)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, s.1-17.

GÜLBOY, Gül Pınar Ekrem; " 1956 Macar Ayaklanmasının Türkiye Basınındaki Yankıları", **Macar-Türk İlişkileri Üzerine Makaleler Macar Kardeşler** (Editör Yeliz Okay), Doğu Kitabevi, İstanbul 2012, s.99-122.

GÜLEN, Yılmaz; " CsokJasa!", **Tarih ve Toplum**, C. 36, S. 215, 2001, s.4-7.

GÜMÜŞKILIÇ Mehmet, "Macaristan Türkoloji'si Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi", **Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 7/4, Fall-2012, Ankara-Türkiye, s.367-406.

GÜNGÖRMÜŞ, Naciye; " 1848-1849 Macar Özgürlük Mücadelesi ve Osmanlı Macar Dayanışması", **Kök İctimai ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C.I, S. 12, Yıl.1999, s.127-138.

EREN, Hasan; "Macar Bilimler Akademisi Şeref Üyeliğine Seçildi", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, C. LV, S. 438, Haziran 1988, s.351.

GÜRKAN, Nesrin, "Tarihteki Macar Misafirlerimiz", **2023**, S.59, 15 Mart 2006, s.52-57.

HALASÍ-Kun, Tibor; " Türk-Macar Akrabalığı Üzerine", Çev: Erdal Çoban, **Erdem**, C.VI, S.18, 1990, s. 885-892.

HAZAI György, "Macaristan'da Türkoloji", **Türk Dili**, S. 461, Mayıs-1990, s.201-210.

_____ ; "Türkoloji'nin Türkiye'de Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesinin Bazı Sorunları Üzerine", **I. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri-Atatürk'ün 120. Doğum**

Yıldönümü'ne Armağan, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara-2001, s.153-163.

_____; " Macar Tarihi Türk Tarihi İçin Neler Öğretiyor? Kroniğin Yazması ve Yazarı", **Tarih ve Toplum**, C. 36, S. 215, 2001, s.87-91.

IŞIK, Mustafa; "Mohaç Savaşı ve Budin'de Osmanlı Hâkimiyeti'nin Tesisi Meselesi (1526-1541)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.5, S.22, Yaz 2012, s.270-279.

_____; "Budinsancağı'nda Tımar Rejimi: 1561-1560 Yılı Örneği», **HistoryStudies International Journal of History**, Vol.5, No.4 ,July 2013, s.177-187.

HORVATH, Jozsef; " Macaristan'da İbrahim Müteferrika", **Tarih ve Toplum**, C. 36, S. 215, 2001, s.51-58.

KARAMANLIOĞLU, Ali; " Eckmann Hoca", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 1975, s.13-14.

KARBİ, Bilge; " Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan Askeri Yardımlarına Bir Örnek: Osmanlı Birliklerinin Galiçya Cephesi'ne Gönderilmesi Kararı Etrafındaki Tartışmalar", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ**, Yıl. 4, S. 20, Bahar 2016, s. 193-206.

KADIOĞLU, Muhsin; "Budapeşte(Budin) Kalesinde Türklerden Kalan Hatıralar", **Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi**, S. 301, İstanbul Ocak 2012, s. 35-44.

KAKUK, Zsuzsa, "Türk Kültür Etkisinin Macar Dilindeki Yansıması", **IX. Türk Tarih Kongresi 21-25 Eylül 1981**, C.III, TTK, Ankara 1989, s.1223-1227.

_____; "Osmanlıca'dan Macarcaya Geçmiş Olan Kelimeler", **Türk Dili Araştırmaları Yılığ** **Bellekten**, 1968, s.65-80.

KELLER, Bela; " Macar İhtilalinin 8. Yıldönümü", (çev. Şerif Baştav), **Türk Kültürü**, S. 24, Ekim 1964, s.55-64.

KOŞAY, Hamit Zübeyr; " Macaristan'daki Türkoloji Tedkikatına Tarihi bir Atf-ı Nazar", **Milli Mecmua**, Yıl.1, S. 5, s.71-72.

_____; " Türk Macar Kardeşliği", **Türk Yurdu**, C. 5, S. 35, Yıl. 1930, s.54-55.

_____;" Türkolog ve BizantologGezaFeher'in Hayatı ve Eserleri", **Bellekten**, C. XIX, S. 76, Ekim 1955, s.529-540.

KORKMAZ Zeynep, "Türk Macar İlişkilerinde Türklük Bilimi(Türkoloji)'nin Yeri", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 722, Şubat-2012, s. 152-156.

KUŞÇU, Ayşe D.;"Prof. Dr. Mekki Şerif Baştav", **Türk Yurdu**, Aralık 2010, C. 30, S. 280, s. 71-74.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.; “Prof. M. Tayyib Gökbilgin’in Ardından”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi** Prof. M Tayyib **Gökbilgin Hatıra Sayısı**, İstanbul 1982, s.1-2.

_____; “Türkiye’de İkinci Kuşak Bir Macar: Mimar ŞandorHandi”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, S.206, Şubat 2011, s.84-88.

MALKOÇ, Emin; “Türk-Macar Akademik İlişkilerinde Erken Cumhuriyet Döneminden Bir Kesit: Macar Profesörlerin 1924 Türkiye Gezisi”, **Macar Kardeşler**, (Editör Yeliz Okay), Doğu Kitabevi, İstanbul 2012, s.81-90.

MARACZ, Laszlo; “ Ugor- Türk Savaşı ve Macar Dilinin Kökeni”, **Turan**,S. 20, Yıl. 2013, s.81-90.

MOLNAR, Jofez; “Mimar Sinan’ın Macaristan’daki Eserleri İzinde Araştırmalar”, **Önasya**, Hamit ZübeyrKoşay (çev.), S.78-77,Ocak-Şubat 1972, s.8-9.

_____; “XVI. ve XVII. Yüzyılda Budin Şehrindeki Gemili Köprü”, **Önasya**, Hamit ZübeyrKoşay (çev.), S.71-70, Haziran-Temmuz 1971, s.10-11.

NAMAL, Yücel; “ Zonguldak’ta Macar Uzmanlar (1923-1950)”,**Karaelmas Medya ve Kültür**, Nurçay Türkoğlu, Sevilen Toprak Alayoğlu (der.) İstanbul 2009, s.97-108.

_____“ Prof. Arminus (Hermann) Vambery ve Ermeni Meselesi”, **Ermeni Araştırmaları Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi**,S. 39, Yıl. 2011, s.213-232.

_____; “Türkiye’de İkinci Kuşak Bir Macar: Mimar Şandor Hadi”, **Tarih ve Toplum**,S. 206, Şubat 2011, s.84-89.

_____; “ Macar TükologGyulaMeszaros ve Türkiye’deki Çalışmaları”, **XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri 11-13 Kasım 2014**, C. 2, İstanbul 2015, s.621-653.

_____; “ I. Dünya Savaşı Sırasında Macar Gazeteci Istvan (Dobai) Dobay’ın İstanbul ve Çanakkale Cephesindeki İzlenimleri (1915)”, **7. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri**, Recai Coşkun, Sevda Yaşar Coşkun, Samet Güner, Naciye Güliz Uğur, Muhammed Kürşad Uçar (ed.), Aralık 2015, s.270-281.

_____; “ Attila Orbok ve Ermeniler”, **Yeni Türkiye**,S. 62, Yıl. 20, Eylül-Aralık 2014, s.2146-2152.

_____; “ I. Dünya Savaşı Sırasında Avusturya-Macaristan Gazetecilerinin İstanbul ve İzmir Ziyaretlerinin Osmanlı Basınına Yansımalar (31 Mayıs-11 Haziran 1918)”, **Yeni Türkiye**,S.65, Yıl.21, Ocak-Şubat 2015, s.1363-1374.

NAGY, Gyula; “Macaristan’da 16. Yüzyılda Türk Yönetimi”, **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 8-9, 1979, s.301-306.

NAGY KINCSES Éva “ Macar Türkoloji’sinin Aktüel Görevleri”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl.8, S. 43, Ocak- Şubat-2002, s. 49-51.

NAZIR, Bayram; “ Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler ve Kütahya’dan Lajos Kossuth’u Kaçırma Girişimleri”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, C. 36, S. 215, 2001, s.15-18.

_____ ; “ Macar Mültecilerin Osmanlı Devleti’ndeki Gündelik Hayatları”, **Lajos Kossuth’un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth ve 1848-1849 Osmanlı Macar İlişkileri**, Ed: Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Dumlupınar Üniversitesi Yayını, Kütahya 2002, s. 55-63.

_____ ; “ Macar ve Polonyalı Mültecilerin Osmanlı Devleti’ne Sığınmaları ve Diplomatik Kriz”, **Türkler**, C. 12, Ankara 2012, s.813-825.

_____ ; “ II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Macar Dostluk İlişkileri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 43, Erzurum 2010, s.309-317.

NYİRİ, Mária T. ; “ Oldukça Uzak Geçmişten Başlayarak 1996’ya Kadar Tarih Boyunca Türk-Macar İlişkilerine Kısa Bir Bakış” **Türk Dünyası Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S. 149, Mart-Nisan 2004, s.211-222.

_____ ; “ Macaristan’da Türkolojinin Tarihi-I”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 139, Ağustos 2002, s.201-210.

OKAY, Cüneyt; “Türk Derneği Dergisi ve Birinci Dünya Savaşı Öncesi Macaristan’daki Türkoloji Çalışmaları”, **Macar Kardeşler: Macar-Türk İlişkileri Üzerine Makaleler**, (Editör Yeliz Okay), Doğu Kitabevi, İstanbul 2012, s. 53-60.

OKAY, Yeliz; “Hüseyin Namık Orkun’un Macaristan Türkoloji Ekolüne Dair Yazıları Çığır Dergisi Örneği”, **Macar Kardeşler: Macar-Türk İlişkileri Üzerine Makaleler**, (Editör Yeliz Okay), Doğu Kitabevi, İstanbul 2012, s. 123-131.

ÖNEN, Nizam; “Turan’a İki Farklı Yol: Macar ve Türk Turancılıkları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.406-408.

_____ ; “ Budapeşte’de Bir Türk İmam Abdülatif Efendi’nin Hayatı”, **Toplumsal Tarih**, C. 27, S. 160, Nisan 2007, s.78-81.

ÖNCÜ, Ali Servet ; “Türk Kaynakları Işığında Son Avusturya-Macaristan İmparatoru Karl’ın İstanbul Ziyareti”, **CTAD**, Y.9, S.17, Bahar 2013, s.57-76.

ÖNSOY, Murat; «Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nda Milliyetçilik Hareketleri», **Balkanlar El Kitabı**, C. I, Bilgehan Gökdağ- Osman Karatay (haz.), Akçağ Yayınları, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ankara, s. 435-446.

ORTAÇ, Hilmi; “Macar Basınında Kurtuluş Savaşı ve Atatürk”, **Tarih ve Toplum**, C. 36, S. 215, 2001, s.8-14.

ÖZARSLAN, Metin; “Bela Bartok’un Türkiye’deki İlk Haftası ve Matbuattaki Akisleri Üzerine”, **Turan**, S. 20, Y. 2013, s.95-102.

ÖZÇELİK, Mücahit, “Avusturya-Macaristan İmparatoru’nun 1918 İstanbul Ziyaretinin Türk Basınına Yansımaları”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 27, Aralık 2012, s.51-63.

ÖZGİRAY, Ahmet; “Türkiye-Macaristan Siyasi İlişkileri (1938-1923)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XII, S. 97, s.76-80.

ÖZKAN, Selim Hilmi; “ Karlofça Antlaşması Sonrası Osmanlı-Avusturya İlişkilerinde Macarların Durumu”, **Avrasya Etütleri Dergisi**, S. 41, Ankara 2012, s. 183-195.

ÖZTÜRK, Cemil; “113 Yıl Önceki Bir Türk Heyetinin Macaristan Gezisi”, **Tarih ve Toplum**, C. 14, S. 83, Kasım 1990, s.52-55.

_____ “Macarlarla Kardeşmiyiz?”, **Tarih ve Toplum**, C. 18, S. 105, Yıl. Eylül 1992, s. 53-56.

PARLATIR, İsmail; “ Macaristan’da Türk Kültürünün İzleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 39, Erzurum 2009, s.235-240.

PİRALİ, Sadettin; “ Macar Kaynaklarına Göre Mohaç”, **Hayat Tarih Mecmuası**, S. 2 Şubat 1978, s.42-46.

RÁSONYI, László; “Türk-Macar İlişkilerinin Kaynakları”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (Dün/Bugün/Yarın)**, S. 41, 1971, s.64-73.

_____; “Atatürk Özgürlük Savaşının Macar Basınında Yankıları”, **Bellekten**, Cilt: XLV/1, Say: 177, Yıl. Ocak 1981, s. 79-86.

ULLEIN-REVICZKY, Antal; “ Türkiye’de Macar Hatıraları”, **Tarih Mecmuası**, C. 2, Say: 7, Ağustos 1972, s.45-52.

SARAL, Emre; “ Atatürk ve Macarlar”, **Genç Akademisyenlerin Gözüyle Tek Adam: Mustafa Kemal Atatürk (Sempozyum Bildirileri Kitabı), 21 Kasım 2008**, Temuçin F. Ertan, Kadri Unat, Çiğdem Kılıçoğlu (Haz.), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2012, s.143-152.

_____ “ Yakın Dönem Türkiye-Macaristan İlişkileri”, **Mavi Elma: Türkiye Avrupa İlişkileri**, Ozan Ömerci ve Hüseyin Işıksal (der.), Gazi Kitabevi, Ankara 2016, s. 725-776.

SARAL, İsmail Tosun; “ Türkoloji’nin Öncüsü Vambery Sultan Abdülhamid’in İngiliz ve Alman Siyasetini Anlatıyor” , **Düşünce ve Tarih Dergisi**, Yıl. 2, S. 13, Ekim 2015, s. 36-46.

_____ ; “ Macarlar, Türkler ve Atatürk”, **Düşünce ve Tarih Dergisi**, S. 23, Ağustos 2016, s. 50-56.

_____ ; “ 1956 Macar İhtilali ve Türk Şairler”, **Düşünce ve Tarih Dergisi**, S. 25, Ekim 2016, s. 48-54.

_____ ; “*Ármin Vámbéry*”, **2023**, S. 162, 15 Ekim 2014, s.76-80.

_____ ;” Macaristan’da Osmanlı Kültür Temsilcisi: Gül Baba”, **2023**, S. 59, Mart 2016, s.58-63.

SEREZ, Mehmet, “Tarihte Türk-Macar İlişkileri”, **Türk-Macar Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc Ve Macar Mültecileri Sempozyumu**, Celâl İnal (haz.), Ankara, Macaristan Cumhuriyeti Büyükelçiliği, İkinci Baskı, Haziran 2003, s.67-93.

SİPOS, János “Macarların Türk Halkları Arasında Gerçekleştirdiği Halk Müziği Araştırmaları”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, S.30, 2004.

SOFUOĞLU, Ebubekir; “ Abdülmecid ve Macar Mülteciler”, **Tarih ve Toplum**, C. 36, S. 215, 2001, s.41-46.

SOĞUKÖMEROĞULLARI, Mehmet; “ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun “Peşte Turan Cemiyeti” Yazısı ve Düşündürdükleri”, **Turan**, S. 20, 2013, s.39-50.

SOYSAL, İsmail; “Mohaç Sonrası Türk-Macar Siyasal İlişkileri Üzerinde Macar Tarihçisi Géza Perjés’in Bir Değerlendirmesi”, **Bellekten**, S. 157, C. XL, Ocak 1976, s. 127-138.

SUNAR, Burcu; YOLCU, Serap; “Orta Avrupa’da Yalnız Bir Asyatik Devlet: Macaristan (1848-1943)”, **Macar Kardeşler**,(Editör Yeliz Okay), Doğu Kitabevi, İstanbul 2012, s. 151-173.

SZÉKELY, Maria Német; “Macar-Türk Tarihi İlişkileri”, **Türk-Macar Tarihi İlişkilerinden Kesitler**, Milli Saraylar Daire Başkanlığı, Haz. T. Cengiz Göncü, İstanbul 2009, s. 13-17.

TALAY, Birsen, “ Cebimde Çok Küçük Elma Var”, **Tarih ve Toplum**, C. 36, S. 215, Yıl:2001, s.38-40.

TARHAN, Nazım; “ Tarihte, Türk-Macar Toplumsal Münasebetleri”, **Görüşler**, C. 8, S. 79-80, 1945, s. 5-6.

TASNÁDÍ, Edit; “Macaristan’daki Türk Tarihi Anıtları”, **Türk Kültürü**, C. 33, S. 389, 1995, s. 54-59.

_____ ; “ Macaristan’da Türk Edebiyatı”, **Türk Kültürü**, S. 398, Yıl. XXXIV, Haziran 1996, s.371-375.

_____ ; “ Budapeşte Üniversitesi’nde Türkoloji 125 Yıllık”, **Türk Kültürü**, S. 400,

Yıl. 34, Ağustos 1996, s.54-55.

_____ ; “18. Ve 19. Yüzyılda Osmanlı’da Macar Mültecileri”, **Tarih ve Toplum**, C. 36, S. 215, 2001, s. 71-75.

_____ ; “Macar Medyasında Atatürk İmajı”, **Uluslararası Atatürk Kongresi 2003**, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005, s. 361-370.

_____ ; “Genç Türkiye Cumhuriyeti’nde Bir Macar Generali: Albert Bartha”, **XV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 11-15 Eylül 2006**, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, C.V, Ankara, 2010, s.2387-2393.

TEKİN, Emrullah; “ Ermeni Meselesiyle İlgili II. Abdülhamid’in Vambery’e Cevabi Bir İradesi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 76, Şubat 1992, s.145-149.

TEKİNDAG, Şahabettin; “Türk-Macar Münasebetlerine Toplu Bir Bakış”, **Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs–3 Haziran)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976, s. 152-159.

TEKİNSOY, Yunus Emre, “I. Dünya Savaşı’nda Türk-Macar İlişkilerine Bir Örnek: Macar Turan Cemiyeti ve Türk Ocağı”, **100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler, Budapeşte 3-5 Kasım 2014**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, s.233-256.

TURAN, Namık Sinan; “ Kanuni’nin Macaristan Siyaseti: Macaristan’da Osmanlı Kültüründen İzler”, **Toplumsal Tarih**, S. 138, Yıl. 2005, s.46-53.

_____ ; “1699 Karlofça’ya Kadar Orta Avrupa’da Bir Osmanlı Üssünün Tarihi: Macaristan”, **Macar Kardeşler**,(Editör Yeliz Okay), Doğu Kitabevi, İstanbul 2012, s.9-30.

TİRYAKİOĞLU, Ethem; “ Dünkü ve Bugünkü Türk-Macar İlişkileri”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Yıl. 96, S. 263, Eylül 1977, s.39-53.

TOROS, Taha; “ Türk-Macar Münasebetleri”, **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, Nisan-Mayıs, No: 267-268, İstanbul 1964, s.18-20.

TOTH, İmre; “Macar İhtilalinin 12. Yıldönümü Münasebetiyle Büyük Devlet Adamı Atatürk Ve Türk-Macar Kardeşliği”, **Önasya**, S.38, Ekim 1968, s.23.

_____ ; “ Türk-Macar Kardeşliği”, **Türk Dünyası**, S. 6, 1971, s. 21-24.

TUNALI, Tahsin; “ Büyük Türk Hükümdarı Kanuni Macaristan ve Avusturya’da”, **Hayat Tarih Mecmuası**, C. 1, S. 2, 1968, s.18-22.

UÇAN, Ali; “ Türk-Macar Kültür/Müzik İlişkilerine ve Türk-Macar Karşılaştırmalı Halk Müziği Araştırmalarına Bir Bakış”, **Türk-Macar Halk Müziğinin Karşılaştırmalı Araştırması**, Macaristan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği Yayını, Ankara 2005, s. 88 -46.

ÜNALP, Rezzan, "I. Dünya Savaşı'nda Macar Birliklerinin Türk Ordusuna Katkıları Çerçevesinde Kanal, Sina Ve Filistin Cephelerine İlişkin Askerî, Taktik Ve Stratejik Yaklaşımlar", **100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler**, Budapeşte3-5 Kasım 2014, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, s.203-232.

YILDIRIM, Seyfi; "Cumhuriyet Döneminde Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde İstihdam Edilen Macar Uzmanlar", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi/ CTAD**, Yıl. 8, S. 15, Bahar 2012, s.121-150.

YUSUFOĞLU, Hicran; " Macaristan'daki Türk Kültür Anıtları", **Türk Kültürü**, C. 33, S. 383, 1995, s.23-36.

_____ "Osmanlı-Macar İlişkileri", **Tarih ve Toplum**, C. 36, S. 215, 2001, s. 25-37.

_____ ; "Tarihten Günümüze Türk-Macar İlişkileri", **2023**, S. 59, Mart-2006, s. 14-25.

ZİMONYİ, István; " Macaristan'daki Türkoloji Çalışmaları", **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl. 8, S. 43, Ocak-Şubat 2002, s.46-48.

(Yazar Belirtilmemiş), "Macaristan'da Türk Tarihine Dair İntişar Eden Yeni Bir Eser", **Türk Yurdu**, C. 2, S. 8, 1928, s.20-22.

(Yazar Belirtilmemiş), " Türklerle İlgili Macar Kitapları", **Önasya**, C. 6, S. 67-68, 1967, s.17.

(Yazar Belirtilmemiş), " Macar Musikisinin Türk Kökleri", **Musiki Muallim Mektebi Talebe Mecmuası**, S. 1,1936, s. 5-6.

Doktora Öğrencisi
Bahar TOPARLAK

*Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Tarih*
bahar---83@hotmail.com

Eser Geçmişi: 19-03-2017 / 19-04-2017

KİTAP TANITIM

Türkiye – Bulgaristan İlişkileri

1. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2016

Hüseyin Avni BIÇAKLI

Uzun bir tarihsel geçmiş ve ortak coğrafyaya sahip Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan arasındaki ilişkiler 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonrası Bulgaristan Prenslığı'nin kurulmasının akabinde 5 Ekim 1908 tarihinde Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle başlamış tarihsel süreçte dönemden döneme farklılık arz eden bir yapıya sahip olmuştur.

Hüseyin Avni Bıçaklı tarafından yazılan Türkiye-Bulgaristan İlişkileri isimli eser Ocak 2016'da İmge Kitabevi tarafından yayımlanmış ve 442 sayfa olup 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonrası Bulgaristan Prenslığı'nin kurulması ile başlar ve 2008'e kadar olan süreçteki ilişkileri ele alır.

Yalın ve akıcı bir üslupla yazılan eser; giriş ve 7 bölümden oluşmaktadır. Bölümler kronolojik olarak alt başlıklara ayrılmış, bu bölümlerin başlarında dönemi şekillendiren faktörler ile bölümlerin sonunda dönemin genel değerlendirmeleri yapılmıştır. Eserde arşiv belgeleri, Bulgarca kaynaklar, süreli yayınlar incelikle kullanılmış, ayrıca ana kaynakların dışında konu ile ilgili tetkik eserler ve makaleler de ciddiyetle ve yeterli düzeyde kullanılması kaynakçanın zenginliğini gösterir düzeydedir.

Eserin birinci bölümde; Türk Bulgar ilişkilerini etkileyen faktörlerden bahsederken jeopolitik, etnik ve tarihsel geçmiş ele alınmıştır. Yaşanılan ortak coğrafyanın jeopolitik önemi vurgulanırken Balkanlar'ın tarihinin ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan edene kadar Osmanlı Bulgar ilişkilerinin kısa bir özeti verilmiştir.

İkinci bölümde 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasından 1923'te Türkiye'de cumhuriyetin ilanına kadar olan ilişkiler açıklanmıştır. Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanması ve bunda dış faktörlerin etkisinden bahsedilmiştir. Ardından Balkan Savaşları ve diplomatik süreç belirtilmiş ve Mustafa Kemal'in Sofya ataşeliğine ve faaliyetlerine de kısaca değinilmiştir. sonrasında Birinci Dünya savaşında müttefik olunması hasebiyle nispeten olumlu olan ilişkiler üzerinde durulmuştur. Kurtuluş savaşı döneminde ise Osmanlı ile Bulgaristan'ın durumu ve ilişkileri anlatılarak Bulgaristan'ın Anadolu hareketine destekleri de ayrıntılandırılmıştır.

Üçüncü bölüm 1923-1945 arasını kapsamaktadır ve kendi içinde üç kısma ayrılmıştır. "Durgunluk Ve İyi İlişkilere Hazırlık Devresi" başlığıyla 1923-1929 arasında Bulgaristan'da yaşanan iktidar değişikliği Türkiye'de ise içte devrimler dışta komşularla iyi ilişkileri belirli bir seviyeye oturtma çabalarından söz edilmiştir. Ayrıca Bulgaristan'la yapılan Dostluk antlaşması ve ek olarak ekonomik ve ticari düzenlemelerle ilişkilerin geliştirilmesine yer verilmiştir. 1930 -1939 yılları arasında ise karşılıklı ziyaretlerle ilişkilerin geliştirilirken 1934'te Bulgaristan'da iktidara totaliter eğilimli partinin geçmesiyle hem Bulgaristan Türklerine baskılar artmış hem de Bulgaristan revizyonist bir politika izlemeye başlamıştır. Bu iki sebepten ötürü ikinci dünya savaşına giden süreçte Türk-Bulgar ilişkileri bir bakıma yol ayrımına girdiği ortaya konulmuştur.

Dördüncü bölümde, 1946-89 arası Türkiye Cumhuriyeti Bulgaristan Halk cumhuriyeti arası ilişkiler anlatılmıştır. Öncelikle 1946 - 1952 arası soğuk savaş döneminde iki ülkenin de farklı bloklarda yer alması ve bunun Türk Bulgar ilişkilerinin seyrini olumsuz yönde

etkilemesi buna paralel olarak Türkiye'nin Nato'ya girmesine değinilmiştir. 1953- 1962 arası girilen durgunluk dönemine 1963-1983 arasında pekiştirilen ziyaretlerle de son verilerek iyi ilişkiler olan bir döneme girilmiştir. Ancak 1985'te hat safhaya varan Bulgaristan Türkeri'ne asimilasyon politikası sonucunda yaşanan 1989 göçüyle sonuçlanmıştır.

Beşinci bölüm; 1990-2008 arası, Soğuk savaşın sona ermesi ile birlikte Sovyetler birliğinin dağılması ve Bulgaristan'da rejim değişikliğinin yaşanmasıyla yeni dönemdeki ilişkiler 2008 yılına kadar anlatılmıştır. Bu dönemde Türkiye Bulgaristan ilişkileri gelişmiş ve ilişkiler dostluk ve işbirliği anlayışı hakim olmuştur. Ayrıca Bulgaristan Türklerinin durumlarının da iyileştirilmesiyle iki ülkenin yakınlaşmasını sağlamıştır.

Altıncı bölüm; Türkiye Bulgaristan ilişkilerinde azınlık sorunu tarihten günümüze kadar olan süreç ele alınmış ve bu konunun tarih boyunca Türk Bulgar ilişkilerini etkileyen önemli bir faktör olduğu üzerinde durulmuştur.

Yedinci bölümde Türkiye ve Bulgaristan arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler Bulgaristan'ın bağımsızlığından 2008'e kadar olan dönem okuyucuya sunulmaktadır. Bu süreçte iki ülke arasında gelişen koşullara göre ekonomik ve ticari ilişkilerin nasıl seyrettiği aktarılmaktadır.

Sonuç kısmı sekizinci bölüm olarak adlandırılmış ve Türkiye Bulgaristan ilişkilerinin değerlendirmesi yapılarak ardından belgeler listesi, haritalar, kaynakça ve dizin yer almıştır.

Eser bir bütün olarak değerlendirildiğinde yalın ve sade anlatımının yanında, Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinin geniş bir yelpazede ele alınması ve tarih ve uluslararası ilişkilere katkısıyla esere temel başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır.

**Doç. Dr.
Hüseyin ÜRETEK**

*Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü ve
Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı
hureten@adu.edu.tr*

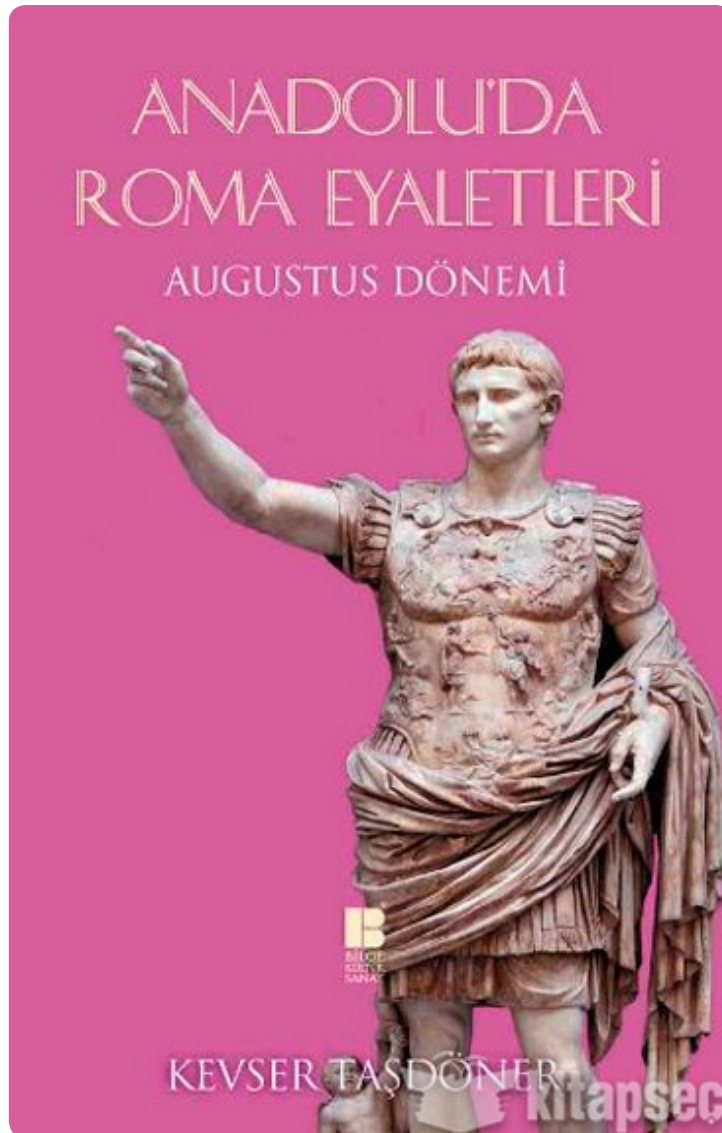
Eser Geçmişi: 21-02-2017 / 19-04-2017

KİTAP TANITIM

Anadolu'da Roma Eyaletleri: Augustus Dönemi

Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, 216 s., ISBN: 978-605-9521-01-7

Kevser TAŞDÖNER

E-ISSN: 2458-7672

Incelemesini yaptığımız bu kitap, “Augustus: Roma’nın Princeps’i ve İlk İmparatoru”; “Genel Hatlarıyla Roma Eyaletleri”; “Anadolu’da Roma Eyaletleri ve Yönetimi”; “Kentler, Koloniler, İmparator Kültü, Koinonlar” olmak üzere dört ana bölümden oluşan orijinali 2013 yılında hazırlanmış olan **“Roma İmparatoru Augustus Dönemi Anadolu: Eyaletler ve Bağımlı Krallıklar”** başlıklı doktora tezinin Roma eyaletleriyle ilgili bölümlerinin gözden geçirilip, eklemelerle kısmen yeniden yazılmış olan bir çalışmadır.

Bildiğiniz üzere, İ.Ö. 43 yılında *triumvirliğin* bir üyesi olarak, İ.Ö. 29 yılından itibaren tek başına Roma’ya hükmeden Augustus’un döneminde, Fırat (Euphrates) Irmağı’nın batısında kalan tüm Anadolu toprakları Roma İmparatorluğu’nun bir parçası haline gelmişti. Roma’nın “*principatus*” denen yarı monarşik rejiminin kurucusu olan Augustus dönemi öncesinde, Anadolu’da Roma valilerince yönetilen eyaletler, özgür kentler (*civitates liberae*), Roma kolonileri vardı. Augustus da seleflerinin izinden giderek eyalet, kentler, koloniler kurdu. Ancak o, bu geleneksel Roma politikasına kendi reformları ile farklı uygulamalar getirdi. Eyaletleri, “senato” ve “imparator” eyaletleri olmak üzere ikiye ayırdı ve Anadolu’da bir imparator eyaleti olan *Provincia Galatia*’yı kurdu. Kendisinden önce kurulmuş olan Kilikia (*Cilicia Provincia*) da kendisine bağlanarak imparator eyaleti yapıldı. *Provincia Asia* ile *Provincia Bithynia-Pontus*, Cumhuriyet döneminde olduğu gibi senato eyaleti olarak kaldı.

Üzerine konuşacağımız bu eser de Augustus dönemi Anadolu tarihi üzerine Türkçe ya da yabancı dillerde monografik bir çalışmanın olmaması ve bu dönemin genel anlamda Roma’nın siyasal, sosyal, ekonomik alanlarda bir dönüşüm dönemi olması açısından önem taşımaktadır.

Kitap, aşağıda anlatacağımızdan da anlaşılacağı üzere, “Önsöz” (s.9-12), “Kısaltmalar” (s.3-16), “Giriş” (s.17-22), “Bibliyografya” (s. 198-211) ve “Dizin” (s. 212-216) dışında dört ana bölümden oluşmaktadır.

Şimdi söz konusu bölümlere bakacak olursak; Birinci Bölüm, **“Augustus Roma’nın Princeps’i ve İlk İmparatoru”** (s.23-45) başlığından da anlaşılacağı üzere, Augustus ve onun dönemine ayrılmıştır. Yazarın da belirttiği üzere, Augustus’u tek adam yapan süreç, onun “princeps” ve “imparator” unvanları da dahil onu tek adam yapan hak ve yetkileriyle kurmuş olduğu hanedan, Anadolu’ya yapmış olduğu ziyareti ve princepsliği süresince eyaletlerle ilgili olanlar da dahil yaptığı tüm reformlar –Senato ve senatörlerle ilgili reformlar, sosyal, medeni ve hukuki reformlar, askeri reformlar, dinsel reformlar: *Pax Romana* ve *Ludi Saecularis*, eyaletler reformu- bu bölümün konularını oluşturmaktadır. Kısacası bu bölümde yazarın amacı; Augustus’un geçmişi Büyük İskender dönemine kadar giden Makedon kökenli son bağımsız hanedana yani Ptolemaioslar hanedanına son verip Mısır’da bir Roma eyaleti kurmuş olmasından sonra Anadolu’da kurulmuş olan ilk Roma eyaleti ile ilgili yapılmış ilk radikal reformların onun tarafından yapılmış olduğunun altını çizmektedir.

“Genel Hatlarıyla Roma Eyaletleri” (s.47-85) başlığıyla İkinci Bölüm ise genel hatlarıyla Cumhuriyet Dönemi Roma eyaletlerine ayrılmıştır. Amaç; Augustus öncesi Roma eyaletlerinin tarihsel gelişiminin görülmesini sağlamaktır. Latince de eyalet anlamına gelen *provincia* teriminin anlam bakımından değişimi de dâhil eyaletler ve yönetimlerin gelişimleriyle ilgili konu başlıklarının İkinci Bölüm’de yoğunlaşmış olması bu nedenledir.

Öte yandan şurası da bir gerçektir

ki, “eyalet” sözcüğünün karşılığı olan “provincia”, Roma kentinin efsane geleneğine göre, kurulmuş olduğu İ.Ö. 753 yılından I. Kartaca Savaşı’nın son bulduğu İ.Ö. 241 yılına kadar bilinen değildi. Nitekim Roma, İtalya Yarımadası’ndaki siyasal mekân birliğini oluşturma sürecinde hiç eyalet kurmadı. Başka bir deyişle, bu süreçte eyaletler, Roma’nın egemenlik politikasının bir unsuru değildi. Örneğin Roma’nın ilk eyaleti olarak tarihe mal olmuş bulunan *Provincia Sicilia*, Roma toprağı olarak ilhak edildiğinde de yalnızca bir *magistratusun* görev-eylem alanı olarak düşünülmüştü.

Roma’nın Cumhuriyet Dönemi’nde kurulan eyaletlere gelince; daha önce söz etmiş olduğumuz gibi, Roma ilk eyaletini İ.Ö. 226 yılında kurdu. Sonraki eyalet, İ.Ö. 238 yılında Roma sınırlarına dâhil edilmiş olan iki adada yani Korsika ve Sardinia’da kuruldu. Sonraki iki eyalet İ.Ö. 197 yılında İspania’da kuruldu.

Romalıların kurduğu beşinci eyalet, Roma’nın Adriyatik Denizi’nin doğusundaki egemenlik politikasının ilk ürünü ve önceleri Kral Pyrrhos’un ülkesi olan Epeiros’tu. Roma’nın altıncı ve yedinci eyaletleri aynı yılda (İ.Ö. 146) kurulan *Provincia Africa* ve *Provincia Makedonia*’dır. Roma’nın kurduğu sekizinci eyalet, Anadolu’da Pergamon toprakları üzerindedir. Pergamon Krallığı’nın sonhükümdarı III. Attalos’un vasiyet bırakarak ölmesi sonucunda vasiyete itiraz ederek isyan eden, Kral II. Eumenes’in gayri meşru oğlu olduğunu iddia eden Aristonikos’un İ.Ö. 130 yılında öldürülmesinden sonra Anadolu’da Pergamon toprakları üzerinde İ.Ö. 126 yılında kurulan *Provincia Asia*’dır.

Roma, Asia Eyaleti’nin kuruluşunun tamamlanmasından dört yıl sonra dokuzuncu eyaletini kurdu: Gallia’da kurulan *Provincia Gallia*. Roma’nın kurduğu onuncu eyaleti, İ.Ö. 121 yılından itibaren İ.Ö. 81 yılına kadar İtalya’nın yarımadasının bir parçası olarak

itibar edilen Gallia Cisalpina’daydı. İ.Ö. 81 yılında Diktatör Sulla tarafından Roma eyaleti yapılan *Provincia Cisalpina*’dır.

Roma’nın kurduğu on birinci eyalet, Ptolemaios Apion’un ölmüş olduğu Kyrene’deydi. On ikinci eyalet, Anadolu’da Bithynia Kralı IV. Nikomedes’in ölmüş olduğu tarihte yani İ.Ö. 74 yılında kurulan *Provincia Bithynia* ya da İ.Ö. 64 yılında Pontus Krallığı’nın ortadan kaldırılması sonrasında sınırları genişletilmiş olan *Provincia Bithynia-Pontos*’tu.

Roma’nın kurduğu on üçüncü eyaleti de Anadolu’daydı. Akdeniz’in korsan sorununu çözen General Pompeius’un yeni kentler kurduğu *Cilicia Provincia* idi (İ.Ö. 67). Kıbrıs Adası İ.Ö. 58 yılında bu eyalete eklenmişti.

Roma’nın on dördüncü eyaleti yine Romalı General Pompeius’un İ.Ö. 64 yılında kurduğu Syria Eyaleti (*Provincia Syria*) oldu. İ.Ö. 59 yılında kurulan Dalmatia Eyaleti (*Provincia Illyricum*) Roma’nın kurduğu on beşinci eyalet oldu.

Sonraki eyalet, Roma’nın Cumhuriyet rejimini ortadan kaldıran Augustus tarafından kuruldu.

Augustus dönemi Roma eyaletlerini Üçüncü Bölüm’de yani “**Anadolu’da Roma Eyaletleri ve Yönetimi**” (s. 87-153) başlığı altında görmekteyiz. Fakat Augustus dönemi, Roma eyaletleri tarihi bakımından yeni bir dönemin başlangıcıdır. Çünkü Augustus bir reformistti ve eyaletler, yönetimleri onun reformları kapsamındaydı.

Dolayısıyla bu bölümde Anadolu’daki Roma eyaletlerinin Augustus dönemi öncesi tarihleri de yok sayılmamaya çalışılmıştı. Böylece söz konusu bölüm ile birlikte kitabın kapsamı, “Anadolu’nun Roma Eyaletleri Tarihi” denilecek kadar genişlemiş oldu: III.1. Augustus ve Anadolu Eyaletleri” (s.89-

90); III.2. Senato Eyaletleri, III.2.1. Asia Eyaleti (s.90-96), III.2.2. Bithynia Eyaleti (s.96-99); III.3. Augustus'un (İmparator) Eyaletleri, III.3.1. Kilikia Eyaleti (s.99-106), III.3.2. Galatia Eyaleti (s.106-111); III.4. Eyaletlerin Yönetimi (s.111-117), III.4.1. Eyaletlerin Valileri (s.117-123), III.4.2. Vali Yardımcıları (s.123-128); III.5. Eyaletlerde Adli İşler (s.128-142); III.6. Eyaletlerde Roma Garnizonları (s.142-147); III.7. Vergiler ve Vergi Mültezimleri (s.147-154).

Dördüncü Bölüm -“**Kentler, Koloniler, İmparator Kültü, Koinonlar**”- (s.157-197), eyaletlerin kentlerine, Augustus döneminde kurulmuş olan Roma kolonilerine, eyaletlerin koinonlarına ve ilk kez Augustus döneminde kurulmuş olan imparatorluk kültürüne ayrılmıştır.

Söz konusu satırlardan da anlaşılacağı üzere, eser teknik açıdan “Önsöz”, “Kısaltmalar”, “Giriş”, “Bibliyografya” ve “Dizin” dışında dört ana bölüm ve 34 alt başlık ile içerik açısından ise Augustus dönemi Anadolu tarihiyle karşımıza çıkmaktadır. Gerek dil gerekse tarihi bilgiler bakımından Kevser TAŞDÖNER'in bu eserinin özel bir öneme sahip olduğunu da özellikle belirtmek isterim.

Ayrıca çalışmanın birincil kaynaklara, kitap ve dergi makalelerinden oluşan modern kaynaklara dayanan oldukça zengin bir Bibliyografya'ya (s.198-211) sahip olduğunu da belirtmek gerekir. Eserde “Bibliyografya” bölümünü müteakip ayrıntılı bir “Dizin” (s.212-216) bölümü de bulunmaktadır.

Eserin yazarı Kevser TAŞDÖNER, 2013 yılında “Roma İmparatoru Augustus Dönemi'nde Anadolu: Eyaletler ve Bağımlı Krallıklar” adlı doktora tezini Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Ana Bilim dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA danışmanlığında tamamladıktan sonra mezun olmuştur. Aynı

yıl Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı'na Yrd. Doç. Dr. olarak atanan yazar, 2013 yılından beri Eskiçağ Tarihi Ana Bilim dalı Başkanı olarak, 2015 yılından itibaren de Bölüm Başkan Yardımcısı olarak idari görevler almıştır. Yazar TAŞDÖNER, lisans düzeyinde Eskiçağ'da Anadolu, Roma Tarihi, Hellenistik Dönem'de Anadolu, Uygurluk Tarihi, Yakındoğu Mitolojisi, Eskiçağ Yakındoğu Medeniyetlerinin Sosyo-Kültürel Yapısı gibi dersler vermektedir.

Kevser TAŞDÖNER'in üzerine konuştuğumuz bu eseri ile ilgili değerlendirme yapacak olursak, Augustus dönemi Anadolu tarihi üzerine Türkçe kaleme alınmış önemli bir monografik eser olduğunu söylememiz gerekmektedir. Ayrıca başta birçok farklı kaynaktan yararlanılmış olması, dipnotlarının zenginliği ve sahip olduğu akademik düzey ile de övgüye layık bir eserdir. Son olarak belirtmek isterim ki, Eskiçağ Tarihi, Antik Roma Tarihi ve Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi ile ilgili akademik çalışma yapanlar, üniversitelerdeki lisans ve lisansüstü eğitim alan öğrenciler ve saha meraklıları tarafından okunup incelenmesi faydalıdır.

Yararlı olması dileğiyle...

Doktora Öğrencisi
Sedat BİLİNİR

*Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi,
Ortaçağ Tarihi,
sedatbilinir@hotmail.com*

Eser Geçmişi: 11-04-2017 / 13-04-2017

KİTAP TANITIM

Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye

Çeviren: Necati Lügal, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, 150 sayfa,
ISBN: 975-16-1150-4

Şadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseyinî

E-ISSN: 2458-7672

Orijinal yazma nüshası British Museum’de bulunan bu eser, Selçuklu Devleti hakkında bilgiler veren bir eser olup, anlatıma Selçuklu Devleti’nin kuruluş sürecinden başlamaktadır. Eser Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye şeklinde isimlendirilmişse de orijinal nüshasının kapağında Zübdet üt-Tevârih yazmaktadır. Kitabın girişinde eserin müellifi el-Hüseyini olarak yazılmış fakat bu kesin bir bilgi değildir. Bu nedenden dolayı eserin müellifi olabilecek kişiler üzerinde durulmuş ve bu kişiler, nedenleriyle birlikte açıklanmıştır. Eserin müellifi olarak görülen en güçlü aday el-Hüseyin’in, 1171-1172 yılında Mısır’da doğduğu ve Eyyubi prenslerinden el-Melik’ül-Eşref’in, Suriye ve Mısır’da hizmetinde bulunduğu ve pek çok eser yazmış olduğu söylenmektedir.

Eserin ismi ve müellifinin kim olduğu hakkında kesin bir bilginin olmamasından dolayı eserin anlatımına geçmeden önce; “Eser ve müellifi, Kitabın Asıl Müellifi”, başlıkları altında detaylı açıklamalarda bulunulmuştur.

Kitap bölümlere ayrılmamış anlatıma direkt olarak başlıklar üzerinden geçilmiştir.

Kitapta Selçukluların atası olarak kabul edilen Dukak’ın ismi Yakak olarak zikredilmektedir. Yakak bu dönem Oğuzların lideri durumunda bulunan Yabgu ile ters düşmüştü. Buna sebep olan olay ise Yabgu’nun İslâm ülkelerine sefere çıkma kararı alması ve Dukak’ın buna karşı çıkmasıydı. Hatta anlaşıldığı kadarıyla bu ikili birbirlerine fiziki müdahalede bulunmuştur, çünkü Yakak’ın bu anlaşmazlıktan dolayı Yabgu’nun suratına tokat attığı söylenmektedir (s. 1). Yakak ölünce yerine oğlu Selçuk, Subaşı unvanıyla ordu komutanı mevkiine geçti. Selçuk’un da babası gibi Yabgu ile arası iyi değildi. Selçuk bu anlaşmazlığa daha fazla dayanamadı ve mahiyetindekilerle birlikte İslamiyet’i

kabul etmiş olan ve Müslümanların çoğunlukta bulunduğu Cend şehrine göç etmiştir. Selçuk burada yüz yaşına kadar yaşamıştır. Öldüğünde ardında Mikail, Musa ve İsrail adında üç oğlu olduğundan bahsetmektedir. Selçuk oğullarının bölgede tutunabilme mücadelesinde neler yaşadıkları anlatılmaktadır. Bu süreçte Horasan bölgesine yönelmeleri Gazneli Devleti ile karşı karşıya gelmelerine sebebiyet verdi. Eserde Gazne Devleti liderlerine Sebüktekiniler denmektedir. Gazne Emîri Hacip Arslan, Selçuklu ilerleyişine katı bir uygulama ile karşı koymak istedi ve şöyle bir istekte bulundu; “*Ben bu adamları kuvvet ve şiddet sahibi görüyorum onların mazarratlarından emin olmak ve hıyanetlerinden korkmamak için (ok kullanamamaları için) nehri geçen her birinin başparmağının kesilmesi muvafıktır*” (s. 2) demiştir. Fakat Sultan Mahmud bu teklifi katı kalplilik olarak görüş karşı çıkmıştır.

Müellif Selçukluları; Kınık diye bilinen kabile, olarak ifade etmektedir. Sultan Alp Arslan’ın ölümünün ardından Sultan Tuğrul’un başa geçişine kadar ki süreç yalnızca bir sayfayla özetlenerek geçilmiştir. Sultan Tuğrul döneminde ise daha çok Sebüktekiniler (Gazneliler) ile olan mücadelelere yer verilmiştir. Bu vesileyle Dandanakan Savaşı üzerinde durulmuştur. Müellif eserde Çağrı Bey’e de Çakır Beg demektedir. Daha sonra Sebüktekinilere karşı girilen bu mücadelede ele geçirdikleri topraklar ve bu toprakların kendi aralarında nasıl bölüşüldüğü hakkında bilgi vermektedir. Selçuk oğulları arasında bu taksim yapılırken kimin nereye sefer düzenleyeceği de belirlenmekteydi. Bahsedilen bu durum önemli bir bilgidir.

Eserde Abbâsî Halifesi Kaim Biemrillâh’ı güç duruma düşüren Arslan el-Besâsirî isyanına geniş olarak yer vermiştir. Bu isyanda Sultan Tuğrul’un vermiş olduğu mücadeleler neticesinde isyanı bastırması ve halifeye itibarını geri kazandırması

anlatılmıştır. Ayrıca bir de Sultan Tuğrul'un ölümüyle ilgili kendi ağzından anlattığı rivayete de yer verilmiştir. Rivayet şu şekilde nakledilmiştir; Tuğrul Bey, "*Ben işlerimin başlangıcında Horasan'da idim. Bir gün beni havaya kaldırdılar, benim etrafımı sis kaplamıştı, sisten başka bir şey göremiyordum. Yalnız burnuma güzel bir koku geliyordu, ben o halde iken gâipten "Ne istersen iste hâsıl olacak" diye diye bir nida geldi, ben buna cevaben "uzun ömürden başka bir şey istemem dedim, bunun cevabında; "Senin ömrün yetmiştir" dediler"* (s. 15, 16). Rivayet doğru mudur bilinmez ama Tuğrul Bey'in 70 yaşında öldüğü söylenmektedir. Tuğrul Bey'in oğlu olmadığı için, anlatıma Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'ın faaliyetleri ile devam edilmektedir.

Ana kaynaklarda sıklıkla zikredildiği üzere, Oğuzlara "Guz" denilmektedir. Kitapta olayların anlatımı kronolojik sıraya göre gitmektedir. Başlıklar ise şahısların yaptığı faaliyetler doğrultusunda isimlendirilmiştir. Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış hakkında geniş bilgiler verilmiş. Kutalmış'ın ismi Kutlumuş olarak geçmektedir.

Alp Arslan'ın oğlu Melikşah ile çıktığı Rum seferine değinilmiştir. Bu seferde hangi şehirlerden geçildiğine dair bilgiler veriliyor. Fakat bu şehir isimleri günümüz isimlerine göre çok farklıdır. Örneğin; Sebid-Şehr, Meryemnişin ve şehir isimleri verilmiştir. Bu şehirlerde İslâmiyet'e geçmeyi kabul edenlere dokunulmadığı ifade edilmiştir. Sultan Alp Arslan'ın Bizans şehirlerine yaptığı bu seferler farklı başlıklar altında anlatılmıştır. Başlıkların isimleri ise genelde şu şekildedir; Sultan Alp Arslan'ın Rum diyarına bir defa daha gitmesi, Rum diyarına tekrar gitmesi... Ayrıca Fars ve Kirman seferleri de farklı başlıklar altında verilmiştir. Bu seferlerde, Anadolu'daki Rum halkın Türk ordusunu ilk gördüklerinde tüccar kafilesi olarak algıladıkları bilgisi,

ilginç bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü üzere eserde Sultan Alp Arslan dönemine oldukça geniş yer ayırmış ve hiçbir kaynakta bulunmayan farklı bilgilere de yer verilmiştir. Eserin bu özelliği önemini daha fazla arttırmaktadır.

Sayfa 31'de müellif Tiflis'te Hz. Süleyman tarafından inşa edildiğini söyleyen bir hamamdan bahsetmektedir. Tiflis'te inşa edilmiş olan bu hamamın dünyanın ilk hamamı olduğunu söylemektedir. Gence Valisi Fadlun'un Sultan Alp Arslan'a karşı isyan ettiği ve bu isyanın nasıl bastırıldığı, Fadlun Vakası, başlığı altında verilmektedir.

Eserde Malazgirt Savaşı'na da değinilmiştir. Müellif Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e Ermanus demektedir. Olayın anlatıldığı başlık ise; "*Sultan ûl Âzam Adud ud-Devle ebu Şuca' Alp Arslan'ın Tekrar Rum Meliki Ermanus Üzerine Yürümesi ve Onu Esir Etmesi*" şeklindedir. Müellif savaş başlamadan önce yaşanan bir ayrıntıya dikkat çekmiştir. Buna göre Bizans ordusu savaş meydanı kesinleşince, hendek kazmıştır. Sultan Alp Arslan ise bu durumu değerlendirip ordusuna şu şekilde bir konuşma yapmıştır: "*Düşman muhakkak münhezim olacaktır; çünkü bunların bu kadar çoğunluğuna rağmen hendek açmaları korkduklarına delalet eder*" (s. 34) demiştir. Eserde, yine hiçbir kaynakta olmayan, Sultan Alp Arslan'ın ölüm anındaki detaylara ve ölümüne sebebiyet veren olaya yer vermiştir.

Sultan Alp Arslan'ın ardından yerine Sultan Melikşah geçmiştir. Sultan Melikşah başa geçer geçmez amcası Kavurd isyanıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu isyan hakkında eserde detaylı bilgiler ve diyaloglar mevcuttur. Sultan Melikşah ardından kardeşi Tekiş isyanı ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Tekiş'in ismi eserde Şihâb üd-Devle Tökîş olarak geçmektedir. Melikşah'ın seferlerine kısaca yer verdikten

sonra vezir Nizamülmülk'ün Bâtıniler tarafından öldürülmesini anlatmıştır. Nizamülmülk'ten kısa bir süre sonra da Sultan Melikşah ölmektedir. Melikşah'ın ardından başa çocuk yaştaki oğlu Mahmud geçmiştir. Müellif, ordunun neden küçük yaşta bulunan Mahmud'a biat ettiklerini üç maddeyle açıklamıştır. Zaten kısa bir süre sonra tahtın diğer varisi Berkyaruk tahtta hak iddia edip başa geçmek için mücadeleye girince Mahmud'un hâkimiyeti sona ermiş ve Berkyaruk Selçuklu tahtına geçmiştir.

Berkyaruk dönemi çok kısa olarak ele alınmıştır. Berkyaruk'un başa geçerken vermiş olduğu mücadeleye, daha sonra amcası Tacüddeve Tutuş ile girmiş olduğu mücadeleye değinilmiştir. Sultan Berkyaruk başa geçtikten sonra bu defa da kardeşi Muhammed Tapar isyanı ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Müellif bu mücadelelere kısaca değindikten sonra Berkyaruk dönemi hakkında söyleyeceklerini toparlayarak bu bölümü, bu şekilde bitirmiştir.

Sultan Berkyaruk'tan sonra tahta kardeşi Muhammed Tapar geçmiştir. Muhammed Tapar ile ilgili bilgiler veren müellif, onun faaliyetleri hakkında ilk olarak, Bâtıniler ile yapmış olduğu mücadeleye değinmiştir. Daha sonra Bâtınilerden Şâhdiz Kalesi'ni alması ve Sadaka b. Mansur b. Dubey's isyanını bastırması konularını ele almıştır. Ardından Gence şehrine saldırılarda bulunan Gürcüleri mağlup etmesi olayına kısaca değinmiştir. Bu bölümlerin ardından Sultan Muhammed Tapar hakkında kısa bir değerlendirme yapıp bölümü sonlandırmıştır.

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünün ardından yerine kardeşi Sultan Sencer geçti. Sultan Sencer'in başa geçiş sürecinde yaşadıkları hakkında kısa bir değerlendirmede bulunulmuştur. Müellif bu kısa değerlendirmenin ardından diğerlerinde yapmadığı farklı bir yöntem izlemiştir. Sultan Sencer'in tahta geçtikten

sonraki faaliyetlerine değinmeden önce kardeşleri Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemlerindeki faaliyetleri hakkında bilgiler vermiştir. Müellif Sencer döneminde devletin ulaştığı güce değinmiştir. Daha sonra Selçuklu Devleti'nin sahip olduğu toprakların tarifini yaparken de: "*Sencer Gazne ve Semerkand'dan Horasan'a, Taberistan, Kirman, Sicistan, Isfahan, Hemedan, Rey, Azarbeycan, Ermeniyye, Erraniye, Bağdad, Irokeyn, Musul, Diyarbekir, Diyar-ı Rebia, Şam, Harameyn'e kadar Tanrı tarafından kimseye nasip olmayan bir saltanata nail olan bir padişah oldu*" (s. 65) şeklinde ifade etmiştir. Ancak bu genişleme, devleti uğraştıran sorunları da beraberinde getirmiştir. Onlardan biri Hitaylar sorunudur. Müellif eserde Sultan Sencer'in Hitaylar ile olan mücadelelerine de yer vermiştir. Yine bu dönemde Harzemşahlardan Alaeddin Atsız isyanı ile de uğraşmak zorunda kalmıştır. Sultan Sencer bu olaylarda isyanı başarılı bir şekilde bastırıp buna sebep olanları yeniden itaat altına almıştır.

Sultan Sencer'in ölümünün ardından Selçuklu Devleti'nde yaşanan taht kavgaları ve başa geçen Sultanlar hakkında geniş ve detaylı bilgiler verilmiştir. Yine bu dönemde de Bâtınilerle olan mücadeleler hakkında ayrıca bilgiler verilmiştir. Başa geçen Sultanlar ayrı ayrı anlatıldıktan sonra müellif biraz daha farklı bir yöntem izlemeye başlamış. Başlıkları Sultan isimleri olarak vermeyi sonlandırıp şu şekilde vermiştir; "*Adı geçen şahsiyeti, Biz yine Irak ahvaline ve orada vâkı olan vakaların zikrine dönelim, Sultan Mesud'un ölümünden sonra Bağdad'da cereyan eden vakalar, Sultan'ın emir vermesi*", gibi başlıklarla dönemi anlatmaya çalışmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin son dönemi hakkında bilgi veren bu bölüm, eserde oldukça geniş yer bulmaktadır.

Eserin sonunda; "*Selçuklu Sultanlarının zikri ve Hükumete başladıkları zamandan inkırazlarına kadar hükümet günlerinin*

mikdarı”, başlığı altında sultanlar hakkında, iki sayfalık genel değerlendirme yapılmıştır.

Genel itibarıyla bakıldığında eser, Selçuklu Tarihine katkıda bulunan çok önemli ve farklı yeni bilgiler sunmaktadır. Özellikle Selçuklu Devleti'nin son otuz yılı hakkında verilen bilgiler çok önemlidir ve eserde geniş yer bulmaktadır. Yine Sultan Alp Arslan dönemi, eserde geniş yer verilen ve diğer kaynaklarda bulunmayan farklı bilgiler içermektedir. Başa geçen sultanlar anlatılırken her sultanın ayrı ayrı; yaşı, öldüğünde kaç yaşında olduğu, hâkimiyet sürecinin kaç yıl ve kaç ay olduğu hakkında bilgiler vermektedir. Müellif eserde yer yer şiirlere, dörtlülere yer vermiştir. Bu şiirler önemli olaylar ya da sultanlar hakkında yazılmıştır. Böylelikle bizde sultanın yaşam tarzı ve huyları ile ilgili bilgiler edinebiliyoruz. Son olarak eserin anlatımına bakıldığında ise dilinin biraz ağır olduğunu eklememiz gerekir.

